ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ

ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΗΣ

ΜΠΕΡΙΝ ΜΥΙΣΛΗ (1107Δ009)

ΜΕ ΘΕΜΑ

«Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΥΦΕΣΗ ΤΟΥ 1999 ΚΑΙ ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΠΟΛΙΤΩΝ»

Επιβλέπων Καθηγητής:

Αλέξης Ηρακλείδης

ΑΘΗΝΑ 2013

ΠΡΟΛΟΓΟΣ – ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ιδέα της εκπόνησης διδακτορικής διατριβής με θέμα τις ελληνοτουρκικές σχέσεις σε επίπεδο «χαμηλής πολιτικής» υπήρχε εδώ και αρκετά χρόνια. Στην τελική διαμόρφωση της πρότασης, καθώς και στα μετέπειτα στάδια με καθοδήγησε και με βοήθησε πολύ ο επιβλέπων καθηγητής της διατριβής μου, κύριος Αλέξης Ηρακλείδης. Με υπομονή, καλή διάθεση, με μεγάλο ενδιαφέρον και ενθουσιασμό με καθοδήγησε, με διόρθωσε, μου υπέδειξε τρόπους και δρόμους ώστε να βελτιστοποιήσω τη μελέτη μου και να ολοκληρωθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο αυτή η εργασία. Η συμβολή του υπήρξε καθοριστική και τον ευχαριστώ εκ καρδίας.

Επίσης ευχαριστώ θερμά τον επίκουρο καθηγητή κύριο Χρήστο Φραγκονικολόπουλο, η συμβολή του οποίου υπήρξε κρίσιμη και πολύ σημαντική. Ευχαριστώ πολύ τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής, την αναπληρώτρια καθηγήτρια κυρία Σία Αναγνωστοπούλου και τον αναπληρωτή καθηγητή κύριο Παναγιώτη Τσάκωνα. Επωφελήθηκα τα μέγιστα από τα συγγράμματα τους για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Τυχόν παραλείψεις και λάθη στην παρούσα διατριβή βαρύνουν αποκλειστικά τη συγγραφέα.

Τέλος, ευχαριστώ πολύ την οικογένεια μου για την αμέριστη αγάπη και παρότρυνση, τον σύντροφο μου Ανδρέα για την εμψύχωση και στήριξη, και φυσικά, πάνω απ’ όλα και όλους, τον μικρό μου Οδυσσέα για την κατανόηση που έδειξε, εν αγνοία του φυσικά, διότι ασχολούμενη με τη διατριβή, ουσιαστικά του αφιέρωνα λιγότερο χρόνο.

Αθήνα, Μάιος 2013

Σε όλους όσοι εργάζονται με ειλικρίνεια

και καλή διάθεση για την ελληνοτουρκική προσέγγιση...

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΒΑΣΗ 3

1) Η λειτουργική προσέγγιση 6

2) Η νεολειτουργική προσέγγιση 8

3) Η θεωρία της αλληλεξάρτησης 13

4) Παραδείγματα οικονομικής συνεργασίας 20

2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ 25

1) Η Περίοδος 1970 – 1980: Η Περίοδος των Πραξικοπημάτων και η Εισβολή στη Κύπρο 26

2) Η περίοδος 1980-1990: Ο παράγοντας Οζάλ 28

3) Απολογισμός της Περιόδου 34

4) Ο Παράγοντας της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στις Ελληνοτουρκικές Οικονομικές Σχέσεις 34

5) Οι Εξελίξεις κατά τη Περίοδο 1990-1999 35

6) Περίοδος 1990-95: Τα Πρώτα Βήματα Προσέγγισης 36

7) Περίοδος 1996-99: Η Νέα Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 38

8) Οι Εστίες Σύγκρουσης Μεταξύ των Δύο Χωρών 41

9) Ο Απολογισμός της Περιόδου 1990-99 και η Μετάβαση σε μια Νέα Περίοδο 43

3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ 47

Οι Δράσεις και οι Θέσεις των Ομάδων Συμφερόντων 47

Ομάδες Συμφερόντων 47

1) Οι Οικονομικές Σχέσεις πριν το 1999 50

2) Η Αλλαγή Κλίματος στις Σχέσεις – Η Κρίσιμη Περίοδος 1999-2000 62

3) Τα γεγονότα της κρίσιμης περιόδου 1999-2000 66

4) Ο Παράγοντας της Ευρωπαϊκής Ένωσης 75

5) Οι Οικονομικές Σχέσεις μετά το 1999 78

6) Οι Οικονομίες των Δύο Χωρών 79

6.1. Η Τουρκική Οικονομία 79

6.2. Η Ελληνική Οικονομία 85

7) Συμφωνίες Χαμηλής Πολιτικής 88

8) Οι Βασικοί Τομείς Συνεργασίας 92

Το Διμερές Εμπόριο 92
Τουρισμός 95
Επενδύσεις / Μεικτές Επιχειρήσεις 96
Ενεργειακός Τομέας 104
Αποκρατικοποιήσεις στις Δύο Χώρες 106
Κοινές Επενδύσεις και Συνεργασία σε Τρίτες Χώρες 107
Συνεργασία στο Αιγαίο 108
9) Απόψεις των Ομάδων Συμφερόντων **110**
Τουρκική Πλευρά 110
Ελληνική Πλευρά 116
10) Εκτιμήσεις και Προοπτικές για το Μέλλον των Εμπορικών/Οικονομικών Σχέσεων . 119
4. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΜΚΟ 125
1) Η θεωρητική βάση της κοινωνίας πολιτών 125
2) Η Κοινωνία Πολιτών ως δρών στο νέο παγκόσμιο σύστημα 129
3) Ο ρόλος της κοινωνίας πολιτών στην επίλυση συγκρούσεων 136
4) Η Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα 139
5) Η Κοινωνία Πολιτών στην Τουρκία 146
6) Ο Ρόλος, Οι Ομοιότητες και Διαφορές της Κοινωνίας Πολιτών στις Δύο Χώρες 157
7) Οι Δράσεις της Κοινωνίας Πολιτών στην Ελλάδα και την Τουρκία μέχρι το 1999 167
7.1 Πριν το 1996: Μεμονωμένες προσπάθειες 167
7.2. Η Διπλωματία Δεύτερης Τροχιάς στη Διαχείριση Συγκρούσεων 170
7.3. Η Διπλωματία Δεύτερης Τροχιάς στις Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 177
7.4. Το Greek – Turkish Forum 180
7.5. Οι Απόψεις των Ελλήνων Πρωταγωνιστών της Προσέγγισης 183
8) Οι Δράσεις της Κοινωνίας Πολιτών μετά το 1999 185
8.1. Το έδαφος που προετοίμασε την προσέγγιση 185
8.2. Οι αιτίες της «σεισμικής προσέγγισης» 191
8.3. Οι διμερείς πρωτοβουλίες προσέγγισης 192
8.4. Παραδείγματα συνεργασίας ελληνικών και τουρκικών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων 193
8.5. Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη συνεργασία σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών .. 197
8.6. Θεματικές κατηγορίες συνεργασίας σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών 202
8.7. Σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης σε Ελλάδα και Τουρκία 214
8.8. Ο Απολογισμός της δεκαετίας σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών 217

9) Οι Πολέμιοι της Προσέγγισης..... 218
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ..... 223
Εν Κατακλείδι..... 230
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ..... 237
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... 321

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις απασχολούν τους επιστήμονεςκαι διπλωμάτες εδώ και πολλές δεκαετίες. Πληθώρα συγγραμμάτων και αναλύσεων έχουν γραφτεί σχετικά με τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις δύο χώρες και έχουν γίνει πολλές απόπειρες να δοθούν εξηγήσεις και λύσεις σχετικά με τα προβλήματα που υπάρχουν. Οι περισσότερες από αυτές τις αναλύσεις καταπιάνονται με τις πολιτικές σχέσεις και διαφορές, χρησιμοποιούνται δηλαδή οι κλασσικές θεωρίες των διεθνών σχέσεων, όπως η ρεαλιστική ή η φιλελεύθερη προσέγγιση ώστε να μπορέσουν να δοθούν κάποιες απαντήσεις.

Σε αντίθεση με αυτές τις κλασσικές προσεγγίσεις, τα τελευταία χρόνια έχουν αρχίσει όλο και περισσότερο να χρησιμοποιούνται εναλλακτικές προσεγγίσεις για να εξηγηθούν οι διεθνείς και περιφερειακές σχέσεις. Η νεολειτουργική θεωρία, για παράδειγμα έχει καταφέρει να εξηγήσει με αρκετά μεγάλη επιτυχία το φαινόμενο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επίσης, η θεωρία της αλληλεξάρτησης προσεγγίζει τις διεθνείς σχέσεις υπό το πρίσμα των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων μεταξύ των κρατών και τον τρόπο με τον οποίο η εντατικοποίηση των σχέσεων αυτών θα μπορούσε να οδηγήσει σε αλληλεξάρτηση και εν τέλει στη μείωση του ενδεχομένου χρήσης βίας και στην επίλυση των πολιτικών και στρατιωτικών διαφορών. Με τη βοήθεια αυτής της τελευταίας προσέγγισης θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε και να εξηγήσουμε τις ελληνοτουρκικές οικονομικές σχέσεις.

Η υπόθεση εργασίας είναι ότι η αύξηση των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων οδηγεί στη μείωση των συγκρούσεων. Μια δεύτερη υπόθεση εργασίας, συνδεδεμένη με την πρώτη είναι ότι η ανάπτυξη των σχέσεων σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών οδηγεί στην καλύτερη συνεννόηση και κατανόηση του άλλου και επομένως στη μείωση των συγκρούσεων. Όσον αφορά τη δομή της εργασίας, κατ' αρχήν θα γίνει μια αναφορά στις θεωρητικές σχολές που υποστηρίζουν την παραπάνω θέση, δηλαδή τις σχολές του λειτουργισμού, νεολειτουργισμού και της αλληλεξάρτησης, και κατόπιν μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας. Κατόπιν θα εξεταστούν αναλυτικά οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο χώρες σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών και οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, με

ιδιαίτερη έμφαση στις εμπορικές σχέσεις, τις επενδύσεις, καθώς και τις συμφωνίες χαμηλής πολιτικής που έχουν υπογραφεί μεταξύ των χωρών. Τέλος, θα γίνει μια αποτίμηση των εξελίξεων από το 1999 έως τώρα και θα προσπαθήσουμε να δούμε κατά πόσο επαληθεύεται η υπόθεση εργασίας.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΒΑΣΗ

Οι μελέτες που ερευνούν τη σχέση αλληλεξάρτησης και σύγκρουσης μεταξύ δύο χωρών έχουν ως υπόθεση εργασίας το γεγονός ότι οι ανοιχτές διεθνείς αγορές και οι αυξημένες οικονομικές συναλλαγές καθιστούν τις χώρες λιγότερο εχθρικές και επιθετικές επειδή αυτό είναι προς όφελος αμφότερων των μερών. Σύμφωνα με τους φιλελεύθερους θεωρητικούς που υποστηρίζουν αυτή τη θέση, οι χώρες έχουν δύο εναλλακτικούς τρόπους για να εξασφαλίσουν την πολιτική τους ασφάλεια και την οικονομική τους ανάπτυξη: η πρώτη είναι οι οικονομικές συναλλαγές και η δεύτερη η στρατιωτική επίθεση. Η αύξηση του εμπορίου και των ξένων επενδύσεων μειώνει αντιστρόφως ανάλογα τις ανάγκες των χωρών να προχωρήσουν σε εδαφική εξάπλωση[1].

Μια άλλη θέση των φιλελεύθερων είναι πως η οικονομική επαφή αυξάνει και προωθεί την επικοινωνία ανάμεσα στους δρώντες του ιδιωτικού τομέα σε διάφορες χώρες. Η αυξημένη επικοινωνία με τη σειρά της αναμένεται να καλλιεργήσει τις πολιτικές σχέσεις και τη συνεργασία μεταξύ των χωρών. Τέλος, μία άλλη θέση που υποστηρίζουν οι φιλελεύθεροι είναι ότι οι εμπορικές συναλλαγές παράγουν κέρδη για τους εμπόρους και τους καταναλωτές και με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται μια εξάρτηση από τις ξένες αγορές. Υπό αυτό το πρίσμα, η προοπτική μιας πολιτικής σύγκρουσης θα επηρέαζε αρνητικά τις οικονομικές σχέσεις των συμμετεχόντων και θα απειλούσε τα κέρδη από το εμπόριο, άρα οι εν λόγω δρώντες έχουν λόγους να πιέσουν τις κυβερνήσεις τους να αποφύγουν τη στρατιωτική σύγκρουση[2].

Οι φιλελεύθεροι που μελετούν το θέμα της αλληλεξάρτησης υποστηρίζουν ότι όσο υψηλότερος είναι ο καταμερισμός της εργασίας στη διεθνή οικονομία, τόσο αυξάνεται η αλληλεξάρτηση ανάμεσα στα κράτη, γεγονός που με τη σειρά του αποθαρρύνει και αποτρέπει τις συγκρούσεις μεταξύ τους. Φυσικά, συνεχίζει πάντα να υφίσταται ο κίνδυνος για τα σύγχρονα κράτη να επιστρέψουν στις παλαιότερες πολιτικό-στρατιωτικές στρατηγικές τους, προκαλώντας νέες κούρσες εξοπλισμών και νέους γύρους βίαιων αντιπαραθέσεων. Κάτι

[1] Edward D. Mansfield και Brian M. Pollins, "The Study of Interdependence and Conflict", *Journal of Conflict Resolution*, Τόμ. 45 Αρ. 6 (2001), σελ. 835.
[2] Στο ίδιο, σελ. 836.

τέτοιο όμως δεν φαίνεται να είναι πολύ πιθανό σήμερα. Αν παρατηρήσουμε τους πολέμους που γίνονται σε διάφορα σημεία της υφηλίου, θα δούμε ότι γίνονται στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, διότι στα χαμηλότερα επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης, η γη (το έδαφος) εξακολουθεί να αποτελεί το πρωταρχικό μέσο παραγωγής, ενώ ο εκσυγχρονισμός και η αλληλεξάρτηση είναι έννοιες πολύ πιο αδύναμες[3].

Ο αντίλογος σε αυτές τις προσεγγίσεις θα μπορούσε να είναι ο εξής: α) η οικονομική αλληλεξάρτηση οδηγεί σε σύγκρουση μεταξύ κρατών, β) όταν δύο χώρες εισέρχονται σε μια οικονομική σχέση που χαρακτηρίζεται από αλληλεξάρτηση, ενδέχεται να προσθέσουν στις ήδη υπάρχουσες συγκρουσιακές τους σχέσεις μια ακόμη εστία σύγκρουσης[4].

Ο Immanuel Kant ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα είχε υποστηρίξει πως η διεθνής ειρήνη μπορεί να εδραιωθεί στη βάση τριών στοιχείων: 1) των δημοκρατικών συνταγμάτων, 2) μιας παγκόσμιας νομοθεσίας όσον αφορά στο ελεύθερο εμπόριο και την οικονομική αλληλεξάρτηση και 3) του διεθνούς δικαίου και των διεθνών οργανισμών[5]. Επομένως, προκειμένου να καταλάβουμε εάν υπάρχει το ενδεχόμενο για δύο κράτη να εμπλακούν σε κάποια σύρραξη, θα πρέπει να εξετάσουμε το είδος της κυβέρνησης που έχουν, το μέγεθος της οικονομικής αλληλεξάρτησης μεταξύ τους και την ενσωμάτωση τους σε ένα δίκτυο διεθνών οργανισμών[6].

Οι Russett και Oneal στο βιβλίο τους *Triangulating Peace,* βασιζόμενοι στη προσέγγιση του Immanuel Kant και κατόπιν εκτενούς έρευνας δέχονται ότι η δημοκρατία ως θεσμός, όπως και οι διεθνείς θεσμοί αποτελούν βασικούς παράγοντες για την παγκόσμια ειρήνη. Παράλληλα όμως, ισχυρίζονται ότι υπάρχει άλλη μια πολύ σημαντική παράμετρος, οι εμπορικές σχέσεις, οι οποίες δημιουργούν έναν υψηλό βαθμό οικονομικής αλληλεξάρτησης.

[3]Robert Jackson και Georg Sorensen, *Θεωρία και μεθοδολογία των διεθνών σχέσεων. Η σύγχρονη συζήτηση,* Παναγιώτης Τσάκωνας (επιμ.), (Αθήνα: Gutenberg, 2006), σελ. 174.
[4] Mark J. C. Crescenzi, "Economic Exit, Interdependence, and Conflict", *The Journal of Politics*, Τόμ. 65, Αρ. 3 (2003), σελ. 809-811.
[5] John R. Oneal και Bruce Russett, "Causes of Peace: Democracy, Interdependence, and International Organizations, 1885-1992", Η Μελέτη παρουσιάστηκε κατά την Ετήσια Συνάντηση του 2001 του Αμερικανικού Συλλόγου Πολιτικής Επιστήμης, Σαν Φρανσίσκο, CA (Σαν Φρανσίσκο: 2001), σελ. 1.
[6] Bruce Russett και John R. Oneal, *Triangulating Peace. Democracy, Interdependence and International Organizations,* (Νέα Υόρκη: W. W. Norton & Company Inc., 2001), σελ. 9-10.

Κάνουν μια ιδιαίτερη αναφορά στο ρόλο του εμπορίου και των ξένων επενδύσεων ως μέσο επικοινωνίας σε ένα ευρύτερο φάσμα θεμάτων πέραν των εμπορικών συναλλαγών που πραγματοποιούνται. Το εμπόριο ανοίγει νέους ορίζοντες για τους πολίτες μιας χώρας, φέρνοντας τους αντιμέτωπους με τις ιδέες και απόψεις πολιτών άλλων χωρών και έτσι δημιουργούνται δίαυλοι επικοινωνίας που εμποδίζουν τις συγκρούσεις. Επομένως, οι δύο συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η οικονομική αλληλεξάρτηση – όπως οι δημοκρατικοί θεσμοί και κανόνες – μειώνει σε σημαντικό βαθμό τον κίνδυνο μιας στρατιωτικής σύρραξης ανάμεσα σε δύο κράτη[7].

Επιπλέον έχουμε τις θέσεις της πλουραλιστικής σχολής. Για παράδειγμα, ο Carl Deutsch έγραψε για τη δημιουργία κοινοτήτων ασφαλείας όπου τα μέλη τους δεν προσφεύγουν στη χρήση βίας αλλά βρίσκουν άλλους τρόπους επίλυσης των διαφορών τους[8].

Μεταπολεμικά, ο David Mitrany έθεσε το θέμα των «πολιτικών» και «μη πολιτικών» πεδίων στις διακρατικές σχέσεις, ενώ αναφέρθηκε και στη παγκόσμια συνεργασία[9]. Ο Ernst Haas, από την άλλη, έγραψε για την αναβάθμιση του κοινού συμφέροντος μεταξύ των κρατών ως την καλύτερη μορφή επίλυσης των διαφορών τους, δημιουργώντας έτσι τη νεολειτουργική σχολή, η οποία αποτέλεσε και την κυριότερη θεωρία ανάλυσης του φαινομένου της Ευρωπαϊκής Ένωσης[10]. Τέλος, ο Philippe Schmitter πήγε ένα βήμα παραπέρα και υποστήριξε πως η επιτυχία στο οικονομικό πεδίο θα οδηγούσε σε εκχείλιση (spill-over) της διαδικασίας ολοκλήρωσης και στο πολιτικό πεδίο[11].

Η υπόθεση εργασίας της παρούσας μελέτης βασίζεται στη θεωρία της αλληλεξάρτησης. Σύμφωνα με αυτή, η αύξηση των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων οδηγεί στη μείωση των συγκρούσεων. Μια δεύτερη υπόθεση εργασίας, συνδεδεμένη με την πρώτη είναι ότι η

[7] Στο ίδιο, σελ. 125-130
[8] Karl W. Deutsch, και συν., *Political Community and the North Atlantic Area,* (Princeton: Princeton University Press, 1957).
[9] David Mitrany, *A Working Peace System*, (Chicago: Quadrangle Books, 1966)
[10] Ernst.B. Haas, *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950-1957*, (Stanford: Stanford University Press, 1958), σελ.16-19.
[11] Philippe C. Schmitter, "Three Neo-Functional Hypotheses About International Integration", *International Organization,* Τόμ. 23 , (1969), σελ. 161-166.

ανάπτυξη των σχέσεων σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών οδηγεί στην καλύτερη συνεννόηση και κατανόηση του άλλου και επομένως στη μείωση των συγκρούσεων. Αυτές τις υποθέσεις εργασίας θα εφαρμόσουμε στη μελέτη των ελληνοτουρκικών σχέσεων σε επίπεδο οικονομικής συνεργασίας και σχέσεων κοινωνίας των πολιτών και θα προσπαθήσουμε να επαληθεύσουμε στην παρούσα μελέτη. Η θεωρητική σκέψη που θα βασιστούμε για να εξετάσουμε τις ελληνοτουρκικές σχέσεις είναι η φιλελεύθερη σχολή σκέψης και πιο συγκεκριμένα, η θεωρία της αλληλεξάρτησης. Παρακάτω θα δούμε κατ' αρχήν τις διαφορετικές προσεγγίσεις της σχολής αυτής, καθώς και τη θεωρία της αλληλεξάρτησης.

1) Η λειτουργική προσέγγιση

Ο βασικότερος εκφραστής του λειτουργισμού είναι ο David Mitrany με το έργο του "A Working Peace System". Η κύρια θέση αυτής της θεωρίας είναι ότι "στις σύγχρονες κοινωνίες υπάρχει μια βασική αντίθεση μεταξύ των «πολιτικών», όπως η άμυνα και η εξωτερική πολιτική και των «μη πολιτικών» τους στοιχείων, όπως η εδραίωση της διεθνούς ειρήνης, η δημόσια υγεία, η οικονομία ή η παιδεία"[12]. Πρόκειται για ανάλογη διάκριση με εκείνη μεταξύ ζητημάτων «υψηλής πολιτικής» και «χαμηλής πολιτικής», που ανέπτυξε ο Ernst Haas ως την κύρια θέση της νεολειτουργικής σχολής[13].

Σύμφωνα με τη λειτουργική θεωρία της ενοποίησης που πρότεινε ο Mitrany, όσο μεγαλύτερη είναι η αλληλεξάρτηση – με τη μορφή υπερεθνικών δεσμών – μεταξύ των κυβερνήσεων, τόσο μεγαλύτερες θα είναι οι πιθανότητες για να επικρατήσει η ειρήνη. Ο Mitrany θεωρούσε πως τέτοιου είδους συνεργασίες μπορούν να ρυθμιστούν από τεχνοκράτες και όχι πολιτικούς. Οι τεχνοκράτες αυτοί θα επεξεργαστούν λύσεις για κοινά προβλήματα που έχουν οι χώρες σε διάφορους τομείς, όπως είναι οι μεταφορές, οι επικοινωνίες, το τραπεζικό σύστημα κλπ. Η αποτελεσματική συνεργασία στους διεθνείς οργανισμούς θα ωθήσει τους συμμετέχοντες να διαπιστώσουν τα αμοιβαία οφέλη που μπορούν να αποκομίσουν και τους πολίτες να συνειδητοποιήσουν τη βελτίωση του βιοτικού τους

[12] Mitrany, ο.π., σελ. 67.

[13] Αυτή τη θέση εισήγαγε ο John Pinder κατά τη συζήτηση για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Βλέπε John Pinder, *The European Union. A Very Short Introduction.* (Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2001).

επιπέδου. Ως επακόλουθο αυτού, η εμπιστοσύνη που αισθάνονται προς το κράτος θα μεταφερθεί σε αυτούς τους οργανισμούς. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα διευρυνθεί η τεχνική και η οικονομική συνεργασία, κάτι που θα οδηγήσει στην οικονομική αλληλεξάρτηση και αυτή με τη σειρά της θα οδηγήσει στη πολιτική ενοποίηση και στη διεθνή ειρήνη[14].

Σύμφωνα με τον Mitrany, «κατά τη μελέτη των διεθνών οργανισμών θα πρέπει να δούμε πως θα πετύχουμε την ενότητα στη διαφορετικότητα (unity in diversity)». Κατά τον ίδιο, υπάρχουν τρία διαφορετικά μοντέλα για τέτοιους οργανισμούς: α) η Κοινωνία των Εθνών, β) ένα ομοσπονδιακό σύστημα και γ) η λειτουργική προσέγγιση, η οποία προσπαθεί να ξεφύγει από τον παραδοσιακό δεσμό μεταξύ εξουσίας και μιας συγκεκριμένης επικράτειας[15].

Ο Mitrany εξετάζοντας την περίπτωση της Κοινωνίας των Εθνών θεωρεί ότι ο εν λόγω οργανισμός απέτυχε διότι δεν κατάφερε να προσαρμοστεί στην «ειρηνική μεταβολή» όπως την αποκαλεί στις διεθνείς σχέσεις. Η έννοια της ειρηνικής μεταβολής είναι η ύπαρξη ενός συστήματος που θα είναι σε θέση να ασκεί αυτόματες και συνεχόμενες κοινωνικές δραστηριότητες που θα προσαρμόζονται συνεχώς στις μεταβαλλόμενες ανάγκες και συνθήκες, με τον ίδιο τρόπο που θα προσαρμόζονταν και οποιοδήποτε σύστημα κυβέρνησης[16]. Αυτή η υπόθεση θα μπορούσε να ισχύσει στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Οι ανάγκες και συνθήκες έχουν παίξει ρόλο στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η κοινωνία πολιτών καθώς και οι ομάδες συμφερόντων έχουν αρχίσει να πιέζουν τις κυβερνήσεις για αλλαγή της πολιτικής στις διμερείς σχέσεις.

Ο Mitrany ισχυρίζεται ότι δεν έχουν όλες οι κυβερνήσεις κοινά συμφέροντα, άρα κατ' αρχήν μιλάμε για την ύπαρξη κοινών συμφερόντων. Επομένως, ο δρόμος προς την ειρήνη περνά από τη σύνδεση των κοινών συμφερόντων των κυβερνήσεων. Αυτή η λειτουργική επιλογή και οργάνωση των διεθνών αναγκών θα μπορούσε να οδηγήσει στη διεύρυνση και αναβάθμιση της διεθνούς ανάπτυξης. Στη λειτουργική μέθοδο, η λειτουργία προσδιορίζει τα κατάλληλα όργανα, επομένως μιλάμε για τεχνικό αυτοπροσδιορισμό. Δεν υπάρχει παραβίαση

[14] Jackson και Sorensen, ο.π., σελ. 174-175.
[15] Mitrany, ο.π., σελ. 27.
[16] Στο ίδιο, σελ. 37.

της εθνικής κυριαρχίας, αλλά μία χαλαρή σύνδεση που λειτουργεί ομαλά και γίνεται αποδεκτή από όλους[17].

Αυτό που πρέπει να κάνουμε, σύμφωνα με τον Mitrany, είναι να εδραιώσουμε τα κοινά συμφέροντα με τρόπο επαναστατικό, έτσι ώστε η διεθνής ειρήνη που θα επέλθει να ενώνει τα κράτη με ενεργό τρόπο, να αυξηθούν οι επαφές που θα οδηγήσουν σε φιλικές σχέσεις, και να ενισχυθεί η αλληλεξάρτηση των κυβερνήσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο τελικά, θα υπερισχύσει ο κοινωνικός χαρακτήρας της διεθνούς ειρήνης[18]. Η κοινωνική και οικονομική αλληλεξάρτηση θα δημιουργήσει τα θεμέλια για πολιτική συμφωνία, ενώ δεν θα μπορούσε να συμβεί το αντίθετο. Μια πολιτική συμφωνία χωρίς ενεργή κοινωνική λειτουργία θα παρέμενε ένα γράμμα κενό[19].

2) Η νεολειτουργική προσέγγιση

Τόσο ο λειτουργισμός που είδαμε παραπάνω, όσο και ο νεολειτουργισμός που θα δούμε στη παρούσα ενότητα, αναπτύχθηκαν με σκοπό να ερμηνεύσουν το φαινόμενο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και να το προχωρήσουν ένα βήμα παραπέρα. Όμως η εμπειρία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα έδειξε ότι ο λειτουργισμός δεν ταίριαζε στην περίπτωση της Ευρώπης. Οι ακαδημαϊκοί και οι Ευρωπαίοι τεχνοκράτες συμπέραναν ότι κάποιες δυναμικές της λειτουργικής θεωρίας λειτουργούσαν, όμως η εξέλιξη της ενοποίησης που φαινόταν ως η λύση για την Ευρώπη δεν μπορούσε να εξηγηθεί με απλούς όρους «τεχνικής αυτοδιάθεσης» και το δίδαγμα των συνηθειών της συνεργασίας. Αυτή η διαπίστωση οδήγησε σε μια σειρά ιδεών που έγιναν γνωστές ως νεολειτουργισμός[20].

Ο Ernst Haas, εμπνεόμενος από την εντεινόμενη συνεργασία ανάμεσα στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1950, ανέπτυξε τη λεγόμενη νεολειτουργική θεωρία της διεθνούς ολοκλήρωσης (integration). Ο Haas βασίστηκε στο έργο του Mitrany,

[17] Στο ίδιο, σελ. 69.
[18] Στο ίδιο, σελ. 92.
[19] Στο ίδιο, σελ. 97.
[20] Charles Pentland, "Functionalism and Theories of International Political Integration" στο A.J.R. Groom και P. Taylor, *Functionalism. Theory and Practice in International Relations,* (Λονδίνο: University of London Press, 1975), σελ. 16.

αλλά απέρριψε την άποψη πως τα «τεχνικά» ζητήματα θα μπορούσαν να διαχωριστούν απολύτως από τα πολιτικά. Σύμφωνα με αυτόν, ενοποίηση σημαίνει εντατικοποίηση της συνεργασίας ανάμεσα στις διάφορες ιδιοτελείς πολιτικές ελίτ.

Στον νεολειτουργισμό η ολοκλήρωση θεωρείται «η διαδικασία όπου οι πολιτικοί δρώντες σε διάφορες εθνικές πλατφόρμες πείθονται να μεταβιβάσουν τα δικαιώματα, τις προσδοκίες και τις πολιτικές τους δραστηριότητες προς μια νέα και μεγαλύτερη πλατφόρμα. Ενώ οι λειτουργιστές τονίζουν τη σημασία της ομοφωνίας στη διατήρηση της ενοποίησης και της σταθερότητας, αντίθετα, οι νεολειτουργιστές πιστεύουν ότι η κοινωνία και η ενοποιητική διαδικασία κυριαρχούνται από ιδιοτελείς ομάδες συμφερόντων που περιορίζονται παρά μόνο στο να αποδεχτούν από κοινού τους κανόνες του παιχνιδιού. Ο λειτουργισμός δεν αποσκοπεί στην υποκατάσταση του κράτους, αλλά στη μεταβίβαση κυριαρχίας προς διάφορους διεθνείς οργανισμούς, ενώ ο νεολειτουργισμός επιθυμεί τη δημιουργία μιας πολιτικής οντότητας με παράλληλη αποδυνάμωση του κράτους. Στο επίκεντρο της νεολειτουργικής περιγραφής της κοινωνίας βρίσκεται το πλουραλιστικό μοντέλο, το οποίο είναι επίσης χαρακτηριστικό της άποψής τους για την ενοποίηση. Όμως για τους λειτουργιστές η συνοχή αποτελεί την ουσία[21].

Η ολοκλήρωση είναι μια διαδικασία όπου «πολιτικοί πείθονται να μεταφέρουν την αφοσίωση τους... προς ένα νέο κέντρο, οι θεσμοί του οποίου διαθέτουν ή απαιτούν δικαιοδοσία πάνω στα προϋπάρχοντα έθνη-κράτη»[22]. Η εναλλακτική λύση για το ομοσπονδιακό κράτος, σύμφωνα με τον Haas, είναι η δημιουργία των προϋποθέσεων για να καταργηθεί το ίδιο το κράτος. Αυτό θα επιτευχθεί μέσω της συνεργασίας σε μη συγκρουσιακούς τομείς, δηλαδή σε τομείς χαμηλής πολιτικής, όπως είναι η οικονομία, ο πολιτισμός, οι μεταφορές, κ.α., κάτι που θα οδηγήσει στη «διάβρωση» των θεμελίων του εθνικού κράτους και θα δημιουργήσει τους όρους για εντονότερη συνεργασία σε τομείς υψηλής πολιτικής, όπως είναι η άμυνα και η ασφάλεια. Κάτι τέτοιο, σύμφωνα με τους νεολειτουργιστές, μπορεί να καταστεί εφικτό μέσω του μηχανισμού της «διάχυσης» ή «λειτουργικής σύνδεσης» (spillover – functional linkage), κατά τον οποίο η συνεργασία σε ένα τομέα πολιτικής, εκ των πραγμάτων, οδηγεί σε συνεργασία σε άλλον[23].

[21] Paul Taylor, "Functionalism and Strategies for International Integration" στο Groom και Taylor, ο.π., σελ. 82.
[22] Haas, ο.π., σελ. 16.
[23] Στο ίδιο, σελ. 195.

Η έννοια της πολιτικής κοινότητας όπως την παρουσίασε ο Ernst Haas έχει κεντρική θέση στη νεολειτουργική θέση: «Πολιτική κοινότητα είναι μία κατάσταση πραγμάτων κατά την οποία ομάδες και μεμονωμένα άτομα, σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και σε μια δεδομένη γεωγραφική περιοχή, δείχνουν νομιμοποίηση στους κεντρικούς πολιτικούς τους θεσμούς παρά σε οποιαδήποτε άλλη πολιτική εξουσία σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και σε μια δεδομένη γεωγραφική περιοχή»[24].

Ο μηχανισμός μέσω του οποίου υλοποιείται η νεολειτουργική στρατηγική και ονομάζεται, όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, «διάχυση» ή «λειτουργική σύνδεση» (spill-over – functional linkage), είναι σύμφωνα με τον Schmitter: «Μια διαδικασία με βάση την οποία τα (κράτη) μέλη στην προσπάθεια ενοποίησης, έχουν συμφωνήσει σε μία σειρά κοινών στόχων αλλά δεν είναι στον ίδιο βαθμό ικανοποιημένα από την επίτευξη των στόχων αυτών, και ως εκ τούτου προσπαθούν να επιλύσουν τις διαφορές τους, είτε προωθώντας τη συνεργασία τους σε ένα άλλο «συγγενικό» χώρο είτε εντείνοντας τη συνεργασία στον ίδιο τομέα είτε και τα δύο»[25].

Οι Lindberg και Scheingold περιέγραψαν τον ίδιο μηχανισμό, ονομάζοντάς τον "forward linkage", ως ένα υπόδειγμα συμπεριφοράς των δρώντων σύμφωνα με το οποίο «η απόφαση συμμετοχής σε ένα πλαίσιο λήψης από κοινού αποφάσεων οδηγεί σε μία σημαντική αύξηση του εύρους του συστήματος ή/και στις θεσμικές του δυνατότητες»[26].

Η συνεισφορά της νεολειτουργικής προσέγγισης στις διεθνείς σχέσεις είναι το γεγονός ότι δεν αντιλαμβάνεται με μονολιθικό τρόπο το εθνικό κράτος στη διεθνή σκηνή. Αυτή από μόνη της είναι μια ενδιαφέρουσα άποψη που διευκολύνει την προσέγγιση και τη δημιουργία

[24] Στο ίδιο, σελ. 195.
[25] Schmitter, ο.π., σελ. 162.
[26] Leon N. Lindberg και Stuart A. Scheingold, *Europe's Would Be Polity. Patterns of Change in the European Community,* (New Jersey: Prentice-Hall, 1970,) σελ. 136.

συναινέσεων σε επίπεδο ηγετικών ομάδων[27]. Όπως παρατηρεί ο Schmitter, «τα κράτη δεν αποτελούν τους μοναδικούς και ενδεχομένως ούτε τους κυρίαρχους δρώντες στο διεθνές ή /και το περιφερειακό σύστημα»[28].

Σύμφωνα με τους νεολειτουργιστές, το ήθος της συνεργασίας που αναπτύσσεται ανάμεσα στους δρώντες κατά τη διαδικασία δημιουργίας πολιτικής και λήψης αποφάσεων δημιουργεί τις απαραίτητες συναινέσεις για τη λειτουργία του συστήματος. Η γραφειοκρατική αλληλοδιείσδυση – engrenage – αποτελεί το «modus operandi» του συστήματος. Με άλλα λόγια, οι διάφοροι δρώντες σε διαφορετικά πολιτικά συστήματα μεταβάλουν το κέντρο βάρους των συνεργασιών τους, στο σημείο που οι ικανότητες, οι ταυτότητες και οι νομιμοφροσύνες τους συνυπάρχουν και αλληλο-επικαλύπτονται. Η αμοιβαία υποστήριξη μεταξύ των σχετιζόμενων δρώντων αποτελεί κλειδί για την κατανόηση της νεολειτουργικής «λειτουργικής σύνδεσης» ή και «διάχυσης» στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων και τη δημιουργία πολιτικής[29].

Σύμφωνα με τον Haas, οι πολιτικοί δρώντες που παίζουν ρόλο στην ενοποίηση είναι οι πολιτικές ελίτ. Αυτές οι ελίτ αποτελούνται από τους ηγέτες όλων των ενδιαφερόμενων πολιτικών ομάδων που συμμετέχουν στη διαμόρφωση των αποφάσεων, είτε ως δημιουργοί πολιτικής στη κυβέρνηση, είτε ως λομπίστες ή ως εκπρόσωποι των πολιτικών κομμάτων. Περιλαμβάνουν τα στελέχη των εμπορικών συνδέσμων, τους εκπροσώπους της οργανωμένης εργασίας, τους υψηλόβαθμους δημοσίους υπαλλήλους και τους εν ενεργεία πολιτικούς. Η έμφαση στις ελίτ δικαιολογείται από τη γραφειοκρατική φύση των ευρωπαϊκών οργανισμών[30]. Σε αυτούς τους οργανισμούς οι κύριες αποφάσεις λαμβάνονται από τις ηγεσίες έχοντας σε αρκετές περιπτώσεις απέναντι τους τη κοινή γνώμη, που πολλές φορές επιδεικνύει και αδιαφορία». Ο Haas συνεχίζει ως εξής: «... μια επιπλέον εξήγηση [της έμφασης στις πολιτικές ελίτ] είναι η εμφανής διαφορά στάσης που υπάρχει ανάμεσα στις ηγεσίες και την κοινή γνώμη»[31]. Όπως παρατηρεί ο Schmitter: «τα συμφέροντα παρά οι κοινές αξίες ή η

[27] Philippe C. Schmitter, "Examining the Present Europolity with the Help of Past Theories" στο G. Marks, W.F. Scharpf, P.C. Schmitter, W. Streek (επιμ.), *Governance in the European Union*, (Λονδίνο: SAGE, 1996), σελ. 1-14.
[28] Schmitter, ο.π., σελ. 5.
[29] Στο ίδιο, σελ. 162.
[30] Haas, ο.π., σελ. 16-19.
[31] Στο ίδιο, σελ. 196.

αίσθηση μιας κοινής ταυτότητας καθοδηγούν την ενοποιητική διαδικασία»[32]. Εντούτοις, οι θεσμοί και τα συστήματα αξιών, επάνω στα οποία στηρίζονται οι θεσμοί, παίζουν ρόλο στη νεολειτουργική λογική.

Οι Lindberg και Scheingold διαπίστωσαν ότι «στους κοινοτικούς θεσμούς συγκεντρώνονται μακρόπνοες διαδικασίες συλλογικής παραγωγής νομοθεσίας, για την παραγωγή της οποίας οι κοινοτικοί θεσμοί αλληλεπιδρούν με τις εθνικές πολιτικές ηγεσίες, τις ομάδες συμφερόντων και άλλους σχετιζόμενους δρώντες. Αυτή είναι η κεντρική διαδικασία στη νεολειτουργική θεωρία της ενοποίησης»[33]. Κατά τον Haas, «οι ομάδες συμφερόντων είναι φορείς πολιτικών ιδεολογιών και λόγω της διάδρασης με άλλες ομάδες μιας πολιτικής κοινότητας συνεισφέρουν στη διαμόρφωση ενός συνόλου αξιών το οποίο δέχονται ή αναγνωρίζουν όλοι οι πολίτες»[34].

Ο Haas θεωρεί ότι η ενοποίηση αποτελεί οδηγό για την από κοινού λήψη αποφάσεων από μια ομάδα κρατών, όποιες και αν είναι οι επίσημες θεσμικές ρυθμίσεις, διακρίνει δηλαδή τη μεταβίβαση εξουσίας – νομιμοποίησης. Από την άλλη, ο Lindberg θεωρεί ότι η ουσία της πολιτικής ενοποίησης είναι η δημιουργία συλλογικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων μακροπρόθεσμα. Βλέπει δηλαδή πολιτικούς θεσμούς στους οποίους οι κυβερνήσεις μεταφέρουν εξουσία λήψης αποφάσεων ή/και αποφασίζουν από κοινού μέσω μιας πιο οικείας διακυβερνητικής διαπραγμάτευσης[35].

Η λειτουργική και η νεολειτουργική θεωρία δεν προέβλεψαν την πιθανότητα οπισθοδρόμησης κατά τη διαδικασία της ενοποίησης και συνεπώς υπό τις εκάστοτε συνθήκες, χρειάστηκε να αναθεωρήσουν αναλόγως τις απόψεις τους. Συμπέραναν ότι η θεωρία της ενοποίησης θα πρέπει να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο της θεωρίας της αλληλεξάρτησης. Οι θεωρίες της ενοποίησης γνώρισαν μια νέα περίοδο ακμής κατά τις

[32] Schmitter, ο.π., σελ. 5.
[33] Lindberg και Scheingold, ο.π., σελ. 135.
[34] Haas, ο.π., σελ. 196.
[35] Pentland, ο.π., σελ. 17.

δεκαετίες του 1980 και 1990, χάρη στη νέα δυναμική που απέκτησε εκείνη την εποχή η ευρωπαϊκή οικοδόμηση και η δυτικοευρωπαϊκή συνεργασία[36].

3) Η θεωρία της αλληλεξάρτησης

Κατά τη δεκαετία του 1970, η αρνητική οικονομική συγκυρία λόγω της πετρελαϊκής κρίσης και η κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την αμφισβήτηση του κυρίαρχου φιλελεύθερου νεολειτουργικού υποδείγματος από την ακαδημαϊκή κοινότητα, η οποία άρχισε να κάνει λόγο για αλληλεξάρτηση μεταξύ χωρών. Με τον όρο αλληλεξάρτηση εξηγείται ο κύριος όγκος των σχέσεων που προέρχονται από την πολιτική και οικονομική διαχείριση των εργασιών της Ένωσης. Είναι «ένας όρος έντονων οικονομικών ανταλλαγών που μπορεί να επηρεάζουν τις πολιτικές ισορροπίες, αλλά δεν δημιουργούν ενοποιητικά αντανακλαστικά σε εκείνους που επηρεάζονται περισσότερο»[37].

Ένας από τους θεωρητικούς που μίλησε για την αλληλεξάρτηση ήταν ο Karl Deutsch, ο οποίος αντιπροσωπεύει τη σχολή του πλουραλισμού. Στοιχεία για την αλληλεξάρτηση όμως βρίσκουμε και στη φιλελεύθερη σχολή του διεθνούς εμπορίου. Όμως ως κύριοι εκπρόσωποι της θεωρίας αλληλεξάρτησης θεωρούνται οι Keohane και Nye, οι οποίοι με το έργο τους *Power and Interdependence* άνοιξαν μια νέα συζήτηση στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και αυτή η συζήτηση ήρθε ως φυσικό επακόλουθο των παγκόσμιων οικονομικών εξελίξεων της περιόδου[38].

Οι Keohane και Nye εξετάζοντας τη σχέση μεταξύ ισχύος και αλληλεξάρτησης, υποστήριξαν ότι η ασύμμετρη αλληλεξάρτηση αποτελεί πηγή ισχύος και πως ο πολιτικός ρεαλισμός με την έμφαση που δίνει στη στρατιωτική σύγκρουση δεν μπορεί να δει τα νέα θέματα που έχουν προκύψει στις σύγχρονες διεθνείς σχέσεις, όπως αυτά που περιλαμβάνονται στον όρο «πολυδιάστατη οικονομική, κοινωνική και οικολογική

[36] Jackson και Sorensen, ο.π., σελ. 176.
[37] C. Webb, "Theoretical Perspectives and Models" στο W. Wallace, H. Wallace και C. Webb (επιμ.), *Policy Making in the European Community,* (Λονδίνο: Wiley & Sons, 1987), σελ. 32 και επ.
[38] R.O. Keohane, και J.S. jr Nye, *Power and Interdependence,* World Politics in Transition, (Βοστόνη: Little Brown, 1977).

αλληλεξάρτηση». Ουσιαστικά αποπειράθηκαν να εξαλείψουν τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις ρεαλιστικές και φιλελεύθερες προσεγγίσεις, δίνοντας έμφαση στην έννοια της διαπραγμάτευσης[39].

Οι δύο θεωρητικοί υποστήριξαν ότι η μεταπολεμική «σύνθετη αλληλεξάρτηση» είναι ποιοτικά διαφορετική από αντίστοιχες απλούστερες περιπτώσεις αλληλεξάρτησης κατά το παρελθόν και παρουσίασαν δύο λόγους γι' αυτό: 1) οι διακρατικές σχέσεις δεν καθορίζονται μόνο από τις επαφές και σχέσεις μεταξύ των ηγετών, πλέον μιλάμε για σχέσεις που αναπτύσσονται σε διάφορα επίπεδα και 2) ταυτόχρονα βρίσκονται σε εξέλιξη και οι υπερεθνικές σχέσεις ανάμεσα σε άτομα και ομάδες μέσα και έξω από το κράτος. Επιπλέον, η στρατιωτική ισχύς δεν έχει πια την ίδια σημασία ως πολιτικό εργαλείο υπό συνθήκες σύνθετης αλληλεξάρτησης. Συνεπώς, οι διεθνείς σχέσεις μοιάζουν όλο και περισσότερο με την εσωτερική πολιτική: «διαφορετικά ζητήματα οδηγούν στη σύναψη διαφορετικών κοινωνικών συμμαχιών τόσο στο εσωτερικό των κρατών, όσο και μεταξύ τους, καθώς και σε διαφορετικά επίπεδα αντιπαλότητας. Η πολιτική δεν γνωρίζει σύνορα».[40].

Σύμφωνα με τους Keohane και Nye, για να προκύψει η σύνθετη αλληλεξάρτηση ανάμεσα στα κράτη, οι σχέσεις θα πρέπει είτε να είναι φιλικές είτε να μην είναι συγκρουσιακές. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα κράτη να ασχολούνται με διαφορετικούς στόχους ταυτόχρονα και οι υπερεθνικοί παράγοντες (ΜΚΟ – πολυεθνικές επιχειρήσεις) να κυνηγούν τους δικούς τους στόχους. Ο εκσυγχρονισμός αυξάνει το επίπεδο και το εύρος της αλληλεξάρτησης ανάμεσα στα κράτη. Σε συνθήκες σύνθετης αλληλεξάρτησης, οι υπερεθνικοί δρώντες στη διεθνή σκηνή αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερη σημασία, η στρατιωτική ισχύς αποτελεί λιγότερο εύχρηστο και αποτελεσματικό μέσο άσκησης πολιτικής και η ευημερία – αντί για την ασφάλεια – μετατρέπεται στον πρωταρχικό στόχο και μέλημα των κρατών. Αυτό συνεπάγεται έναν κόσμο, όπου οι διεθνείς σχέσεις διαπνέονται από ένα πνεύμα συνεργασίας και αυξανόμενης αλληλοκατανόησης[41].

[39] Στο ίδιο, σελ, 725-753.
[40] Jackson και Sorensen, ο.π., σελ. 177.
[41] Στο ίδιο, σελ. 177-180.

Ο Mark Crescenzi υποστηρίζει πως οικονομική αλληλεξάρτηση δεν σημαίνει η απλή λειτουργία της συνήθους οικονομικής δραστηριότητας μεταξύ των κρατών, αλλά μια επιλογή ανάμεσα από τις διαθέσιμες εναλλακτικές λύσεις. Σύμφωνα με τον θεωρητικό, εάν υποθέσουμε πως τα κράτη αναπτύσσουν οικονομικές σχέσεις για να μεγιστοποιήσουν την ευημερία τους, τότε η εμπλοκή σε μια σύγκρουση είναι θέμα κόστους και οφέλους και αναλογιζόμενα εάν αυτό που τους συμφέρει περισσότερο είναι η ειρήνη ή η σύγκρουση, προχωρούν σε μια διένεξη ή όχι. Ο Crescenzi θεωρεί ότι η σχέση μεταξύ οικονομικής αλληλεξάρτησης και σύγκρουσης έχει προϋποθέσεις. Σε αυτή τη σχέση παίζουν ρόλο τα θέματα της πολιτικής επικαιρότητας μεταξύ δυο κρατών, καθώς επίσης και η σχετική συγκριτική ισχύς που έχουν τα δύο κράτη, όπως και η ικανότητα τους να αλλάξουν τη δομή των οικονομικών τους σχέσεων. Βάσει αυτών των προϋποθέσεων, η αιτιώδης σχέση μπορεί να είναι ειρηνική, συγκρουσιακή ή και εντελώς ανύπαρκτη[42].

Εντούτοις, η φιλελεύθερη σκέψη δέχτηκε σοβαρή κριτική από τους εκπροσώπους της ρεαλιστικής σχολής, οι οποίοι ισχυρίστηκαν πως οι ανεξέλεγκτες οικονομικές συνδιαλλαγές θα μπορούσαν να υποτιμήσουν την εθνική ασφάλεια των κρατών. Μια πρώτη κριτική που δέχτηκαν οι φιλελεύθεροι ήταν πως οι εμπορικές συναλλαγές δεν κατανέμονται πάντα ισότιμα στα μέρη, επομένως η χώρα που θα νιώσει ότι είναι λιγότερο κερδισμένη από αυτή τη σχέση, θα μπορούσε να εμπλακεί σε στρατιωτική σύγκρουση. Μια άλλη κριτική, σε συνέχεια της πρώτης, ήταν πως το κράτος που έχει λιγότερη οικονομική εξάρτηση από το άλλο μέρος, θα μπορούσε πολύ πιο εύκολα να εμπλακεί σε στρατιωτική σύγκρουση, εφόσον θα ήταν πολύ λιγότερα αυτά που θα είχε να χάσει σε οικονομικό επίπεδο. Τέλος, οι ρεαλιστές υπερασπίζονται την άποψη πως τα κράτη έχουν πολιτικούς λόγους να ελαχιστοποιούν την εξάρτησή τους από το εξωτερικό εμπόριο. Ο τρόπος για να το επιτύχουν αυτό είναι η στρατιωτική επέκταση και επομένως όσο αυξάνεται η οικονομική και εμπορική αλληλεξάρτηση μεταξύ δύο χωρών, άλλο τόσο θα αυξάνεται και η πιθανότητα των κρατών να εμπλακούν σε στρατιωτικές συρράξεις ώστε να μειώσουν την οικονομική τους ευπάθεια[43].

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, «οι περισσότεροι φιλελεύθεροι είναι συνεπώς λιγότερο αισιόδοξοι από ότι ο Francis Fukuyama, που προέβλεψε «το τέλος της ιστορίας ως έχει:

[42] Crescenzi, ο.π., σελ. 809-811.
[43] Στο ίδιο, σελ. 836-837.

δηλαδή, το σημείο τερματισμού για την ιδεολογική εξέλιξη της ανθρωπότητας και την παγκοσμιοποίηση της δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, ως την τελική μορφή ανθρώπινης διακυβέρνησης»[44]. Οι περισσότεροι φιλελεύθεροι υποστηρίζουν πως υπάρχει μια δημοκρατική «ζώνη ειρήνης» ανάμεσα στις εδραιωμένες φιλελεύθερες δημοκρατίες, όπως αυτές της δυτικής Ευρώπης, της Βόρειας Αμερικής και της Ιαπωνίας. Εντούτοις, η περαιτέρω διεύρυνση αυτής της ζώνης απέχει πολύ από το να είναι σίγουρη. Στις περισσότερες δημοκρατίες του Νότου, αντί για αλληλεξάρτηση παρατηρούμε αμετάβλητη τη μονόπλευρη οικονομική εξάρτηση από το Βορρά, ακόμη και μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Αυτή η κατάσταση ανισότητας ανάμεσα στα κράτη δεν προμηνύει θετικά αποτελέσματα για την ανάπτυξη ειρηνικών σχέσεων, ακόμα κι αν διαθέτουν δημοκρατικές κυβερνήσεις[45].

Οι νεορεαλιστές επικρίνουν τους φιλελεύθερους, υποστηρίζοντας ότι η οικονομική αλληλεξάρτηση δεν αποτελεί κάποιον νεωτερισμό. Ισχυρίζονται ότι υπήρξε πολύ μεγαλύτερη οικονομική αλληλεξάρτηση την περίοδο 1880-1910, απ' ότι στην πρόσφατη ιστορία, όμως αυτό δεν απέτρεψε συγκρούσεις ανάμεσα στα κράτη, με πιο ολέθριο τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο[46].

Οι φιλελεύθεροι αντέδρασαν στις αντιρρήσεις των νεορεαλιστών με δύο τρόπους και αναλόγα με την αντίδραση που προέβαλαν χωρίστηκαν σε δύο κατηγορίες, «τους δυναμικούς και αδύναμους φιλελεύθερους». Ο Keohane αναθεώρησε τις απόψεις του και πλησίασε τη νεορεαλιστική προσέγγιση, όμως οι περισσότεροι νεορεαλιστές δεν το βρήκαν ικανοποιητικό. Υποστήριξαν ότι ο Keohane όπως και άλλοι θεσμικοί φιλελεύθεροι παραγνωρίζουν ένα πολύ σημαντικό στοιχείο: τα συγκριτικά κέρδη. Αν τα κράτη έχουν κοινά συμφέροντα, δεν θα προβληματιστούν για τα συγκριτικά κέρδη. Σε μια τέτοια κατάσταση οι θεσμοί μπορούν να ενισχύσουν τη συνεργασία. Όπου, όμως, δεν υπάρχουν κοινά συμφέροντα, τα κράτη θα είναι ανταγωνιστικά, ανήσυχα, ακόμα και φοβισμένα. Σε τέτοιες συνθήκες, οι θεσμοί δεν έχουν να συνεισφέρουν πολλά[47].

[44] Francis Fukuyama, "The End of History?", *National Interest,* Τόμ. 16 (1989), σελ. 3-18.
[45] Jackson και Sorensen, ο.π., σελ. 189-190.
[46] Στο ίδιο, σελ. 193.
[47] R. O. Keohane, *International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory,* (Boulder: Westview Press, 1989a), R. O. Keohane, "Institutional Theory and the Realist Challenge after the Cold War", στο D. A. Baldwin (επιμ.) (1993), σελ. 269-301.

Ο αντίλογος είναι ότι οι σημερινοί δεσμοί οικονομικής αλληλεξάρτησης ανάμεσα στις χώρες είναι ισχυροί, οι οικονομίες είναι πια παγκοσμιοποιημένες, η δε παραγωγή και κατανάλωση πραγματοποιείται σε μια παγκόσμια αγορά. Θα ήταν λοιπόν ιδιαίτερα δαπανηρό για τις χώρες, από άποψη εθνικής ευημερίας, να αποχωρήσουν από αυτή την αγορά. Σήμερα, υπάρχει επίσης μια ομάδα εδραιωμένων φιλελεύθερων δημοκρατιών, για τις οποίες η επιστροφή στον αυταρχισμό φαντάζει σχεδόν αδιανόητη, διότι όλοι οι βασικοί τους κοινωνικοί εταίροι στηρίζουν τη δημοκρατία. Οι χώρες αυτές χειρίζονται τις διεθνείς τους σχέσεις με νέους και πιο συναινετικούς τρόπους. Γι' αυτές δεν υπάρχει επιστροφή. Η ιστορική πρόοδος είναι μη αναστρέψιμη[48].

Οι δυναμικοί φιλελεύθεροι[49] υποστηρίζουν ότι σε πολλά σημεία του πλανήτη η αναρχία δεν προκαλεί την ανασφάλεια, όπως πιστεύουν οι ρεαλιστές. Η ειρήνη είναι αρκετά εξασφαλισμένη σε πολλά σημαντικά σημεία. Σήμερα, υπάρχουν δύο βασικοί τύποι ειρήνης. Ο πρώτος τύπος είναι η ειρήνη που επικρατεί ανάμεσα στις έντονα εξοπλισμένες χώρες, ειδικά στις πυρηνικές δυνάμεις, όπου ένας ολοκληρωτικός πόλεμος σήμαινε μια ολοσχερή καταστροφή. Αυτός ο τύπος βασίζεται κυρίως – αν όχι αποκλειστικά – στην ισορροπία που δημιουργεί η στρατιωτική ισχύς. Είναι ο λιγότερο σίγουρος τύπος ειρήνης.

Ο δεύτερος βασικός τύπος είναι αυτός που αναπτύσσεται ανάμεσα στις εδραιωμένες δημοκρατίες που απαρτίζουν τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης. Αυτή είναι μια μακράν πιο ασφαλής «φιλελεύθερη» ειρήνη, βασισμένη στις φιλελεύθερες δημοκρατικές αξίες, ένα υψηλό επίπεδο οικονομικής αλληλεξάρτησης και ένα πυκνό δίκτυο θεσμών, που ενισχύουν και διευκολύνουν τις συνεργασίες[50]. Οι περισσότεροι φιλελεύθεροι έχουν ενσωματώσει τον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο στη θεωρητική της βάση, γεγονός

[48] Jackson και Sorensen, ο.π., σελ. 198.
[49] Οι «δυναμικοί φιλελεύθεροι» κατά τους Jackson και Sorensen περιλαμβάνουν τους Deutsch (1957), Burton (1972), Rosecrance (1986), Rosenau (1990), Doyle (1993), Russett (1993) και Zürn (1995).
[50] Jackson και Sorensen, ο.π., σελ. 200-201.

που τους καθιστά πιο δεκτικούς στη μελέτη των κοινωνικών, οικονομικών, θεσμικών και πολιτικών μεταβολών[51].

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου έχει ενισχύσει τη φιλελεύθερη άποψη, καθώς ο κόσμος φάνηκε να βαδίζει προς μια πιο φιλελεύθερη κατεύθυνση. Την ίδια στιγμή όμως, οι φιλελεύθεροι είναι λιγότερο προετοιμασμένοι για περιπτώσεις έλλειψης προόδου ή και οπισθοδρόμησης. Για παράδειγμα, είδαμε πως οι φιλελεύθερες θεωρίες της ενοποίησης δεν άφηναν περιθώρια για προβλήματα στη διαδικασία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Στον Τρίτο Κόσμο, πολλές φτωχές χώρες έχουν βιώσει την υπανάπτυξη ή ακόμη και την πλήρη κατάρρευση του κράτους σε ορισμένες περιπτώσεις. Η φιλελεύθερη θεωρία δυσκολεύεται να χειριστεί τέτοιες περιπτώσεις, γιατί είναι βασισμένη σε μια αντίληψη μη αναστρέψιμου εκσυγχρονισμού[52].

Σύμφωνα με τους Jackson και Sorensen, οι φιλελεύθεροι δεν είναι επίσης ιδιαίτερα σαφείς στις απόψεις τους, όσο είναι οι ρεαλιστές με τις δικές τους. Πόσα έχουν πραγματικά αλλάξει; Πόσο ασφαλής είναι η δημοκρατική ειρήνη; Ποια είναι ακριβώς η σχέση ανάμεσα στα διάφορα φιλελεύθερα στοιχεία των διεθνών σχέσεων – όπως η δημοκρατία και οι υπερεθνικές σχέσεις – και τις πιο ειρηνικές και συνεργάσιμες συμπεριφορές ανάμεσα στις κυβερνήσεις; Ενώ οι φιλελεύθεροι δυσκολεύονταν να απαντήσουν σε αυτά τα ερωτήματα, η πρόσφατη φιλελεύθερη σκέψη προσπαθεί να αντιμετωπίσει αυτά τα προβλήματα[53].

Ο Andrew Moravcsik έχει προτείνει μια αναδιατύπωση της φιλελεύθερης θεωρίας που φιλοδοξεί να είναι «μη ιδεολογική και μη ουτοπική». Οι σημαντικότεροι παράγοντες στη διεθνή πολιτική είναι σκεπτόμενοι πολίτες και ομάδες, σύμφωνα με τον θεωρητικό. Οι πολιτικές των κρατών αντιπροσωπεύουν τις επιθυμίες και τις ανάγκες των ατόμων και των ομάδων της κοινωνίας και στο εσωτερικό του κρατικού μηχανισμού. Με άλλα λόγια, η κυβερνητική πολιτική αποτελεί τη συνισταμένη των διαφορετικών προτιμήσεων των ατόμων

[51] M. W. Zacher και R. A. Matthew, "Liberal International Theory: Common Threads, Divergent Strands", στο C. W. Kegley, Jr. (επιμ.), *Controversies in International Relations: Realism and the Neoliberal Challenge,* (Νέα Υόρκη: St. Martin's Press, 1995), σελ. 107-150.
[52] Jackson και Sorensen, ο.π., σελ. 202.
[53] Στο ίδιο, σελ. 202-203.

και ομάδων της κάθε κοινωνίας. Στο διεθνές σύστημα κάθε κράτος αναζητά την ευόδωση των προσδοκιών του μέσα στο πλαίσιο και τους περιορισμούς που δημιουργούν οι προσδοκίες των άλλων κρατών. Το κεντρικό στοιχείο αυτής της θεωρίας είναι το σύνολο των προσδοκιών που εκφράζουν οι χώρες[54].

Πιο πρόσφατα, ερευνητές, όπως οι Mansfield, Pevehouse, Barbieri, Oneal και Morrow διερευνούν τη σχέση της οικονομικής αλληλεξάρτησης με τις στρατιωτικές συγκρούσεις, και καταπιάνονται με ως επί το πλείστον εμπειρικές μελέτες από διάφορες ιστορικές περιόδους και περιοχές του κόσμου, λαμβάνοντας υπόψη διάφορες παραμέτρους, εξαρτημένες και ανεξάρτητες μεταβλητές. Ένα γενικό συμπέρασμα που μπορούμε να βγάλουμε από τα άρθρα που καταπιάνονται με την οικονομική αλληλεξάρτηση και την επίδρασή της στις συγκρούσεις μεταξύ χωρών είναι ότι η οικονομική αλληλεξάρτηση μειώνει το ενδεχόμενο στρατιωτικής σύγκρουσης μεταξύ των συναλλασσόμενων χωρών, ενώ όλοι ανεξαιρέτως οι μελετητές καταλήγουν στη διαπίστωση πως χρειάζεται πολλή περισσότερη περιπτωσιολογική μελέτη ώστε να μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα αυτή η διαπίστωση[55].

Σε αντίθεση με τη νεολειτουργική ανάλυση που αντιλαμβάνεται την ενοποίηση σε γραμμικούς όρους, η αλληλεξάρτηση αντιλαμβάνεται τη διαδικασία της ενοποίησης σε διακεκομμένους όρους, δίνοντας έμφαση στην «απώλεια του ελέγχου και την αίσθηση της αδυναμίας που οι σύνθετες οικονομικές ανταλλαγές μπορεί να δημιουργήσουν, ιδιαίτερα σε κυβερνήσεις των οποίων η τύχη εξαρτάται από την ικανότητά τους να προστατεύουν την ευημερία των πολιτών»[56].

[54] Andrew Moravcsik, "Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics", *International Organization,* Τόμ. 51, Αρ. 4, 1997, σελ. 513-553.
[55] Mansfield και Pollins, ο.π., σελ. 834-859, Jon C. Pevehouse, "Interdependence Theory and the Measurement of International Conflict", *The Journal of Politics*, Τόμ. 66, Αρ.1 (2004), σελ. 247-266, Catherine Barbieri και Gerald Schneider, "Globalization and Peace: Assessing New Directions in the Study of Trade and Conflict", *Journal of Peace Research*, Τόμ. 36, Αρ. 4 (1999), σελ. 387-404, Catherine Barbieri και Jack S. Levy, "Sleeping with the Enemy: The Impact of War on Trade", *Journal of Peace Research*, Τόμ. 36, Αρ. 4 (1999), σελ. 463-479, John R. Oneal και Bruce Russett, "Causes of Peace: Democracy, Interdependence, and International Organizations, 1885-1992", Ετήσια Συνάντηση του *American Political Science Association* το 2001 στο Σαν Φρανσίσκο, CA (Σαν Φρανσίσκο: 2001), σελ. 1-49, John R. Oneal, "Measuring Interdependence and Its Pacific Benefits: A Reply to Gartzke & Li", *Journal of Peace Research*, Τόμ. 40, Αρ. 6 (2003), σελ. 721-725, James D. Morrow, "How Could Trade Affect Conflict", *Journal of Peace Research*, Τόμ. 36, Αρ. 4 (1999), σελ. 481-489.
[56] Webb, ο.π., σελ. 36.

4) Παραδείγματα οικονομικής συνεργασίας

Εξετάζοντας τη θεωρία της οικονομικής αλληλεξάρτησης και την επίδρασή της στην επίλυση συγκρούσεων, το πρώτο και σημαντικότερο παράδειγμα που μπορεί να σκεφτεί κανείς είναι η εμπειρία της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας που αργότερα μετονομάστηκε σε Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο Ευρωπαϊκός χώρος πριν από το 1945 ήταν το ακριβώς αντίθετο, το κατ' εξοχήν πεδίο στρατιωτικών συγκρούσεων και προσπάθειας επιβολής των μεγάλων δυνάμεων. Στην πρόσφατη ιστορία της έζησε δύο παγκόσμιους πολέμους και μια ναζιστική επέλαση που ισοπέδωσαν την Ευρώπη[57]. Με τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου το 1945, τα ευρωπαϊκά κράτη άρχισαν να αναζητούν τρόπους ανοικοδόμησης της ηπείρου και στην προσπάθειά τους αυτή ίδρυσαν την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η οποία αρχικά στηρίχθηκε στην οικονομική συνεργασία στους τομείς του άνθρακα και χάλυβα και αργότερα επεκτάθηκε και σε άλλους σημαντικούς τομείς της οικονομίας[58].

Αν εξετάσουμε την Κοινότητα βάση της θεωρίας της αλληλεξάρτησης, θα δούμε πως οι υποθέσεις της θεωρίας επαληθεύονται πανηγυρικά σύμφωνα με αυτό το παράδειγμα. Η θεωρία της αλληλεξάρτησης υποστηρίζει πως όσο μεγαλύτερες είναι οι εμπορικές συναλλαγές μεταξύ χωρών, τόσο μικρότερες είναι οι πιθανότητες συγκρούσεων μεταξύ τους. Όσο μεγαλύτερη είναι η αλληλεξάρτηση, τόσο περισσότερο χάνεται ο κρατικός έλεγχος πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα και τόσο περισσότερο περιπλέκονται οι σχέσεις μεταξύ κυβερνήσεων και διακρατικών δρώντων με συνέπειες που μπορούν να μετρηθούν στο επίπεδο κόστους και ωφελειών για τους συμμετέχοντες σε αυτή τη διαδικασία. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται σε πεδία χαμηλής πολιτικής, δηλαδή σε οικονομικό-κοινωνικό επίπεδο τείνουν να δημιουργήσουν ένα πλαίσιο συνεργασίας, όπου ακόμη και η προοπτική μιας σύγκρουσης θα σήμαινε μεγάλες απώλειες για τους συμμετέχοντες. Αυτή η προσέγγιση έχει επαληθευθεί στο παράδειγμα της ΕΚ, η οποία σταδιακά έτεινε να γίνει μια αγορά ελεύθερων συναλλαγών, όπου εξαφανίστηκε τελείως με τα χρόνια ο κίνδυνος μιας στρατιωτικής σύρραξης. Το σημαντικότερο δε παράδειγμα που μπορεί να δοθεί αναφορικά με την

[57] Για μια αναλυτική μελέτη της ιστορίας της Ευρώπης, βλέπε Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος: Ο Ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας,* (Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια: 2001).
[58] Webb, ο.π., σελ. 32.

κοινότητα είναι οι σχέσεις Γερμανίας – Γαλλίας, οι οποίες από εχθροί κατέληξαν να είναι οι σημαντικότεροι οικονομικοί και όχι μόνο εταίροι η μία για την άλλη[59].

Η οικονομική αλληλεξάρτηση προάγει την ειρήνη διότι η σύγκρουση είναι αντιφατική με τους αμοιβαία ωφέλιμους οικονομικούς δεσμούς. Η σύγκρουση, όπως και το εμπόριο, επηρεάζεται από παράγοντες, όπως το μέγεθος των κρατών και η γεωγραφική τους εγγύτητα. Αυτοί οι βασικοί, εξωγενείς παράγοντες διαμορφώνουν τη δυνατότητα και προθυμία των κρατών να πολεμήσουν[60]. Πράγματι, οι στρατιωτικές διαμάχες μειώνουν το εμπόριο, όπως ισχυρίζονται οι κλασικοί φιλελεύθεροι, όμως αντίθετα, τα υψηλότερα επίπεδα εμπορίου αυξάνουν τις πιθανότητες για ειρήνη;[61]. Σύμφωνα με την ανάλυση των Oneal και Russett, το εμπόριο παίζει ειρηνευτικό ρόλο στις διεθνείς σχέσεις[62].

Ένα άλλο παράδειγμα κρατών που κατάφεραν μέσω της οικονομικής αλληλεξάρτησης να απαλείψουν τις πολιτικές διαφορές τους είναι οι ΗΠΑ με την Ιαπωνία. Οι δύο χώρες, ενώ ήταν σε αντίπαλα στρατόπεδα κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μετά τη λήξη του και μέσα στα χρόνια κατάφεραν να δημιουργήσουν μια οικονομική αλληλεξάρτηση αναπτύσσοντας μια στρατηγική συνεργασία και εξαφανίζοντας με αυτό τον τρόπο το ενδεχόμενο στρατιωτικής σύγκρουσης[63]. Όμως η Ιαπωνία κατάφερε να καλλιεργήσει την ίδια οικονομική αλληλεξάρτηση και με τις χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας κι έτσι να απαλείψει το ενδεχόμενο κάποιας στρατιωτικής σύγκρουσης με οποιαδήποτε από αυτές[64]. Είναι αξιοσημείωτο πως το ίδιο έκανε και με την Κίνα, με την οποία είχε και εξακολουθεί να έχει πολιτικά προβλήματα και αντιπαραθέσεις. Με την Κίνα όμως έχουν αναπτύξει μια από τις σημαντικότερες στρατηγικές σχέσεις και οι ΗΠΑ. Μέσα στην τελευταία δεκαπενταετία και μετά τη πτώση του Κομμουνισμού, η Κίνα εξελίχθηκε σε μια από τις μεγαλύτερες στρατηγικές εταίρους των ΗΠΑ[65].

---

[59] Στο ίδιο, σελ. 32.
[60] Havard Hegre, John R. Oneal και Bruce Russett, "Trade Does Promote Peace: New Simultaneous Estimates of the Reciprocal Effects of Trade and Conflict", *Journal of Peace Research*, Τόμ. 47, (2010), σελ. 764.
[61] Στο ίδιο, σελ. 766.
[62] Στο ίδιο, σελ. 771. Βλ. επίσης Aysegul Aydin, "The Deterrent Effects of Economic Integration", *Journal of Peace Resarch*, Τομ. 47, Αρ. 523 (2010), σελ. 523-533.
[63] Crescenzi, ο.π., σελ. 809-811.
[64] Ye Min, "Comparative Kantian Peace Theory. Economic Interdependence and International Conflict at A Group Level of Analysis", *American Political Science Association* (Βοστώνη, 2002), σελ. 3.
[65] Barbieri, Catherine, Jack S. Levy, "Sleeping with the Enemy, ο.π., σελ. 464-464.

Οι οικονομικές σχέσεις ΗΠΑ – Κίνας είναι πολύπλοκες και κρίσιμες διότι από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και έπειτα χαρακτηρίζονται από μερική συνεργασία και μερική ένταση. Με την ανάπτυξη του διμερούς εμπορίου και των ξένων άμεσων επενδύσεων, η οικονομική αλληλεξάρτηση μεταξύ Κίνας και Ηνωμένων Πολιτειών, έχει αποκτήσει εξέχουσα θέση και έχει βαθύνει τα τελευταία 20 έτη[66].

Σύμφωνα με τα στοιχεία του διμερούς εμπορίου και των ξένων άμεσων επενδύσεων, βγαίνει το συμπέρασμα ότι υπάρχει ασύμμετρη αλληλεξάρτηση (asymmetric interdependence) μεταξύ των δύο χωρών. Αυτή η ασύμμετρη αλληλεξάρτηση ευνοεί τις ΗΠΑ ώστε να ασκούν πίεση στην Κίνα, να παρεμβαίνουν στη διαμόρφωση της εξωτερικής της πολιτικής και να την αναγκάζουν να συμβιβαστεί. Σε κοινωνικό επίπεδο, η Κίνα μπορεί να εισχωρήσει στην αμερικανική κοινωνία, ώστε να παρέμβει και να ασκήσει οικονομική επιρροή. Επομένως, όσον αφορά στην άσκηση οικονομικής επιρροής, η Κίνα έχει περισσότερες πιθανότητες να το επιτύχει διότι η επιρροή του κράτους δεν είναι τόσο μεγάλη στην αμερικανική κοινωνία. Από την άλλη, το κράτος στη Κίνα είναι πολύ πιο δυνατό και ικανό να ελέγξει την κινεζική κοινωνία και αυτό δεν θα άφηνε πολλά περιθώρια στις ΗΠΑ να επηρεάσουν τους Κινέζους[67].

Η αυξανόμενη αλληλεξάρτηση επιτρέπει στη Κίνα να χρησιμοποιεί τα υπερεθνικά λόμπυ ως ένα σημαντικό εργαλείο για να παρακάμψει την ασύμμετρη αλληλεξάρτηση σε κρατικό επίπεδο. Το γεγονός ότι η αμερικανική κοινωνία διέπεται από τον πλουραλισμό και είναι σχετικά ανοιχτή, επιτρέπει στη κινεζική κυβέρνηση να έχει εύκολη πρόσβαση στις αμερικανικές εγχώριες πηγές, και μάλιστα να τις ενθαρρύνει να σχηματίσουν και κινητοποιήσουν τις εγχώριες κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις[68].

[66] Cunlong Lu και Min Xia, "The Interdependence Between China and the United States: A Two-Level Analysis", *Korean Journal of Defense Analysis*, Τόμ. 22, Αρ. 3 (2010), σελ. 321.
[67] Στο ίδιο, σελ. 332-333.
[68] Στο ίδιο, σελ. 334.

Από την άλλη, ο περιορισμός της Κίνας δεν θα υποχρεώσει τη κινεζική κυβέρνηση στο να είναι περισσότερο συνεργάσιμη. Αντί για μια πολιτική αναχαίτισης και επομένως δημιουργίας έντασης και κινδύνου πολέμου, μία επιτυχής δέσμευση επιτρέπει στις ΗΠΑ να προστατεύσουν τα ζωτικά τους συμφέροντα, χωρίς να υπάρξουν είτε εκτενή βραχυπρόθεσμα κόστη υψηλής έντασης ή μελλοντικά κόστη διεθνούς αστάθειας και ηγεμονικού πολέμου[69].

Η Ινδία και το Πακιστάν είχαν τεταμένες σχέσεις ασφάλειας από το 1947 που ιδρύθηκαν τα δύο ανεξάρτητα κράτη. Ιδιαίτερα η περίοδος έως το 1989 χαρακτηρίστηκε από συνεχή ένταση μεταξύ των δύο χωρών λόγω του προβλήματος του Κασμίρ, καθώς και του καθεστώτος πυρηνικών όπλων που επικρατεί και στις δύο χώρες. Τη δεκαετία του 1990, παρά την περιφερειακή οικονομική συνεργασία που αναπτύχθηκε στη νότια Ασία, πλην μιας σημαντικής συμφωνίας για τη κατανομή των υδάτων της λεκάνης του Ινδικού Ωκεανού, υπήρξε πολύ περιορισμένη οικονομική συνεργασία ανάμεσα στα δύο κράτη[70].

Όμως, το γεγονός ότι δεν έχει αναπτυχθεί μια στενότερη οικονομική σχέση ανάμεσα στις χώρες έως και σήμερα απορρέει όχι τόσο από την πολιτική σύγκρουση, όσο από την περιορισμένη δυνατότητα που υπάρχει για μια οικονομική συνεργασία, διότι και οι δύο χώρες έχουν μια οικονομία βασισμένη στο μοντέλο υποκατάστασης εισαγωγών, με χαμηλά έσοδα και υψηλά εμπορικά εμπόδια. Επιπλέον, οι οικονομίες των δύο χωρών είναι περισσότερο ανταγωνιστικές παρά συμπληρωματικές. Ενώ τέλος, η πιθανότητα της ανάπτυξης συνεργασίας – για παράδειγμα στον τομέα της ενέργειας ή της ασφάλειας – εξαρτάται από την ευαισθησία της κάθε χώρας για τα συγκριτικά κέρδη που θα αποκομίσει από την οικονομική συνεργασία και τις προσδοκίες της να μετατρέψει αυτά τα κέρδη σε οφέλη στον τομέα της ασφάλειας[71].

Για παράδειγμα, η ανάπτυξη ενός κοινού αγωγού φυσικού αερίου που θα συνδέσει τις δύο χώρες θα ήταν μια ελκυστική πρόταση για περαιτέρω ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων και μια μελλοντική αλληλεξάρτηση που θα οδηγούσε σε ύφεση των εντάσεων. Επιπλέον, η

[69] Στο ίδιο, σελ. 334.
[70] E. Sridharan, "Improving Indo-Pakistan Relations: International Relations Theory, Nuclear Deterrence and Possibilities for Economic Cooperation", *Contemporary South Asia*, Τόμ. 14, Αρ. 3, (2005), σελ. 321-322.
[71] Στο ίδιο, σελ. 334-335.

αποτροπή μιας μεγάλης πυρηνικής σύρραξης μετά το 1998 έχει οδηγήσει τις δύο χώρες σε μια ηπιότερη αντιμετώπιση των προβλημάτων και την πεποίθηση ότι μπορεί να αναπτυχθεί μια οικονομικής συνεργασία που θα είναι επωφελής και για τις δύο πλευρές. Μια ανάλογη ύφεση είχε παρατηρηθεί στις σχέσεις ΗΠΑ – Σοβιετικής Ένωσης την περίοδο μετά τη συνθήκη SALT I (Strategic Arms Limitation Talks). Επομένως, και στην ινδο-πακιστανική περίπτωση, η ανάπτυξη σχέσεων σε επενδύσεις υποδομών και εμπορίου μπορεί σταδιακά να οδηγήσει σε διάχυση και στον τομέα της ασφάλειας[72].

Συμπερασματικά, έχοντας εξετάσει μερικά παραδείγματα οικονομικής αλληλεξάρτησης μεταξύ κρατών που είχαν τεταμένες σχέσεις στο παρελθόν, βλέπουμε ότι η ανάπτυξη οικονομικών σχέσεων μειώνει σε έναν μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό τις πιθανότητες σύγκρουσης. Στα επόμενα κεφάλαια θα εξετάσουμε τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και θα προσπαθήσουμε να δούμε κατά πόσο οι οικονομικές σχέσεις και οι σχέσεις σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών έχουν συμβάλλει στη μείωση των πιθανοτήτων σύγκρουσης ή/και σύρραξης μεταξύ των δύο χωρών.

[72] Στο ίδιο, σελ. 337.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Αν ανατρέξουμε στην ιστορία της Ελλάδας και της Τουρκίας, θα δούμε ότι ίδρυσαν εθνικά κράτη ετεροχρονισμένα, δηλαδή με διαφορά εκατό ετών, αλλά τα θέματα έθνους και εθνικισμού συνεχίζουν να είναι σημαντικά και για τις δύο χώρες και βρίσκονται στην καρδιά της αντιπαράθεσης[73].

Σύμφωνα με τον Αλέξη Ηρακλείδη, «οι ελληνοτουρκικές σχέσεις υπήρξαν τρικυμιώδεις κατά τον εικοστό αιώνα. Πριν από ενενήντα περίπου χρόνια οι δύο λαοί χώρισαν οριστικά, κάτι που συνέβη ως απόρροια του εθνικισμού και της εθνικής ολοκλήρωσης που χαρακτήριζε τις αρχές του προηγούμενου αιώνα»[74]. Έκτοτε υπήρξαν περίοδοι που οι δύο χώρες ήταν φίλες και σύμμαχοι, καθώς και περίοδοι που οι σχέσεις τους ήταν τεταμένες. Αυτό είχε να κάνει με το γεγονός ότι και οι δύο χώρες διαμόρφωσαν την εθνική τους ταυτότητα επενδύοντας στην αντιπαλότητα και την έχθρα με την άλλη. Κατά τον Ηρακλείδη, μπορούμε να πούμε ότι στατιστικά υπήρξε 1/3 χρόνου συνεργασίας και ειρηνικής συνύπαρξης και 2/3 χρόνου συγκρούσεων και ανταγωνισμού[75].

Ιστορικά η πρώτη περίοδος φιλίας ήταν η περίοδος Βενιζέλου – Ατατούρκ κατά τη δεκαετία του 1930, η οποία χαρακτηρίστηκε από πολύ φιλικές σχέσεις[76]. Οι καλές σχέσεις συνεχίστηκαν και μεταπολεμικά και ιδιαίτερα μετά τη λήξη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου

---

[73] Για τα θέματα έθνους – κράτους και εθνικισμού στις δύο χώρες βλέπε: Ουμούτ Οζκιριμλί και Σπύρος Α. Σοφός, *Το βάσανο της ιστορίας. Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία,* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008), Αλέξης Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος»: Αδιέξοδα και διέξοδοι* (Αθήνα: Πόλις, 2001), Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων,* 3η Έκδοση, (Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2005), Σία Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εθνικισμός. Ισλάμ και Τουρκοκύπριοι στη δαιδαλώδη διαδρομή του Κεμαλισμού* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004), Αλέξης Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες. Ελλάδα – Τουρκία: Η διένεξη του Αιγαίου,* (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2007).

[74] Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος»,* ο.π., σελ. 29.

[75] Alexis Heraclides, "The Greek-Turkish Conflict: Towards Resolution and Reconciliation" στο Mustafa Aydin και Kostas Ifantis, *Turkish-Greek Relations. The Security Dilemma in the Aegean,* (Λονδίνο: Routledge, 2004), σελ. 67.

[76] Για αυτή την περίοδο βλέπε: Αλέξης Αλεξανδρής, κ.α., *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, 2η Έκδοση, (Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, 1991), Melek Fırat, "Türk-Yunan İlişkileri" [Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις] στο Oran, Baskın, (επιμ.) *Türk Dış Politikası [Τουρκική εξωτερική πολιτική]*, Τόμος Ι (Κωνσταντινούπολη: İletişim Yayınları, 2006) [ή μεταφρασμένο στα ελληνικά: Melek Fırat, *Οι τουρκοελληνικές σχέσεις και το Κυπριακό,* (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2012)], Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας (1912-1940),* 1η Έκδοση, (Αθήνα: Ι.Σιδέρης, 1996), Θάνος Βερέμης, *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-2003*, ΕΛΙΑΜΕΠ, (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2003), Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945, Τόμος Πρώτος,* Έκδοση 14η (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2005).

και διήρκησαν μέχρι και το 1954. Από το 1954 και μετά το Κυπριακό κατέστη η κύρια διαφορά μεταξύ των δύο χωρών και επισκίασε τις καλές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μέχρι τότε. Η ένταση στις σχέσεις κορυφώθηκε με την τουρκική εισβολή στη Κύπρο[77].

Το Κυπριακό, η κρίση, τα τραγικά γεγονότα του 1974 και η κατάληψη του 37% του νησιού από την Τουρκία δημιούργησαν ένα έντονο κλίμα στην Ελλάδα. Από την άλλη, στη Τουρκία θεωρείται ότι η στρατιωτική επέμβαση ήταν απαραίτητη και ότι με αυτόν τον τρόπο οι Τουρκοκύπριοι σώθηκαν από σχεδόν βέβαιη γενοκτονία. Παρά το αντίξοο κλίμα και το εμπάργκο όπλων κατά της Τουρκίας από τις ΗΠΑ, ο Καραμανλής, ο οποίος σε αντίθεση με την τότε ελληνική αντιπολίτευση, ήταν εναντίον του κλίματος αντιπαράθεσης, επιχείρησε διάλογο με την Τουρκία και στο θέμα της υφαλοκρηπίδας πρότεινε την προσφυγή στη Χάγη[78].

1) Η Περίοδος 1970 – 1980: Η Περίοδος των Πραξικοπημάτων και η Εισβολή στη Κύπρο

Στο ζήτημα του Κυπριακού που αποτελούσε ήδη αγκάθι στις σχέσεις των δύο χωρών, προστέθηκαν αργότερα κατά τη δεκαετία του 1970 και τα προβλήματα στο Αιγαίο, με αποτέλεσμα οι δύο χώρες να φτάσουν κατά καιρούς στα πρόθυρα της σύρραξης. Από τα σημαντικότερα γεγονότα της περιόδου ήταν τα δύο πραξικοπήματα (1960 και 1971) που έγιναν στη Τουρκία, καθώς και το πραξικόπημα και η επταετής χούντα (1967-1974) στην Ελλάδα[79].

Τον Αύγουστο του 1976 ξέσπασε η πρώτη κρίση στο Αιγαίο όταν η Τουρκία έστειλε το Σισμίκ (Sismik I – πρώην Hora) για έρευνα στο Αιγαίο, σε περιοχή που ανήκε στην «ελληνική υφαλοκρηπίδα» σύμφωνα με την Ελλάδα, ή ήταν «αμφισβητούμενη» σύμφωνα με την Τουρκία. Οι σχέσεις επιδεινώθηκαν προς στιγμή αλλά οι δύο χώρες

[77] Αλέξης Ηρακλείδης, *Το Κυπριακό Πρόβλημα 1947-2004. Από την Ένωση στη διχοτόμηση;* (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2006), σελ. 167-208.
[78] Για λεπτομέρειες για τον δίαυλο επικοινωνίας και το κλίμα της περιόδου 1976-1981 βλέπε Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π.
[79] Melek Fırat, ο.π., σελ. 716.

επανήλθαν στο διάλογο[80], ο οποίος μάλιστα δεν τελμάτωσε παρά την ανάληψη της εξουσίας στη Τουρκία από τους στρατιωτικούς[81].

Στις 11-12 Μαρτίου του 1978 πραγματοποιήθηκε στο Μοντραί συνάντηση κορυφής του Κωνσταντίνου Καραμανλή και του Μπουλέντ Ετζεβίτ, ο οποίος μόλις είχε αναλάβει την εξουσία στην Τουρκία. Οι δύο ηγέτες είχαν εντατικές συζητήσεις επί δύο ημέρες όπου για μοναδική φορά συζητήθηκαν διεξοδικά όλα τα ζητήματα και οι διαφορές που υπήρχαν στο Αιγαίο[82]. Ακολούθησε μετά από ένα μικρό διάστημα και δεύτερη συνάντηση των δύο ηγετών, ενώ έτρεξαν παράλληλα δύο κύκλοι συνομιλιών κατά το ίδιο διάστημα: ο ένας κύκλος αφορούσε στις επίσημες συνομιλίες, έλαβε χώρα μεταξύ γενικών γραμματέων και υπήρξαν τουλάχιστον επτά συναντήσεις μεταξύ Ιουλίου 1978 και Φεβρουαρίου 1980. Ο άλλος κύκλος ήταν οι ανεπίσημες συνομιλίες που πραγματοποιήθηκαν – τρεις τον αριθμό – μεταξύ του τέως πρέσβη Δημήτρη Κοσμαδόπουλου, εκ μέρους του Καραμανλή, και του Τούρκου πρωθυπουργού Ετζεβίτ[83]. Παρότι δεν υπήρξαν χειροπιαστά αποτελέσματα – εκτός από την αποκατάσταση της ελευθερίας της αεροπλοΐας στο Αιγαίο – εντούτοις ο συγκεκριμένος κύκλος επαφών έθεσε το πλαίσιο των διαπραγματεύσεων, τα ζητήματα που είναι διαπραγματεύσιμα ανάμεσα στα δύο μέρη και τα δεδομένα των δύο μερών. Επιπλέον, απέτρεψε τυχόν κρίσεις που θα μπορούσαν να ξεσπάσουν εκείνη την περίοδο στο Αιγαίο[84].

Η κατάσταση άλλαξε προς το χειρότερο με την έλευση της κυβέρνησης του Ανδρέα Παπανδρέου. Ο ρόλος του Παπανδρέου ήταν εμπρηστικός όσον αφορά τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, μιας και συνόψιζε όλη την ελληνική εξωτερική πολιτική ως προς την Τουρκία με τη φράση «Για τα πάντα φταίνε οι Τούρκοι»[85]. Από την άλλη, οι Τούρκοι δεν θεωρούσαν ότι ήταν απειλητικοί. Πίστευαν ότι ο Παπανδρέου υιοθετεί αυτή τη τακτική αφενός για να δημιουργήσει άλλοθι ώστε να συνεχίσει η Ελλάδα να αγοράζει εξοπλισμούς και αφετέρου για

[80] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 100-107.
[81] Alexis Heraclides, *The Greek-Turkish conflict in the Aegean. Imagined Enemies,* (Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2010), σελ. 110. Βλέπε επίσης Fuat Aksu, *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi [Διπλωματία εξαναγκασμού στην τουρκική εξωτερική πολιτική]*, (Ankara: Bağlam Yayıncılık, 2008), σελ. 160-161.
[82] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 112.
[83] Στο ίδιο, σελ. 123-128.
[84] Στο ίδιο, σελ. 132.
[85] Στο ίδιο, σελ. 140-145.

να δικαιολογήσει το γεγονός της μη αποχώρησης της χώρας από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ, κάτι που με θέρμη ισχυριζόταν προεκλογικά ότι θα έπραττε μόλις αναλάμβανε την εξουσία[86].

Παρά τη ρητορεία του Παπανδρέου, υπήρξε μια σειρά επαφών μεταξύ του Τούρκου πρέσβη στην Αθήνα και του Έλληνα υφυπουργού εξωτερικών Ι. Καψή που εκτροχιάστηκε όμως με την ανακήρυξη του αποσχιστικού κράτους της Βόρειας Κύπρου[87]. Τότε εμφανίστηκε στο προσκήνιο ο Οζάλ αλλά ο Παπανδρέου του χρέωσε την ανακήρυξη του ψευδοκράτους της Βόρειας Κύπρου. Μετά από χρόνια, στο Νταβός ο Οζάλ θα βρει την ευκαιρία να εξηγήσει στον Παπανδρέου ότι ο ίδιος ουδέποτε αποδέχθηκε αυτή την ανακήρυξη, και ότι για την ακρίβεια ο ίδιος δεν ήταν καν πρωθυπουργός εκείνη την περίοδο[88].

2) Η περίοδος 1980-1990: Ο παράγοντας Οζάλ

Τη δεκαετία του 1980 δύο κόμματα και δύο ονόματα σημάδεψαν την πολιτική ζωή στην Τουρκία και την Ελλάδα: Το ΑΝΑΡ[89] και ο αρχηγός του Τουργκούτ Οζάλ (Turgut Özal) και το ΠαΣοΚ και ο αρχηγός του Ανδρέας Παπανδρέου. Για να μπορέσουμε να καταλάβουμε τις ελληνοτουρκικές σχέσεις κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, θα πρέπει να χαράξουμε καλά το πλαίσιο της φιλοσοφίας που είχαν και του ρόλου που έπαιξαν αυτά τα δύο κόμματα και οι αρχηγοί τους. Στην Τουρκία, το καθεστώς της 12ης Σεπτεμβρίου, όπως είναι γνωστό στην Τουρκία, θεωρούσε σύμμαχο το Ισλάμ εναντίον της Αριστεράς και των Κούρδων, ήταν προφανές ότι υποστήριζε τη νέα πολιτική της Ουάσιγκτον, η οποία μπορεί να συνοψιστεί ως η επιτάχυνση του ανταγωνισμού με την ΕΣΣΔ στον τομέα των εξοπλισμών και η υποστήριξη του ήπιου Ισλάμ στις χώρες της Μέσης Ανατολής βάσει της θεωρίας της Πράσινης Ζώνης[90].

Η πολιτική και στρατιωτική προσέγγιση ΗΠΑ - Τουρκίας είχε αντίκτυπο και στον οικονομικό τομέα: ο νεοφιλελευθερισμός που κυριάρχησε στο δυτικό κόσμο τη δεκαετία του

[86] Melek Fırat, "Türk-Yunan İlişkileri" [Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις] στο Oran, Baskın, (επιμ.) *Türk Dış Politikası [Τουρκική εξωτερική πολιτική]*, Τόμος ΙΙ (Κωνσταντινούπολη: İletişim Yayınları, 2006), σελ. 104 και Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 147-148.
[87] Fırat, Τόμος ΙΙ, ο.π., σελ. 108.
[88] Heraclides, *The Greek-Turkish conflict in the Aegean,* ο.π., σελ. 123.
[89] Anavatan Partisi: Το Κόμμα της Μητέρας Πατρίδας.
[90] Fırat, Τόμος ΙΙ, ο.π., σελ. 102.

1980, επηρέασε και την Τουρκία. Οι νεοφιλελεύθερες πρακτικές και τα αναπτυξιακά προγράμματα με έμφαση στις εξαγωγές, ξεκίνησαν με τις αποφάσεις της 24ης Ιανουαρίου 1980, συνεχίστηκαν με το νέο στρατιωτικό καθεστώς της 12ης Σεπτεμβρίου 1980 και τέλος έφτασαν στο ζενίθ με τις κυβερνήσεις Οζάλ. Αυτές οι αποφάσεις οδήγησαν σε μια νέα εξωτερική πολιτική με έμφαση στην οικονομία και προσπάθησαν να διαλύσουν την παραδοσιακή δομή της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής[91].

Ο Οζάλ πίστευε ότι η εξωτερική πολιτική της Τουρκίας έπρεπε να αλλάξει και να ξεφύγει από την έντονη επιρροή του Υπουργείου Εξωτερικών και των Ενόπλων Δυνάμεων, να επαναπροσδιοριστεί με έμφαση στις οικονομικές σχέσεις. Κάποια ζητήματα που αποτελούσαν τροχοπέδη επί σειρά ετών για τη Τουρκία, έπρεπε να αξιολογηθούν εκ νέου με βάσει αυτό το σκεπτικό. Δύο από τα σημαντικότερα ζητήματα που έπρεπε να επαναξιολογηθούν ήταν το Κυπριακό και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις. Ο Οζάλ είχε την άποψη ότι το Κυπριακό ζήτημα και οι διαφορές με την Ελλάδα στο Αιγαίο δεν μπορούσαν να επιλυθούν λόγω της περιορισμένης οπτικής γωνίας που είχαν οι ιθύνοντες της εξωτερικής πολιτικής [οι διπλωμάτες του Υπουργείου Εξωτερικών κατά κύριο λόγο και το Στρατιωτικό Επιτελείο] και εμπόδιζαν την ανάπτυξη των σχέσεων της Τουρκίας με τη Δύση. Αν όμως η Τουρκία έδινε προτεραιότητα στα οικονομικά θέματα, τα πολιτικά ζητήματα θα περνούσαν σε δεύτερη μοίρα και θα λύνονταν αυτόματα[92].

Ακόμη σημαντικότερο για τον Οζάλ ήταν ο εκσυγχρονισμός της χώρας και η ευρωπαϊκή της πορεία, δηλαδή η ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Κάτι που θα επιτυγχανόταν εφόσον παραμερίζονταν οι ενδοιασμοί και οι τουρκικές αγκυλώσεις έναντι των Ευρωπαίων και άνοιγε δυναμικά μια νέα σελίδα για την Τουρκία[93].

Αυτή η προσέγγιση του Οζάλ δεν κατάφερε να υλοποιηθεί διότι αφενός δέχτηκε τα πυρά της παραδοσιακής τουρκικής εξωτερικής πολιτικής και αφετέρου δεν έλαβε θετική ανταπόκριση από τον Ανδρέα Παπανδρέου. Η κυβέρνηση ΠαΣοΚ στην Ελλάδα έβλεπε τον

[91] Στο ίδιο, σελ. 102.
[92] Στο ίδιο, σελ. 102. Βλέπε επίσης Heraclides, *The Greek-Turkish conflict in the Aegean,* ο.π., σελ. 118.
[93] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες.* ο.π., σελ. 146.

κόσμο και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις υπό ένα εντελώς διαφορετικό πρίσμα. Κατά τον Ανδρέα Παπανδρέου, «η Τουρκία αποτελούσε απειλή και ήταν αδιανόητος οποιοσδήποτε διάλογος μαζί της»[94].

Οι εκφράσεις όπως «Χείρα φιλίας προς την Ελλάδα», «τα μακροπρόθεσμα κοινά συμφέροντα των δύο χωρών», «η δυνατότητα δημιουργίας καλών σχέσεων στους τομείς εμπορίου, οικονομίας και τουρισμού» που περιλάμβανε το πρόγραμμα της κυβέρνησης Οζάλ, όπως αυτό ανακοινώθηκε στη Μεγάλη Τουρκική Εθνοσυνέλευση στις 13 Ιανουαρίου 1984, έδιναν το στίγμα της νέας τουρκικής κυβέρνησης στο θέμα της προσέγγισης των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Ο Οζάλ προέβη μονομερώς σε μερικές κινήσεις, όπως η απόφαση της μονομερούς άρσης της θεώρησης άδειας εισόδου των Ελλήνων υπηκόων στην Τουρκία, ως δείγμα καλής θέλησης. Όμως τέτοιου είδους κινήσεις φάνηκε ότι δεν ήταν επαρκείς για να λυθούν προβλήματα που είχαν βάθος στην ιστορία και να εξομαλυνθούν οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο χώρες[95].

Ο κυριότερος λόγος για τη μη επίλυση των διμερών προβλημάτων ήταν η αδιάλλακτη στάση του Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος από την εποχή ακόμη που ήταν στην αντιπολίτευση είχε επενδύσει στην «τουρκική απειλή» και στον «μη διάλογο», και ο λόγος ήταν ότι η Ελλάδα δεν είχε να κερδίσει τίποτα από την Τουρκία, ενώ η Τουρκία, από την άλλη, είχε βλέψεις στο Αιγαίο. Εκείνη την περίοδο ο Παπανδρέου εξέφραζε την άποψη σχεδόν όλων των Ελλήνων, μιας και οι αναμνήσεις από την τουρκική εισβολή στη Κύπρο ήταν ακόμη πολύ νωπές[96].

Η δεύτερη θητεία της κυβέρνησης του ΠαΣοΚ που ξεκίνησε το 1985 ήταν αρκετά διαφορετική από την πρώτη. Κατ' αρχήν, στην εσωτερική σκηνή, το κυβερνών κόμμα είχε μια απώλεια σε ψήφους, όμως οι συνθήκες είχαν αλλάξει και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Οι λαϊκιστικές πολιτικές της πρώτης θητείας είχαν οδηγήσει την οικονομία σε αδιέξοδο και αυτό ανάγκασε τις Βρυξέλλες να επιβάλουν μια πολιτική λιτότητας στην Αθήνα. Δεδομένης της

[94] Fırat, Τόμος ΙΙ, ο.π., σελ. 103.
[95] Στο ίδιο, σελ. 109. Βλέπε επίσης Aksu, ο.π., σελ. 170-171.
[96] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 140-141. Βλέπε επίσης Fırat, Τόμος ΙΙ, ο.π., σελ. 105, Heraclides, *The Greek-Turkish conflict in the Aegean*, ο.π., σελ. 116-120.

κατάστασης, η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένη να επανατοποθετήσει στην παραγωγή τα κεφάλαια που ξόδευε σε εξοπλισμούς, προβάλλοντας την τουρκική απειλή, και για να κάνει κάτι τέτοιο έπρεπε να εξομαλύνει τις σχέσεις της με την Τουρκία. Ο Παπανδρέου επαναλάμβανε συνεχώς από το 1981 ότι δεν είναι δυνατόν να συνομιλήσει με την Άγκυρα για τα θέματα του Αιγαίου διότι αυτό θα ήταν αντίθετο στην εδαφική ακεραιότητα και κυριαρχία της Ελλάδας. Παρότι μέχρι εκείνη τη στιγμή τηρούσε μια αδιάλλακτη στάση απέναντι σε κάθε μορφή διαλόγου, στη δεδομένη φάση, για πρώτη φορά έδινε σημάδια ότι μπορεί να συνομιλήσει με τον Οζάλ. Ο Τούρκος πρωθυπουργός από την άλλη, ήταν ήδη πρόθυμος για τη συνάντηση αυτή, την οποία επιθυμούσε από τότε που είχε αναλάβει την εξουσία[97].

Όμως η έλλειψη ουσιαστικής επικοινωνίας και εμπιστοσύνης όλο το προηγούμενο διάστημα, έδειξε για άλλη μία φορά τη ζημιά που είχε κάνει στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η κρίση που ξέσπασε τον Μάρτιο του 1987 παρά λίγο να οδηγούσε τις δύο χώρες σε σύρραξη. Η δεύτερη κατά σειρά κρίση που ξεσπούσε στο Αιγαίο είχε σχέση με το ζήτημα της υφαλοκρηπίδας. Η Αθήνα ανακοίνωσε ότι θα εξαγόραζε τις μετοχές μιας εκ των ξένων εταιρειών που είχαν αναλάβει τις γεωτρήσεις στη Θάσο, λόγω της στρατηγικής θέσης αυτών των κοιτασμάτων, κάτι που ώθησε την Τουρκία στη έναρξη ερευνών και γεωτρήσεων για κοιτάσματα πετρελαίου σε περιοχές που η Ελλάδα θεωρούσε ότι ανήκουν στη δική της υφαλοκρηπίδα. Η κρίση φανέρωσε την έλλειψη επικοινωνίας και τις παρερμηνείες και παρεξηγήσεις που μπορούσαν πολύ εύκολα να προκύψουν εκατέρωθεν. Παράλληλα όμως στάθηκε και αφορμή για να ξεκινήσει κάποια μορφή διαλόγου, την επομένη κιόλας της κρίσης, με μια ανεπίσημη ανταλλαγή επιστολών που εγκαινίασε ο Παπανδρέου[98].

Ως αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων, ήδη από τον Δεκέμβριο του 1987, φάνηκε ότι είχαν ξεκινήσει οι διεργασίες, ώστε με προσεκτικούς χειρισμούς να οδηγηθούν οι πρωθυπουργοί των δύο χωρών σε μια συνάντηση. Το γεγονός ότι ο Τουργκούτ Οζάλ δεν κατηγόρησε την Ελλάδα κατά την προεκλογική του εκστρατεία και το συγχαρητήριο τηλεγράφημα του Παπανδρέου για την επανεκλογή του Τούρκου πρωθυπουργού έδειχνε το κλίμα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται. Φαινόταν ότι ξεκινούσε μια νέα περίοδος, κάτι που τα ΜΜΕ και στις δύο χώρες αδυνατούσαν να ερμηνεύσουν και να εξηγήσουν. Ως φυσικό

[97] Heraclides, *The Greek-Turkish conflict in the Aegean*, ο.π., σελ. 119.
[98] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 148-151.

επακόλουθο του θετικού κλίματος που είχε καλλιεργηθεί, ανακοινώθηκε τελικά και η συνάντηση που θα είχαν οι δύο πρωθυπουργοί[99].

Ο Οζάλ και ο Παπανδρέου συναντήθηκαν τελικά στις 30-31 Ιανουαρίου του 1988 στο Νταβός. Η συνάντηση που είχε προγραμματιστεί δύο χρόνια νωρίτερα είχε εν τέλει πραγματοποιηθεί. Και αυτό είχε επιτευχθεί όχι μόνο σε προσωπικό επίπεδο αλλά και με τη «συνεργασία των μελών των δύο αποστολών». Από πλευράς Ελλήνων, οι Κάρολος Παπούλιας, Γιάννης Ρουμπάτης, Κυριάκος Ροδουσάκης και από την τουρκική πλευρά οι Μεσούτ Γιλμάζ (Mesut Yılmaz), Τζεμ Ντουνά (Cem Duna), Νουζχέτ Καντεμίρ (Nuzhet Kandemir), κ.α., βρέθηκαν στο ίδιο τραπέζι σε μια συνάντηση που «βρισκόταν υπό τεράστια αμερικανική και Νατοϊκή πίεση για να βρεθεί ένας τρόπος συμβίωσης χωρίς να δημιουργούνται προβλήματα στη νότια πτέρυγα του ΝΑΤΟ και στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο»[100].

Η διαδικασία του ελληνοτουρκικού διαλόγου που μπήκε στα πρωτοσέλιδα των τουρκικών εφημερίδων ως το «Πνεύμα του Νταβός» και αποτέλεσε αιτία σαρκασμού από κάποιους ως «απόσταγμα μέντας[101]», βασιζόταν περισσότερο στην αποσιώπηση των εδραιωμένων ιστορικών και πολιτικών προβλημάτων μεταξύ των δύο χωρών, παρά στη συζήτηση τους. Είχε πραγματοποιηθεί με την πρωτοβουλία ειδικών ατόμων που είχαν επιστρατεύσει οι δύο ηγέτες, χωρίς να έχει προηγηθεί η τεχνική προετοιμασία από τα Υπουργεία Εξωτερικών. Συνεπώς, παρά το υπερβολικά θετικό κλίμα που δημιουργήθηκε, ο διάλογος δεν κατάφερε να προχωρήσει πέρα από τα τυπικά και να μπει στην ουσία των προβλημάτων. Η σημασία του Νταβός είναι ότι ξεκίνησε τη διαδικασία των επαφών που είχαν διακοπεί από το 1982[102].

Στη κοινή ανακοίνωση που δημοσίευσαν οι δύο πρωθυπουργοί μετά το πέρας των επαφών, δήλωσαν ότι συζήτησαν τα διμερή ζητήματα σε κλίμα αμοιβαίας κατανόησης και

[99] Fırat, Τόμος ΙΙ, ο.π., σελ. 111.
[100] Στο ίδιο, σελ. 112-114.
[101] Σημείωση. Στα τουρκικά η έκφραση είναι 'naneruhu' και χρησιμοποιείται είτε κυριολεκτικά για να περιγράψει το απόσταγμα, το άρωμα ή την απόσταξη μέντας, είτε μεταφορικά για να περιγράψει μια δυσάρεστη και «πικρή» κατάσταση. Η λέξη «Ruh» σημαίνει πνεύμα, καθώς και απόσταγμα/ ουσία.
[102] Fırat, Τόμος ΙΙ, ο.π., σελ. 114.

καλής θέλησης και τόνισαν ότι δεν πρέπει να γίνεται εκμετάλλευση των συσσωρευμένων διμερών προβλημάτων, ότι χρειάζεται χρόνος, καλή θέληση και σκληρή δουλειά για την προσέγγιση στις απόψεις ώστε να μην επαναληφθεί μια κρίση όπως η πρόσφατη στο Αιγαίο, τα δύο κράτη πρέπει να εντείνουν τις προσπάθειές τους για τη δημιουργία ειρηνικών και βιώσιμων σχέσεων, οι σκληρές στάσεις που έχουν εδραιωθεί στα διάφορα στρώματα των δύο κοινωνιών ενισχύονται με το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων και οι δηλώσεις που κάνουν οι επίσημοι φορείς δεν συμβάλουν στην ανάπτυξη καλών σχέσεων ανάμεσα στις δύο χώρες. Συνεπώς, πρέπει να οικοδομηθεί αμοιβαία εμπιστοσύνη [Παράρτημα 1][103].

Επιπλέον, οι δύο ηγέτες συμφώνησαν να δημιουργήσουν δύο επιτροπές, μία για τους τομείς οικονομικής συνεργασίας, μεικτών επιχειρήσεων, εμπορίου, τουρισμού, επικοινωνιών, πολιτιστικών ανταλλαγών (αυτή η επιτροπή έγινε γνωστή αργότερα ως Οικονομική Επιτροπή) και μία επιτροπή «για τον καθορισμό των τομέων όπου υπάρχουν προβλήματα, για την εξέταση των δυνατοτήτων γεφύρωσης του χάσματος και για την κίνηση προς μόνιμες λύσεις». Συμφώνησαν επίσης να ιδρύσουν ένα Συμβούλιο Επιχειρήσεων ή ένα Μεικτό Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο[104].

Στις 13-15 Ιουνίου 1988 ο Οζάλ πραγματοποίησε επίσκεψη στην Αθήνα συνοδευόμενος από αποστολή 170 ατόμων, οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν επιχειρηματίες. Ο σκοπός της επίσκεψης ήταν να δημιουργηθεί ένα υπόβαθρο, με έμφαση στους εμπορικούς και οικονομικούς τομείς, που θα άνοιγε το δρόμο για την επίλυση των πολιτικών διαφορών. Όμως χρειάζονταν σοβαρές προετοιμασίες για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός, για αυτό και η επίσκεψη δεν είχε κανένα χειροπιαστό αποτέλεσμα, παρά την προβολή της από τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων [Παράρτημα 2][105].

[103] Στο ίδιο, σελ. 114.
[104] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 154-155.
[105] Heraclides, *The Greek-Turkish conflict in the Aegean,* ο.π., σελ. 125.

3) Απολογισμός της Περιόδου

Η συμφωνία του Νταβός ονομάστηκε αργότερα από την ελληνική κυβέρνηση ως «η συμφωνία μη-πολέμου». Οι δύο ηγέτες υποσχέθηκαν να συναντώνται τουλάχιστον μία φορά το χρόνο και προέβησαν σε κάποιες αμοιβαίες χειρονομίες καλής θελήσεως, προκειμένου να βελτιώσουν το κλίμα στις διμερείς σχέσεις[106]. Όμως το κλίμα αυτό δεν κράτησε για πολύ και πολύ σύντομα υπήρξε επιστροφή στην πρότερη κατάσταση. Σε κάθε περίπτωση, σε σύγκριση με προηγούμενες περιόδους καλών σχέσεων, οι εξελίξεις που σημειώθηκαν το 1988 δεν μπορούν να παραλληλιστούν με εκείνες της δεκαετίας του 1930 και της περιόδου τέλη δεκαετίας 1940 – αρχές δεκαετίας 1950[107].

Σύμφωνα με τον Mehmet Ali Birand, μια προσεκτική ανάλυση των ελληνοτουρκικών σχέσεων αποκαλύπτει πως οι σχετικά ήρεμες και φιλικές περίοδοι μεταξύ των δύο χωρών υπήρξαν πάντα αποτέλεσμα εξωτερικών πιέσεων παρά διμερών πρωτοβουλιών. Ενώ ακόμη και σε αυτές τις περιπτώσεις, η βασική πολιτική των δύο χωρών παρέμεινε πεισματικά ίδια. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνταν συνήθως για να λυθεί μια κρίση ήταν κατευναστικές[108]. Σύμφωνα και πάλι με τον Birand, ο πρώτος που αποπειράθηκε να εισάγει μια διαφορετική προσέγγιση στις διμερείς σχέσεις ήταν ο Τούρκος πρωθυπουργός Τουργκούτ Οζάλ, κάτι που δεν βρήκε ανταπόκριση από την ελληνική πλευρά[109].

4) Ο Παράγοντας της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στις Ελληνοτουρκικές Οικονομικές Σχέσεις

Μετά τις συναντήσεις ανάμεσα στον Τούρκο πρωθυπουργό και τον Έλληνα ομόλογο του στο Νταβός και στις Βρυξέλλες, η Τουρκία ακύρωσε το διάταγμα του 1964 και η Ελλάδα υπέγραψε στις 22 Μαρτίου 1988 το Πρωτόκολλο που διεύρυνε τις σχέσεις της με την

[106] Richard Clogg, "Greek-Turkish Relations in the Post-1974 Period"στο Dimitris Constas, (επιμ.), *The Greek-Turkish Conflict in the 1990s. Domestic and External Influences.* (Λονδίνο: Macmillan, 1991), σελ. 20-21.
[107] Στο ίδιο, σελ. 22.
[108] Mehmet Ali Birand, "Turkey and the Davos Process: Experiences and Prospects" στο Constas, ο.π., σελ. 27.
[109] Στο ίδιο, σελ. 29

Τουρκία στο πλαίσιο της Συμφωνίας Σύνδεσης της τελευταίας με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα[110].

Το παραπάνω πρωτόκολλο μπορεί να θεωρηθεί ως μία σημαντική συμβολή της Κοινότητας στην ανάπτυξη των ελληνοτουρκικών οικονομικών σχέσεων. Σύμφωνα με αυτό, οι δύο πλευρές δεσμεύονταν να παραχωρήσουν την αμοιβαία προτιμησιακή μεταχείριση, καθώς αυτό θεσπιζόταν στη Συμφωνία Σύνδεσης. Πρακτικά, αυτό σήμαινε ότι οι τουρκικές εξαγωγές προς την Ελλάδα θα γίνονται χωρίς δασμούς, ενώ οι ελληνικές εξαγωγές προς την Τουρκία θα υπόκεινται στους ειδικούς φόρους που εφαρμόζονταν σε προϊόντα που προέρχονται από την Κοινότητα, και οι οποίοι παρέμειναν πολύ υψηλοί. Επομένως, η υπογραφή του πρωτοκόλλου σήμαινε μεγαλύτερα οφέλη για την Τουρκία παρά για την Ελλάδα[111].

Το εμπόριο μεταξύ των δύο χωρών ήταν πολύ περιορισμένο υπό τις προϋπάρχουσες συνθήκες. Μετά την επαναλειτουργία της Συμφωνίας Σύνδεσης του 1964, οι ευρωτουρκικές οικονομικές σχέσεις θα καθόριζαν και τις ελληνοτουρκικές οικονομικές σχέσεις, όπου υπήρχαν μεγάλες δυνατότητες ανάπτυξης. Εντούτοις, η ελληνική πλευρά ανησυχούσε πως οι τουρκικές εξαγωγές θα συναγωνίζονταν ακόμη εντονότερα τις ελληνικές εξαγωγές μετά την επαναλειτουργία της συμφωνίας[112].

5) Οι Εξελίξεις κατά τη Περίοδο 1990-1999

Η διαδοχική πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη, η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και η λήξη του Ψυχρού Πολέμου προκάλεσαν αλλαγές στο διεθνές σύστημα, κάτι που είχε εμφανείς επιδράσεις και στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Κυπριακό. Στο μονοπολικό διεθνές σύστημα που ονομάστηκε Νέα Παγκόσμια Τάξη η Ουάσιγκτον είχε τον πρώτο λόγο. Σε αυτό το νέο σύστημα, αφενός εμφανίστηκε μια τάση που έδινε προτεραιότητα στις προσπάθειες διαχείρισης και επίλυσης των περιφερειακών

[110] Constantine Stephanou και Charalambos Tsardanides, "The EC Factor in the Greece-Turkey-Cyprus Triangle" στο Constas, ο.π., σελ. 217-218.
[111] Στο ίδιο, σελ. 218.
[112] Στο ίδιο, σελ. 219.

συγκρούσεων, και αφετέρου η εμφάνιση νέων εθνών – κρατών αφύπνισε τις εθνικιστικές τάσεις, κάτι που δημιούργησε νέες εστίες σύγκρουσης. Οι περιοχές όπου εμφανίστηκαν εντονότερα αυτά τα δύο χαρακτηριστικά ήταν τα Βαλκάνια, η Μέση Ανατολή και ο Καύκασος, και ήταν προφανές ότι η Ελλάδα και η Τουρκία θεωρούσαν τις συγκεκριμένες περιοχές ως πεδία άμεσου ενδιαφέροντος. Συνεπώς, υπό το φως των νέων εξελίξεων, και οι δύο χώρες αναγκάστηκαν να επανεξετάσουν την εξωτερική πολιτική τους[113].

Προκειμένου να γίνει μια αξιολόγηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων κατά τη δεκαετία του 1990, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και μια νέα παράμετρος που δεν είναι άλλη από την προσπάθεια της Τουρκίας να αναδειχθεί σε περιφερειακή δύναμη μέσα στη Νέα Παγκόσμια Τάξη. Η Τουρκία προσπάθησε να το πετύχει αναπτύσσοντας τις σχέσεις της με τις ΗΠΑ και προβάλλοντας τους ιστορικούς της δεσμούς με τις χώρες της περιοχής εναντίον της Ελλάδας[114], ενώ η Ελλάδα από την άλλη, εκμεταλλεύτηκε την ιδιότητά της ως μέλους της ΕΕ και προσπάθησε να επωφεληθεί από τις πολιτικές και οικονομικές δυσχέρειες της Τουρκίας. Παρά το γεγονός ότι η Τουρκία φάνηκε να επιτυγχάνει τον στόχο της κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990 και η Ελλάδα κατά το δεύτερο, κατά τον απολογισμό της δεκαετίας και οι δύο χώρες αντιλήφθηκαν πως δεν μπορούν να επιτύχουν κάποιο όφελος μέσω της σύγκρουσης. Έτσι, κατέληξαν να αναζητούν τρόπους μετάβασης στη δεκαετία του 2000 έχοντας τουλάχιστον ξεκινήσει κάποιον διάλογο[115].

6) Περίοδος 1990-95: Τα Πρώτα Βήματα Προσέγγισης

Το 1990 στην Ελλάδα ανέλαβε την εξουσία ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, ο οποίος είχε διαφορετική προσέγγιση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις σε σχέση με τον προκάτοχο του Ανδρέα Παπανδρέου. Όπως ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, έτσι και ο Μητσοτάκης πίστευε

[113] Fırat, Τόμος ΙΙ, ο.π., σελ. 440.
[114] Αυτή η νέα πολιτική της Τουρκίας έχει τις ρίζες της στη δεκαετία του 1980 και δημιουργήθηκε από τον Τουργκούτ Οζάλ. Ο σύμβουλος του Οζάλ, Cengiz Candar (Τζενγκίζ Τζαντάρ) εισήγαγε για πρώτη φορά τον Νέο-Οθωμανισμό, σε αντίθεση με τον Κεμαλισμό, ως στρατηγική της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής και είχε ως στόχο να καταστήσει την Τουρκία ηγέτη του ισλαμικού και τουρκόφωνου κόσμου και μια κεντρική δύναμη στην Ευρασία. Την ίδια πολιτική παρέλαβε μετά από χρόνια και ανέπτυξε στην πολιτική του «στρατηγικού βάθους» ο Αχμέτ Νταβούτογλου, πρώην σύμβουλος εξωτερικής πολιτικής του Τούρκου πρωθυπουργού Ταγίπ Ερντογάν και νυν Υπουργός Εξωτερικών. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε Alexander Murinson, "The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy", Τόμ. 42, Αρ. 6, *Middle Eastern Studies*, (2006), σελ. 945-964.
[115] Fırat, Τόμος ΙΙ, ο.π., σελ. 442.

ότι οι διμερείς σχέσεις θα μπορούσαν να βελτιωθούν μέσω ενός ειλικρινούς διαλόγου, ενώ σε αντίθεση με τον Καραμανλή έβλεπε ως σημαντικότερο αγκάθι στις διμερείς σχέσεις το Κυπριακό. Όμως στο μεταξύ οι ισορροπίες στο τουρκικό πολιτικό σκηνικό είχαν αλλάξει. Ο Μητσοτάκης δεν είχε πλέον ως συνομιλητή του τον Οζάλ, όπως θα επιθυμούσε, αλλά τον Γιλντιρίμ Άκμπουλουτ (Yıldırım Akbulut). Στις επαφές που υπήρξαν φάνηκε η διαφορά απόψεων ως προς την επίλυση των διμερών προβλημάτων, μιας και η ελληνική πλευρά θεωρούσε ότι εάν λυνόταν το Κυπριακό, θα ήταν πολύ ευκολότερη η διευθέτηση των ζητημάτων του Αιγαίου, ενώ η τουρκική πλευρά είχε την ακριβώς αντίθετη άποψη[116].

Ο Οζάλ, ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας πλέον, ήταν της άποψης ότι το Κυπριακό αποτελούσε μεγάλο εμπόδιο στην ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας του. Έτσι, ανέλαβε δύο πρωτοβουλίες – η πρώτη μέσω ΗΠΑ, η δεύτερη μέσω ΟΗΕ – που δεν ευόδωσαν, διότι οι σχέσεις των δύο χωρών συνέχιζαν να παραμένουν ψυχρές και να υπάρχει μεγάλη έλλειψη εμπιστοσύνης. Η δεύτερη συνάντηση του Μητσοτάκη με τον Τούρκο ομόλογο του Μεσούτ Γιλμάζ το 1991 ήταν μια μεγάλη αποτυχία, ενώ η τρίτη συνάντηση, αυτή τη φορά με τον νέο πρωθυπουργό Ντεμιρέλ - που χαρακτηρίστηκε από μερικούς ως Νταβός ΙΙ - δεν άγγιξε την ουσία των ζητημάτων, ενώ το μόνο που συζητήθηκε ήταν το πλαίσιο στο οποίο έπρεπε να κινηθούν οι δύο χώρες για να βελτιωθούν οι σχέσεις. Εν κατακλείδι, η προσφορά του Μητσοτάκη στις ελληνοτουρκικές σχέσεις ήταν περιορισμένη, με δύο εξαιρέσεις: η πρώτη ήταν ότι έπεισε τον Κύπριο πρόεδρο Γιώργο Βασιλείου να αλλάξει την αρνητική του στάση για την αίτηση ένταξης της Κύπρου στην ΕΕ και η δεύτερη ήταν ότι άλλαξε και βελτίωσε την πολιτική του Ελληνικού Κράτους απέναντι στην μουσουλμανική / τουρκική μειονότητα της Θράκης[117].

Κατά την περίοδο 1994-95, η εκ νέου ανάληψη της εξουσίας από τον Ανδρέα Παπανδρέου οδήγησε στην επιδείνωση των σχέσεων, ενώ η πιο χαρακτηριστική αρνητική εξέλιξη αυτής της περιόδου ήταν η υιοθέτηση του «ενιαίου αμυντικού δόγματος» Ελλάδας – Κυπριακής Δημοκρατίας. Η μόνη θετική εξέλιξη που υπήρξε αυτή την περίοδο ήταν η άρση

[116] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 161-162.
[117] Στο ίδιο, σελ. 163-164.

του βέτο εκ μέρους της Ελλάδας για την τελωνειακή ένωση Τουρκίας – ΕΕ, και αυτό έγινε ως αντάλλαγμα για την υποψηφιότητα της Κυπριακής Δημοκρατίας για ένταξη στην Ένωση[118].

7) Περίοδος 1996-99: Η Νέα Ελληνική Εξωτερική Πολιτική

Το 1996 αποτέλεσε σημείο καμπής για την Ελλάδα λόγω των εξελίξεων που υπήρξαν εντός του κυβερνώντος κόμματος, του ΠαΣοΚ. Η αναγκαστική παραίτηση του Ανδρέα Παπανδρέου από την πρωθυπουργία για λόγους υγείας κινητοποίησε την εσωτερική αντιπολίτευση του κόμματος. Στις 20 Ιανουαρίου του 1996, μετά από την παραίτηση του Ανδρέα Παπανδρέου, ο Κώστας Σημίτης ανέλαβε την πρωθυπουργία της χώρας[119].

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας από το 1996 και μετά οφείλονταν στο όραμα που είχε ο Κώστας Σημίτης για τη θέση της Ελλάδας μέσα στο νέο διεθνές σύστημα. Ο Σημίτης επί κυβέρνησης Παπανδρέου ήταν υπεύθυνος για την οικονομία και επομένως είχε άμεση επαφή με τις Βρυξέλλες. Δεν συμμεριζόταν την εξωτερική πολιτική που ασκούσε ο προκάτοχος του, και ιδιαίτερα όσον αφορούσε στην πολιτική προς την Τουρκία. Γνώριζε ότι αυτή η πολιτική, λόγω των υπέρογκων εξοπλιστικών δαπανών, επιβάρυνε την ελληνική οικονομία, ενώ από την άλλη, η εικόνα του «επιτιθέμενου» εθνικιστικού κράτους έφερνε την Ελλάδα σε δύσκολη θέση μέσα στην Ένωση[120].

Ο βασικός του στόχος ήταν να καταστήσει την Ελλάδα, από πολιτική, οικονομική και πολιτιστική άποψη, μια ισχυρή χώρα εντός της ΕΕ. Μια ισχυρή Ελλάδα θα αποτελούσε κέντρο των Βαλκανίων και της Μεσογείου και επίσης θα γινόταν παράδειγμα, κατά τη διαδικασία διεύρυνσης, για τις υποψήφιες προς ένταξη χώρες στην ΕΕ[121]. Η Ελλάδα έχοντας αυτό ως βασικό στόχο θα έπρεπε να ασκήσει μια βαλκανική πολιτική στηριζόμενη στις καλές σχέσεις γειτονίας. Πράγματι, βελτιώθηκαν ιδιαίτερα οι οικονομικές σχέσεις, καταρχήν με την

[118] Στο ίδιο, σελ. 165.
[119] Heraclides, *The Greek-Turkish conflict in the Aegean,* ο.π., σελ. 137.
[120] Στο ίδιο, σελ. 136-138.
[121] Κώστας Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα 1996-2004,* (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2005), σελ. 38-43.

ΠΓΔΜ και στη συνέχεια με την Αλβανία, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την πρώην Γιουγκοσλαβία και αναπτύχθηκε μια νέα στρατηγική προώθησης της ένταξης των χωρών της Βαλκανικής στην ΕΕ[122].

Το μόνο ζήτημα στο οποίο ο Σημίτης δεν κατάφερε να προχωρήσει σε ριζικές αλλαγές την περίοδο 1996-99 – παρότι ήταν από τους βασικούς τους στόχους – ήταν οι σχέσεις με την Τουρκία. Οποιαδήποτε απόπειρα διαφορετικής προσέγγισης σχετικά με αυτό το ζήτημα θα έβρισκε αντιμέτωπη την ελληνική κοινή γνώμη. Μια αλλαγή πολιτικής σε ένα από τα πιο ευαίσθητα θέματα της εξωτερικής πολιτικής από έναν νέο πρωθυπουργό θα έθετε σε κίνδυνο το ίδιο το πολιτικό μέλλον του Έλληνα πρωθυπουργού[123].

Όμως σε ένα τόσο ευαίσθητο θέμα και μέσα στις πρώτες δέκα ημέρες της εκλογής του Κώστα Σημίτη στη πρωθυπουργία, ξέσπασε η κρίση των Ιμίων/Καρντάκ. Παρότι το έδαφος για τη κρίση είχε προετοιμαστεί κατά την αδύναμη κυβέρνηση του Α. Παπανδρέου, η ίδια η κρίση ξέσπασε κατά την πρωθυπουργία του Σημίτη, και έτσι έπρεπε να λυθεί από αυτόν. Η κρίση απεφεύχθη τελικά - και με την εμπλοκή των ΗΠΑ - την τελευταία στιγμή προτού μετατραπεί σε σύρραξη και είχε ως σημαντικό αποτέλεσμα να δρομολογήσει την αλλαγή της μέχρι τότε ελληνοτουρκικής αντιπαλότητας και την έναρξη μιας πολύ πιο αποτελεσματικής προσέγγισης των σχέσεων, ιδιαίτερα από την ελληνική πλευρά[124].

Η κρίση των Ιμίων/Καρντάκ, είχε αναδείξει τρία βασικά δεδομένα, σύμφωνα με τον Σημίτη. Τα δύο πρώτα από αυτά είχαν να κάνουν με τις διεκδικήσεις της Άγκυρας, και ιδιαίτερα του πολιτικο-στρατιωτικού κατεστημένου, στο Ανατολικό Αιγαίο, ενώ το τρίτο αφορούσε στην «ανάγκη της Ελλάδας για μια νέα ολοκληρωμένη στρατηγική στις ελληνοτουρκικές σχέσεις». Αυτή η στρατηγική θα βασιζόταν επάνω σε δύο πυλώνες: αφενός την αλλαγή του διμερούς χαρακτήρα των διαφορών μεταξύ των δύο χωρών και τη μεταφορά των προβλημάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο και αφετέρου τον αποκλεισμό της λύσης δια της

[122] Στο ίδιο, σελ. 150-157.
[123] Fırat, Τόμος ΙΙ, ο.π., σελ. 463.
[124] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 165-170., ο.π., σελ. 73-74.

βίας και των όπλων και επομένως θα οδηγούσε σε ένα περιβάλλον ειρήνης και συνεργασίας ανάμεσα στις δύο χώρες, σε ένα πλαίσιο κανόνων του διεθνούς δικαίου[125].

Δύο γεγονότα έπαιξαν καταλυτικό ρόλο προκειμένου ο Σημίτης να σταθεροποιήσει την εφαρμογή την μακροχρόνιας πολιτικής του σχετικά με την Τουρκία. Το πρώτο ήταν η κρίση Οτζαλάν (Öcalan), η οποία αποκορύφωσε την ένταση, και χάρη στην οποία κατάφερε να απαλλαγεί από τους εθνικιστές-λαϊκιστές πολιτικούς που είχε παραλάβει από τον Παπανδρέου. Ενώ το δεύτερο ήταν ο σεισμός του Μαρμαρά τον Αυγούστου 1999 ο οποίος θα διευκόλυνε το πρώτο βήμα προς την προσέγγιση[126].

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να σταθούμε σε έναν παράγοντα που παίζει σημαντικό ρόλο στις διεθνείς σχέσεις και δεν είναι άλλος από την προσωπικότητα των ηγετών. Σε μια περίοδο που είχε αποκορυφωθεί η ένταση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, δύο Έλληνες πολιτικοί, ο Κώστας Σημίτης και ο Γιώργος Παπανδρέου, υπήρξαν οι αρχιτέκτονες της έναρξης του διαλόγου. Ο Γιώργος Παπανδρέου, ο οποίος ήταν αναπληρωτής Υπουργός Εξωτερικών και βρισκόταν στις Βρυξέλλες κατά τη διάρκεια της κρίσης Οτζαλάν, με επιστολή του στον Σημίτη ζητούσε την άμεση παραίτηση των υπευθύνων της κρίσης. Από την πρώτη κιόλας ημέρα που ανέλαβε καθήκοντα Υπουργού Εξωτερικών στη θέση του Πάγκαλου, δεν έδωσε σημασία στις αντιδράσεις της ελληνικής κοινής γνώμης και με τις ομιλίες που έκανε, έστειλε μήνυμα διαλόγου στην Τουρκία. Το δίδυμο Σημίτη – Παπανδρέου πίστευε ότι οι ελληνοτουρκικές σχέσεις θα έπρεπε να αποκτήσουν μια νέα ώθηση και οι δύο πολιτικοί ανακοίνωσαν ότι προς αυτό το σκοπό θα αναλάμβαναν διπλωματικές πρωτοβουλίες για την επίτευξη της ειρήνης[127].

Η πολιτική που υιοθέτησε η Ελλάδα βρήκε θετική ανταπόκριση από την Άγκυρα. Παρότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης συνέχιζαν να τηρούν αρνητική στάση εναντίον της Ελλάδας λόγω της υπόθεσης Οτζαλάν, η πολιτική ηγεσία υιοθέτησε μια εποικοδομητική στάση στο θέμα του διαλόγου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να υπάρξει αλλαγή στάσης και στα μέσα

[125] Σημίτης, ο.π., σελ. 75-76.
[126] Heraclides, *The Greek-Turkish conflict in the Aegean,* ο.π., σελ. 144.
[127] Fırat, Τόμος ΙΙ, ο.π., σελ. 478. Βλέπε επίσης Αλέξης Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 179-183.

μαζικής ενημέρωσης. Τις αρνητικές ειδήσεις στις εφημερίδες διαδέχτηκαν άρθρα που αναφέρονταν στην αναγκαιότητα εξομάλυνσης των σχέσεων με την Ελλάδα. Η συνάντηση του Γιώργου Παπανδρέου με τον Τούρκο ομόλογό του Ισμαήλ Τζεμ (İsmail Cem) τον Απρίλιο του 1999 σηματοδότησε την αρχή μιας προσωπικής φιλίας μεταξύ των δύο υπουργών, κάτι που θα γινόταν και το σύμβολο της νέας πολιτικής. Ταυτόχρονα, έδειξε ότι είχε ανάψει το πράσινο φως και για τον ελληνοτουρκικό διάλογο, τον οποίον συμβόλιζε αυτή η φιλία[128].

8) Οι Εστίες Σύγκρουσης Μεταξύ των Δύο Χωρών

Προτού προχωρήσουμε στην εξέταση των σχέσεων από το 1999 και μετά, θα ήταν σκόπιμο να δούμε ποιές είναι οι εστίες σύγκρουσης ανάμεσα στις δύο χώρες μετά το 1954. Οι διαφορές που έχουν οι δύο χώρες μπορούν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες[129]:

Η πρώτη κατηγορία αποτελείται από το πλέγμα των διαφορών στο Αιγαίο Πέλαγος, οι οποίες είναι συνολικά επτά, εκ των οποίων οι πέντε άπτονται της κυριαρχίας ή/και ασφάλειας των δύο χωρών. Πρόκειται για πραγματικές διμερείς διαφορές Ελλάδας – Τουρκίας που είναι οι πλέον δισεπίλυτες, ζητήματα όπου υπάρχει σύγκρουση εθνικών συμφερόντων και οι εκατέρωθεν θέσεις φαίνεται να είναι ασυμβίβαστες. Αφορούν στην υφαλοκρηπίδα, την αιγιαλίτιδα ζώνη, τα όρια του εναέριου χώρου της Ελλάδας, την αποστρατικοποίηση των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου και τα Ίμια/Καρντάκ και, κατά την Τουρκία, οι «γκρίζες ζώνες» στο Αιγαίο. Δύο ακόμη διαφορές που αποτελούν συνέχεια των κύριων διαφορών είναι ο έλεγχος της εναέριας κυκλοφορίας και ο επιχειρησιακός έλεγχος του ΝΑΤΟ στο Αιγαίο[130].

Η δεύτερη κατηγορία αποτελείται από το Κυπριακό, ένα σύνθετο ζήτημα με τέσσερα μέρη (Ελλάδα, Τουρκία, Ελληνοκύπριοι, Τουρκοκύπριοι), το οποίο αποτέλεσε για πολλά χρόνια σοβαρή διαφορά που απασχόλησε τις δύο χώρες, ώσπου αποκορυφώθηκε με την τουρκική εισβολή και κατάληψη (ειρηνική απόβαση σύμφωνα με την επίσημη τουρκική

[128] Fırat, Τόμος ΙΙ, ο.π., σελ. 478.
[129] Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος»,* ο.π., σελ. 199. Βλέπε επίσης Heraclides, *The Greek-Turkish conflict in the Aegean,* ο.π., σελ. 167-219.
[130] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 73-74.

θέση) του βόρειου τμήματος του νησιού. Θεωρείται διεθνώς ένα από τα δυσκολότερα τοπικά προβλήματα της διεθνούς κοινότητας από το 1945 έως και τις ημέρες μας, και δεν έχει λυθεί παρόλο που η Κύπρος εντάχθηκε αδιαίρετη στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Μια ευκαιρία επίλυσης που είχε προκύψει κατά την περίοδο 2002 – 2004 με το Σχέδιο Αννάν κατέληξε σε αποτυχία με το βροντερό «όχι» των Ελληνοκυπρίων στο δημοψήφισμα για την αποδοχή του εν λόγω σχεδίου[131].

Η τρίτη και τελευταία κατηγορία αποτελείται από ζητήματα που αποτελούν σημεία τριβής, με τις ρίζες τους σε ιστορικές μνήμες και τραυματικές εμπειρίες από διεκδικήσεις, αιματηρές ένοπλες συγκρούσεις και καταστροφές μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων (ή Οθωμανών) στις αρχές του 20ου αιώνα, αλλά και πιο πρόσφατες διώξεις, καταπιέσεις και διακρίσεις που υφίστανται συγκεκριμένες ομάδες στις δύο χώρες. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι δύο μειονότητες που ζουν αντίστοιχα στις δύο χώρες, δηλαδή η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης στην Ελλάδα και η ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης στην Τουρκία[132].

Βέβαια, οι διαφορές αυτές που αναφέραμε δεν εκλαμβάνονται έτσι ακριβώς στις δύο χώρες. Η Τουρκία ως υφιστάμενα πραγματικά προβλήματα βλέπει το πλέγμα των προβλημάτων στο Αιγαίο, την ευρωπαϊκή της πορεία, την οποία η Ελλάδα επί χρόνια εμπόδισε «με απαράδεκτο τρόπο» και το Κουρδικό ζήτημα που κυριαρχεί στην πολιτική και κοινωνική ζωή της Τουρκίας και στο οποίο ζήτημα η Ελλάδα «πολέμησε την Τουρκία περιθάλποντας και εκπαιδεύοντας τους Κούρδους στην Ελλάδα», σύμφωνα με τους Τούρκους. Το αποκορύφωμα αυτού του προβλήματος ήταν η υπόθεση Οτζαλάν το 1999. Όπως καταλαβαίνουμε από τα παραπάνω αναφερόμενα, το Κυπριακό δεν υφίσταται ως ζήτημα για την Τουρκία. Από την άλλη, η Ελλάδα θεωρεί ότι τα μοναδικά προβλήματα είναι το Κυπριακό και το θέμα της υφαλοκρηπίδας[133].

[131] Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος»,* ο.π., σελ. 200.
[132] Στο ίδιο, σελ. 200.
[133] Βερέμης, ο.π., σελ. 184.

Αυτά είναι λοιπόν πολύ επιγραμματικά τα ζητήματα που διαιωνίζονται στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, όπου η μεν Τουρκία είναι υπέρ της επίλυσης με διμερείς διαπραγματεύσεις, ενώ η Ελλάδα υπέρ της νομικής οδού (πλην του Κυπριακού, όπου σαφώς επιζητά τη διπλωματική διαμεσολάβηση). Όμως από το 1999 και μετά το σκηνικό άρχισε να αλλάζει σταδιακά, αφενός λόγω της αλλαγής στρατηγικής στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, και αφετέρου για λόγους ανωτέρας βίας, λόγω δηλαδή των σεισμών που προκλήθηκαν και στις δύο χώρες με χρονική απόσταση περίπου ενός μήνα, το καλοκαίρι του 1999.

9) Ο Απολογισμός της Περιόδου 1990-99 και η Μετάβαση σε μια Νέα Περίοδο

Όπως είδαμε μέχρι τώρα, οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο χώρες πέρασαν πολλές διακυμάνσεις κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, με τη ζυγαριά να γέρνει περισσότερο προς τη πλευρά της σύγκρουσης παρά του διαλόγου και της συνεργασίας. Κάτι που δεν αναφέραμε παραπάνω αλλά έχει ιδιαίτερη σημασία είναι πως ειδικά τη δεκαετία του 1980 με την άνοδο του ΠαΣοΚ και του Ανδρέα Παπανδρέου στην εξουσία, η Ελλάδα όχι μόνο δεν ενδιαφερόταν να λύσει τα προβλήματα της με τη Τουρκία, αλλά τηρούσε και αρνητική έως επιθετική στάση απέναντι στην προοπτική της ένταξης της Τουρκίας στην τότε ΕΟΚ. Αυτή η προσέγγιση συνεχίστηκε και στη δεκαετία του 1990 και μόνο προς το τέλος της άρχισε να αλλάζει σταδιακά η κατάσταση. Σε αυτή την αλλαγή έπαιξαν ρόλο, όπως ήδη αναφέρθηκε και παραπάνω, πρώτον η συνειδητή αλλαγή πολιτικής επί κυβέρνησης Κώστα Σημίτη και δεύτερον τα δύο ατυχή συμβάντα που συνέβησαν με μικρή χρονική διαφορά, δηλαδή οι σεισμοί που έγιναν προς το τέλος του καλοκαιριού του 1999 και στις δύο χώρες[134].

Για τους σεισμούς, να αναφέρουμε απλώς πως ήταν η πρώτη φορά που η συμπαράσταση που επέδειξε ο ένας λαός για το δράμα του άλλου, άνοιξε έναν νέο δίαυλο επικοινωνίας, άγνωστο ως τότε στις διακρατικές σχέσεις των δύο χωρών[135]. Κι όπως γνωρίζουμε από τις θεωρίες των διεθνών σχέσεων, η επικοινωνία μεταξύ δύο αντίπαλων μερών πολλές φορές οδηγεί σε διάλογο και επίλυση των προβλημάτων, ή έστω στην έναρξη επαφών και

[134] Για μια αναλυτική προσέγγιση της περιόδου βλέπε Heraclides, "The Greek-Turkish Conflict, ο.π., σελ. 17-32.
[135] Στο ίδιο, σελ. 184.

προσπάθειας κατανόησης «του άλλου». Αυτός λοιπόν ήταν ο αστάθμητος παράγοντας στις σχέσεις των δύο χωρών.

Όμως η ουσιαστική αλλαγή είχε ήδη ξεκινήσει να συντελείται από το 1996 από την ελληνική πλευρά χάρη στην αλλαγή στρατηγικής στην εξωτερική πολιτική που σχεδίαζε η τότε κυβέρνηση. Ο τότε πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης αναφέρει ότι η νέα στρατηγική της Ελλάδας θα έπρεπε να θέσει τις ελληνοτουρκικές σχέσεις σε Ευρωπαϊκό επίπεδο και για αυτό τον λόγο οι κινήσεις που έπρεπε να γίνουν ήταν α) να ενημερωθούν λεπτομερέστατα οι Ευρωπαίοι εταίροι της Ελλάδας για τις διαφορές, β) να ξεκινήσει διάλογος με την Τουρκία σε θέματα «χαμηλής πολιτικής» το οποίο θα αποτελούσε ένα μέσο για τη βαθμιαία επαναπροσέγγιση των δύο μερών και θα επέτρεπε τη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης, δίνοντας έτσι την ευκαιρία να συζητηθούν στο μέλλον και θέματα «υψηλής πολιτικής»[136].

Σύμφωνα λοιπόν με αυτή τη στρατηγική, η ελληνική πλευρά έδωσε το πράσινο φως στην Ευρωπαϊκή Διάσκεψη του Ελσίνκι το 1999 όπου αποφασίστηκε η θέση της Τουρκίας ως υποψήφιας χώρας προς ένταξη στην ΕΕ. Η σκέψη που κρυβόταν πίσω από αυτή την ελληνική κίνηση ήταν πως η Τουρκία θα έμπαινε στη διαδικασία του διαπραγματευτικού πλαισίου με την ΕΕ και σταδιακά θα εγκλιματιζόταν στη συμπεριφορά των χωρών-μελών της ΕΕ. Παράλληλα, το Ελσίνκι αποτέλεσε ορόσημο διότι εκεί αποφασίστηκε και η πλήρης ένταξη της Κύπρου στην ΕΕ χωρίς να συνδεθεί η είσοδός της με την επίλυση του χρόνιου Κυπριακού ζητήματος[137].

Σύμφωνα με τον Erol Kurubaş, αυτή η ύφεση που βλέπουμε στις ελληνοτουρκικές σχέσεις από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 έως και σήμερα είναι η δεύτερη ιστορικά περίοδος εξαίρεσης στις σχέσεις των δύο χωρών – η πρώτη ήταν κατά τη δεκαετία του 1930. Όπως τότε, έτσι και σήμερα η ύφεση προκλήθηκε από τον επαναπροσδιορισμό των εθνικών συμφερόντων της Ελλάδας. Όμως η διαφορά αυτής της νέας περιόδου από την περίοδο του 1930 είναι πως αυτή τη φορά η ύφεση δεν δημιουργήθηκε από την αντίληψη της «κοινής απειλής» αλλά του «κοινού συμφέροντος». Αυτή η διαφορά είναι πολύ σημαντική όσον

[136] Σημίτης, ο.π., σελ. 75-86.
[137] Βερέμης, ο.π., σελ. 184-185.

αφορά στη μονιμότητα και σταθερότητα των καλών σχέσεων. Η αντίληψη του κοινού συμφέροντος που άρχισε να δημιουργείται στο πλαίσιο της ΕΕ δείχνει πως μεσοπρόθεσμα οι σχέσεις μπορεί να βελτιωθούν ακόμη περισσότερο. Επιπλέον, σε αντίθεση με τις περιόδους του 1930 και 1950 όπου οι διεθνείς συγκυρίες ωθούσαν τα κράτη να συνεργαστούν μόνο λόγω ασφάλειας, το περιβάλλον της δεκαετίας του 2000 αναγκάζει τα κράτη να συνεργάζονται εθελοντικά και να δραστηριοποιούνται από κοινού όχι τόσο για λόγους ασφαλείας όσο για λόγους οικονομικούς[138].

Παρότι οι διαφορές υψηλής πολιτικής ανάμεσα στις δύο χώρες ουσιαστικά δεν έχουν επιλυθεί, έχουν γίνει κάποια πρώτα, ενθαρρυντικά βήματα σε επίπεδο «χαμηλής πολιτικής», όπως η δημιουργία ειδικών ομάδων επαφής εντός των υπουργείων εξωτερικών των δύο χωρών, η σύναψη διακρατικών συμφωνιών στο οικονομικό κυρίως πεδίο και η συνεργασία σε γραφειοκρατικό επίπεδο (για παράδειγμα, τα υπουργεία υγείας, αγροτικής ανάπτυξης, δικαιοσύνης των δύο χωρών συνεργάζονται στενά επί Ευρωπαϊκών θεμάτων). Είναι γεγονός πως οι δύο χώρες πρέπει και μπορούν να κερδίσουν πολλά η μία από την άλλη. Η μεν Ελλάδα θα μπορούσε να βοηθήσει την Τουρκία στην πορεία της προς εναρμόνιση με το Ευρωπαϊκό κεκτημένο, την παροχή τεχνογνωσίας και υπηρεσιών που η ίδια γνωρίζει πολύ καλά μέσα από την Ευρωπαϊκή της εμπειρία, η δε Τουρκία αποτελεί μια τεράστια αγορά εβδομήντα και πλέον εκατομμυρίων κατοίκων και προσφέρεται για την ανάπτυξη των ελληνικών επιχειρήσεων τόσο στην ίδια τη Τουρκία, όσο και προς τα γειτονικά της κράτη.

Αυτού του είδους η συνεργασία εντάσσεται στο θεωρητικό πλαίσιο που έχουμε αναπτύξει στο πρώτο μέρος και είναι ακριβώς και η υπόθεση εργασίας μας, ότι δηλαδή η συνεργασία σε θέματα «χαμηλής πολιτικής», στο οικονομικό – εμπορικό επίπεδο και σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών, θα μπορούσε σταδιακά να οδηγήσει σε διάλογο και συνεργασία, και σε τελική ανάλυση σε επίλυση των διαφορών που έχουμε αναφέρει παραπάνω. Με άλλα λόγια, η ανάπτυξη οικονομικών σχέσεων και διαλόγου σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών και η βαθμιαία οικονομική αλληλεξάρτηση των δύο χωρών, μακροπρόθεσμα θα μπορούσε να οδηγήσει στη μείωση και απάλειψη του ενδεχομένου μιας

[138] Erol Kurubaş, "Türk-Yunan İlişkilerinde Neo Detant Dönemi ve İlişkilerin Geleceği" [Η Περίοδος της Νέας Ύφεσης στις Ελληνοτουρκικές Σχέσεις και το Μέλλον των Σχέσεων], σελ. 1-29, στο Demirtaş-Coşkun, Birgül (επιμ.), *Türkiye-Yunanistan. Eski Sorunlar, Yeni Arayışlar [Τουρκία-Ελλάδα: Παλιά προβλήματα. Νέες αναζητήσεις],* (Άγκυρα: ASAM Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayımları, 2002).

σύγκρουσης και στην επίλυση των προβλημάτων που υπάρχουν. Στις δύο επόμενες ενότητες θα εξετάσουμε την εξέλιξη των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων και τον διάλογο που αναπτύσσεται σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών των δύο χωρών. Επιπλέον θα δούμε το δυναμικό που υπάρχει για περαιτέρω συνεργασία και διάλογο και εν τέλει αλληλεξάρτηση στο μέλλον.

3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Οι Δράσεις και οι Θέσεις των Ομάδων Συμφερόντων

Μέχρι και αρκετά πρόσφατα όταν αναφερόμασταν στις διακρατικές σχέσεις, αυτό που αντιλαμβανόμασταν ήταν η ανάπτυξη των σχέσεων μέσω της κλασσικής μεθόδου, δηλαδή της διπλωματίας, ενώ ο διάλογος – ή μη – εκτυλισσόταν σε πολιτικό και γραφειοκρατικό επίπεδο. Αυτή η αντίληψη έχει αρχίσει να αλλάζει τις τελευταίες δεκαετίες ως συνέπεια των αλλαγών που έχουν διαδραματιστεί στο διεθνές σύστημα. Με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, οι μη κρατικοί δρώντες έχουν αρχίσει να παίζουν έναν σημαντικό ρόλο στα πολιτικά δρώμενα. Όταν λέμε μη κρατικοί δρώντες δεν εννοούμε μόνο τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, αλλά και τις ομάδες συμφερόντων, δηλαδή τους επιχειρηματικούς και οικονομικούς παράγοντες. Κατ' αρχήν, ας δούμε τι εννοούμε με τον όρο «ομάδες συμφερόντων».

Ομάδες Συμφερόντων

Ο όρος ομάδες συμφερόντων στην πολιτική επιστήμη αναφέρεται στις ομάδες εκείνες οι οποίες επιζητούν να προωθήσουν τα συμφέροντά τους με πολιτικά μέσα. Η πολιτική εξουσία συνδιαλέγεται με τις ομάδες αυτές, άλλοτε για να τις ελέγξει και άλλοτε για να ενσωματώσει τα αιτήματά τους και τις δράσεις τους. Από μια ορθολογιστική άποψη ανταλλαγής, οι ομάδες συμφερόντων ανταλλάζουν τους πόρους τους (χρήματα, νομιμοφροσύνη, πολιτική στήριξη, γνώση, εξειδίκευση, πληροφορίες) με πολιτική επιρροή, σε μια προσπάθεια να μεγιστοποιήσουν το δικό τους όφελος. Υπό αυτή την έννοια, το μέγεθος της επιρροής που μπορούν να αποκτήσουν οι ομάδες συμφερόντων σε αντάλλαγμα με τους πόρους τους, εξαρτάται από τη ζήτηση των πολιτικών δρώντων για τέτοιους πόρους. Δύο παράγοντες επηρεάζουν αυτή τη ζήτηση: 1. Η αξία των πόρων για τους δημόσιους δρώντες όσον αφορά στο να επανεκλεγούν ή να καταφέρουν να περάσουν συγκεκριμένες πολιτικές και 2. Η διαθεσιμότητα εναλλακτικών πηγών τέτοιων πόρων[139].

[139] Andreas Dür, "Interest Groups in the European Union: How Powerful Are They?", *West European Politics*, Τόμ. 31, Αρ. 6 (2008), σελ. 1214. Για περισσότερη μελέτη σχετικά με τις ομάδες συμφερόντων, βλέπε επίσης: Roy C. Macridis, "Interest Groups in Comparative Analysis", *The Journal of Politics*, Τόμ. 23, Αρ. 1 (1961),

Η επιρροή των ομάδων συμφερόντων εξαρτάται από τον τύπο της πολιτικής, το βαθμό της τεχνικής φύσεως της πολιτικής και τη δημόσια αποδοχή. Επιπλέον, μερικοί ακαδημαϊκοί τονίζουν πως οι ομάδες συμφερόντων μπορούν να ασκήσουν περισσότερη επιρροή σε τεχνικά ζητήματα, παρά σε ζητήματα «υψηλής πολιτικής». Αυτή η διαφορά μπορεί να πηγάζει εν μέρει από το γεγονός ότι οι πολιτικοί χρειάζονται περισσότερες πληροφορίες σε τεχνικά θέματα. Επιπλέον, σε τεχνικής φύσεως πεδία, οι ομάδες συμφερόντων μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά τα πολιτικά αποτελέσματα διότι αυτοί που λαμβάνουν τις αποφάσεις θα αναγκαστούν να βασιστούν στη συνεργασία των εγχώριων δρώντων προκειμένου να υλοποιήσουν την πολιτική τους. Τέλος, η επιρροή των ομάδων συμφερόντων εξαρτάται και από τη στάση της κοινής γνώμης απέναντι σε ένα θέμα. Οι ομάδες συμφερόντων ενδέχεται να δυσκολευτούν να επηρεάσουν τα αποτελέσματα μιας πολιτικής όταν η κοινή γνώμη επαγρυπνά ή είναι πολύ ευαίσθητη για ένα συγκεκριμένο ζήτημα[140].

Κατά τη μελέτη των ομάδων συμφερόντων, θα πρέπει να έχουμε υπόψη έναν βασικό παράγοντα, που δεν είναι άλλος από την πολιτική κουλτούρα που πρέπει να διαθέτει μια χώρα, ώστε να έχει και αποτελεσματικές ομάδες συμφερόντων. Προκειμένου να υπάρχει ενεργή κοινωνία πολιτών σε μια χώρα, θα πρέπει να υπάρχουν κοινοί στόχοι και κοινά αποδεκτοί κανόνες για τις ατομικές και ομαδικές ενέργειες και επομένως, οι αποφάσεις θα πρέπει να λαμβάνονται από όλους τους δρώντες εντός του πολιτικού συστήματος. Το πολιτικό σύστημα αποτελείται από τρεις παράγοντες: τη πολιτική κουλτούρα, τη κοινωνική σύνθεση με τις ομάδες συμφερόντων και τις κοινωνικές ομάδες και μια δομή διαβούλευσης και λήψης αποφάσεων που περιλαμβάνει τα πολιτικά κόμματα, τους αντιπροσωπευτικούς φορείς και τις κυβερνητικές αρχές. Εφόσον λειτουργούν τα παραπάνω, τότε μπορούμε να βρούμε και δυνατές ομάδες συμφερόντων που λειτουργούν σε μια υγιή και δημοκρατική κοινωνία[141].

σελ. 25-45, Peter Hulten και άλλοι, "Cross-Country Differences in Attitudes to Business Associations During the 2007-2010 Recession", *Journal of World Business,* Τομ. 47 (2012), σελ. 352-361, Francesca Gains, "Executive Agencies in Government: The Impact of Bureaucratic Networks on Policy Outcomes", *Journal of Public Policy,* Τόμ. 23, Αρ. 1 (2003), σελ. 55-79, Wyn Grant, "Pressure Politics: The Changing World of Pressure Groups", *Parliamentary Affairs,* Τόμ. 57 Αρ. 2 (2004), σελ. 408-419, Andreas Dür & Dirk de Bievre, "The Question of Interest Group Influence", *Journal of Public Policy,* Τόμ. 27 (2007), σελ. 1-12.

[140] Dür, "Interest Groups in the European Union", ο.π., σελ. 1217.

[141] Macridis, ο.π., σελ. 40-41.

Εξετάζοντας έναν συγκεκριμένο κλάδο, όπως ο τουρισμός, διαπιστώνουμε ότι υπάρχει διάσταση μεταξύ των συμφερόντων και επομένως, δεν μπορεί να εφαρμοστεί μια ενιαία πολιτική και να ασκηθούν πιέσεις προς συγκεκριμένη κατεύθυνση. Σε αντίθεση με τους επιχειρηματίες που έχουν μεγαλύτερο έλεγχο και οικονομική δύναμη, ώστε να ωθούν τα πράγματα προς ορισμένη κατεύθυνση, οι ομάδες συμφερόντων στον τουριστικό κλάδο δρουν τοπικά, δεν συνεργάζονται μεταξύ τους και επομένως δεν μπορούν να επηρεάσουν τη λήψη αποφάσεων[142].

Ο πρωταρχικός στόχος των ομάδων συμφερόντων δεν είναι η απόκτηση κάποιου πολιτικού θώκου, αντιθέτως, κατά κύριο λόγο επικεντρώνονται στο να ασκούν επιρροή στη λήψη πολιτικών αποφάσεων και να προσπαθούν να εισάγουν θέματα στην πολιτική ημερησία διάταξη[143]. Οι μελέτες που γίνονται σχετικά με τις ομάδες συμφερόντων καταλήγουν στο γεγονός ότι αυτές οι ομάδες δρουν με γνώμονα το οικονομικό συμφέρον παρά την ευαισθησία τους για το κοινωνικό σύνολο ή τη δημοκρατική διακυβέρνηση. Επομένως, ο όρος «ομάδες συμφερόντων» δημιουργεί αρνητικά συναισθήματα, ενώ αντιθέτως, ο όρος «μη κυβερνητικές οργανώσεις» είναι συνυφασμένη με την κοινωνία και το κοινωνικό καλό, επομένως έχει αποκτήσει μια θετική έννοια[144].

Οι μελέτες δείχνουν πως τα τελευταία χρόνια και ιδιαίτερα στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι ομάδες συμφερόντων αποκτούν ολοένα και περισσότερη σημασία. Οι σημαντικότεροι λόγοι γι' αυτό είναι ότι πρώτον, ο αριθμός των ομάδων συμφερόντων είναι πολύ μεγαλύτερος από τον αριθμό άλλων τύπων πολιτικής οργάνωσης, όπως είναι τα πολιτικά κόμματα. Δεύτερον, η εξασθένιση της κομματική ιδιότητας ευνοεί και επαναπροσδιορίζει τη σημασία των ομάδων συμφερόντων. Τα κόμματα ολοένα και περισσότερο υφίστανται μια πτωτική τάση όσον αφορά τη προσέλευση μελών, είναι λιγότερα σε αριθμό, ενώ συγκεντρώνουν ολοένα και λιγότερες ψήφους και λιγότερη εμπιστοσύνη[145].

[142] Constantia Anastasiadou, "Tourism Interest Groups in the EU Policy Arena: Characteristics, Relationships and Challenges", *Current Issues in Tourism,* Τόμ. 11, Αρ. 1 (2008), σελ. 33.
[143] Jan Beyers, Rainer Eising και William Maloney, "Researching Interest Group Politics in Europe and Elsewhere: Much we Study, Little We Know?", *West European Politics,* Τόμ. 31, Αρ. 6 (2008), σελ. 1107.
[144] Στο ίδιο, σελ. 1109-1110.
[145] Στο ίδιο, σελ. 1111-1112.

Αυτό λοιπόν που παρατηρούμε το τελευταίο διάστημα είναι ότι οι οικονομικοί παράγοντες έχουν αρχίσει να συμβάλλουν δυναμικά στη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς των χωρών και πολλές φορές να δρουν με μία σχετική αυτονομία ή ακόμα και να επιβάλλουν συγκεκριμένες πολιτικές στις κυβερνήσεις τους. Μια τέτοια σχετική αυτονομία έχει αρχίσει να παρατηρείται και στις διμερείς σχέσεις μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας[146].

1) Οι Οικονομικές Σχέσεις πριν το 1999

Επί δεκαετίες, η ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας ήταν σχετικά περιορισμένη λόγω των υφιστάμενων πολιτικών και νομικών διαφορών μεταξύ τους. Η σταθερότητα δεν είχε επιτευχθεί λόγω των διμερών προβλημάτων και αυτό το φαινόμενο είχε αρνητικό αντίκτυπο στις κοινές επενδύσεις και τη ροή συναλλάγματος. Κατά την δεκαετία του 1980, η τουρκική και η ελληνική κυβέρνηση είχαν αντίθετες θέσεις ως προς την ερμηνεία των ζητημάτων που υπήρχαν μεταξύ τους[147]. Κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου, σε αντίθεση με την τουρκική προσέγγιση του Τουργκούτ Οζάλ, ο οποίος θεωρούσε ότι η οικονομική συνεργασία είναι ένα βήμα προς την βελτίωση των σχέσεων γενικότερα, η κυβέρνηση του ΠαΣοΚ υπό την ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου έθετε όρους για την έναρξη της διαδικασίας διαλόγου. Αυτοί οι όροι ήταν: η αποδοχή του status quo στο Αιγαίο εκ μέρους της Άγκυρας, η αποχώρηση του τουρκικού στρατού από τη Κύπρο και η καταγγελία του «ψευδοκράτους» των τουρκοκυπρίων από την Τουρκία[148]. Το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν μέλος της ΕΕ, ενώ η Τουρκία υποψήφια προς ένταξη χώρα, επηρέαζε τον ανταγωνισμό μεταξύ των δύο χωρών[149].

Ενδεικτική είναι η έκθεση που είχε εκπονήσει ο Εμπορικός Ακόλουθος της Τουρκικής Πρεσβείας με ημερομηνία Σεπτέμβριο 1988. Στην εν λόγω ετήσια έκθεσή του, ο τότε εμπορικός ακόλουθος σημείωνε πως οι εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των δύο χωρών το

[146] Dimitrios Tsarouhas, "The Political Economy of Greek-Turkish Relations", *Southeastern European and Black Sea Studies*, Τόμ. 9, Αρ. 1-2, (2009), σελ. 39-40.
[147] Fuat Aksu, "Confidence Building, Negotiation and Economic Cooperation Efforts in Turkish-Greek Relations (1999-2004)", *Turkish Review of Balkan Studies*, (2004), σελ. 60.
[148] Alexis Heraclides, *The Greek-Turkish conflict in the Aegean. Imagined Enemies*, (Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2010), σελ. 119.
[149] Aksu, ο.π., σελ. 60.

ακριβώς προηγούμενο διάστημα είναι εξαιρετικά περιορισμένες και η αιτία είναι οι πολιτικές διαφορές και συγκρούσεις μεταξύ των δύο χωρών. Η Ελλάδα, σημειώνει, θέτει διάφορα εμπόδια στις εισαγωγές από την Τουρκία, κάτι που θα έπρεπε να λυθεί με διμερείς συζητήσεις. Ο τότε εμπορικός ακόλουθος θεωρεί ότι η Ελλάδα είναι μια πολύ καλή αγορά για την Τουρκία και πως οι πολιτικές διαφορές θα πρέπει να λυθούν το συντομότερο[150].

Η Τουρκία είχε προτείνει πρώτη την οικοδόμηση των σχέσεων επάνω σε οικονομικές βάσεις για να μην υπάρξει επιστροφή σε θέματα ασφάλειας και είχε ξεκινήσει τις προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση από το 1983. Κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του Τουργκούτ Οζάλ, ο Τούρκος πρωθυπουργός είχε αντιληφθεί πως η ένταση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις είχαν αρνητικό αντίκτυπο στη στρατηγική που ήθελε να εφαρμόσει στην τουρκική εξωτερική πολιτική. Ως εκ τούτου, είχε καταλήξει πως οι ελληνοτουρκικές σχέσεις θα έπρεπε κατά προτεραιότητα να βασιστούν στην οικονομικά συνεργασία. Εντούτοις, οι προσπάθειες της Τουρκίας σχετικά με αυτό το θέμα δεν ελήφθησαν υπόψη από την Ελλάδα και απέβησαν άκαρπες. Επομένως, όπως ισχυρίζονται παραδοσιακά οι περισσότεροι Τούρκοι, η Τουρκία έχει κάνει αυτό που της αναλογεί ως προς την οικοδόμηση σχέσεων με βάσει την οικονομική συνεργασία και τη δημιουργία ενός βιώσιμου περιβάλλοντος ασφάλειας. Επιπλέον, η τουρκική κυβέρνηση τόλμησε να πάρει τέτοιες πρωτοβουλίες ενίοτε διακινδυνεύοντας να βρεθεί αντιμέτωπη με τα αντιπολιτευτικά πυρά, ενώ η Ελλάδα συνέχισε τη σκεπτικιστική και απρόθυμη στάση της. Εν κατακλείδι, κατά τη δεκαετία του 1980, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «ψυχροπολεμικές» με μοναδική σύντομη αναλαμπή τη διαδικασία του Νταβός το 1988[151].

Το 1988 σημειώθηκαν οι πρώτες προσπάθειες ανάπτυξης διαλόγου σε πολιτικό επίπεδο και αποκλιμάκωσης της έντασης μεταξύ των δύο χωρών. Παράλληλα, το 1988 θεωρείται και ως αφετηρία για την έναρξη διαλόγου μεταξύ του επιχειρηματικού κόσμου των δύο χωρών. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε το Συμβούλιο Ελληνο-Τουρκικής Επιχειρηματικής Συνεργασίας

[150] Πρεσβεία της Τουρκίας στην Αθήνα, Εμπορικός και Οικονομικός Ακόλουθος, «Η Γενική Οικονομική Κατάσταση της Ελλάδας και οι Σχέσεις της με την Τουρκία, Ετήσια Έκθεση 1987», Αθήνα, Σεπτέμβριος 1988.
[151] Aksu, ο.π., σελ. 1. Για το ίδιο θέμα δες επίσης Mehmet Ali Birand, "Turkey and the Davos Process: Experiences and Prospects", σελ. 27-39, καθώς και Heinz Kramer "Turkey's Relations with Greece: Motives and Interests", σελ. 57-72, και τα δύο στο Dimitris Constas (επιμ.), *The Greek-Turkish Conflict in the 1990s. Domestic and External Influences.* (Λονδίνο: Macmillan, 1991).

που συνέβαλε μετέπειτα σημαντικά στην ανάπτυξη της διμερούς επιχειρηματικής συνεργασίας[152].

Όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, η ελληνοτουρκική επιχειρηματική συνεργασία, σαν ιδέα, ξεκίνησε το 1988 μετά τη συνάντηση Ανδρέα Παπανδρέου και Τουργκούτ Οζάλ στο Νταβός τον Ιανουάριο εκείνου του έτους. Μετά τη συνάντηση των δύο πρωθυπουργών, ο Οζάλ εξαπέλυσε μια πραγματική επίθεση φιλίας εστιασμένη στους οικονομικού παράγοντες των δύο χωρών. Ο Τούρκος πρωθυπουργός ανέπτυξε τότε τη θεωρία και τους στόχους των δύο ανεξάρτητων δρόμων. Το δρόμο των πολιτικών διεκδικήσεων και αντιπαραθέσεων και τον άλλο δρόμο της οικονομικής συνεργασίας με στόχο το ισοσκελισμένο εμπορικό ισοζύγιο των πλέον των 2 δισεκατομμυρίων δολαρίων, όπου τα μεγέθη και οι συνεργασίες θα οδηγούσαν σε μια αδιάσειστη σύσφιγξη και μια μόνιμη αλλαγή στη σχέση των δύο χωρών[153].

Σε ομιλία που έκανε στο Συνέδριο του Τουρκο-Ελληνικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου τον Ιανουάριο του 2008, ο Σαρίκ Ταρά (Şarık Tara), ο επιχειρηματίας που πρωτοστάτησε - από τον επιχειρηματικό κόσμο - στις συνομιλίες του Νταβός και ήταν ο πρώτος Πρόεδρος του Τουρκο-Ελληνικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου, δήλωσε χαρακτηριστικά ότι ο Οζάλ εκείνη την περίοδο ήταν έτοιμος να κάνει τα πάντα προκειμένου να εδραιώσει την ελληνοτουρκική φιλία. «Ο Οζάλ ήταν έτοιμος, αν του έκλεινες το μάτι, θα προχωρούσε. Ο Οζάλ ήξερε την αξία αυτών των πραγμάτων. Αυτό που δεν καταλαβαίνουν οι περισσότεροι Έλληνες πολιτικοί είναι πως ο Οζάλ ήταν έτοιμος για όλα, ήταν έτοιμος να τα βρει με την Ελλάδα», ήταν τα λόγια του Ταρά. Ο επιχειρηματίας που είχε κληθεί για να διοργανώσει τη συνάντηση των δύο πρωθυπουργών καθώς και να διοργανώσει τη συνάντηση των επιχειρηματιών από τις δύο χώρες, ανέφερε πως όταν συναντήθηκαν στο ξενοδοχείο οι δύο πρωθυπουργοί, ο Οζάλ ήταν έτοιμος να ασπαστεί τον Παπανδρέου, όμως τον συγκράτησε ο

[152] Χριστίνα Αργυροπούλου, «Οι Ελληνικές επενδύσεις στην Τουρκία», *Αγορά χωρίς Σύνορα,* Τόμ. 9, Τεύχος 3, (Δεκέμβριος – Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2004), σελ. 181.
[153] Ευθύμιος Βιδάλης, «Οικονομικές σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας. Προβλήματα προοπτικές», στο *Οι Ελληνο-Τουρκικές σχέσεις. 1999-2000,* Θ. Κουλουμπής και Θ. Ντόκος (επιμ.), ΕΛΙΑΜΕΠ, *Ανασκόπηση 2000 Αμυντικής & Εξωτερικής Πολιτικής,* (2000), σελ. 376.

ίδιος ο Ταρά, διότι ήταν πολύ πιο συγκρατημένος ο Παπανδρέου[154]. Αυτή η μαρτυρία είναι ενδεικτική των προθέσεων του Οζάλ.

Έχει ενδιαφέρον να δούμε αναλυτικότερα τις εξελίξεις που σημειώθηκαν εκείνη την περίοδο. Το 1988 άρχισε ο διάλογος και η ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των επιχειρηματιών και ιδρύθηκε, όπως ήδη αναφέραμε, το Συμβούλιο Ελληνο-Τουρκικής Επιχειρηματικής Συνεργασίας (Σ.ΕΤ.Ε.Σ.). Επιχειρηματίες που εκπροσωπούσαν 91 ελληνικές και τουρκικές εταιρείες υπέγραψαν συμφωνίες για ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες και συζήτησαν τις πρωτοβουλίες που θα μπορούσαν να αναλάβουν στον εμπορικό τομέα[155].

Όπως ήδη αναφερθήκαμε, οι πρώτες σοβαρές θεσμικές βάσεις για την ανάπτυξη της ελληνοτουρκικής οικονομικής συνεργασίας είχαν τεθεί στη συνάντηση του Ανδρέα Παπανδρέου με τον Τουργκούτ Οζάλ, στο Νταβός. Εκεί αποφασίστηκε η ίδρυση του τουρκοελληνικού και του ελληνοτουρκικού επιχειρηματικού συμβουλίου, αντίστοιχα. Από την ελληνική πλευρά, στην αποστολή συμμετείχαν κορυφαίες προσωπικότητες του επιχειρηματικού κόσμου της χώρας, όπως ο τότε πρόεδρος του ΣΕΒ, Θ. Παπαλεξόπουλος (εταιρεία Τιτάν), η Κ. Κυριακοπούλου, του ομίλου Ηλιόπουλου και ο Γ. Κωνσταντινίδης, επικεφαλής της εταιρείας "Βιοκάτ" Α.Ε. Από την τουρκική πλευρά, τον Οζάλ συνόδευαν ο Σαρίκ Ταρά, επικεφαλής του ομίλου ΕΝΚΑ, και ο Ραχμί Κοτς (Rahmi Koç), επικεφαλής του ομώνυμου ομίλου με πολλές εταιρείες που δραστηριοποιούνται σε διάφορους τομείς της οικονομίας.

Λίγες εβδομάδες αργότερα, στις 15 Απριλίου, εγκρίθηκε το καταστατικό του Συμβουλίου Ελληνοτουρκικής Επιχειρηματικής Συνεργασίας (ΣΕΤΕΣ), ενώ το πρώτο διοικητικό συμβούλιο απαρτιζόταν από τους Κώστα Παπαλεξόπουλο, Κάρολο Πολίτη (τότε ιδιοκτήτη της ΕΒΓΑ), Γεώργιο Αβραμίδη (πρόεδρο, τότε, του Πανελληνίου Συνδέσμου Εξαγωγέων και επικεφαλής της εταιρείας "Χατζηλουκάς" ΑΕ), Ι. Οικονόμου, Γεράσιμο Φωκά (ιδιοκτήτη της αλυσίδας ξενοδοχείων Ηλέκτρα), Β. Παπαδόπουλο και τον εφοπλιστή Στ. Γουρδομιχάλη.

[154] Σαρίκ Ταρά, Ομιλία στο Συνέδριο του Τουρκο-ελληνικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου, (Ιανουάριος 2008), ιστοσελίδα: http://www.tumgazeteler.com/?a=2509898. Ημερομηνία επίσκεψης: 6 Φεβρουαρίου 2008.
[155] Μαρία Βερβερίδου, «Η Ελληνο-τουρκική οικονομική συνεργασία: Προβλήματα και προοπτικές», *Αγορά χωρίς Σύνορα,* Τόμ. 7, Τεύχος 1, (2001), σελ. 4.

Μεταξύ των 54 ονομάτων των Ελλήνων επιχειρηματιών που υπέγραψαν το καταστατικό περιλαμβάνονταν ορισμένοι από τους ισχυρότερους επιχειρηματίες εκείνης της περιόδου: Ο Στ. Μαντζαβίνος (πρόεδρος, τότε, της Εταιρίας Χημικές Βιομηχανίες Βορείου Ελλάδος και τώρα επικεφαλής του Ιδρύματος Μποδοσάκη), η Κ. Κυριακοπούλου (σύζυγος του πρώην προέδρου του ΣΕΒ Πάρη Κυριακόπουλου και κόρη του επιχειρηματία Ηλιόπουλου με τις εταιρείες μεταλλευμάτων), ο Κ. Καψάσκης (Τράπεζα Εργασίας), οι Μ. Κιοσέογλου και Γ. Τακόπουλος (των Τσιμέντων Χαλκίδας), ο Θ. Λαβίδας (του ομίλου Λαβίδα), ο Π. Μεταξάς (τότε ιδιοκτήτης της γνωστής ποτοποιίας), ο Μ. Τάνες (Αθηναϊκή Ζυθοποιία), ο εφοπλιστής Ε. Γουρδομιχάλης, ο Κ. Κυριακόπουλος (Τράπεζα Πίστεως), ο Δ. Ιωάννου (εκπρόσωπος διεθνούς κατασκευαστικού ομίλου), ο Δ. Κοντομηνάς (Interamerican), ο Η. Στασινόπουλος (Βιοχάλκο), ο Απ. Δοξιάδης (ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία»), ο Ν. Ευθυμιάδης (του ομώνυμου επιχειρηματικού ομίλου) και ο Στ. Αργυρός (μετέπειτα πρόεδρος του ΣΕΒ)[156].

Μεταξύ των 63 επιχειρηματιών που συμμετείχαν στο Συμβούλιο από πλευράς Τουρκίας ήταν οι Σαρίκ Ταρά (ENKA), Σελίμ Εγκελί (Selim Egeli) (ENKA), Ασάφ Σαβάς Ακάντ (Asaf Savaş Akad) (Kavala), Νετζατή Ακτζαγλιλάρ (Necati Akçağlılar) (Tekfen), Νουρί Ακίν (Nuri Akın) (Akın), Γιλντιρίμ Ακτούρκ (Yıldırım Aktürk) (ENKA), Σεντάτ Άλογλου (Sedat Aloğlu) (Feniş), Χασάν Καράμεχμετ (Hasan Karamehmet) (Çukurova), Νίκος Μαξιμιάδης (Türk-Invest), Χαλίλ Ναρίν (Halil Narin) (Narin), Εργκιούν Οζακάτ (Ergun Özakat) (Özakat), Μπουλέντ Σεμιλλέρ (Bülent Şemiller) (Türkiye Emlak Bankası), Μπεσίμ Τιμπούκ (Besim Tibuk) (Net), Ατίλλα Γιουρτσού (Atilla Yurtçu) (İzdaş)[157].

Η πρώτη από κοινού Συνάντηση του Τουρκικού και Ελληνικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 18 – 19 Απριλίου 1988. Επάνω από 150 συμμετέχοντες αντιπροσώπευσαν μία ευρεία γκάμα οικονομικών δραστηριοτήτων και από τις δύο χώρες και συγκεκριμένα υπήρξαν εκπρόσωποι από τους τομείς του εμπορίου, του τουρισμού, της βιομηχανίας, των κατασκευών, των μεταφορών και των ασφαλιστικών

[156] Δημήτρης Χαροντάκης, Τι σχεδιάζουν τα ελληνοτουρκικά λόμπι, Εφημερίδα *Το Βήμα*, Κυριακή 6/5/2001. (http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=133086&ct=3&dt=06/05/2001). Ημερομηνία επίσκεψης: 2 Μαρτίου 2008.
[157] "İşadamlarının Davos'u Atina'da başlıyor" [Το Νταβός των επιχειρηματιών ξεκινά στην Αθήνα], Εφημερίδα *Milliyet* (18.04.1988), σελ. 5.

υπηρεσιών. Στη συγκεκριμένη συνάντηση, πέρα από τις παρουσιάσεις των δύο μερών, συζητήθηκαν και οι μη δασμολογικοί περιορισμοί και η γραφειοκρατία, ως εμπόδια στις διμερείς εμπορικές σχέσεις. Οι συμμετέχοντες συμφώνησαν να συναντηθούν για δεύτερη φορά στην Κωνσταντινούπολη αυτή τη φορά, στις 5-6 Οκτωβρίου 1988.

Σε μία από τις συνόδους των ομάδων εργασίας του Ελληνοτουρκικού και του Τουρκοελληνικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου[158] που έλαβε χώρα στην Αθήνα, μεταξύ των θεμάτων της ημερήσιας διάταξης ήταν και η ανάγκη προστασίας του θαλάσσιου περιβάλλοντος του Αιγαίου. Φυσικά, τα βασικά θέματα συζήτησης ήταν η συνεργασία στον τραπεζικό, εμπορικό, κατασκευαστικό, βιομηχανικό τομέα, τον τομέα των ασφαλιστικών υπηρεσιών, καθώς και τις δυνατότητες αποφυγής της διπλής φορολόγησης.

Η τέταρτη σύνοδος των Συμβουλίων πραγματοποιήθηκε στη Σμύρνη στις 19 και 20 Μαΐου 1990. Μεταξύ των θεμάτων που συζητήθηκαν ήταν ο τουρισμός, το εμπόριο, η ναυτιλία, οι κατασκευές, η βιομηχανία και οι τραπεζικές εργασίες. Συζητήθηκαν επίσης τα θέματα της ανάγκης περισσότερης διαφάνειας στους κρατικούς κανόνες και κανονισμούς, καθώς και στις διαδικασίες και διατυπώσεις των δημόσιων υπηρεσιών. Συμφωνήθηκε να οργανωθεί το φθινόπωρο του 1990 συνάντηση των Ενώσεων Τραπεζών των δύο χωρών, καθώς και να δημιουργηθεί ένα ειδικό κοινό κεφάλαιο για την αποκατάσταση, μετά την παροχή της κυβερνητικής άδειας, του Μετοχιού της Μονής Σινά στην Κωνσταντινούπολη και του Τζαμιού Χασάν Μπαμπά στη Θεσσαλία. Η πέμπτη Σύνοδος συμφωνήθηκε να πραγματοποιηθεί στη Θεσσαλονίκη την άνοιξη του 1991.

Τον Σεπτέμβριο και Οκτώβριο του 1990, οι δύο συμπρόεδροι των Συμβουλίων ο κ. Σαρίκ Ταρά από την τουρκική πλευρά και ο κ. Θεόδωρος Παπαλεξόπουλος από την ελληνική, συνέταξαν από κοινού και υπέβαλαν ταυτόχρονα στις κυβερνήσεις των δύο χωρών υπόμνημα, με το οποίο εξέθεταν τις απόψεις τους όσον αφορά τις διμερείς οικονομικές σχέσεις. Με το υπόμνημα ζητούσαν από τους δύο πρωθυπουργούς να αρθούν κάποια εμπόδια που είχαν εντοπιστεί στις διμερείς οικονομικές σχέσεις. Κάποια από αυτά τα εμπόδια ήταν η

[158] Κατόπιν συνεννόησης, είχαν ιδρυθεί δύο Συμβούλια, το ένα με έδρα την Αθήνα και το άλλο την Κωνσταντινούπολη, ενώ υπήρχαν δύο συμπρόεδροι (co-chairmen).

απαίτηση βίζας εκ μέρους της Ελλάδας από τους Τούρκους επιχειρηματίες, η επιβολή δασμού ύψους 100$ από την Τουρκία στους τουρίστες που εξέρχονταν από τη χώρα, οι ελληνικοί περιορισμοί στην τουριστική κινητικότητα μεταξύ των ελληνικών νησιών και των τουρκικών ακτών, η επιβολή διπλής φορολόγησης για συναλλαγές που γίνονταν στη μία εκ των δύο χωρών, ενώ μία από τις συστάσεις προς τις δύο κυβερνήσεις ήταν η αποφυγή της συχνής τροποποίησης των κανονισμών, δασμών κ.α. Επιπλέον παράρτημα του υπομνήματος αναφερόταν στα γραφειοκρατικά εμπόδια που αντιμετώπιζαν οι επιχειρηματίες των δύο χωρών στις μεταξύ τους συναλλαγές[159].

Πίνακας: Οι Δράσεις των Επιχειρηματιών κατά την περίοδο του Νταβός[160]

Ημερομηνία και Τόπος	**Αντικείμενο**	**Περίληψη**
18-19.04.1988 – Αθήνα	Κοινή Συνάντηση του Τουρκοελληνικού και του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου	Πάνω από 150 συμμετέχοντες εκπροσώπησαν μία ευρεία γκάμα οικονομικών δραστηριοτήτων, όπως εμπόριο, τουρισμός, βιομηχανία, κατασκευές, μεταφορές και ασφαλίσεις.
25-26.11.1989 – Αθήνα	Συνάντηση Ομάδων Εργασίας του Τουρκοελληνικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου και του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου	Τα δύο Συμβούλια αποφάσισαν να υποβάλλουν εφ' εξής από κοινού τις απόψεις τους και τις προτάσεις τους στις δύο κυβερνήσεις με στόχο την επίτευξη αποφασιστικών ενεργειών και τη βελτίωση των σχέσεων. Επιπλέον, συμφώνησαν να εργαστούν εντατικότερα με σκοπό να εξαλειφθούν τα εμπόδια στο εμπόριο ανάμεσα στις δύο χώρες καθώς και τα γραφειοκρατικά εμπόδια.

[159] Οι πληροφορίες ανήκουν στο αρχείο του κ. Θεόδωρου Παπαλεξόπουλου και αφορούν στην περίοδο που ο ίδιος ήταν Πρόεδρος του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου. Τον ευχαριστώ ιδιαιτέρως για την προθυμία και την ευγένεια με την οποία με υποδέχτηκε και τη θέληση του να μοιραστεί μαζί μου το εν λόγω αρχείο του.

[160] Οι συγκεκριμένες πληροφορίες είναι από το αρχείο του κ. Θεόδωρου Παπαλεξόπουλου.

25.11.1989 – Αθήνα	Ελληνοτουρκικό Επιχειρηματικό Συμβούλιο – Ομάδα Εργασίας Κλάδου Ασφαλίσεων	Ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των εκπροσώπων των κλάδων ασφαλίσεων και συμφωνία για νέα συνάντηση στη Κωνσταντινούπολη τον Μάϊο του 1990 με προοπτική την ανάπτυξη συνεργασιών και συνεργιών στον εν λόγω κλάδο.
25.11.1989 – Αθήνα	Συνάντηση ομάδας εργασίας για τη βιομηχανία	Συζήτηση για τις προοπτικές συνεργασίας στον κλάδο της βιομηχανίας, ανάδειξη των τομέων των ηλεκτρονικών και τηλεπικοινωνιών ως οι δυναμικότεροι τομείς ως πιλότοι της αμοιβαίας συνεργασίας.
25.11.1989 – Αθήνα	Αποτελέσματα συνάντησης της ομάδας εργασίας νομικών υπηρεσιών	Ο ρόλος του συγκεκριμένου εργαστηρίου είναι να παρέχει νομικές υπηρεσίες όσον αφορά τους κλάδους του εμπορίου, της βιομηχανίας, του τουρισμού, των χρηματοπιστωτικών και άλλων οικονομικών σχέσεων.
24-26.11.1989	Ομάδα Εργασίας Κατασκευαστών	Συζητήθηκαν θέματα όπως η ανταλλαγή τεχνολογικών γνώσεων, η αύξηση της αποτελεσματικότητας, η επέκταση στις αγορές, ιδιαίτερα η επέκταση των ελληνικών κατασκευαστικών εταιρειών στη Τουρκία, καθώς επίσης και η προοπτική συνεργασιών σε τρίτες χώρες και οι δυνατότητες συμμετοχής σε δημόσιους διαγωνισμούς των δύο χωρών.
19-20 Μαΐου 1990 – Σμύρνη	4η Κοινή Σύνοδος των Δύο Επιχειρηματικών Συμβουλίων	Στη σύνοδο συμμετείχαν 23 Έλληνες και 40 Τούρκοι επιχειρηματίες εκπροσωπώντας κλάδους όπως το εμπόριο, η ναυτιλία, οι κατασκευές, η βιομηχανία, ο τουρισμός και οι τραπεζικές εργασίες.
19-20 Μαΐου 1990 – Σμύρνη	Ομάδα Εργασίας για τη Ναυτιλία	Πρόεδροι της ομάδας εργασίας ήταν οι κύριοι Λαναράς και Χαρούνογλου, ενώ συζητήθηκαν θέματα όπως η αναθεώρηση των πολιτικών της Τουρκίας όσον αφορά στους δασμούς και τους

		ναύλους, κάτι που θα οδηγήσει σε θεμιτό ανταγωνισμό, η επιδίωξη συμφωνίας για την αποφυγή διπλής φορολόγησης, και συμφωνία για τη συνεργασία των δύο χωρών όσον αφορά στην κατασκευή και επιδιόρθωση σκαφών και πλοίων.
19-20 Μαΐου 1990 – Σμύρνη	Ομάδα Εργασίας για τη Βιομηχανία	Πρόεδροι της ομάδας εργασίας ήταν οι κύριοι Ακκάς και Μερμετζή, ενώ συζητήθηκαν θέματα όπως η περαιτέρω επικοινωνία μεταξύ των κλαδικών συνδέσμων και επιμελητηρίων, κοινή συμμετοχή σε funds στα χρηματιστήρια Αθηνών και Κωνσταντινούπολης, ανταλλαγή πληροφοριών για τις τιμές των προϊόντων, σύναψη συμφωνίας για τη συνεργασία στη βιομηχανία, και προσαρμογή της παραγωγής στα κοινοτικά πρότυπα, κ.α.
19-20 Μαΐου 1990 – Σμύρνη	Ομάδα Εργασίας για τις Κατασκευές	Πρόεδροι της ομάδας εργασίας ήταν οι κύριοι Κωνσταντινίδης και Σαρίκ Ταρά, ενώ συζητήθηκαν θέματα όπως ανεύρεση τρόπων συνεργασίας και ανταλλαγή τεχνολογίας και γνώσεων, συνεργασία σε τρίτες χώρες, συνεργασία σε δημόσια έργα των δύο χωρών κ.α.
19-20 Μαΐου 1990 – Σμύρνη	Ομάδα Εργασίας για τον Τραπεζικό Κλάδο	Πρόεδροι της ομάδας εργασίας ήταν οι κύριοι Κυριακόπουλος και Σελίμ Εγκελί, ενώ τα θέματα που συζητήθηκαν ήταν η συνάντηση με τους Συνδέσμους Τραπεζιτών της Τουρκίας και της Ελλάδας με σκοπό την άρση των περιορισμών στο εμπόριο, τη δημιουργία κοινού fund με σκοπό την επένδυση στις διεθνείς αγορές, αύξηση της εξυπηρέτησης των επιχειρήσεων με στόχο την αύξηση του διμερούς εμπορίου κ.α.
19-20 Μαΐου 1990 –	Ομάδα Εργασίας για το Εμπόριο	Πρόεδροι της ομάδας εργασίας ήταν οι κύριοι Αβραμίδης και Αρτάμ, ενώ συζητήθηκαν θέματα

Σμύρνη		όπως η ενθάρρυνση της περαιτέρω ανάπτυξης του διμερούς εμπορίου, διερεύνηση των εμποδίων στο διμερές εμπόριο και ανεύρεση λύσεων κ.α.
19 Μαΐου 1990 – Σμύρνη	Ομάδα Εργασίας για τον Τουρισμό	Συμμετείχαν οι κύριοι Γεράσιμος Φωκάς, Μπεσίμ Τιμπούκ και Γιαλτσίν Ντογουλού. Το κυριότερο θέμα της συνάντησης ήταν το πρόβλημα της προστασίας του περιβάλλοντος του Αιγαίου και η ανεύρεση λύσεων, καθώς επίσης συζητήθηκαν και ζητήματα όπως η μείωση του φόρου που επιβάλλει η Τουρκία κατά την έξοδο από τη χώρα, η χορήγηση άδειας εισόδου από την Ελλάδα και η αύξηση των πτήσεων μεταξύ των δύο χωρών.

Η πρωτοβουλία του Νταβός δεν κατέστη μακρόπνοη. Όπως αναφέρεται λεπτομερέστερα στο κεφάλαιο του ιστορικού των ελληνοτουρκικών σχέσεων, η εν λόγω πρωτοβουλία είχε πραγματοποιηθεί με τη συμμετοχή συγκεκριμένων προσώπων που είχαν επιστρατεύσει οι δύο ηγέτες, Οζάλ και Παπανδρέου, όμως δεν είχαν γίνει οι απαραίτητες εργασίες σε τεχνικό επίπεδο στα δύο υπουργεία εξωτερικών. Επομένως, δεν κατάφερε να προχωρήσει σε ουσιαστικό διάλογο και σε βελτίωση στις οικονομικές και πολιτικές σχέσεις. Και υπό το βάρος της έντονης κριτικής που ασκήθηκε από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τη κοινή γνώμη στις δύο χώρες, πολύ γρήγορα υποχώρησε το θετικό κλίμα και η βούληση των πρωταγωνιστών αυτής της απόπειρας διαλόγου[161].

Σε ποιό επίπεδο βρίσκονταν όμως οι ελληνοτουρκικές εμπορικές σχέσεις κατά τη δεκαετία του 1990; Σύμφωνα με την μελέτη του Βιδάλη[162], οι οικονομικές σχέσεις Τουρκίας – Ελλάδας είναι πολύ περιορισμένες. Οι ελληνικές εξαγωγές των τελευταίων ετών (περί τα 350 εκατομμύρια δολάρια) προς την Τουρκία κυμαίνονται περί το 3% των ελληνικών εξαγωγών και είναι σαφώς κάτω του 1% των τουρκικών εισαγωγών. Αντίστοιχα, οι τουρκικές εξαγωγές προς την Ελλάδα (περί τα 300 εκατομμύρια δολ. ετησίως) είναι περί το 1% των

[161] Βλ. Ιστορική Αναδρομή στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, 2. Η περίοδος 1980-1990 – Ο Παράγοντας Οζάλ.
[162] Βιδάλης, ο.π., σελ. 373.

εξαγωγών της Τουρκίας και πάλι περί το 1% των εισαγωγών της Ελλάδας. Οι επενδυτικές ροές μεταξύ των δύο χωρών είναι επίσης ελάχιστες.

Αλληλεξάρτηση, αλλά αρνητική, υπήρχε ήδη μεταξύ των δύο χωρών πριν το 1999. Επί κρατικού προϋπολογισμού εσόδων της τάξης των 45 δισεκατομμυρίων δολαρίων της κάθε χώρας, οι αμυντικές δαπάνες ήταν περίπου 4 δισεκατομμύρια δολάρια (1998) για την Ελλάδα και 6.7 δισεκατομμύρια δολάρια (1997) για την Τουρκία. Είναι προφανές ότι σημαντική μείωση των αμυντικών δαπανών και αντίστοιχη επιτάχυνση των παραγωγικών επενδύσεων, αν αυτή ήταν δυνατή, θα μπορούσε να αποτελέσει πηγή ανάπτυξης και για τις δύο χώρες[163].

Παρά το γεγονός, όμως, ότι οι εμπορικές συναλλαγές ήταν σε πολύ χαμηλά επίπεδα (ο όγκος των εμπορικών συναλλαγών ήταν 108 εκατομμύρια δολάρια το 1988), η συμφωνία τελωνειακής ένωσης μεταξύ της ΕΕ και της Τουρκίας που τέθηκε σε ισχύ από την 1/1/1996, έδωσε μία μικρή ώθηση στο διμερές εμπόριο. Το 1996 – που ήταν η χρονιά της κρίσης στα Ίμια – το διμερές εμπόριο ανερχόταν στα 585 εκατομμύρια δολάρια[164]. Σε αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να δούμε την εξέλιξη του διμερούς εμπορίου κατά τη δεκαετία του 1990.

[163] Στο ίδιο, σελ. 373.
[164] Βερβερίδου, ο.π., σελ. 4.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Όγκος Εμπορικών Συναλλαγών Ελλάδας – Τουρκίας κατά τη Δεκαετία του 1990 (Εκατομμύρια $)[165]

Έτος	*Εισαγωγές*	*Εξαγωγές*	*Εμπορικό Ισοζύγιο*	*Όγκος Συναλλαγών*
1992	145,7	88,1	-57,5	233,8
1993	118,2	120,5	2,3	238,7
1994	168,7	105,1	-63,9	273,8
1995	209,9	200,7	-9,2	410,6
1996	236,5	285,0	48,5	521,5
1997	298,2	430,8	132,6	729,0
1998	369,2	319,7	-49,5	688,9
1999	406,8	287,6	-119,2	694,3
2000	437,7	430,8	-6,9	868,5

Παρατηρούμε ότι κατά τη δεκαετία του 1990 υπήρχε μια ανοδική τάση στις εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Στο τέλος της δεκαετίας, το ποσοστό της Τουρκίας στις συνολικές ελληνικές εξαγωγές ανερχόταν στο 9%. Όσον αφορά τις εισαγωγές της Ελλάδας από την Τουρκία, το ποσοστό ήταν αρκετά χαμηλότερο, στο 3,5%. Όμως, υπήρχε μια ανοδική τάση όχι μόνο για τις τουρκικές εξαγωγές, αλλά και τις εισαγωγές[166]. Επομένως, βλέπουμε ότι ακόμη και σε περίοδο έντονων διαταράξεων στις ελληνοτουρκικές

[165] Στο ίδιο, σελ. 7.

[166] Panagiotis Liargovas, "The Economic Imperative: Prospects for Trade Integration and Business Cooperation", στο Mustafa Aydın και Kostas Ifantis (επιμ.), *Turkish-Greek Relations. The Security Dilemma in the Aegean*, (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge Taylor και Francis Group, 2004), σελ. 148.

σχέσεις, ήταν εμφανής ο αντίκτυπος που είχε δημιουργήσει η συμφωνία τελωνειακής ένωσης ανάμεσα στην ΕΕ και την Τουρκία.

2) Η Αλλαγή Κλίματος στις Σχέσεις – Η Κρίσιμη Περίοδος 1999-2000

Τα σταθερά βήματα προς την ανάπτυξη του διμερούς εμπορίου και της οικονομικής συνεργασίας επιτεύχθηκαν σε έναν μεγάλο βαθμό κατά την περίοδο μετά το 1999, μετά δηλαδή την ενεργοποίηση των μέτρων οικοδόμησης εμπιστοσύνης. Η διαδικασία διαλόγου που ξεκίνησε για την επίλυση των διαφορών μεταξύ της Τουρκίας και της Ελλάδας, καθώς και η διαδικασία που οδηγεί στην ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ, υποστηρίχθηκαν από τις προσπάθειες και των δύο πλευρών. Αυτή η πορεία παρατηρήθηκε και στις προσπάθειες οικονομικής συνεργασίας. Αν το δούμε από μία ευρύτερη οπτική γωνία, παρατηρούμε ότι το εμπόριο μεταξύ της Τουρκίας και της Ελλάδας δεν επηρεάστηκε πολύ από τις κατά περιόδους διακοπές του διαλόγου μεταξύ των δύο χωρών.

Από την άλλη, το γεγονός ότι ο όγκος των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των δύο χωρών ήταν αμελητέος, δεν ήταν σε θέση να παίξει κάποιο ρόλο στη κατεύθυνση της προσέγγισης Ελλάδας - Τουρκίας. Οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών δεν επηρεάστηκαν ούτε θετικά ούτε αρνητικά από τη διαδικασία διαλόγου. Εντούτοις, όταν αυξήθηκαν οι αριθμοί του εξωτερικού εμπορίου της εκάστης χώρας, αυξήθηκαν παράλληλα και τα αμοιβαία ποσά εμπορίου μεταξύ τους. Επιπλέον, οι κοινές επενδύσεις και προσπάθειες οικονομικής συνεργασίας παρέμειναν αρκετά χαμηλές. Επομένως, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι μετά το 1999, με την πραγματική έναρξη της διαδικασίας διαλόγου, σε ευθυγράμμιση με τη βελτίωση των σχέσεων σε πολιτικό επίπεδο, οι προσπάθειες των επιχειρηματιών και βιομηχάνων για περισσότερη συνεργασία άρχισαν να αυξάνονται ραγδαία[167].

Πως επήλθε όμως η προσέγγιση; Σύμφωνα με τον πανεπιστημιακό και πρώην υπουργό εξωτερικών της Τουρκίας Ισμαήλ Τζεμ, η ιδέα βελτίωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων

[167] Aksu, ο.π., σελ.60-61.

προήλθε από τις ΗΠΑ, οι οποίες παρενέβησαν και ζήτησαν το καλοκαίρι του 1997 να υπάρξει ένα κείμενο συμβιβασμού μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Ο Τζεμ είχε αναλάβει τότε πρόσφατα υπουργός και ήταν θετικός για την αμερικανική πρόταση γιατί ήταν υπέρ της ανεύρεσης συμβιβασμού με την Ελλάδα[168]. Ο Τζεμ ήταν υπέρ της άποψης να αποφευχθεί «ένα ατύχημα» όπως στην περίπτωση των Ιμίων. Σε δήλωσή του στα μέσα μαζικής ενημέρωσης τόνισε εκείνη την περίοδο πως το συμβιβαστικό κείμενο που είχε συνταχθεί περιείχε τις απόψεις της Τουρκίας, τις οποίες προτείνει εδώ και χρόνια στην Ελλάδα αλλά δεν μπορεί να εξασφαλίσει τη συναίνεση της[169].

Επομένως, βλέπουμε ότι η βούληση που υπήρχε από τουρκικής πλευράς για διάλογο κατά τη δεκαετία του 1980, επανεμφανίστηκε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1990[170]. Όπως αναφέρει η Fırat[171], οι αναπάντεχες προτάσεις της Τουρκίας [οι προτάσεις του Τζεμ προς τον ομόλογό του Θεόδωρο Πάγκαλο] προκάλεσαν σύγχυση στην Ελλάδα, η οποία δεν ήταν προετοιμασμένη για συνομιλίες με την Τουρκία. Η τελική απάντηση, αν και αρκετά αργοπορημένη, ήρθε τελικά από τον Παπανδρέου τον Ιούλιο του 1999. Η παραπάνω άποψη αποτελεί την επίσημη θέση της Τουρκίας όσον αφορά την έναρξη του διμερούς διαλόγου. Όμως, δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε απόλυτα με αυτήν διότι είναι γνωστή και έχει αναφερθεί αρκετές φορές σε άλλα σημεία της μελέτης η αλλαγή στρατηγικής του Σημίτη από το 1996. Ίσως αυτό που θέλει να πει η Fırat είναι πως η Ελλάδα δεν ήταν ακόμη έτοιμη να θέσει σε ισχύ αυτή τη νέα στρατηγική.

Συμπερασματικά λοιπόν, βλέπουμε ότι στην μεταψυχροπολεμική εποχή και με τη συνδρομή της ΕΕ, ξεκίνησε για πρώτη φορά μετά από το 1955 ένας νέος διάλογος ανάμεσα στις δύο χώρες. Μπορεί η προσέγγιση σε οικονομικό και τεχνικό επίπεδο να μην έχει

[168] İsmail Cem, *Türkiye Avrupa Avrasya,* (İstanbul: Bilgi University Press, 2004), σελ. 82.
[169] Στο ίδιο, σελ. 89-90.
[170] Σύμφωνα με τον Kirişçi [ο οποίος με τη σειρά του κάνει αναφορά στον Ziya Öniş], η τουρκική εξωτερική πολιτική είχε αλλάξει πολύ από τη δεκαετία του 1980, κατά την οποία στιγματίστηκε από την προσωπικότητα του Οζάλ. Αντίθετα με τη δεκαετία του 1980, κατά τη δεκαετία του 1990 η Τουρκία υιοθέτησε μια πιο σκληρή στάση και περιορίστηκε στο να βλέπει τον περιβάλλοντα χώρο υπό το πρίσμα της «εθνικής ασφάλειας». Αυτή η αλλαγή στρατηγικής αναπόφευκτα είχε επιπτώσεις και στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, με αποτέλεσμα να αλλάξει άρδην το κλίμα φιλίας που είχε προσπαθήσει να οικοδομήσει ο Οζάλ κατά τη δεκαετία του 1980. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλέπε Kemal Kirişçi, *Turkey's Foreign Policy in Turbulent Times,* Institute for Security Studies, European Union, Chaillot Paper αρ. 92 (Σεπτέμβριος 2006), σελ. 13-17.
[171] Melek Fırat, "Soğuk Savaş Sonrası Türk-Yunan İlişkilerinde Değişim" [Η Αλλαγή στις ελληνοτουρκικές σχέσεις στη μεταψυχροπολεμική εποχή], στο Mustafa Aydın και Çağrı Erhan (επιμ.), *Beş Deniz Havzasında Türkiye [Η Τουρκία στη κοίτη των πέντε θαλασσών]*, (Άγκυρα: Siyasal, 2006), σελ. 274.

οδηγήσει ακόμη σε επίλυση των πολιτικών ζητημάτων, όμως φαίνεται να έχει λήξει το κλίμα πολιτικών κρίσεων που υπήρχε. Πλέον τα μέρη προσέχουν τις διατυπώσεις τους σε περιπτώσεις που ξεσπά κάποια κρίση. Σε αυτή την πρόοδο έχει παίξει ρόλο και το γεγονός ότι τα προβλήματα έπαψαν να είναι διμερή και μεταφέρθηκαν στην ημερησία διάταξη της ΕΕ[172].

Σε αυτό το σημείο ας δούμε ποιές ήταν τότε (το 1999-2000) οι απόψεις δύο γνωστών προσωπικοτήτων της ελληνικής δημόσιας ζωής κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Η θετική προσέγγιση εκφράστηκε από τον Στέφανο Μάνο, και σύμφωνα με αυτή η Ελλάδα έλαβε μια δύσκολη και γενναία απόφαση στο Ελσίνκι, μία απόφαση την οποία εκείνος προσωπικά είχε υποστηρίξει δημόσια, χωρίς επιφυλάξεις. Η Ελλάδα διάλεξε την ειρηνική συνεργασία με την Τουρκία και όχι την σύγκρουση. Ποτέ μετά τη δεκαετία του 1930 οι δύο χώρες δεν είχαν τη δυνατότητα να λύσουν τις διαφορές τους, μια για πάντα και να οδηγηθούν στο δρόμο της ειρηνικής και παραγωγικής συνύπαρξης[173].

Από την άλλη, ο Βύρων Θεοδωρόπουλος ήταν από τους επιφυλακτικούς. Σύμφωνα με τη δική του άποψη, η κάποια πρόοδος που σημειώθηκε [στις ελληνοτουρκικές σχέσεις] στα θέματα της «χαμηλής πολιτικής» με την υπογραφή διαφόρων συμφωνιών σε συγκεκριμένους τομείς δικαιολογεί εκείνους που βλέπουν την εξέλιξη αυτή σαν ευκαιρία για μια περαιτέρω αποκλιμάκωση της έντασης και την αρχή μιας νέας αρχής για ειρηνική συνύπαρξη και στη συνέχεια συνεργασία στο πλαίσιο της ενωμένης Ευρώπης[174].

Κατά την άποψή του, σίγουρα η κινδυνολογία για το μέλλον των ελληνοτουρκικών σχέσεων δεν θα έπρεπε να ξεπεράσει ένα συγκεκριμένο όριο, γιατί η ανάδειξη των ελληνοτουρκικών προβλημάτων σε ευρωτουρκικά προβλήματα μειώνει τις πιθανότητες κρίσεων και σύρραξης μεταξύ των δύο χωρών. Αλλά ούτε και η αισιοδοξία για τις μελλοντικές δυνατότητες ανέφελης συνεργασίας πρέπει να είναι υπερβολική, γιατί ακόμη και η εφαρμογή των συμφωνιών «χαμηλής πολιτικής» δεν είναι πιθανόν ότι θα φτάσει στο ορατό τουλάχιστον μέλλον το κρίσιμο εκείνο μέγεθος που απαιτείται για να επηρεάσει – και ακόμη

[172] Στο ίδιο, σελ. 280.
[173] Στέφανος Μάνος, «Μετά το Ελσίνκι τι;», στο Κουλουμπής και Ντόκος, ο.π., σελ. 51.
[174] Βύρων Θεοδωρόπουλος, «Χρώμενοι λογισμώ αυτοκρατόρι...», στο Κουλουμπής και Ντόκος, ο.π., σελ. 141-142.

λιγότερο να καθορίσει – την «υψηλή πολιτική». Εκ των πραγμάτων λοιπόν είναι περιορισμένοι και οι κίνδυνοι και οι ευκαιρίες που προβάλλουν από τις εξελίξεις των ελληνοτουρκικών σχέσεων μέσα στο 1999. Η περαιτέρω εξέλιξη εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από τους χειρισμούς της Ελλάδας, πιστεύει ο Θεοδωρόπουλος[175].

Συνεχίζει τη σκέψη του λέγοντας ότι θα είχε αμφίβολη αξία η σπουδή να αρχίσουμε αμέσως το διάλογο για τα θέματα «υψηλής πολιτικής», αν πρόκειται και οι δύο κυβερνήσεις να προσέλθουν στο τραπέζι για να επαναλάβουν τα γνωστά και χιλιοειπωμένα επιχειρήματα που και στο παρελθόν δεν οδήγησαν πουθενά[176]. Αυτές ήταν λοιπόν οι δύο τάσεις που επικρατούσαν στον ελληνικό δημόσιο λόγο εκείνη την κρίσιμη περίοδο.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και οι περισσότεροι Έλληνες οικονομικοί αναλυτές. Σύμφωνα με τον Βιδάλη, στην υπό ανάλυση περίπτωση πρέπει να έχουμε υπόψη μας κάποιους συγκεκριμένους παράγοντες, ώστε να έχουμε μια ρεαλιστική προσέγγιση. Κατ' αρχήν δεν μπορούμε να μιλάμε, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, για σημαντική οικονομική αλληλεξάρτηση. Επομένως η επιχειρηματική δραστηριότητα θα συνεχίσει να εξαρτάται από τις πολιτικές εξελίξεις και οι επιχειρηματίες που επενδύουν χρόνο και χρήματα πρέπει να το πράξουν συνειδητοποιώντας το αυξημένο ρίσκο. Δεύτερον, η οικονομική σχέση πρέπει να θεωρηθεί ότι είναι μόνο προσωρινά διμερής. Μεσοπρόθεσμα θα ενταχθεί στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών οικονομικών σχέσεων. Επομένως, οι οικονομικές σχέσεις δεν θα δρουν μονομερώς υπέρ της Ελλάδας και των ελληνικών επιχειρήσεων σε σχέση με τους Ευρωπαίους εταίρους της. Άλλωστε, η Τουρκία έχει ήδη σημαντικές εμπορικές σχέσεις με τις χώρες της ΕΕ, λόγω της τελωνειακής ένωσης που ισχύει από την 1η Ιανουαρίου 1996[177].

Τρίτον, οι δύο οικονομίες ανταγωνίζονται η μία την άλλη ως προς τη δομή (τύποι προϊόντων και υπηρεσιών) και τις αγορές. Οι δύο οικονομίες δεν είναι αλληλοσυμπληρούμενες. Πιθανή εξαίρεση αποτελεί η πρόσφατη ανάπτυξη των οικονομικών

[175] Στο ίδιο, σελ. 142.
[176] Στο ίδιο, σελ. 143.
[177] Βιδάλης, ο.π., σελ. 377.

υπηρεσιών στην Ελλάδα, αλλά δεν είναι προφανές γιατί βιομηχανίες τροφίμων, κλωστοϋφαντουργίας, κλπ. θα έπρεπε να σπεύσουν να συνεταιριστούν Τούρκους ανταγωνιστές. Τέταρτον, η Τουρκία λόγω μεγέθους πρέπει να αποτελεί στόχο για τις ελληνικές επιχειρήσεις. Το αντίστροφο δεν είναι βέβαιο. Λογικά, πρωταρχικός στόχος των τουρκικών επιχειρήσεων πρέπει να είναι οι ανεπτυγμένες και πλούσιες αγορές της Βόρειας Ευρώπης. Το αντικείμενο επενδύσεων από ελληνικές εταιρίες για την αγορά της Τουρκίας, περιορίζεται στις ελληνικές εταιρίες, που μπορούν να προσφέρουν πρόσβαση στις παγκόσμιες αγορές και να το πράξουν ανταγωνιστικά με τις πολυεθνικές εταιρίες που δραστηριοποιούνται στην Τουρκία[178].

Πέμπτον, οι εταιρίες που θα θελήσουν να δραστηριοποιηθούν στην Τουρκία, πρέπει να έχουν πολλές από τις ικανότητες που απαιτεί η πολυεθνική επιχειρηματική δράση, όπως γνώση ξένων γλωσσών, συστήματα ελέγχου οικονομικών και λειτουργικών στοιχείων με ετεροχρονισμό και απόσταση, κ.α. Από την άλλη, οι ελληνικές επιχειρήσεις που θα επιδιώξουν επενδύσεις στην Τουρκία ξεκινούν με πολλά πλεονεκτήματα, όπως γεωγραφική εγγύτητα και άρα διαχειριστικές ευκολίες, παραπλήσιο πνεύμα και επιχειρηματική κουλτούρα, η ύπαρξη πολλών Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης που μπορούν να λειτουργήσουν ως συνδετικοί κρίκοι και γέφυρες, η παρόμοια κρατική γραφειοκρατία που μπορεί να λειτουργήσει ως πλεονέκτημα για τους Έλληνες σε αντίθεση με τις πολυεθνικές εταιρίες, η ευκολία των Ελλήνων επιχειρηματιών στην πρόσβαση σε οικονομικές πηγές κεφαλαίου[179].

3) Τα γεγονότα της κρίσιμης περιόδου 1999-2000

Σε αυτό το σημείο θα εστιάσουμε στις εξελίξεις που σημειώθηκαν την περίοδο 1999-2000 και τον αντίκτυπο που είχαν αυτές στον επιχειρηματικό κόσμο και τις οικονομικές σχέσεις των δύο χωρών. Κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών του 1999 οι σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία επιδεινώθηκαν εξ αιτίας της υπόθεσης Οτζαλάν. Σε αυτό το συμβάν, η τουρκική κοινή γνώμη που ήταν εναντίον της Ελλάδας ώθησε τις τουρκικές εταιρίες που συνεργάζονταν με Έλληνες επιχειρηματίες να επανεξετάσουν τους επιχειρηματικούς τους

[178] Στο ίδιο, 377-378.
[179] Στο ίδιο, σελ. 379.

δεσμούς. Ο Rahmi Koç (Ραχμί Κοτς), Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Koç Holding, παραιτήθηκε από την προεδρία του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου, σε ένδειξη διαμαρτυρίας[180], δηλώνοντας τα εξής:

«Εργαστήκαμε πραγματικά σκληρά για τη βελτίωση των επιχειρηματικών σχέσεων, των πολιτιστικών σχέσεων και ενίοτε ακόμη και των πολιτικών σχέσεων με τη γείτονα Ελλάδα. Εντούτοις, δεν γίναμε αποδεκτοί με την ίδια εγκαρδιότητα και φιλοξενία. Εμείς ήμασταν που παίρναμε την πρωτοβουλία σε κάθε προσπάθεια. Πάντα ήμασταν εμείς που βάζαμε τα πράγματα στην κανονική τους πορεία. Δυστυχώς, όλες αυτές οι προσπάθειες δεν κατάφεραν να πάνε πέρα από τα όρια της προσωπικής φιλίας. Παρόλα αυτά ήμασταν αποφασισμένοι να προχωρήσουμε και πιστεύαμε ότι δεν έπρεπε να τα παρατήσουμε. Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, είχα να αντιμετωπίσω κριτικές μέσα από τον όμιλό μου, καθώς και εκτός του ομίλου μου. Μετά λύπης μου λέω ότι οι πρόσφατες εξελίξεις απέδειξαν πως όλες οι προσπάθειες μας ήταν μάταιες. Φαίνεται πως η ημερήσια διάταξη των φίλων μας Ελλήνων ήταν τελείως διαφορετική από τη δική μας. Υπό αυτές τις συνθήκες, κατά τη γνώμη μου, η αποστολή του Συμβουλίου έχασε τη σημασία της. Γι' αυτό το λόγο θα ήθελα να απαλλαγώ από τη θέση μου στο Συμβούλιο».

Ο Κοτς συνέχισε λέγοντας τα εξής: «*Πριν από δέκα χρόνια ξεκινήσαμε τις προσπάθειες με καλή θέληση, δημιουργήσαμε πλατφόρμες για συζητήσεις, πήραμε όλα τα προβλήματα ένα προς ένα, έτσι ώστε η ελληνική κυβέρνηση και οι πολιτικοί να μπορέσουν να ακούσουν τη φωνή μας. Όμως δεν λάβαμε καμία θετική ανταπόκριση από τους Έλληνες επιχειρηματίες... Αποφάσισαν να κάνουν συναντήσεις χαμηλού προφίλ σε αντίθεση με τις ευρείες συναντήσεις στην Τουρκία. Φαινόταν σαν να μην ήθελαν τους πολιτικούς τους να συμμετέχουν στις συναντήσεις ή οι πολιτικοί τους ήταν απρόθυμοι να συμμετάσχουν. Οι δραστηριότητες αποδείχτηκαν ανεπαρκείς και επομένως εγκρίνουμε την απόφαση του Συμβουλίου. Επιπλέον, αυτή η απόφαση θα έπρεπε να εκληφθεί ως διαμαρτυρία εναντίον της τουρκικής κοινής γνώμης».*

Ως απάντηση, ο Πρόεδρος του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου Παναγιώτης Κουτσίκος είχε κάνει τότε την εξής δήλωση: *«Λυπάμαι για την παραίτηση του*

[180] Χαράλαμπος Τσαρδανίδης, «Οι Ελληνοτουρκικές Οικονομικές Σχέσεις», στο Κουλουμπής και Ντόκος, ο.π., σελ. 407.

κυρίου Κοτς. Μου έγραψε ενημερώνοντάς με για την παραίτησή του και του απάντησα γραπτώς ότι η συνεργασία μεταξύ των επιχειρηματιών θα έπρεπε να συνεχίσει, διότι δεν είμαστε πολιτικοί και δεν ασχολούμαστε με πολιτικά ζητήματα και δεν προσπαθούμε να λύσουμε πολιτικά προβλήματα. Θα ήθελα να σημειώσω πως δεν το βρίσκω λογικό στα όρια της κοινής λογικής. Εύχομαι να επανεξετάσει το θέμα. Η διακοπή των σχέσεών μας αναμφίβολα θα επηρεάσει αρνητικά και τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας Μαύρης Θάλασσας. Δεν θέλω να μπω στη διαδικασία συζήτησης εάν οι κυβερνήσεις έπραξαν το σωστό ή όχι. Αλλά θα έπρεπε να θυμόμαστε πως οι δύο χώρες ξεπέρασαν σύγκρουση όπως αυτή της κρίσης των Ιμίων/Κάρντακ στο πρόσφατο παρελθόν και δεν επιτρέψαμε μέσα στο συμβούλιο τότε να επηρεαστούν οι σχέσεις.

Οι επαφές μας δεν θα έπρεπε να διακόπτονται ποτέ. Μόνο έτσι μπορούμε να φέρουμε τα σημαντικά προβλήματα στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων». Όσον αφορά την ανάμειξη της Ελλάδας στην υπόθεση Οτζαλάν, είπε: *«Δεν είμαι πολιτικός και επομένως δεν μπορώ να πω γιατί η ελληνική κυβέρνηση τήρησε αυτή τη στάση στο ζήτημα. Δεν είναι λογικό να μπαίνουμε σε υποθέσεις έξω από το πεδίο ενδιαφέροντός μας. Απαντώντας στην μάλλον οργισμένη επιστολή του κυρίου Κοτς, σημείωσα πως θα έπρεπε να επανεξετάσουμε το θέμα ως επιχειρηματίες. Καλώς ή κακώς, θα πρέπει να θυσιάσουμε όλα όσα κατακτήσαμε μέσα σε πολλά χρόνια για κάτι που έχει λήξει τώρα; Όταν ο Οζάλ και ο Παπανδρέου ίδρυσαν το Ελληνοτουρκικό Επιχειρηματικό Συμβούλιο, θεώρησαν αυτό το βήμα ως μια γέφυρα για να ενώσουν τις δύο χώρες. Έγραψα επιστολές στον κύριο Κοτς και τον κύριο Σαρίκ Ταρά λέγοντάς τους πως είμαστε έτοιμοι να συζητήσουμε σε οποιοδήποτε χρόνο και τόπο τα σημεία που μας χωρίζουν, καθώς και τα σημεία που μας ενώνουν. Τα στοιχεία που μας ενώνουν είναι πολύ περισσότερα από αυτά που μας χωρίζουν»*[181].

Σε ανακοίνωση των Τούρκων επιχειρηματιών διατυπώθηκε η άποψη ότι «αναμένουμε από τους ελληνικούς επιχειρηματικούς κύκλους, τη διανόηση και τους μαζικούς φορείς οι οποίοι, μέχρι σήμερα υπέκυψαν ασυζητητί στην προκατειλημμένη πολιτική της κυβέρνησής τους, να κινηθούν με λογική προς την κατεύθυνση των συμφερόντων της και να απομακρυνθούν από τις χρόνιες και λανθασμένες κρίσεις». Η αντίδραση των Ελλήνων επιχειρηματιών ήταν ψύχραιμη. Πολλοί επιχειρηματίες θεώρησαν ότι η αντίδραση αυτή των

[181] Aksu, ο.π., σελ. 73-74.

Τούρκων συναδέλφων τους, αν και υπερβολική, μπορούσε να αιτιολογηθεί, λαμβάνοντας κανείς υπόψη του τη δύσκολη θέση στην οποία είχαν περιέλθει οι Τούρκοι επιχειρηματίες. Οι Τούρκοι επιχειρηματίες μέλη του Τουρκοελληνικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου είχαν κατηγορηθεί πολλές φορές στη χώρα τους ότι η στάση που είχαν υιοθετήσει για προσέγγιση με την Ελλάδα δεν ευνοούσε τα συμφέροντα της Τουρκίας. Εξάλλου η επιχειρηματική ελίτ της Τουρκίας και ιδιαίτερα οι ιδιοκτήτες των μεγάλων τουρκικών ομίλων είχαν σημαντικά συμφέροντα από τις κρατικές προμήθειες και υιοθετούσαν τις θέσεις της στρατιωτικής ηγεσίας αναφορικά με την ανάσχεση του ισλαμικού κινήματος [και την αντιμετώπιση του Κουρδικού ζητήματος]. Είχαν επομένως κάθε συμφέρον να υποστηρίζουν τις θέσεις της τουρκικής κυβέρνησης παρά το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς θεωρούσαν ότι η διακοπή των επιχειρηματικών επαφών με τους «Έλληνες συναδέλφους τους δεν ήταν η πλέον πρόσφορη πολιτική κίνηση»[182].

Η απόφαση αυτή των Τούρκων επιχειρηματιών ανέκοψε έστω και προσωρινά την πρόοδο που είχε επιτευχθεί στις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών με την ίδρυση του Ελληνο-τουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου και οπωσδήποτε λειτούργησε ανασταλτικά στην προσπάθεια των επιχειρήσεων των δύο χωρών να συμβάλουν στη βελτίωση των διμερών σχέσεων[183].

Η άμεση εξάρτηση του επιχειρηματικού διαλόγου από τις πολιτικές εξελίξεις και ο παραλληλισμός των επιχειρηματικών σχεδίων με τις πολιτικές παλινδρομήσεις, είναι φαινόμενα κατανοητά. Αυτή ακριβώς η άμεση σύνδεση πολιτικών και επιχειρηματικών εξελίξεων, πιστοποιούν ότι η επιχειρηματική δραστηριότητα μεταξύ των δύο χωρών βρισκόταν ακόμη στην αφετηρία και σε πολύ τρωτή και ευαίσθητη φάση[184].

Η λύση δόθηκε και πάλι σε πολιτικό επίπεδο. Η κοινή αντίληψη ότι η νοτιοανατολική Ευρώπη ήταν αντιμέτωπη για άλλη μια φορά με την απειλή της αποσταθεροποίησης και της αλλαγής των συνόρων, εντατικοποίησε τις επαφές ανάμεσα στον Τούρκο Υπουργό

[182] Τσαρδανίδης, ο.π., σελ. 408.
[183] Στο ίδιο, 408.
[184] Βιδάλης, ο.π., σελ. 376.

Εξωτερικών Ισμαήλ Τζεμ και τον Έλληνα ομόλογό του Γιώργο Παπανδρέου. Στις παραμονές της κρίσης στο Κοσσυφοπέδιο, στις 24 Μαΐου 1999, ο Τζεμ με επιστολή που έστειλε στον Παπανδρέου, πρότεινε τη βελτίωση των διμερών σχέσεων με τη σύναψη συμφωνίας για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας. Παρότι φαίνεται εκ πρώτης όψεως ότι η πρωτοβουλία ήρθε πάλι από την Τουρκία, η αρκετά καθυστερημένη απάντηση του Παπανδρέου περιείχε μια δέσμη προτάσεων πολύ πιο ευρεία από ότι είχε φανταστεί η Τουρκία. Επομένως, η θετική ανταπόκριση του Παπανδρέου θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως η κίνηση έναρξης της εν λόγω προσέγγισης στο πεδίο χαμηλής πολιτικής[185].

Με την αφορμή της διάσκεψης του ΟΗΕ για το Κοσσυφοπέδιο στις 30 Ιουνίου 1999, οι δύο υπουργοί εξωτερικών, Τζεμ και Παπανδρέου, βρήκαν την ευκαιρία να συναντηθούν και να συζητήσουν για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Οι δύο υπουργοί συμφώνησαν να υπάρξει διερεύνηση μεταξύ υπηρεσιακών στελεχών των δύο Υπουργείων Εξωτερικών κατά πόσο είναι δυνατόν να υπάρξει διάλογος με στόχο την επίτευξη συμφωνιών σε ζητήματα χαμηλής πολιτικής, όπως ο τουρισμός, θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, μορφωτικά και πολιτιστικά ζητήματα, παράνομη μετανάστευση και διακίνηση ναρκωτικών, ανάπτυξη διμερούς εμπορίου και οικονομικής συνεργασίας. Η απόφαση αυτή σηματοδότησε την έναρξη ενός γόνιμου, όπως αποδείχτηκε αργότερα, διαλόγου για τα ζητήματα «χαμηλής πολιτικής». Έτσι έγινε αποδεκτό για πρώτη φορά όχι μόνο από τις επιχειρηματικές ελίτ αλλά και από τους υπουργούς Εξωτερικών της Ελλάδας και της Τουρκίας ότι ο καλύτερος τρόπος για να λιώσει ο πάγος ήταν εκείνος που θα στηριζόταν στη διερεύνηση της οικονομικής συνεργασίας μεταξύ των δύο χωρών[186].

Σε αυτό το σημείο θα ήταν καλό να τονίσουμε ότι σημαντικό ρόλο στην προσέγγιση έπαιξαν οι δύο συγκεκριμένοι υπουργοί. Ήταν και οι δύο πολιτικοί με άποψη και όραμα, με βούληση για πραγματική προσέγγιση και ανέλαβαν να κάνουν τα απαραίτητα βήματα για την έναρξη του διαλόγου ανάμεσα στις δύο χώρες.

[185] Alexis Heraclides, "Greek-Turkish Relations from Discord to Détente: A Preliminary Evaluation", *The Review of International Affairs*, Τόμ. 1, Αρ. 3, (Λονδίνο, 2002), σελ. 21.
[186] Στο ίδιο, σελ. 21.

Ένα νέο κεφάλαιο για τις ελληνοτουρκικές επιχειρηματικές σχέσεις διανοίχτηκε μετά τους σεισμούς του 1999 (Αύγουστος 1999 στην Τουρκία και Σεπτέμβριος 1999 στην Ελλάδα). Το αρνητικό κλίμα που είχε δημιουργήσει η υπόθεση Οτζαλάν αποδυναμώθηκε και επιτεύχθηκε η επαναπροσέγγιση των επιχειρηματικών κοινοτήτων των δύο χωρών. Ένα πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή ήταν η ανασύσταση του Τουρκοελληνικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου, υπό την προεδρία του επιχειρηματία Σαρίκ Ταρά. Ένα πρόσθετο βήμα πραγματοποιήθηκε στο περιθώριο ενός διεθνούς συνεδρίου που διοργάνωσε το Επιχειρηματικό Συμβούλιο της Παρευξείνιας Συνεργασίας στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1999. Στα πλαίσια της συνάντησης, Έλληνες και Τούρκοι μέλη των αντίστοιχων επιχειρηματικών συμβουλίων αποφάσισαν να συστήσουν εννέα ομάδες εργασίας, οι οποίες θα αναλάμβαναν να επεξεργασθούν τις δυνατότητες συνεργασίας στις εξής ενότητες: Ασφαλιστικός τομέας, κατασκευαστικός τομέας, τραπεζικός – χρηματο – οικονομικός τομέας, ναυτιλία – μεταφορές, χρηματιστήριο, τουρισμός, ανάπτυξη συνεργασιών με τρίτες χώρες, μικρομεσαίες επιχειρήσεις και, τέλος, η ένατη ομάδα είχε ως αντικείμενο διάφορα άλλα τρέχοντα θέματα, όπως η προστασία του περιβάλλοντος.

Επίσης, αποφασίστηκε, με πρόταση της ελληνικής πλευράς, η δημιουργία ελληνοτουρκικού και τουρκοελληνικού Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου. Συμφωνήθηκε επιπλέον να διερευνηθούν οι δυνατότητες για τη δημιουργία κοινών επιχειρήσεων σε τρίτες χώρες, γεγονός που θα άνοιγε νέα προοπτική για τους Έλληνες επιχειρηματίες, κυρίως στον προνομιακό για την Τουρκία χώρο των πρώην σοβιετικών δημοκρατιών, αλλά και στα Βαλκάνια στο πλαίσιο του Συμφώνου Σταθερότητας.

Οι επαφές των επιχειρηματιών ανέδειξαν ότι σε συγκεκριμένους τομείς υπήρχαν μεγάλες δυνατότητες για την ανάπτυξη της ελληνοτουρκικής επιχειρηματικής συνεργασίας στην τουρκική αγορά. Οι τομείς αυτοί ήταν: ο τουρισμός, τα τεχνικά έργα, οι τηλεπικοινωνίες, οι μεταφορές (οδικές και σιδηροδρομικές) και η τυποποίηση φρούτων και λαχανικών. Η συνεργασία στο βιομηχανικό εμπορικό τομέα θα μπορούσε να επικεντρωθεί κατά προτεραιότητα στη συμμετοχή των Ελλήνων επιχειρηματιών πρώτον στη δημιουργία μεικτών επιχειρήσεων για προώθηση προϊόντων στις αγορές των χωρών της Υπερκαυκάσιας, στις οποίες οι προσβάσεις των τουρκικών επιχειρήσεων ήταν καλύτερες και με τις οποίες η Ελλάδα είχε έως τότε ελάχιστες συναλλαγές. Η δημιουργία κοινών επιχειρήσεων, ωστόσο, θα

μπορούσε να αφορά και τις αγορές της ΕΕ. Κατά δεύτερον, το ενδιαφέρον θα μπορούσε να επικεντρωθεί στις αποκρατικοποιήσεις τουρκικών μονάδων[187].

Ωστόσο, κατά την περίοδο 1999-2000, οι ελληνικές επενδύσεις στην Τουρκία παρέμεναν εξαιρετικά περιορισμένες. Οι λίγες εταιρίες που είχαν παρουσιαστεί στην τουρκική αγορά στη δεκαετία του 1980, ιδρύθηκαν κυρίως από Έλληνες πολίτες από τη Δυτική Θράκη και ήταν προσανατολισμένες σε περιορισμένη παραγωγή. Μετά τις αλλαγές του 1989 περίπου 36 εταιρίες εμφανίστηκαν στην τουρκική αγορά με τη μορφή κοινοπραξιών. Οι περισσότερες από τις εταιρίες αυτές δραστηριοποιούνταν στον τομέα του εμπορίου, στη μεταλλουργία, στα δερμάτινα, στα εστιατόρια, στα τρόφιμα, στα ξενοδοχεία και κάμπινγκ και στον τομέα του καπνού. Τα ελληνικά μερίδια στις κοινοπραξίες ήταν ανάμεσα σε 24% - 100% και βρίσκονταν στις περιοχές Ικόνιο, Εσκίσεχιρ, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Άγκυρα και Τσανάκαλε[188]. Από την άλλη, όσον αφορά στις τουρκικές άμεσες επενδύσεις στην Ελλάδα θα πρέπει να πούμε ότι είναι σχετικά περιορισμένες. Η Ελλάδα δεν φαίνεται να είναι ελκυστική αγορά για τις επενδύσεις Τούρκων επιχειρηματιών κυρίως λόγω του υψηλού εργατικού κόστους και λόγω του ότι είναι μια μικρή χώρα με περιορισμένη εσωτερική αγορά[189].

Όλη αυτή η κινητικότητα που άρχισε να σημειώνεται με πρωτοβουλία των δύο υπουργών εξωτερικών, όπως ήδη αναφερθήκαμε, άνοιξε νέες συζητήσεις στον επιχειρηματικό κόσμο. Μία τέτοια συζήτηση έγινε σε ομάδες εργασίας του 3ου πανελλήνιου Βιομηχανικού Συνεδρίου που οργάνωσε ο ΣΕΒ τον Ιανουάριο του 2000. Υπήρξαν δύο κύριες ερμηνείες για τις προοπτικές που διαμορφώνονταν τα τελευταία γεγονότα, για τις ανταλλαγές επισκέψεων των υπουργών εξωτερικών και τις σχετικές συμφωνίες σε θέματα που δεν άπτονταν της πολιτικής διαμάχης των δύο χωρών.

Η μια πλευρά, εκφραζόμενη από το Συμβούλιο Ελληνοτουρκικής Επιχειρηματικής Συνεργασίας, προωθούσε την αναζωπύρωση του επιχειρηματικού διαλόγου μεταξύ των δύο χωρών. Η άλλη πλευρά, στηριζόμενη στα σχετικά μικρά μεγέθη που συνδέουν τις δύο

[187] Τσαρδανίδης, ο.π., σελ. 414.
[188] Στο ίδιο, σελ. 413.
[189] Στο ίδιο, σελ. 415.

οικονομίες και την ανταγωνιστική και όχι συμπληρωματική δομή των δύο οικονομιών, αμφισβητούσε την σκοπιμότητα του εγχειρήματος προσέγγισης των επιχειρηματιών και την τελική απόδοση αυτής της προσπάθειας. Παρόλο τον σκεπτικισμό που εξέφραζε η δεύτερη πλευρά, η αναζωογόνηση του επιχειρηματικού διαλόγου επισφραγίστηκε με την πολύ επιτυχημένη συνάντηση του Συνδέσμου Ελληνοτουρκικής Επιχειρηματικής συνεργασίας (Σ.ΕΤ.Ε.Σ.) που πραγματοποιήθηκε τον Φεβρουάριο του 2000 στην Κωνσταντινούπολη[190]. Η ελληνική αποστολή αποτελούνταν από 150 Έλληνες επιχειρηματίες, μέλη του Σ.ΕΤ.Ε.Σ. και ο σκοπός της επίσκεψης ήταν η διερεύνηση των επενδυτικών ευκαιριών που παρουσιάζονταν στην τουρκική αγορά. Θέμα της συζήτησης επίσης υπήρξαν τα κοινά επιχειρηματικά σχέδια σε διμερές, αλλά και πολυμερές επίπεδο, τόσο στις δύο χώρες, όσο και στα Βαλκάνια και την Παρευξείνια περιοχή[191].

Η εμπειρία της περιόδου 1999-2000 έδειξε ότι η ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων με την Τουρκία εξαρτιόταν άμεσα από το πολιτικό κλίμα που επικρατεί ανάμεσα στις δύο χώρες. Έτσι, όταν οι σχέσεις χαρακτηρίζονταν από ένταση, όπως συνέβη κατά τους πρώτους μήνες του 1999 οι οικονομικές ακολουθούσαν τις πολιτικές και πάγωναν. Όταν οι πολιτικές σχέσεις βελτιώνονταν, τότε και οι οικονομικές σχέσεις σημείωναν θεαματική πρόοδο. Οι οικονομικές σχέσεις, ωστόσο, το 1999 χρησίμευσαν για πρώτη φορά με τόσο αποφασιστικό τρόπο ως μέσο βελτίωσης των συνολικών ελληνοτουρκικών σχέσεων. Η έναρξη διαβουλεύσεων μεταξύ των Υπουργείων Εξωτερικών αποκλειστικά για ζητήματα «χαμηλής πολιτικής» αποδείχθηκε τελικά μια χρήσιμη μέθοδος και είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μίας θετικής ατμόσφαιρας. Επιπλέον η «διπλωματία» των σεισμών σε συνδυασμό με τη στάση που τήρησε η Ελλάδα στη διάσκεψη του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο Ελσίνκι σχετικά με το ζήτημα ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ, οδήγησαν σε ένα κλίμα ύφεσης στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, πράγμα που και οδήγησε στην υπογραφή εννέα συμφωνιών συνεργασίας, οι περισσότερες από τις οποίες αναφέρονται σε οικονομικά ζητήματα[192].

Το ερώτημα που παραμένει είναι σε ποιό βαθμό οι πρόσφατες εξελίξεις και κυρίως το πλήθος των επαφών που πραγματοποιούνται για τη διερεύνηση επέκτασης της οικονομικής

[190] Βιδάλης, ο.π., σελ. 376.
[191] Παναγιώτης Κουτσίκος, «Η Νέα Εποχή στις Ελληνοτουρκικές Σχέσεις», στο Κουλουμπής και Ντόκος, *ο.π.,* σελ. 393.
[192] Τσαρδανίδης, ο.π., σελ. 418.

συνεργασίας, τόσο σε επιχειρηματικό όσο και σε διακυβερνητικό επίπεδο, είναι δυνατό να δημιουργήσουν ένα αυτόνομο πεδίο ανάπτυξης των οικονομικών σχέσεων μη εξαρτωμένων από τυχόν επιδείνωση των πολιτικών σχέσεων; Με άλλα λόγια υπάρχει δυνατότητα να αναπτυχθεί η οικονομική συνεργασία των δύο χωρών αποδεσμευμένη από τις πολιτικές διαφορές και από τις μακροχρόνιες προκαταλήψεις που κυριαρχούν και στις δύο όχθες του Αιγαίου; Για να συμβεί μια τέτοια αποδέσμευση πρέπει προηγουμένως ο όγκος των συναλλαγών μεταξύ των δύο χωρών να είναι αρκετά μεγάλος, η οικονομική τους αλληλεξάρτηση να έχει διευρυνθεί σε μεγάλη έκταση και η συνεργασία ανάμεσα στις ελληνικές και τις τουρκικές επιχειρήσεις να έχει λάβει σημαντικές διαστάσεις.

Τίποτα από όλα αυτά δεν φαινόταν εφικτό και ορατό στο άμεσο μέλλον εκείνη την περίοδο, σύμφωνα με την υπάρχουσα εμπειρία των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Το διμερές εμπόριο για παράδειγμα παρά το γεγονός ότι είχε αυξηθεί την τελευταία δεκαετία εξαρτιόταν από συγκυριακούς παράγοντες, ιδιαίτερα δε οι εξαγωγές της Ελλάδας. Οι εξαγωγές της Ελλάδας δεν αναμένονταν να αυξηθούν στο άμεσο μέλλον στον ίδιο βαθμό με την αύξηση των τουρκικών εξαγωγών πράγμα που θα οδηγούσε σε ένα αρκετά αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο εις βάρος της Ελλάδας. Ούτε αναμενόταν λόγω των ιδιαιτεροτήτων που έχει η τουρκική αγορά να υπάρξει ένα σημαντικό κύμα ελληνικών επενδύσεων προς την Τουρκία, παρά την ύπαρξη μιας μεγάλης αγοράς, καθώς και κύμα τουρκικών επενδύσεων προς την Ελλάδα[193].

Επομένως, η βελτίωση των οικονομικών σχέσεων φαινόταν, σύμφωνα με τις αναλύσεις εκείνης της περιόδου, ότι θα εξακολουθούσε να σηματοδοτείται από την πορεία των πολιτικών σχέσεων μεταξύ των δύο κρατών. Αυτό δεν θα σήμαινε ότι η προώθηση των ζητημάτων χαμηλής πολιτικής θα έπαυε να είναι χρήσιμη, αφού δημιουργούσε ένα ομαλό κλίμα συνεργασίας και ούτε σήμαινε βέβαια ότι δεν υφίσταται τεράστιο πεδίο ανάπτυξης των οικονομικών σχέσεων των δύο χωρών που εκείνη την περίοδο βρίσκονταν σε ένα σχετικά

[193] Σύμφωνα με τις τελευταίες εξελίξεις, βλέπουμε ότι η συγκεκριμένη υπόθεση έχει ανατραπεί. Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι πολλοί εξέφραζαν παρόμοιες απόψεις κατά τη διετία 1999-2000, γεγονός που τουλάχιστον στον οικονομικό τομέα έχει διαψευστεί τα μετέπειτα χρόνια.

χαμηλό επίπεδο[194]. Σε επόμενα κεφάλαια θα δούμε πως έχουν εξελιχθεί τα οικονομικά στοιχεία έως σήμερα.

4) Ο Παράγοντας της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η Ευρωπαϊκή Ένωση αναμφίβολα έχει παίξει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία προσέγγισης ανάμεσα στις δύο χώρες[195]. Με όλα όσα συμφωνήθηκαν στο Ελσίνκι[196], η Ελλάδα και η Τουρκία έπρεπε να ακολουθήσουν με συνέπεια την αναβάθμιση του κοινού συμφέροντος και να αναζητήσουν τα κοινά σημεία που μπορούν να τις ενώσουν κι όχι να τις διχάσουν. Ουσιαστικά, η κοινοτικοποίηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, όπως την αντιλαμβάνεται ο Σημίτης και οι στενοί του συνεργάτες, δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως η σχέση ΕΕ / Τουρκίας αλλά ως μια βάση ώστε να επιλυθούν και οι ελληνοτουρκικές διαφορές[197].

Ας δούμε όμως εν συντομία το παρασκήνιο της Συνόδου Κορυφής της ΕΕ στο Ελσίνκι. Η Ελλάδα ήδη από το 1996, με τη νέα κυβέρνηση του Σημίτη, είχε αποφασίσει να αλλάξει στρατηγική στα θέματα της εξωτερικής πολιτικής και ειδικότερα στις σχέσεις με την Τουρκία. Λόγω των αλλεπάλληλων κρίσεων αυτή η στρατηγική δεν άρχισε να εφαρμόζεται παρά το 1999. Ο τότε πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης αποφάσισε να τερματίσει την αδιέξοδη πολιτικής της άσκησης βέτο στην ενταξιακή πορεία της Τουρκίας προς την ΕΕ και αντί αυτού να στηρίξει την ένταξή της έναντι κάποιων ανταλλαγμάτων.

---

[194] Τσαρδανίδης, ο.π., σελ. 418-419.

[195] Kirişçi, ο.π., σελ. 21-22.

[196] Το 1999 στο Συμβούλιο του Ελσίνκι αναγνωρίστηκε η ιδιότητα της Τουρκίας ως υποψήφια προς ένταξη χώρα. Ταυτόχρονα τονίστηκε πως οι διαπραγματεύσεις δεν θα ξεκινούσαν εάν η Τουρκία δεν εκπλήρωνε τα πολιτικά κριτήρια της Κοπεγχάγης. Παράλληλα θα ίσχυε και για αυτήν μία προενταξιακή στρατηγική. Όσον αφορά στα κριτήρια της Κοπεγχάγης, αυτά ήταν: Το πολιτικό κριτήριο: η ύπαρξη σταθερών θεσμών που εγγυώνται τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου, το σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των μειονοτήτων και την προστασία των μειονοτήτων, το οικονομικό κριτήριο: η ύπαρξη μιας βιώσιμης οικονομίας της αγοράς και η ικανότητα αντιμετώπισης του ανταγωνισμού και των δυνάμεων της αγοράς στο εσωτερικό της ΕΕ, και το κριτήριο της υιοθέτησης του κοινοτικού κεκτημένου: η ικανότητα της υποψήφιας χώρας να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις και να αποδεχθεί κυρίως τους στόχους της πολιτικής, οικονομικής και νομισματικής ένωσης.

[197] Κώστας Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2005), σελ. 92.

Σύμφωνα με το σκεπτικό του Κώστα Σημίτη, η Ελλάδα έπρεπε να υποστηρίξει δραστικά την κυπριακή υποψηφιότητα για ένταξη στην Ένωση, χωρίς πρώτα να έχει επιλυθεί το πολιτικό πρόβλημα, και κατά δεύτερον να εμπλέξει την ΕΕ στην επίλυση των ελληνοτουρκικών ζητημάτων, «κοινοτικοποιώντας» τις διμερείς διαφορές. Επομένως, έπρεπε να αρθούν οι ενδοιασμοί της Ελλάδας ως προς την ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ[198].

Το ρεαλιστικό αυτό σκεπτικό του Σημίτη, πέρα από τη θέση των ελληνοτουρκικών ζητημάτων υπό κοινοτικό έλεγχο, περιλάμβανε και τον αναγκαστικό εξευρωπαϊσμό και εκδημοκρατισμό της Τουρκίας, μέσω της εφαρμογής του κοινοτικού κεκτημένου, και επομένως τη μείωση έως και άρση της «τουρκικής απειλής». Από την άλλη, σε συνέχεια αυτού του συλλογισμού, η Ελλάδα θα είχε την ευκαιρία να μειώσει τις στρατιωτικές της δαπάνες, σε περίπτωση που μειωνόταν και η απειλή εξ Ανατολών, κάτι που θα διευκόλυνε τις προσπάθειές της για ένταξη στη ζώνη του Ευρώ[199].

Βέβαια, όπως αναφέρει ο Παναγιώτης Τσάκωνας, η κοινωνικοποίηση [socialization, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά] της Τουρκίας δεν θα ήταν μια τόσο εύκολη διαδικασία, παρά τους ευσεβείς πόθους της Ελλάδας[200]. Προκειμένου να επιτευχθεί η «δημοκρατική ειρήνη» ανάμεσα σε δύο χώρες, θα πρέπει να έχουν και οι δύο ισχυρές δημοκρατίες, κάτι που στην εν λόγω περίπτωση ισχύει εν μέρει. Η Τουρκία δεν έχει μια ισχυρή δημοκρατία, κατά τον τρόπο που την αντιλαμβάνεται η διεθνής κοινότητα, αλλά μάλλον μια «προβληματική δημοκρατία», όπου βασικοί δημοκρατικοί θεσμοί και διαδικασίες λειτουργούν με ανίσχυρο τρόπο, ενώ οι προτιμήσεις των ελίτ και της κοινωνίας παραμένουν ανελεύθερες ή γίνονται ριζοσπαστικές κατά τη διάρκεια της ταραχώδης μεταβατικής περιόδου. Επομένως, οι εξελίξεις και οι

[198] Στο ίδιο, σελ. 92.
[199] Αλέξης Ηρακλείδης, *Άσπονδοι Γείτονες. Ελλάδα – Τουρκία: Η διένεξη του Αιγαίου,* (Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρη, 2007), σελ. 195-197.
[200] Σύμφωνα με τον Ηρακλείδη, «Κοινωνικοποίηση» είναι ο όρος που χρησιμοποιεί ο Τσάκωνας με τη λογική του «να τιθασεύσουμε το θηρίο», να το κάνουμε «κατοικίδιο», κάτι που συνιστά και την αχίλλειο πτέρνα της μελέτης του. Από την άλλη, «κοινοτικοποίηση» ήταν ο όρος που χρησιμοποίησε ο Σημίτης πριν από μερικά χρόνια, κάτι δείχνει την ευρύτερη στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής όσον αφορά στην Τουρκία. Βλέπε Αλέξης Ηρακλείδης, «Ελλάδα – Τουρκία, Συμμαχία», Εφημερίδα *Τα Νέα* (Βιβλιοδρόμιο), 17-18 Ιουλίου 2010, σελ. 31.

αλλαγές που θα γίνουν στην εσωτερική πολιτική σκηνή της Τουρκίας είναι αυτές που θα καθορίσουν την εξωτερική πολιτική της απέναντι στην Ελλάδα και το Κυπριακό ζήτημα[201].

Κλείνοντας αυτή την παρένθεση ως προς τις δυνατότητες εκδημοκρατισμού της Τουρκίας, ας δούμε ποια ήταν τα αποτελέσματα της Συνόδου Κορυφής της ΕΕ στο Ελσίνκι. Η βάση λοιπόν που διαμορφώθηκε στην εν λόγω Σύνοδο έδινε τη δυνατότητα σε Ελλάδα και Τουρκία να οικοδομήσουν μια εταιρική σχέση, η οποία δεν θα αποτελούσε μόνο ένα οδικό χάρτη συμμόρφωσης της Τουρκίας προς τις πολιτικές και οικονομικές προδιαγραφές που έχουν τεθεί, αλλά παράλληλα θα διαμόρφωνε και έναν αμφίδρομο οδικό χάρτη συνεργασίας και οικονομικής ολοκλήρωσης ανάμεσα στις δύο χώρες. Στην πορεία λοιπόν της Τουρκίας προς εναρμόνιση του πολιτικού και οικονομικού της συστήματος με αυτόν της ΕΕ θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί και η διαδικασία οικονομικής ολοκλήρωσης ελληνικής και τουρκικής οικονομίας και συνεπώς η σταδιακή αλληλεξάρτηση των βασικών οικονομικών συμφερόντων των δύο χωρών[202].

Οι επιπτώσεις της διαδικασίας οικονομικής ολοκλήρωσης μεταξύ οικονομιών εξαρτώνται και από τον βαθμό κατά τον οποίο οι οικονομίες των συμμετεχόντων αλληλοσυμπληρώνονται. Έτσι, στην προκειμένη περίπτωση, αν και οι δύο οικονομίες ήταν διαφοροποιημένες ως προς την παραγωγή – διότι η οικονομία της Ελλάδας ήταν περισσότερο προσανατολισμένη προς την παραγωγή, ενώ η οικονομία της Τουρκίας προς τη γεωργία και τις κατασκευές – με δεδομένη τη γεωγραφική εγγύτητα των δύο χωρών δημιουργούνταν θετικές προϋποθέσεις για οποιοδήποτε τύπο συνεργασίας από αμφίπλευρη συνεργασία έως και οικονομική ένωση[203]. Ταυτόχρονα το αυξανόμενο εμπόριο θα μπορούσε να οδηγήσει σε μεγαλύτερη κλίμακα των αγορών και διαφοροποίηση και εξειδίκευση. Έτσι, η ολοκλήρωση της τουρκικής οικονομίας με αυτή της ΕΕ, θα έδινε τη δυνατότητα να γεφυρωθεί και το χάσμα στο Αιγαίο, όπου θα μπορούσε να αποκατασταθεί ο φυσικός οικονομικός χώρος που

[201] Panayotis J. Tsakonas, *The Incomplete Breakthrough in Greek-Turkish Relations. Grasping Greece's Socialization Strategy,* (Λονδίνο: Palgrave Macmillan 2010).
[202] Επαμεινώνδας Αθ. Μαριάς, *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και ελληνοτουρκική προσέγγιση στη μετά-Ελσίνκι εποχή,* (Cambridge, 2001), σελ. 146.
[203] Σεμά Καλαϊτζόγλου, «Μια νέα οικονομική κατανόηση μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας», *Εθνικός Κήρυκας,* 19/20-08-2000, σελ. 11 .

είχε εκλείψει εδώ και πολλά χρόνια[204]. Αυτές ήταν οι σκέψεις που γίνονταν όταν η Ελλάδα συναινούσε στην αποδοχή της Τουρκίας ως υποψήφιας προς ένταξη χώρας στην ΕΕ.

5) Οι Οικονομικές Σχέσεις μετά το 1999

Η ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων το τελευταίο διάστημα έχει δημιουργήσει ελπίδες ότι μπορεί να υπάρξει διάλογος και συνεργασία μεταξύ των δύο χωρών ανεξάρτητα από τις πολιτικές εξελίξεις. Δεν αποτελεί έκπληξη ότι οι πιο ένθερμοι υποστηρικτές αυτής της άποψης από πολύ νωρίτερα ήταν οι επιχειρηματικοί κύκλοι της Τουρκίας και της Ελλάδας. Πράγματι, αυτή η θεωρία – που συνάδει με τις κύριες ιδέες της σχολής της «αλληλεξάρτησης»[205] χωρίς όμως να μπορεί να βασίζεται με σαφή τρόπο σε αυτή τη σχολή ακόμη – ισχυρίζεται ότι οι οικονομικές σχέσεις θα μπορούσαν να αρχίσουν να ασκούν αυτόνομη επιρροή στην ομαλοποίηση των λιγότερο προβλέψιμων και εύθραστων πολιτικών σχέσεων. Ο απώτερος στόχος φυσικά θα ήταν ένας θεμελιώδης ανασχεδιασμός του διμερούς πλαισίου με τρόπο ώστε, για παράδειγμα, εργαλεία πολιτικής όπως η χρήση ισχύος, θα ήταν εφεξής άσχετα ή τουλάχιστον αντιπαραγωγικά[206].

Η ελληνοτουρκική περίπτωση μπορεί να αναλυθεί ακόμη καλύτερα σύμφωνα με τις αρχές της νεολειτουργικής σχολής. Σύμφωνα με αυτή τη σχολή (η οποία θεμελιώθηκε με τις εργασίες του David Mitrany και του Ernst Haas)[207] η συνεργασία σε τομείς «χαμηλής πολιτικής» (οικονομική, επιχειρηματική, εμπορική συνεργασία, συνεργασία σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών) θα υπερχειλίσει και σε άλλους τομείς, και μάλιστα τομείς υψηλής πολιτικής με αποτέλεσμα να επιτευχθεί τελικά μία περιφερειακή ολοκλήρωση. Κατά τα φαινόμενα, είναι μία ισχυρή σκέψη επάνω στην οποία οι ελληνικές κυβερνήσεις έχουν βασίσει (σε χαλαρό επίπεδο) την ισχυρή στήριξή τους στην τουρκική υποψηφιότητα για

---

[204] Μαριάς, ο.π., σελ. 147.

[205] Για τη θεωρία της αλληλεξάρτησης, βλέπε R.O. Keohane, και J.S. jr Nye, "Power and Interdependence", *World Politics in Transition*, (Βοστώνη: Little Brown, 1977).

[206] Constantine A. Papadopoulos, "Greek-Turkish Economic Cooperation: Guarantor of Détente or Hostage to Politics?", *South East European Studies at Ofxord*, Occassional Papers, (Μάρτιος 2008), σελ. 1-2, http://www.sant.ox.ac.uk/ext/seesox/OccasionalPapers.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Μαΐου 2008.

[207] Για τις θεωρίες του David Mitrany και του Ernst Haas βλέπε αντίστοιχα David Mitrany, *A Working Peace System*, (Chicago: Quadrangle Books, 1966), σελ. 123-129, 131-132 και E.B. Haas, *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950-1957*, (Stanford, Cal. 1968), σελ.16-19.

ένταξη στην ΕΕ ξεκινώντας από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Ελσίνκι το 1999 και μετέπειτα[208].

Σε αυτό το σημείο ας δούμε την πρόοδο που έχει επιτευχθεί έως τώρα στις διμερείς οικονομικές σχέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα είμαστε σε θέση να αναλύσουμε τον βαθμό στον οποίο το ελληνοτουρκικό παράδειγμα μπορεί να εξηγηθεί σύμφωνα με την νεολειτουργική θεωρία, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Προτού όμως προχωρήσουμε στις διμερείς οικονομικές σχέσεις, ας δούμε τις οικονομίες των δύο χωρών.

6) Οι Οικονομίες των Δύο Χωρών

6.1. Η Τουρκική Οικονομία

Όσον αφορά την Τουρκία, από την ίδρυση του κράτους (1923) μέχρι και τις αρχές του 1980 οι κυβερνήσεις ακολούθησαν μια κρατική και προστατευτική πολιτική στην οικονομία, έχοντας ταυτόχρονα λάβει μεγάλα ποσά βοήθειας από τα πακέτα που προσέφεραν τα σχέδια που ανέπτυσσαν κατά καιρούς οι ΗΠΑ με σκοπό να αποτρέψουν μια Σοβιετική επιρροή στη Μεσόγειο. Από τη δεκαετία του '80 και μετά η μεγαλύτερη αλλαγή που σημειώθηκε στην Τουρκία και ήταν ουσιαστικά αυτή που σηματοδότησε την αρχή μιας νέας περιόδου στην ιστορία της χώρας ήταν η απελευθέρωση της αγοράς και η παραίτηση από την κρατικο-ελεγχόμενη οικονομία. Πολύ σύντομα η χώρα σημείωσε τεράστια νούμερα εξαγωγών, καθώς επίσης αυξήθηκαν ραγδαία και οι εισαγωγές στη χώρα, ξεκίνησαν οι αποκρατικοποιήσεις και η μεγάλη παραγωγή σε συγκεκριμένους κλάδους.

Ταυτόχρονα η Τουρκία αντιμετώπισε και μεγάλες οικονομικές κρίσεις, με την τελευταία και σοβαρότερη αυτή του 2001. Αυτό που οδήγησε στη κρίση του 2001 ήταν ο συνδυασμός μίας τραπεζικής κρίσης με μία επικίνδυνη απόπειρα αποπληθωρισμού χρησιμοποιώντας μία πολιτική-άγκυρα ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας. Η κατάρρευση της συναλλαγματικής ισοτιμίας που ακολούθησε και η υπερβολική αύξηση του δημόσιου ελλείμματος (το οποίο ήταν αποτέλεσμα της επανα-κεφαλαιοποίησης των χρεοκοπημένων

[208] Papadopoulos, ο.π., σελ. 4.

κρατικών τραπεζών και σημαντικών τμημάτων του ιδιωτικού τραπεζικού συστήματος) οδήγησε σε αύξηση του δημόσιου χρέους στο 90% του ΑΕΠ στο τέλος του 2001[209].

Μετά από αυτή την κρίση ανακοινώθηκε το Νέο Οικονομικό Πρόγραμμα, το οποίο έφερε ένα σύνολο δομικών μεταρρυθμίσεων και μία μακροοικονομική πολιτική, η οποία είχε ως στόχο την σταθεροποίηση και ενδυνάμωση της αναπτυξιακής πορείας της Τουρκίας, έτσι ώστε να πραγματοποιηθεί μία επιτάχυνση στον ρυθμό της μακροπρόθεσμης ανάπτυξης και να προστατευθεί η χώρα από την επανάληψη άλλων παρόμοιων κρίσεων[210].

Το ψυχολογικό σοκ που υπέστη η αγορά και η θέλησή της για μετασχηματισμό εξηγούν σε μεγάλο βαθμό την ταχύτητα με την οποία υιοθετήθηκαν οι δομικές μεταρρυθμίσεις το 2001 και 2002. Ο στόχος των μεταρρυθμίσεων ήταν να δημιουργηθεί η νομική και θεσμική βάση μίας σύγχρονης, ανταγωνιστικής οικονομίας[211].

Η Τουρκία έχει κάνει εντυπωσιακή πρόοδο τα τελευταία χρόνια για την επίτευξη της μακροοικονομικής σταθερότητας. Παρόλα αυτά υπάρχουν πολλές αλλαγές που πρέπει να γίνουν για να εναρμονίσει την οικονομία της με τον μέσο όρο της ΕΕ στην οποία επιθυμεί να προσχωρήσει[212]. Φυσικά, πέρα από τις οικονομικές αδυναμίες που πρέπει να ξεπεράσει, το

[209] Marco Airado, Kemal Derviş κ.α. "Stabilising Stabilisation", *EU-Turkey Working Papers*, Αρ. 7 (Σεπτέμβριος 2004), σελ. 1-2.
[210] Στο ίδιο, σελ. 21.

[211] Το οικονομικό πρόγραμμα μεταξύ άλλων περιελάμβανε την ανεξαρτησία της Κεντρικής Τράπεζας, τη δημιουργία μίας ανεξάρτητης αρχής που θα ρύθμιζε το τραπεζικό σύστημα, νόμους για τη διοίκηση του χρέους και του δημόσιου χρήματος, την απλοποίηση του φορολογικού συστήματος, τραπεζικούς νόμους, νόμους για τις τηλεπικοινωνίες, μεταρρυθμίσεις στην αγροτική πολιτική και την απλοποίηση των διαδικασιών για τις ξένες επενδύσεις βλέπε: Airado, Derviş κ.α., ο.π., σελ. 22.
[212] Σε αυτά τα συμπεράσματα καταλήγει και η Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την προενταξιακή πορεία της Τουρκίας, η οποία δημοσιοποιήθηκε στις 6 Οκτωβρίου 2004. Στη συγκεκριμένη έκθεση, η Επιτροπή βρίσκει ικανοποιητική την πορεία της Τουρκικής οικονομίας τα τελευταία 3 χρόνια και τις μεταρρυθμίσεις που έχουν γίνει και παράλληλα συστήνει μεγαλύτερη προσπάθεια για εναρμόνιση με τις οικονομίες των κρατών-μελών της ΕΕ.
Βλέπε:http://www.europa.eu.int/comm/enlargement/report_2004/pdf/tr_recommandation_el.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 23 Σεπτεμβρίου 2007.

σημαντικότερο κριτήριο από όλα είναι η πολιτική σταθερότητα, κάτι που επηρεάζει περισσότερο από κάθε τι άλλο την οικονομία της[213].

Στο διάστημα που προαναφερθήκαμε μεγάλη ήταν η βοήθεια που έλαβε η χώρα από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (στο πλαίσιο προγράμματος οικονομικής βοήθειας) και τις ΗΠΑ σε μορφές δανείων. Εξάλλου, βοήθεια έλαβε και από την ΕΕ, στο πλαίσιο της προενταξιακής της πορείας.

Παράλληλα με τις παραπάνω αναφερόμενες εξελίξεις, συνεχίζεται και το πρόγραμμα αποκρατικοποιήσεων στην Τουρκία. Στην περίοδο 1986-2009 αποκρατικοποιήθηκαν συνολικά 199 ΔΕΚΟ, ενώ στις 188 εξ αυτών το κράτος δεν διατηρεί πλέον κανένα μερίδιο. Στο πλαίσιο του προγράμματος, περιμένουν αποκρατικοποίηση άλλες 19 ΔΕΚΟ, οι οποίες αποτελούνται από 192 ακίνητα, 77 εργοστάσια, 5 λιμάνια, 8 αυτοκινητοδρόμους, τις δύο γέφυρες του Βοσπόρου και τέλος την άδεια εκμετάλλευσης των τυχερών παιχνιδιών Milli Piyango[214].

Όπως είπαμε και προηγουμένως, έχει καταστεί προφανής η επιτυχία του σταθεροποιητικού οικονομικού προγράμματος που έχει εφαρμόσει η κυβέρνηση τα τελευταία χρόνια. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ[215], η τουρκική οικονομία βρίσκεται σήμερα στο μεταίχμιο μεταξύ στασιμότητας και ανάπτυξης, ενώ ταυτόχρονα κινείται πτωτικά και η ανεργία. Το σίγουρο είναι ότι, όπως διαπιστώνουν και οι ειδικοί του Διεθνούς Οργανισμού, τα πέτρινα χρόνια της οικονομικής ύφεσης και των διψήφιων, ακόμη και τριψήφιων ποσοστών πληθωρισμού αποτελούν παρελθόν για την Τουρκία.

[213] Ένα σημαντικό πρόβλημα της Τουρκίας είναι η ύπαρξη μεγάλου ποσού «μαύρου χρήματος» στην αγορά, το οποίο έχει μείνει ανεξέλεγκτο για πολλά χρόνια τώρα. Το κράτος πρέπει να μεριμνήσει για αυτό το θέμα θεσπίζοντας νομοθεσία που να επιτρέπει σε τέτοιου είδους συναλλαγές να εισχωρήσουν στο σύστημα και να νομιμοποιηθούν.
[214] Πρωθυπουργία της Τουρκίας, Διεύθυνση Αποκρατικοποιήσεων, ιστοσελίδα: www.oib.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Φεβρουαρίου 2010.
[215] Αλ. Καψύλης, «Ο ισλαμικός καλβινισμός της Τουρκίας του 21ου αιώνα», *Το Βήμα*, (19 Μαρτίου 2006), σελ. Β14-Β15.

Τέλος, ένα άλλο σημαντικό οικονομικό θέμα που η Τουρκία ελέγχει λόγω της γεωστρατηγικής της θέσης είναι η οικονομία της ενέργειας. Πολύ πρόσφατα, η χώρα έχει υπογράψει μεγάλες συμφωνίες και κατ' αυτόν τον τρόπο η Άγκυρα φιλοδοξεί να κυριαρχήσει στην αγορά ενέργειας και να καταστεί τις επόμενες δύο δεκαετίες σταυροδρόμι των αγωγών πετρελαίου και φυσικού αερίου της Μέσης Ανατολής, της κεντρικής Ασίας και της Κασπίας, με προορισμό την Ευρώπη. Η διπλωματία των αγωγών βρίσκεται σε εξέλιξη, με διακρατικές συμφωνίες που υπογράφονται στην ευρύτερη περιοχή και με ευρωτουρκικές συζητήσεις που ευνοούν τις τουρκικές φιλοδοξίες. Εάν τα σχέδια της Τουρκίας επιτύχουν, θα την καταστήσουν ένα από τα μεγαλύτερα ενεργειακά «σουπερμάρκετ» παγκοσμίως[216]. Η Τουρκία αυτόν τον Ενεργειακό Διάδρομο Ανατολής – Δύσης τον ονομάζει χαρακτηριστικά «Ο Δρόμος του Μεταξιού του 21ου Αιώνα»[217]. Ήδη μέσω του αγωγού BTC (Μπακού – Τιφλίδα – Τζέϊχαν) που ξεκίνησε να λειτουργεί το 2006 508 εκατομμύρια βαρέλια πετρέλαιο μεταφέρθηκαν και εξήχθησαν στο διεθνές εμπόριο. Ο αγωγός BTE (Μπακού – Τιφλίδα – Ερζουρούμ) μετέφερε 430,6 εκατομμύρια κυβικά μέτρα φυσικό αέριο στην Ελλάδα μέσω του Αγωγού Φυσικού Αερίου Τουρκίας – Ελλάδας, από τις 18 Νοεμβρίου 2007 που ξεκίνησε να λειτουργεί ο αγωγός. Ενώ συνεχίζονται οι εργασίες ολοκλήρωσης του Αραβικού Αγωγού Φυσικού Αερίου που θα μεταφέρει φυσικό αέριο από την Αίγυπτο και τη Συρία στην Τουρκία και από εκεί στις ευρωπαϊκές αγορές. Εν τω μεταξύ συνεχίζονται οι εργασίες για την κατασκευή του Αγωγού Φυσικού Αερίου Ναμπούκο που θα μεταφέρει φυσικό αέριο μέσω της Τουρκίας στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, την Ουγγαρία και θα φτάσει στην Αυστρία[218]. Τέλος, στις αρχές Αυγούστου του 2009 υπεγράφησαν μία σειρά οικονομικών και εμπορικών συμφωνιών ανάμεσα στην Τουρκία και τη Ρωσία, δύο εκ των οποίων αφορούν στη συνεργασία στους τομείς φυσικού αερίου και πετρελαίου[219].

Ήδη από τα τέλη του 2004, όταν οι ηγέτες της ΕΕ αποφάσισαν να ξεκινήσουν τις διαπραγματεύσεις με την Τουρκία, παγιώθηκε ακόμα περισσότερο η σταθερότητα στην τουρκική οικονομία. Μια σταθερή Τουρκία εξυπηρετεί τα συμφέροντα της παγκόσμιας κοινότητας, ενισχύοντας τον δυναμισμό στην περιοχή της. Η στρατηγική θέση της Τουρκίας

[216] Ελένη Κοχαϊμίδου, «Τουρκία, η ενεργειακή υπερδύναμη», *Ελευθεροτυπία* (26.03.2006).
[217] Υπουργείο Εξωτερικών της Τουρκίας, Έκθεση «Η ενεργειακή στρατηγική της Τουρκίας», ιστοσελίδα: www.mfa.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Φεβρουαρίου 2010.
[218] Υπουργείο Ενέργειας και Φυσικών Πόρων της Τουρκίας, Έκθεση Δραστηριοτήτων για το έτος 2008, σελ. 53, ιστοσελίδα: http://www.enerji.gov.tr/yayinlar_raporlar/2008_faaliyet_raporu.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Φεβρουαρίου 2010.
[219] Εφημερίδα *Hürriyet*, 6 Αυγούστου 2009, ιστοσελίδα: http://www.hurriyet.com.tr/gundem/12228550.asp. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Φεβρουαρίου 2010.

είναι πολύ σημαντική. Βρίσκεται στο σταυροδρόμι της Ευρώπης και της Ασίας. Η θέση αυτή μπορεί να αξιοποιηθεί, όπως επίσης το γεγονός ότι από εκεί περνούν ενεργειακές και εμπορικές οδοί. Επίσης η Τουρκία βρίσκεται κοντά σε νέες αγορές και επομένως μπορεί να αποτελέσει μια εξαιρετική βάση για οικονομικές δραστηριότητες, καθώς ανοίγονται πολύ καλές επιχειρηματικές ευκαιρίες. Σήμερα είναι η 18η μεγαλύτερη οικονομία του κόσμου και σε λίγες δεκαετίες υπολογίζεται πως θα βρίσκεται στη 12η θέση.

Από το 2002 μέχρι το 2005, ο ρυθμός ανάπτυξης της τουρκικής οικονομίας έφθασε το 7,7% αποτελώντας το 2004 την ταχύτερα αναπτυσσόμενη οικονομία μεταξύ των χωρών – μελών του ΟΟΣΑ. Μεσοπρόθεσμα, η οικονομία θα αναπτύσσεται με ρυθμούς άνω του μέσου της ΕΕ.

Η έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων φυσικά συνέβαλε στην εξυγίανση της οικονομίας και στην αύξηση της εμπιστοσύνης των ξένων επενδυτών. Με τη βελτίωση του δημόσιου χρέους, υπήρξε, επίσης, μεγάλη σταθεροποίηση με αποτέλεσμα την ομαλοποίηση του μακροοικονομικού περιβάλλοντος, την εξυγίανση του τραπεζικού συστήματος, όπως επίσης και βελτίωση του ρυθμιστικού πλαισίου, όπως φάνηκε και με τη συγχώνευση μεταξύ της Finansbank και της Εθνικής Τράπεζας.

Από το 1993 μέχρι το 2002, οι άμεσες ξένες επενδύσεις ανήλθαν κατά μέσο ετήσιο όρο στα 1,1 δισεκατομμύρια δολάρια, με σημαντική άνοδο το 2005 στα 10 δισεκατομμύρια και το 2007 στα 22 δισεκατομμύρια, ενώ λόγω και της διεθνούς οικονομικής κρίσης υπήρξε μείωση το 2008 και διαμορφώθηκαν στα 18 δισεκατομμύρια δολάρια[220]. Πρόκειται για μια επιθετική αύξηση στην εισροή κεφαλαίων αλλά η διατήρηση αυτών των ρυθμών δεν είναι εύκολη. Μεγάλο μέρος αυτής της εισροής έγκειται στα προγράμματα αποκρατικοποίησης που απέφεραν το 2005 έσοδα 8,2 δις δολαρίων. Η μεγαλύτερη αποκρατικοποίηση στην ιστορία της Τουρκίας ήταν η πώληση του 78% των μετοχών της Turk Telecom έναντι 6,6 δις δολαρίων, ενώ υψηλές προσδοκίες τρέφονται για την επόμενη πενταετία.

[220] Economist Intelligence Unit, Turkey: Economic Forecast – Foreign Direct Investment in Turkey, http://www.eiu.com/index.asp?layout=displayIssueArticle&region_id=1510000351&geography_id=1450000145&eiu_geography_id=&article_id=1634836948. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Ιουνίου 2009.

Ο τουρισμός στην Τουρκία αυξήθηκε πάνω από 20%, σημειώνοντας την ταχύτερη αύξηση στην Ευρώπη. Τα έσοδα από τον τουρισμό το 2005 ανέρχονταν στα 8,5 δισεκατομμύρια δολάρια, ενώ σύμφωνα με πιο πρόσφατα στοιχεία του 2008, τα έσοδα από τον τουρισμό ανέρχονταν στα 22 δισεκατομμύρια δολάρια[221]. Μεγάλη βελτίωση παρατηρείται, επίσης, στο εξωτερικό εμπόριο, με τον συνολικό όγκο των εμπορικών συναλλαγών να έχει σχεδόν τετραπλασιαστεί από τα 87 δις δολάρια του 2002 στα 334 δις δολάρια το 2008. Ενδεικτικό της εξωστρέφειας της οικονομίας είναι ότι οι εξαγωγές αυξήθηκαν από τα 36 δις δολάρια του 2002, στα 132 δις δολάρια το 2008. Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση 2009 του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, η Τουρκία καταλαμβάνει την 22η σειρά παγκοσμίως (πλην των ενδοκοινοτικών συναλλαγών στην ΕΕ) στην κατάταξη του όγκου εμπορικών συναλλαγών για το έτος 2008. Σύμφωνα με την ίδια έκθεση είναι η 27η μεγαλύτερη οικονομία όσον αφορά τον όγκο συναλλαγών στις υπηρεσίες[222]. Η ΕΕ είναι ο μεγαλύτερος εμπορικός εταίρος της Τουρκίας, με περίπου το 50% των τουρκικών εξαγωγών να κατευθύνονται σε αυτή, με επόμενες τις χώρες της Μέσης Ανατολής με 39%[223].

Η Τουρκία ενισχύει την οικονομική της θέση με συμφωνίες ελεύθερων συναλλαγών με τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, τα Σκόπια, την Κροατία, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Όπως επίσης με το Μαρόκο, την Τυνησία, τη Συρία, το Ισραήλ, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο.

Η λειτουργία της Τουρκίας ως πύλης για τις χώρες της Καυκάσου, της Κεντρικής Ασίας και της Μέσης Ανατολής, αποκτά περισσότερη σημασία στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον και η Τουρκία όλο και περισσότερο αναγνωρίζεται ως σταθεροποιητικός παράγοντας στην περιοχή της. Αν και η διαδικασία των ενταξιακών διαπραγματεύσεων θα είναι μακρά και

[221] Στατιστική Υπηρεσία της Τουρκίας, ιστοσελίδα: www.tuik.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Ιουνίου 2009.
[222] Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, Ετήσια Έκθεση για το έτος 2009: http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report09_e.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Ιουνίου 2009.
[223] Στατιστική Υπηρεσία της Τουρκίας, ιστοσελίδα: www.tuik.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Ιουνίου 2009.

γεμάτη προκλήσεις, η Τουρκία ως μια πολιτικά σταθερή και σύγχρονη δημοκρατία θα αποτελέσει μεγάλο πλεονέκτημα για την Ευρωπαϊκή Ένωση[224].

6.2. Η Ελληνική Οικονομία

Από την άλλη, η ελληνική οικονομία έχει διαγράψει έναν παρόμοιο (υπό διαφορετικές συνθήκες εσωτερικά, υπό παρόμοιες συνθήκες σε διεθνές επίπεδο) μεγάλο κύκλο. Ο κύκλος αυτός άρχισε με μια περίοδο αβεβαιοτήτων και επιδιόρθωσης καταστροφών, πέρασε σε μια μακρά περίοδο επιταχυμένης ανάπτυξης και μάλιστα για το μεγαλύτερο μέρος της υπό συνθήκες σταθερότητας (ως το 1973), περιήλθε στη συνέχεια σε μια περίοδο κάμψης της οικονομικής δυναμικής (1974-1979) και παρατεταμένης στασιμότητας με συμπτώματα αποβιομηχάνισης, υψηλό πληθωρισμό και συσσωρευμένα χρέη (1979 – 1994/95), για να σημειώσει στο τέλος μια εντυπωσιακή ανάκαμψη με ρυθμούς μεγέθυνσης πάνω από τους μέσους ρυθμούς της ΕΕ (1996-2000)[225]. Η ένταξη της χώρας στη νομισματική περιοχή του Ευρώ ήταν η αρχή μιας νέας περιόδου στην οικονομική της ζωή, η μεγαλύτερη μετά την ένταξή της στην ΕΟΚ. Παρόλο που τα πρώτα αποτελέσματα αυτής της ένταξης δεν φαίνονται να είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικά, σε μακροοικονομικό επίπεδο είναι βέβαιο ότι θα επέλθει μια οικονομική σταθερότητα, μείωση του πληθωρισμού και μια εναρμόνιση με τις υπόλοιπες οικονομίες της περιοχής της ΟΝΕ.

Όσον αφορά την παραγωγή και την επιχειρηματική ζωή στην Ελλάδα ειδικότερα, τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια έντονη αποβιομηχάνιση, μια τάση προς προσφορά υπηρεσιών παρά προϊόντων, ενώ κυρίαρχο ρόλο στην οικονομία παίζουν εδώ και πολλά χρόνια η ναυτιλία και ο τουρισμός.

Σε μια ομιλία που έκανε τον Φεβρουάριο του 2006 ο Νίκος Γκαργκάνας, ο πρόεδρος της Τράπεζας της Ελλάδος, έδωσε μια συνοπτική εικόνα της πρόσφατης κατάστασης στην οποία

[224] Kürşad Tüzmen, «Μεταξύ Ανατολής και Δύσης», Περιοδικό *Επιλογή*, 9ο τεύχος (2006), σελ. 39. Οι απόψεις του κ. Tüzmen διατυπώθηκαν στο συνέδριο του Economist στην Αθήνα, Unveiling new priorities in a changing world, Απρίλιος 2006.
[225] Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2001), σελ. 542-543.

βρίσκεται η ελληνική οικονομία[226]. Ειδικότερα, ο κ. Γκαργκάνας σημείωσε ότι η Ελλάδα έχει πετύχει συνεχή άνοδο της οικονομικής δραστηριότητας και των πραγματικών εισοδημάτων τα τελευταία δέκα χρόνια. Στη 10ετία 1996-2005 ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανόδου του ΑΕΠ σε σταθερές τιμές ήταν 3,9% και του πληθυσμού 0,4%, με αποτέλεσμα να έχει αυξηθεί το κατά κεφαλήν ΑΕΠ με μέσο ετήσιο ρυθμό 3,4%. Ωστόσο, παρά τη συνολικά θετική εικόνα, η ελληνική οικονομία υστερεί ακόμη σημαντικά έναντι των περισσότερο ανεπτυγμένων οικονομιών της ΕΕ όσον αφορά το βιοτικό επίπεδο, υποδηλώνοντας την ύπαρξη διαρθρωτικών αδυναμιών. Ο κ. Γκαργκάνας χαρακτηριστικά αναφέρθηκε στα παρακάτω θέματα:

Πρώτον, ο υψηλός ρυθμός ανάπτυξης που επιτεύχθηκε την τελευταία δεκαετία δεν αφορούσε στον ίδιο βαθμό όλες τις γεωγραφικές περιοχές και όλους τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Κατ' επέκταση, παρά τον υψηλό ρυθμό βελτίωσης του μέσου βιοτικού επιπέδου, δεν βελτιώθηκε σημαντικά η σχετική οικονομική θέση ορισμένων κοινωνικών ομάδων, με αποτέλεσμα να παραμένει σημαντική η κοινωνική ανισότητα. Κατά την τελευταία δεκαετία ο "κίνδυνος φτώχειας" στην Ελλάδα παραμένει μάλλον σταθερός και κυμαίνεται μεταξύ 20% και 22%.

Δεύτερον, η ανεργία υποχωρεί με μεγάλη βραδύτητα και το ποσοστό ανεργίας παραμένει σε απαράδεκτα υψηλό επίπεδο, λίγο κάτω από το 10%. Αυτό σημαίνει ότι το πρόβλημα είναι διαρθρωτικό, δηλαδή συνδέεται με δυσκαμψίες της ελληνικής οικονομίας.

Τρίτον, το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών κυμαίνεται γύρω στο 7% του ΑΕΠ τα τελευταία χρόνια (7,8% το 2005). Βεβαίως, δεδομένου ότι η Ελλάδα έχει υιοθετήσει ως νόμισμά της το ευρώ και ότι η ελληνική οικονομία είναι ενσωματωμένη στην παγκόσμια, το έλλειμμα αυτό δεν αντιμετωπίζει πρόβλημα χρηματοδότησης και καλύπτεται με εισροές κεφαλαίων. Το ύψος του ελλείμματος δείχνει όμως ότι υπάρχει πρόβλημα ανταγωνιστικότητας.

[226] Νίκος Γκαργκάνας, «Η σημασία των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας», Τράπεζα της Ελλάδας. http://www.bankofgreece.gr/announcements/text_speech.asp?speechid=97. Ημερομηνία επίσκεψης: 14 Μαρτίου 2007.

Τέταρτον, παρά την υιοθέτηση της ενιαίας νομισματικής πολιτικής της ΕΚΤ, ο πληθωρισμός επί σειρά ετών είναι υψηλότερος από το μέσο πληθωρισμό στη ζώνη του ευρώ. Η απόκλιση αυτή κατά ένα μέρος (δηλαδή κατά το μέρος που δεν οφείλεται στην ταχύτερη αύξηση των τιμών ορισμένων μη διεθνώς εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών) συνεπάγεται απώλεια ανταγωνιστικότητας της οικονομίας.

Πέμπτον, η Ελλάδα αντιμετωπίζει, περισσότερο από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, μια σημαντική δημογραφική πρόκληση. Στην Ελλάδα παρατηρείται γήρανση του πληθυσμού, η γεννητικότητα είναι ανεπαρκής και το εργατικό δυναμικό βρίσκεται μπροστά σε μια προοπτική συρρίκνωσης.

Ασφαλώς, η δομή της ελληνικής οικονομίας έχει αλλάξει σημαντικά τα τελευταία 30 χρόνια. Η συμμετοχή της γεωργίας στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν μειώθηκε από το 14% στο 6% και η συμμετοχή της μεταποίησης μειώθηκε από το 18,5% στο 11% περίπου. Η συμμετοχή του υπόλοιπου δευτερογενούς τομέα (δηλαδή των ορυχείων, της ενέργειας και των κατασκευών) έμεινε σταθερή στο 10-10,5%. Αντίθετα, η συμμετοχή του τομέα των υπηρεσιών αυξήθηκε από το 57% στο 73%. Η τάση αύξησης του βάρους του τομέα των υπηρεσιών μπορεί πράγματι να οδηγήσει σε μεγαλύτερη συμβολή του εξωτερικού τομέα στην ανάπτυξη, εφόσον διαφυλαχθούν και ενισχυθούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που έχει η χώρα σε δύο βασικούς κλάδους των υπηρεσιών - τη ναυτιλία και στον τουρισμό.

Μία άλλη εξέλιξη σχετικά με την ελληνική οικονομία είναι ο ρόλος που παίζει τα τελευταία χρόνια ο τραπεζικός και χρηματοοικονομικός τομέας, ο οποίος κατά τη δεκαετία του 1990 εξαπλώθηκε σε βάρος της βιομηχανίας και των βιοτεχνιών. Οι γεωπολιτικές αλλαγές που σημειώθηκαν σε σχέση με τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, δημιούργησαν ανησυχία, όμως χάρη στην ώθηση που δόθηκε στις αποκρατικοποιήσεις κατά τις δεκαετίες του 1990 και 2000, οι γειτονικές χώρες μετατράπηκαν σε πόλο έλξης για πολλές Έλληνες

επενδυτές. Ακολουθώντας τις διεθνείς τάσεις, τα ελληνικά επιχειρηματικά κεφάλαια ενδυναμώθηκαν μέσω της βιώσιμης λύσης εξόδου που βρήκαν προς τις ξένες αγορές[227].

Οι συγχωνεύσεις που ξεκίνησαν το 1997 στον τραπεζικό τομέα ως αποτέλεσμα των αποκρατικοποιήσεων είχαν ως αποτέλεσμα να επικρατήσουν πέντε μεγάλες τράπεζες στην ελληνική αγορά. Οι ελληνικές τράπεζες άρχισαν να επενδύουν στα Βαλκάνια και τη νοτιοανατολική Ευρώπη κατά τις δεκαετίες του 1990 και 2000, όπως ήδη προαναφέραμε. Το αποτέλεσμα είναι ότι σήμερα οι ελληνικές τράπεζες ελέγχουν το 20% της τραπεζικής αγοράς αυτής της περιοχής, με οκτώ ελληνικές τράπεζες να έχουν ανοίξει και να λειτουργούν γύρω στα 2.000 καταστήματα[228]. Αυτή η εξέλιξη δείχνει ότι ο τραπεζικός και χρηματοπιστωτικός τομέας της Ελλάδας είναι πλέον ένας από τους σημαντικότερους και μετρήσιμους παράγοντες της ελληνικής οικονομίας. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου το γεγονός ότι σύμφωνα με την ετήσια έκθεση 2009 του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, η Ελλάδα καταλαμβάνει την 23^{η} σειρά παγκοσμίως όσον αφορά τον όγκο συναλλαγών στις υπηρεσίες[229].

7) Συμφωνίες Χαμηλής Πολιτικής

Όπως αναφερθήκαμε αναλυτικά στο δεύτερο κεφάλαιο, οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο χώρες άρχισαν να σημειώνουν μια μεγάλη πρόοδο μετά το Ελσίνκι. Εκείνη την περίοδο έγινε μια σοβαρή προσέγγιση ανάμεσα στις δύο πρωτεύουσες και συμφωνήθηκαν διάφορα μέτρα σε ποικίλους τομείς. Πέρα από τις ομάδες "think tank" σε επίπεδο ΥΠΕΞ των δύο χωρών που θα συναντιόταν τακτικά για να συζητούν και να προσπαθούν να βρουν λύσεις στα διμερή προβλήματα, δόθηκε μια μεγάλη ώθηση και στις οικονομικές συναλλαγές μεταξύ των δύο χωρών. Συγκεκριμένα, ξεκινώντας από το 2000 υπεγράφησαν διάφορες συμφωνίες που ήταν σημαντικές και απαραίτητες για τη βελτίωση των διμερών σχέσεων. Προτού παραθέσουμε παρακάτω τις συγκεκριμένες συμφωνίες, σημαντικό είναι να αναφέρουμε πως η Τουρκία έχει

[227] Tsarouhas, ο.π., σελ. 42.
[228] Ετήσια Έκθεση του Εμπορικού Ακολούθου για το 2008, Πρεσβεία της Τουρκίας στην Αθήνα, (Ιούνιος 2009), σελ. 52-53, σύνδεσμος: http://www.counsellors.gov.tr/upload/GR/YUNANISTANRAPOR2009_DTM.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Ιουνίου 2010.
[229] Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, Ετήσια Έκθεση για το έτος 2009: http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report09_e.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Ιουνίου 2010.

υπογράψει συμφωνία Τελωνειακής Ένωσης με την ΕΕ, γεγονός που επιτρέπει τις συναλλαγές με τους 27 και συνεπώς με την Ελλάδα, χωρίς να υπάρχουν φορολογικά εμπόδια στα τελωνεία. Ας δούμε τώρα τις διμερείς συμφωνίες.

Διμερείς Συμφωνίες Ελλάδας – Τουρκίας

- Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για συνεργασία στον τομέα του τουρισμού (20 Ιανουαρίου 2000)
- Μνημόνιο κατανόησης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας σχετικά με συνεργασία για την προστασία του περιβάλλοντος (20 Ιανουαρίου 2000)
- Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για τη συνεργασία του Υπουργείου Δημοσίας Τάξης της Ελληνικής Δημοκρατίας και του Υπουργείου Εσωτερικών της Δημοκρατίας της Τουρκίας για την καταπολέμηση του εγκλήματος, ιδιαίτερα της τρομοκρατίας, του οργανωμένου εγκλήματος, της παράνομης διακίνησης ναρκωτικών και της λαθρομετανάστευσης (20 Ιανουαρίου 2000)
- Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για την αμοιβαία προώθηση και προστασία των επενδύσεων (20 Ιανουαρίου 2000)
- Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για την επιστημονική και τεχνολογική συνεργασία (4 Φεβρουαρίου 2000)
- Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για τη συνεργασία και αμοιβαία συνδρομή μεταξύ των τελωνειακών διοικήσεων (4 Φεβρουαρίου 2000)
- Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για την πολιτιστική συνεργασία (4 Φεβρουαρίου 2000)
- Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για οικονομική συνεργασία (4 Φεβρουαρίου 2000)
- Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για τις θαλάσσιες μεταφορές (4 Φεβρουαρίου 2000)

- Πρωτόκολλο μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για τεχνική, επιστημονική και οικονομική συνεργασία στον αγροτικό τομέα (22 Ιουνίου 2000)
- Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για την αποφυγή διπλής φορολογίας εισοδήματος (ισχύει από 01.01.2005)
- Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για συνεργασία στους τομείς τυποποίησης, αξιολόγησης της καταλληλότητας και εξετάσεων (τεστ) (30 Ιουνίου 2006)
- Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Τουρκίας για συνεργασία στον τομέα της υγείας (28 Σεπτεμβρίου 2005)
- Μνημόνιο Συνεννόησης 3ης Περιοδικής Συνάντησης της Ελληνοτουρκικής Μεικτής Οικονομικής Επιτροπής (19 Φεβρουαρίου 2007)

Πρόσφατα, στις 14-15 Μαΐου 2010, κατά την επίσκεψη του Τούρκου πρωθυπουργού Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν στην Αθήνα με τη συνοδεία 10 υπουργών και μεγάλης ομάδας επιχειρηματιών, υπεγράφη ανάμεσα στον Ερντογάν και τον Έλληνα πρωθυπουργό Γιώργο Παπανδρέου η ιδρυτική διακήρυξη του Ανώτατου Συμβουλίου Συνεργασίας Ελλάδας και Τουρκίας. Επιπλέον υπεγράφησαν πολλά ακόμη μνημόνια και πρωτόκολλα μεταξύ των Τούρκων και των Ελλήνων υπουργών[230]. Τα 21 συνολικά μνημόνια και πρωτόκολλα που υπεγράφησαν είναι τα εξής:

- Κοινή Πολιτική Διακήρυξη για την σύσταση του Ανωτάτου Συμβουλίου Συνεργασίας,
- Πρωτόκολλο για τακτικές πολιτικές διαβουλεύσεις μεταξύ των Υπουργείων Εξωτερικών των δύο χώρων,
- Συμφωνία σχετικά με την επικερδή απασχόληση των εξαρτώμενων μελών των διπλωματικών αποστολών
- Κοινή Δήλωση για την άρση των περιορισμών που ισχύουν στους μεθοριακούς σταθμούς Καστανέων-Παζαρκουλέ

[230] Σημείωση: Η γράφουσα συμμετείχε σε ομάδες εργασιών στο ξενοδοχείο Hilton κατά την προετοιμασία και τις συνομιλίες των δύο μερών όσον αφορά τα μνημόνια που υπεγράφησαν. Από προσωπική πείρα, το κλίμα που επικρατούσε στις ομάδες εργασιών ήταν η επιμονή από τουρκικής πλευράς για να υπογραφούν τα μνημόνια, έστω και αν ήταν κενά περιεχομένου, κάτι που δείχνει ότι η τουρκική πλευρά ήρθε με σκοπούς επικοινωνιακούς παρά ουσιαστικούς για την ελληνοτουρκική προσέγγιση. Η όλη επίσκεψη μπορεί να χαρακτηριστεί μέρος της ευρύτερης στρατηγικής της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής για «μηδενικά» προβλήματα με τους γείτονες.

- Μνημόνιο Κατανόησης για την προώθηση της συνεργασίας σε θέματα επενδύσεων μεταξύ Invest in Greece και τουρκικού Φορέα Προώθησης Επενδύσεων (ISPAT),
- Κοινή Διακήρυξη για την προώθηση της οικονομικής και επιχειρηματικής συνεργασίας
- Κοινή Διακήρυξη συνεργασίας στα θέματα Περιβάλλοντος
- Μνημόνιο Κατανόησης για θέματα προστασίας δασών
- Μνημόνιο Κατανόησης για την συνεργασία στον τομέα της ενέργειας
- Μνημόνιο Κατανόησης μεταξύ των δύο υπουργείων, καθώς και μεταξύ των αρμόδιων για τη συνεργασία σε θέματα επιστήμης και τεχνολογίας του ελληνικού υπουργείου Παιδείας και του Συμβουλίου Τεχνολογικής Έρευνας της Τουρκίας -TUBITAK
- Κοινή Διακήρυξη για τη συνεργασία της Ελλάδας και της Τουρκίας στον τομέα της εκπαίδευσης
- Μνημόνιο Προθέσεων για την ανάπτυξη των σιδηροδρομικών και συνδυασμένων μεταφορών μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας
- Κοινή Διακήρυξη στους τομείς των Τεχνολογιών Πληροφορικής, Επικοινωνιών και των Ταχυδρομικών Υπηρεσιών
- Κοινή Διακήρυξη για την ανάπτυξη της συνεργασίας στον τομέα των οδικών μεταφορών
- Κοινή Διακήρυξη επί θεμάτων παράνομης μετανάστευσης, ασύλου, οργανωμένου εγκλήματος, διακίνησης ναρκωτικών και προστασίας του πολίτη
- Κοινή Διακήρυξη για την κατάργηση της υποχρέωσης θεώρησης για τους κατόχους τουρκικών ειδικών διαβατηρίων
- Κοινή Διακήρυξη συνεργασίας στον τομέα του πολιτισμού
- Κοινή Διακήρυξη για συνεργασία στον τομέα του τουρισμού
- Πρωτόκολλο συνεργασίας των δύο κρατικών ειδησεογραφικών πρακτορείων
- Μνημόνιο Κατανόησης για την Τεχνική Συνεργασία μεταξύ του Ελληνικού Οργανισμού Τυποποίησης - ΕΛΟΤ και του αντίστοιχου τουρκικού οργανισμού TSE
- Μνημόνιο Κατανόησης για τη συνεργασία μεταξύ της Ελληνικής Ενωσης Τραπεζών και την Ένωσης Τουρκικών Τραπεζών (Banks Association of Turkey)[231]

[231] Ιστοσελίδα του ραδιοφωνικού σταθμού Flash 96: http://www.nooz.gr/greece/oi-21-ellinotourkikes-sumfonies-diakirikseis-kai-mnimonia. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Ιουνίου 2010.

Επίσης, να αναφέρουμε ότι υπήρχαν ήδη κάποιες διμερείς συμφωνίες στις προηγούμενες δεκαετίες. Αναφορικά, οι συμφωνίες αυτές είναι η συμφωνία αεροπορικών μεταφορών (22.07.1947), η συμφωνία εμπορίου και πληρωμών (07.11.1953) και η συμφωνία περί διεθνών χερσαίων μεταφορών (16.11.1970)[232].

Όπως θα δούμε και από τις προαναφερόμενες συμφωνίες[233], δίνεται μεγάλη έμφαση στη βιομηχανία, την ενέργεια, τη γεωργία, τις κατασκευές, τις μεταφορές, τις τηλεπικοινωνίες, τις τραπεζικές και ασφαλιστικές υπηρεσίες, τον τουρισμό, το περιβάλλον, την υγεία και τις επενδύσεις. Οι συμφωνίες χαμηλής πολιτικής λαμβάνουν υπόψη το υφιστάμενο κοινοτικό πλαίσιο και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτό. Η παρουσία λοιπόν της ΕΕ στις οικονομικές σχέσεις των μερών είναι καταλυτική, κάτι που εξάλλου φαίνεται ειδικά στον τομέα του εμπορίου. Άρα, στον βαθμό που θα προχωρά η οικονομική ολοκλήρωση ΕΕ/Τουρκίας, όλο και μεγαλύτερο πλέγμα των διμερών οικονομικών ρυθμίσεων και σχέσεων Ελλάδας – Τουρκίας θα ρυθμίζεται σε κοινοτικό επίπεδο[234].

8) Οι Βασικοί Τομείς Συνεργασίας

Το Διμερές Εμπόριο

Το διασυνοριακό εμπόριο είναι η πιο άμεση και απλή μορφή της διεθνούς οικονομικής συνεργασίας. Επιπλέον, φέρει τον δικό του μηχανισμό ασφαλείας δεδομένου ότι η παγκοσμιοποίηση μειώνει τις σχετικές ζημίες μιας ενδεχόμενης διατάραξης του εμπορίου με οποιονδήποτε εμπορικό εταίρο. Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα, το εμπόριο ήταν η πρώτη δραστηριότητα που ανταποκρίθηκε στην πρόσφατη αναθέρμανση των πολιτικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών.

Οι ελληνοτουρκικές εμπορικές σχέσεις έχουν ακμάσει τα τελευταία χρόνια, με σημείο καμπής το έτος 2000. Τόσο η τελωνειακή ένωση της Τουρκίας με την ΕΕ από το 1996, όσο

[232] Ετήσια Έκθεση του Εμπορικού Ακολούθου για το 2008, σελ. 88-89.
[233] Δεν συμπεριλαμβάνουμε σε αυτές τα πρόσφατα μνημόνια και πρωτόκολλα που υπεγράφησαν, καθόσον δεν είναι δεσμευτικά.
[234] Μαριάς, ο.π., σελ. 151.

και η πολιτική προσέγγιση, αναμφίβολα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αύξηση των εμπορικών σχέσεων. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο συνολικός όγκος των εμπορικών συναλλαγών έχει σχεδόν δεκαπενταπλασιαστεί μεταξύ του 1990 και 2008. Βέβαια, το εμπορικό ισοζύγιο διαμορφώνεται υπέρ της Τουρκίας και παρουσιάζει διαχρονικά μια ανοδική τάση.

Το ερώτημα είναι πόσο σημαντική είναι η μία χώρα για το εξωτερικό εμπόριο της άλλης[235]; Ο όγκος που ήταν 521,4 εκατ. δολάρια το 1996, το 2000 έγινε 868,5 εκατ. δολάρια, το 2003 1.348 δισεκατομμύρια δολάρια, το 2004 1.765 δισεκατομμύρια, ενώ το 2008 έκλεισε με έναν συνολικό όγκο συναλλαγών της τάξεως των 3 δισεκατομμύρια 579 εκατομμυρίων δολαρίων. Όπως φαίνεται και από τους αριθμούς, το διμερές εμπόριο έχει εξαπλασιαστεί μέσα σε δώδεκα χρόνια (Πίνακας 2). Σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία της Ελλάδας για το 2008, η Ελλάδα βρίσκεται στη 13^{η} σειρά των χωρών προς τις οποίες εξάγει η Τουρκία. Παράλληλα, στις εισαγωγές η Ελλάδα με 1 δις. 148,6 εκατομμύρια δολάρια αντιστοιχεί στο 0,74% των συνολικών εισαγωγών της Τουρκίας, κάτι που την τοποθετεί στην 37^{η} σειρά.

Με εμπορικούς όρους, η Τουρκία είναι σημαντικότερη για την Ελλάδα, παρά το αντίστροφο, κάτι που δεν αποτελεί έκπληξη αν λάβουμε υπόψη τα σχετικά μεγέθη των δύο οικονομιών. Για την Ελλάδα, η Τουρκία καταλάμβανε την 9^{η} σειρά και αντιστοιχούσε στο 4,5% των συνολικών της εξαγωγών για το 2008. Όσον αφορά τις ελληνικές εισαγωγές από την Τουρκία, το 2008 ανήλθαν στα 2.430 δις δολάρια, κάτι που αντιστοιχεί στο 2,7% περίπου των συνολικών εισαγωγών. Αυτό το ποσοστό τοποθέτησε την Τουρκία στη 13^{η} θέση μεταξύ των χωρών από τις οποίες η Ελλάδα αγοράζει ξένα προϊόντα[236]. Παράλληλα, τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί οι εμπορικές εκθέσεις που διοργανώνονται από κοινού, καθώς και οι ομαδικές επισκέψεις Τούρκων και Ελλήνων σε εκθέσεις που διοργανώνονται στην Ελλάδα και την Τουρκία, αντίστοιχα[237].

[235] Papadopoulos, ο.π., σελ. 11-14.
[236] Ετήσια Έκθεση του Εμπορικού Ακολούθου για το 2008, σελ. 85-86.
[237] Στο ίδιο, σελ. 84.

Όπως λοιπόν βλέπουμε και από τους αριθμούς, το διμερές εμπόριο έχει αυξηθεί ραγδαία την τελευταία δεκαετία και σύμφωνα με τις αισιόδοξες εκτιμήσεις θα αυξηθεί ακόμη περισσότερα στα επόμενα χρόνια[238]. Στο βαθμό που θα επιτευχθούν υψηλότεροι αριθμοί – του επιπέδου 20 δισεκατομμυρίων δολαρίων, μπορεί να αντιληφθεί κανείς τις δραματικές αλλαγές που θα επέλθουν όσον αφορά το εύρος των κοινών οικονομικών συμφερόντων αλλά και την έκταση της συνακόλουθης οικονομικής αλληλεξάρτησης μεταξύ των δύο χωρών[239].

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Όγκος Εμπορικών Συναλλαγών Ελλάδας – Τουρκίας κατά τη Δεκαετία του 2000 (Εκατομμύρια $)[240]

Έτος	*Εισαγωγές*	*Εξαγωγές*	*Εμπορικό Ισοζύγιο*	*Όγκος Συναλλαγών*
1999	406,8	287,6	-119,2	694,3
2000	437,7	430,8	-6,9	868,5
2001	476,1	266,3	-209,8	742,3
2002	590,4	312,5	-277,9	902,8
2003	920,4	427,7	-492,7	1.348,1
2004	1.171,2	594,4	-576,9	1.765,6

[238] Παρότι βέβαια το εμπόριο από μόνο του δεν δημιουργεί συνθήκες ολοκλήρωσης, δημιουργεί όμως σαφέστατα σχέσεις αλληλεξάρτησης, κάτι που όπως είδαμε και στο πρώτο μέρος της εργασίας, μακροπρόθεσμα θα μπορούσε να οδηγήσει σε πολιτικές λύσεις και μείωση της απειλής της βίας μεταξύ των δύο χωρών. Επομένως, δεν πρέπει να υποτιμάται η σημασία του διμερούς εμπορίου σε επίπεδο άσκησης επιρροής στην εξωτερική πολιτική των χωρών υπό τον όρο βεβαίως ότι τα ενδιαφερόμενα μέρη αποτελούν βασικούς εμπορικούς εταίρους.

[239] Μαριάς, ο.π., σελ. 158-159.

[240] Ετήσια Έκθεση του Εμπορικού Ακολούθου για το 2008, σελ. 86. Τα στοιχεία (μέχρι και το 2011) έχουν ληφθεί από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας.

2005	1.126,7	727,8	-398,8	1.854,5
2006	1.602,6	1.045,3	-557,3	2.647,9
2007	2.262,7	950,2	-1.312,5	3.212,8
2008	2.430,5	1.148,6	-1.281,9	3.579,2
2009	1.634.4	1.131.0	-503.3	2.765.4
2010	1.455.7	1.541.6	85.9	2.997.3
2011	1.553.3	2.568.8	1.015.5	4.122.1

Τουρισμός

Ο τουρισμός απ' ότι φαίνεται κατέχει τη δεύτερη θέση στην ιεραρχία των οικονομικών συναλλαγών και μπορεί να μεταφέρει τις σχέσεις πέραν της οικονομίας και να παρέχει προσωπικές εμπειρίες που αγγίζουν τον πολιτισμό, την ιστορία και ακόμη και τις διαπροσωπικές σχέσεις. Ο συγκεκριμένος τομέας μπορεί να αποτελέσει μια πολύ σημαντική πηγή εισοδήματος για κάποιες χώρες, έχοντας μετατραπεί τις τελευταίες δεκαετίας σε μια από τις δυναμικότερες βιομηχανίες της παγκόσμιας οικονομίας.

Οι Έλληνες τουρίστες αποτελούν μία από τις σημαντικότερες ομάδες, μαζί με τους Δυτικο-ευρωπαίους, που επισκέπτονται την Τουρκία από τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Το 2005 οι Έλληνες επισκέπτες στην Τουρκία αριθμούσαν τους 585.000 – έχοντας τετραπλασιάσει τον αριθμό σε σύγκριση με το 1999 – και κατείχαν την 8^{η} θέση ανάμεσα στους συνολικούς επισκέπτες. Ο αριθμός των Τούρκων επισκεπτών στην Ελλάδα είναι σημαντικά χαμηλότερος. Σύμφωνα με ελληνικές πηγές, το 2006 εκδόθηκαν συνολικά 67.996 θεωρήσεις άδειας εισόδου σε Τούρκους, 51.479 εκ των οποίων ήταν για τουριστικούς σκοπούς (ακόμη και αυτός ο αριθμός όμως συνιστά μια αύξηση 36% σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος). Βέβαια, ο αριθμός των Τούρκων επισκεπτών θα ήταν πολύ μεγαλύτερος

εάν δεν υπήρχε η υποχρέωση θεώρησης άδειας εισόδου, κάτι που προβάλλουν συχνά οι Τούρκοι ως αντικίνητρο και πρόβλημα για την επίσκεψή τους στην Ελλάδα[241].

Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία, αυτοί οι αριθμοί φαίνεται να έχουν σταθεροποιηθεί, τουλάχιστον όσον αφορά τους Έλληνες που επισκέπτονται την Τουρκία. Το 2008 επισκέφθηκαν την Τουρκία 572.212 κάτοικοι Ελλάδος, ενώ αντίστοιχα ήρθαν 110.367 κάτοικοι Τουρκίας στην Ελλάδα[242]. Η σταθεροποίηση του αριθμού των Ελλήνων επισκεπτών στη Τουρκία συνδέεται σε έναν βαθμό και την οικονομική κρίση που άρχισε να γίνεται αισθητή και στην Ελλάδα κατά τους φθινοπωρινούς μήνες του 2008.

Μια πρώτη συμφωνία συνεργασίας μεταξύ των τουριστικών συνδέσμων Τουρκίας και Ελλάδας, TURSAB και HATTA αντίστοιχα, έχει υπογραφεί τον Ιούνιο του 2005. Αυτή η πρωτοβουλία μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια σημαντική αρχή για την ανάπτυξη τόσο του διμερούς τουρισμού, όσο και της διμερούς συνεργασίας με σκοπό την προσέλκυση διεθνούς τουρισμού, με οφέλη και για τις δύο χώρες.

Επομένως, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως τις περιόδους που οι διμερείς σχέσεις και το διεθνές περιβάλλον βρίσκονται σε ύφεση, ο τουριστικός κλάδος θα δράσει με έναν «προ-κυκλικό» τρόπο. Όμως σε περιόδους πολιτικής αβεβαιότητας, θα είναι από τους πρώτους κλάδους που θα υποφέρουν[243].

Επενδύσεις / Μεικτές Επιχειρήσεις

Οι ξένες άμεσες επενδύσεις αντιπροσωπεύουν – αν και είναι συζητήσιμο – τη βαθύτερη μορφή της διακρατικής οικονομικής συνεργασίας έξω από την κοινή αγορά αυτή καθεαυτή. Δείχνει όχι μόνο την εμπιστοσύνη των επενδυτών στις οικονομικές προοπτικές της χώρας - υποδοχέα, αλλά – έχοντας υπόψη το μέγεθος των δυνητικών κινδύνων που συνεπάγονται από

[241] Papadopoulos, ο.π., σελ.15-17.
[242] Ετήσια Έκθεση του Εμπορικού Ακολούθου για το 2008, σελ. 92.
[243] Papadopoulos, ο.π., σελ.15-17.

την απεριόριστη δέσμευση σημαντικών κεφαλαίων σε μία «ξένη» κυρίαρχη οντότητα – και την προθυμία τους να δείξουν μεγάλη εμπιστοσύνη στους θεσμούς, την πολιτική και νομική κουλτούρα αυτής της χώρας. Στην περίπτωση της Ελλάδας και της Τουρκίας οι διμερείς άμεσες επενδύσεις παραδοσιακά έχουν υπάρξει υπερβολικά χαμηλές – χαμηλότερες από τις αναμενόμενες εάν λάβουμε υπόψη τις γενικότερες ροές προς και από τις δύο χώρες σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες. Η εξήγηση είναι πάλι το γεγονός ότι πολιτικές αιτίες έπαιξαν ρόλο-κλειδί σε αυτόν τον τομέα. Τα τελευταία χρόνια και οι δύο χώρες έχουν αναπτύξει αξιόλογα αποθέματα άμεσων επενδύσεων στο εξωτερικό. Όμως μέχρι προ δεκαετίας καμία από τις δύο χώρες δεν αποτελούσε έναν δημοφιλή προορισμό για την άλλη[244].

Την τελευταία δεκαετία έχουν αυξηθεί κατά πολύ οι ελληνικές επενδύσεις στην Τουρκία. Σε μια αγορά εβδομήντα και πλέον εκατομμυρίων κατοίκων, οι ελληνικές επιχειρήσεις αποσκοπούν σε μεγάλα κέρδη και ο τελευταίος επενδυτικός νόμος που έχει ψηφίσει η Μεγάλη Τουρκική Εθνοσυνέλευση το καλοκαίρι του 2004 φαίνεται ότι διευκολύνει ακόμη περισσότερο αυτές τις επενδύσεις[245]. Επιπλέον να σημειώσουμε ότι η Τουρκία έχει αποδεχτεί την υπαγωγή των εμπορικών διαφορών τουρκικών εταιριών με ξένους οίκους στη διεθνή διαιτησία, κάτι που ενθαρρύνει ιδιαίτερα τους ξένους επενδυτές. Μερικές από τις μεγαλύτερες επενδύσεις έχουν γίνει από εταιρίες όπως ο όμιλος της Intracom, του Πουλιάδη, τη Eurodrip, την Cardico, τον όμιλο Σαράντη, τη Moda Bagno[246], την S & B Βιομηχανικά Ορυκτά Α.Ε., την Aloumyl, την εταιρεία Νηρεύς, τα Πλαστικά Θράκης, τους Ελληνικούς Λευκόλιθους[247] κ.α (Παράρτημα 3). Πρόσφατα η εταιρεία επικοινωνίας Civitas κατέληξε σε συμφωνία με την εταιρεία επικοινωνίας και δημοσίων σχέσεων Global Tanıtım με στόχο την από κοινού ανάπτυξη δικτύου στη νοτιοανατολική Ευρώπη και τις παρευξείνιες χώρες. Ο εκτιμώμενος κύκλος εργασιών ανέρχεται σε 16 εκατομμύρια Ευρώ[248].

Όπως έχει δηλώσει χαρακτηριστικά ο κ. Σωκράτης Κόκκαλης, πρόεδρος του ομίλου Intracom, οι εταιρίες του έχουν κάνει συνολικές επενδύσεις του ύψους των 100

[244] Papadopoulos, ο.π., σελ. 26-27.
[245] Turkish Prime Ministry, Undersecretariat for Treasury: http://www.hazine.gov.tr/indexe.htm. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Ιανουαρίου 2010.
[246] Ελληνοτουρκικό Επιμελητήριο στην Αθήνα.
[247] Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη.
[248] Λεωνίδας Στεργίου, «Έντονη η παρουσία των ελληνικών επιχειρήσεων στην Τουρκία», Εφημερίδα *Καθημερινή*, (17 Ιανουαρίου 2010).

εκατομμυρίων, ένα ποσό που αποτελούσε τη μεγαλύτερη επένδυση στην Τουρκία, μέχρι που ανατράπηκε από την Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, η οποία εξαγόρασε την τουρκική Finansbank[249].

Σύμφωνα με τα επίσημα τουρκικά στοιχεία, οι άμεσες ξένες επενδύσεις στην Τουρκία από 10 δισεκατομμύρια δολάρια το 2005 αυξήθηκαν στα 22 δις το 2007, ενώ το 2008 σημειώθηκε μείωση σε ποσοστό 20% και υπήρξαν επενδύσεις της τάξεως των 17,7 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Οι συνολικές ελληνικές ξένες άμεσες επενδύσεις κατά την περίοδο 2003-2008, των 362 εταιριών που δραστηριοποιούνται στη χώρα κυμαίνονται στα 6 δισεκατομμύρια δολάρια (το μεγαλύτερο μερίδιο αυτού του ποσού αναλογεί στην Εθνική Τράπεζα Ελλάδος που εξαγόρασε την τουρκική Finansbank)[250]. Ο αριθμός των ελληνικών εταιρειών που δραστηριοποιούνταν στην Τουρκία μόλις πριν από τρία χρόνια, δηλαδή το 2005 ανερχόταν στις 227[251]. Σύμφωνα με τα πρόσφατα στοιχεία, οι πέντε μεγαλύτερες επενδύσεις στην Τουρκία έχουν γίνει από την Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, τη Eurobank, την Intralot, και πιο πρόσφατα από τη Τιτάν και τον Όμιλο Marfin, η οποία εξαγόρασε τα ιδιωτικά νοσοκομεία του ομίλου Şafak (Παράρτημα 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ροή Άμεσου Ξένου Κεφαλαίου από την Ελλάδα στη Τουρκία (εκατομμύρια $)[252]						
2002	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**
0	24	38	11	2.791	2.360	779

[249] Σωκράτης Κόκκαλης, «Ομιλία στο 10ο Ετήσιο Συνέδριο του Economist» "*Unveiling new priorities in a changing world*", Ξενοδοχείο Hilton (Αθήνα: 6 Απριλίου 2006).
[250] Πρωθυπουργία της Τουρκίας, Γενική Γραμματεία Οικονομικών, ιστοσελίδα: www.hazine.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 17 Δεκεμβρίου 2009.
[251] Καψύλης, ο.π., σελ. B14-B15.
[252] Τα στοιχεία προέρχονται από τη Κεντρική Τράπεζα της Τουρκίας, ιστοσελίδα: www.tcmb.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 17 Δεκεμβρίου 2009.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατανομή των Ελληνικών Εταιρειών ανά νομό της Τουρκίας[253]	
Κωνσταντινούπολη	239
Σμύρνη	39
Προύσα	27
Μουγλά	10
Άγκυρα	9
Αττάλεια	8
Λοιποί Νομοί	30

Η μεγαλύτερη ελληνική επένδυση στην Τουρκία, δηλαδή η επένδυση της Εθνικής Τράπεζας συμφωνήθηκε τον Απρίλιο του 2006 και ολοκληρώθηκε στις αρχές Ιουνίου του ίδιου έτους, ενώ η μεταφορά κεφαλαίων ολοκληρώθηκε το 2007. Παρόλο που η συγκεκριμένη κίνηση κατά πολλούς περιείχε μεγάλο ρίσκο, η επένδυση των 2.5 δισεκατομμυρίων Ευρώ της Εθνικής Τράπεζας στην Τουρκία αποτελεί ένα γιγαντιαίο βήμα προς την κατεύθυνση της αλληλεξάρτησης των δύο χωρών και ήδη έχει αρχίσει να αποδίδει κέρδη, σημειώνοντας κέρδη 219 εκατομμυρίων Ευρώ κατά το πρώτο εξάμηνο του 2009. Το εν λόγω ποσό αποτελεί το 31% περίπου των συνολικών κερδών του ομίλου, και είναι ενισχυμένο κατά 15% σε σχέση με το πρώτο εξάμηνο του 2008[254]. Αμέσως μετά την Εθνική

[253] Τα στοιχεία προέρχονται από τη Γενική Γραμματεία Οικονομικών της Πρωθυπουργίας της Τουρκίας, ιστοσελίδα: www.hazine.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 17 Δεκεμβρίου 2009.
[254] Εφημερίδα *Ημερησία*, 28.08.2009, σύνδεσμος: http://www.imerisia.gr/article.asp?catid=12572&subid=2&pubid=15029155. Ημερομηνία επίσκεψης: 17 Δεκεμβρίου 2009.

Τράπεζα ακολούθησε και η EFG Eurobank, η οποία ανακοίνωσε την εξαγορά του 70% της τουρκικής Tekfen Bank έναντι 142 εκατομμυρίων Ευρώ[255].

Οι επενδύσεις στον χρηματοπιστωτικό τομέα αναμένεται να δώσουν ακόμη μεγαλύτερη ώθηση στις ελληνικές εταιρίες ώστε να επενδύσουν στην Τουρκία. Άλλωστε, όπως δήλωσε πρόσφατα και ο πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης, κ. Γιαλτσίντας (Yalçıntaş), «οι Τούρκοι επιχειρηματίες πιστεύουν ότι μπορούμε να συνεργαστούμε μαζί σε πολλούς τομείς, μεταξύ των οποίων στον τουρισμό, στην ενέργεια, και τη βιομηχανία αγροτικών προϊόντων και τροφίμων». Ο κ. Γιαλτσίντας αναφέρθηκε εκτεταμένα στα θέματα τουρισμού, καθώς και στη στρατηγική σημασία που θα μπορούσε να έχει μια συνεργασία στον τομέα της ενέργειας, καθώς η Τουρκία έχει τους αγωγούς, ενώ η Ελλάδα τον πεπειραμένο εμπορικό στόλο που θα μεταφέρει το πετρέλαιο και το φυσικό αέριο. Τέλος, είναι αξιοσημείωτη η αναφορά του κ. Γιαλτσίντας στη γνωστή ρήση του Immanuel Kant πως το εμπόριο είναι ασύμβατο με τον πόλεμο και φέρνει από μόνο του την ειρήνη[256]. Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο της ομιλίας του προς τους Έλληνες δημοσιογράφους ήταν όταν κάλεσε τους Έλληνες επιχειρηματίες να χρησιμοποιήσουν την Τουρκία ως ορμητήριο προς τις χώρες της Κεντρικής Ασίας και της Καυκάσου[257].

Ενδεικτικό παράδειγμα της αύξησης των διμερών οικονομικών σχέσεων αποτελεί η σύναψη συμφωνίας μεταξύ του ΣΕΒ και του Συμβουλίου Εξωτερικών Οικονομικών Σχέσεων της Τουρκίας (DEIK) τον Δεκέμβριο του 2007 στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Τούρκου Υπουργού Εξωτερικών Αλί Μπαμπατζάν (Ali Babacan) στην Ελλάδα. Το αντικείμενο της συμφωνίας είναι η ίδρυση ενός Νέου Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου, το οποίο δεν αντικαθιστά το ήδη υπάρχον, αλλά θα δρα παράλληλα και σε μεγαλύτερη κλίμακα[258]. Ήδη στο Ελληνο-τουρκικό Επιχειρηματικό Φόρουμ που διοργανώθηκε στη Κωνσταντινούπολη στις 25 Ιανουαρίου 2008, παρουσία των

255 «Στην EFG Eurobank η τουρκική Tekfenbank», Οικονομική Εφημερίδα *Ναυτεμπορική* (8 Μαΐου 2006).

256 Κώστας Μοσχονάς, «Δεν περικλείει κινδύνους η εξαγορά της Finansbank», *Ελευθεροτυπία*, (4 Μαΐου 2006).
257 Κωνσταντίνος Καλλέργης, «Τουρκικό ενδιαφέρον για διεύρυνση της συνεργασίας με ελληνικές επιχειρήσεις», *Καθημερινή*, (4 Μαΐου 2006).
258 http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=854935. Ημερομηνία επίσκεψης: 1 Φεβρουαρίου 2008.

πρωθυπουργών και υπουργών εξωτερικών των δύο χωρών, ανακοινώθηκε μία σειρά από νέες σημαντικές συνεργασίες μεταξύ μεγάλων εταιρειών των δύο χωρών[259].

Πολύ πρόσφατα, μέσα στο 2009, έχει συσταθεί ένα ακόμη ελληνοτουρκικό επιμελητήριο, το Ελληνοτουρκικό Επιμελητήριο Βορείου Ελλάδας, στο οποίο προεδρεύει ο Ζαννώ Απικιάν, επιχειρηματίας που ήταν από τους πρώτους που συμμετείχαν στο διοικητικό συμβούλιο του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου. Σκοπός του επιμελητηρίου είναι η σύσφιγξη των ελληνοτουρκικών εμπορικών και οικονομικών σχέσεων, καθώς η εξοικείωση και αλληλεγγύη μεταξύ των Τούρκων και Ελλήνων επιχειρηματιών[260].

Ο όμιλος Intralot δραστηριοποιείται πολλά χρόνια τώρα στην Τουρκία στον τομέα των τυχερών παιχνιδιών, ενώ πρόσφατα έχει κερδίσει τον διαγωνισμό του τουρκικού στοιχήματος και έχει αναλάβει τη διαχείρισή του για δέκα έτη. Τέλος, τον Απρίλιο του 2009 έχει εκδηλώσει ενδιαφέρον και έχει κάνει προσφορά ο ΟΠΑΠ για την ανάληψη της λειτουργίας του Εθνικού Κρατικού Λαχείου της Τουρκίας[261]. Παράλληλα, μια άλλη σημαντική συνεργασία υπάρχει μεταξύ των ομίλων Folli Follie και Κοç στον τομέα του τουρισμού και για την ακρίβεια, στη διαχείριση των μαρίνων σε Ελλάδα και Τουρκία[262].

Μία πολύ πρόσφατη εξέλιξη είναι η δημιουργία του Δείκτη "Greece – Turkey 30" (GT-30) που αφορά στον υπολογισμό ενός κοινού δείκτη μεταξύ των Χρηματιστηρίων της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης με τη συνεργασία του διεθνούς οίκου υπολογισμού δεικτών STOXX Ltd. Ο δείκτης είναι το αποτέλεσμα της συνεργασίας των δύο χρηματιστηρίων και θα αποτελέσει επενδυτικό εργαλείο ιδιωτικών και θεσμικών χαρτοφυλακίων για όσους επιθυμούν να επενδύσουν στις μεγαλύτερες εισηγμένες εταιρείες των δύο χωρών. Στόχος του Δείκτη είναι η διευκόλυνση της διασυνοριακής πρόσβασης των επενδυτών στις δύο αγορές

[259] Δελτίο Τύπου του ΣΕΒ, 25/1/2008, σύνδεσμος: http://www.sev.org.gr/online/viewNews.aspx?id=1228&mid=8&lang=gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 1 Φεβρουαρίου 2008.
[260] Ιστοσελίδα του Ελληνοτουρκικού Επιμελητηρίου Βορείου Ελλάδος: www.grtrchamber.org. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Οκτωβρίου 2009.
[261] Ο εν λόγω διαγωνισμός τελικά αναβλήθηκε λόγω υποβολής χαμηλών προσφορών των ενδιαφερόμενων εταιρειών.
[262] Χριστίνα Πουτετζή, «Ελληνοτουρκική συνεργασία στις μαρίνες», *Το Βήμα*, (Κυριακή 9 Δεκεμβρίου 2007), σελ. Β9.

και εγκαινιάστηκε στις 28 Σεπτεμβρίου του 2009 από τους προέδρους των δύο χρηματιστηρίων[263].

Η Τουρκία αποτελεί μια ελκυστική χώρα για τις επενδύσεις των ελληνικών επιχειρήσεων. Αντίθετα οι Τούρκοι επιχειρηματίες δυσκολεύονται να επενδύσουν στην Ελλάδα. Στα τέλη του 2005 και τις αρχές του 2006 μερικές τουρκικές εταιρίες έκαναν επενδύσεις στην Ελλάδα και έτσι αύξησαν τον αριθμό των τουρκικών εταιριών που βρίσκονταν ήδη στην Ελλάδα. Όμως ο όγκος αυτών των άμεσων επενδύσεων δεν ξεπερνά τα 2.5 εκατομμύρια Ευρώ. Το χαμηλό επίπεδο των άμεσων τουρκικών επενδύσεων στην Ελλάδα θα μπορούσε να ερμηνευτεί εν μέρει και ως σύμπτωμα ενός γενικότερου φαινομένου: παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα ανήκει στην ομάδα των πιο ανοιχτών οικονομιών παγκοσμίως, λόγω της ιδιότητάς της ως μέλος της ΕΕ και της Ευρωζώνης, έχει ένα μακροχρόνιο πρόβλημα προσέλκυσης άμεσων ξένων επενδύσεων[264].

Βέβαια, οι λόγοι δεν είναι μόνο πρακτικοί, αλλά και γραφειοκρατικοί και διοικητικοί κάτι που τις αποτρέπει εν τέλει από το να επενδύσουν στη χώρα, παρόλο που το θέλουν πολύ. Ενώ οι αρμόδιοι Έλληνες αξιωματούχοι υποστηρίζουν πως δεν υπάρχουν τέτοιου είδους δυσκολίες, και παρόλο που προβάλλουν τον Νέο Επενδυτικό Νόμο ως μια καινοτομία[265] γεγονός είναι ότι οι Τούρκοι επιχειρηματίες, πλην ελάχιστων παραδειγμάτων δεν έχουν καταφέρει να κάνουν αξιοσημείωτες επενδύσεις ή μεικτές επενδύσεις στην Ελλάδα. Ως παραδείγματα εταιριών που έχουν συσταθεί πολύ πρόσφατα μπορούμε να αναφέρουμε την Ipekyol ΕΠΕ – Εταιρία Ετοίμων Ενδυμάτων, την Koton Έτοιμα Ενδύματα, τη Murat Metal, την τουρκική κρατική τράπεζα Ziraat Bank που άρχισε να λειτουργεί στις αρχές του 2009, κ.α.[266] (βλέπε Παράρτημα 5).

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως οι επενδύσεις των ελληνικών επιχειρήσεων στην Τουρκία αυξάνονται συνεχώς, ενώ αντιθέτως δεν σημειώνεται μια παρόμοια εξέλιξη από

[263] «Κοινός Δείκτης μεταξύ των Χρηματιστηρίων της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης - "Greece - Turkey 30" (GT-30)», Online Οικονομική Εφημερίδα *Express*, 28/09/2009. www.express.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Σεπτεμβρίου 2009.
[264] Papadopoulos, ο.π., σελ. 26-27.
[265] Για τον Νέο Επενδυτικό Νόμο, βλέπε www.elke.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Σεπτεμβρίου 2009.
[266] Ετήσια Έκθεση του Εμπορικού Ακολούθου για το 2008, σελ. 84.

τουρκικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα, γεγονός που προβάλλεται από τους Τούρκους αξιωματούχους σε κάθε συνάντηση με Έλληνες ομολόγους τους. Βέβαια, εάν λάβουμε υπόψη ότι στις εμπορικές συναλλαγές η Τουρκία υπερτερεί σε σχέση με την Ελλάδα – δηλαδή η Τουρκία εξάγει στην Ελλάδα περισσότερα προϊόντα απ' ότι εισάγει από την τελευταία – το γεγονός ότι η Ελλάδα έχει μεγάλες επενδύσεις στην Τουρκία, ενώ δεν ισχύει και το αντίθετο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχει δημιουργήσει μια κατάσταση ισορροπίας στις οικονομικές σχέσεις.

Αισιόδοξος για τις σχέσεις Ελλάδας - Τουρκίας και το μέλλον της ευρύτερης περιοχής εμφανίζεται σε συνέντευξή του στην εφημερίδα Καθημερινή και ο Κεμάλ Ντερβίς (Kemal Derviş), πρώην επικεφαλής του Αναπτυξιακού Προγράμματος του ΟΗΕ (UNDP). Ο κ. Ντερβίς προτρέπει την Ελλάδα και την Τουρκία να πραγματοποιήσουν τη μεγάλη υπέρβαση, επιλύοντας οριστικά τα προβλήματα και να καταστούν οδηγοί των εξελίξεων στην περιοχή.

Στην ερώτηση ότι βλέπουμε μεγάλες ελληνικές επενδύσεις στην Τουρκία παρά τα σοβαρά πολιτικά προβλήματα μεταξύ των δύο χωρών και εάν μπορεί να έχει συνέχεια αυτή η επιχειρηματική προσέγγιση όσο τα προβλήματα παραμένουν σε εκκρεμότητα, ο κύριος Ντερβίς είναι θετικός. «Πιστεύω θα υπάρξει συνέχεια. Πολλές φορές οι επιχειρήσεις προηγούνται των κυβερνήσεων. Οι επιχειρηματικές κινήσεις δείχνουν ότι ξεπερνάμε τη δυσπιστία και ότι οι άνθρωποι ατενίζουν με αισιοδοξία το μέλλον. Η επιχειρηματικότητα παίζει αποφασιστικό ρόλο στην προσέγγιση των δύο χωρών. Επιπλέον τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί ισχυρές προσωπικές σχέσεις Ελλήνων - Τούρκων οι οποίες επίσης βοηθούν για μια ειλικρινή προσέγγιση. Πιστεύω ότι αυτό που συνέβη στη Δυτική Ευρώπη, με τη συμφιλίωση Γαλλίας - Γερμανίας έπειτα από πολυετείς πολέμους πρέπει να αποτελέσει παράδειγμα. Η συνεννόηση των χωρών μας θα έχει εξαιρετικά θετικά αποτελέσματα και θα αποτελέσει παράδειγμα για όλο τον κόσμο. Είναι γεγονός ότι υπάρχουν σοβαρά προβλήματα στις σχέσεις των δύο χωρών. Ωστόσο, νομίζω ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν η έλλειψη επικοινωνίας. Σήμερα το πρόβλημα αυτό έχει αποκατασταθεί. Γεγονός που με κάνει ιδιαίτερα αισιόδοξο για το μέλλον τον δύο χωρών και της ευρύτερης περιοχής»[267], λέει ο κύριος Ντερβίς.

[267] Γιάννης Παπαδογιάννης, «Να πραγματοποιήσουμε τη μεγάλη υπέρβαση», Εφημερίδα *Καθημερινή*, (03-06-2007).

Ενεργειακός Τομέας

Ο ενεργειακός τομέας είναι ένας άλλος, σχετικά καινούριος τομέας που θα αυξήσει την αλληλεξάρτηση μεταξύ των δύο χωρών. Δεδομένου ότι και οι δύο χώρες εξαρτώνται σημαντικά από την εισαγόμενη ενέργεια, θα είναι προς όφελος και των δύο χωρών η συνεργασία σε αυτόν τον τομέα. Παρά το γεγονός όμως ότι η στενότερη συνεργασία θα τους δώσει έναν βαθμό ασφάλειας απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο, αμφότερες οι χώρες φαίνεται να υιοθετούν την άποψη ότι η ενεργειακή πολιτική παραμένει βασικά μια δέσμευση εθνικού επιπέδου[268].

Μέχρι σήμερα η ελληνοτουρκική συνεργασία έχει επικεντρωθεί πρωτίστως στον αγωγό φυσικού αερίου αξίας 300 εκ. $, μήκους 285 χλμ., ο οποίος ξεκινά από το Καρατζάμπεϊ, στη θάλασσα του Μαρμαρά και φτάνει στην Κομοτηνή, στη Δυτική Θράκη. Το κοινό έργο είχε συμφωνηθεί στις 23 Φεβρουαρίου 2003 μεταξύ της DEPA και της BOTAŞ, της ελληνικής και τουρκικής κρατικής εταιρίας κοινής ωφέλειας, αντίστοιχα[269]. Ο αγωγός συνδέθηκε στα σύνορα στις 3 Αυγούστου 2007 και εγκαινιάστηκε επίσημα από τους δύο πρωθυπουργούς στις 18 Νοεμβρίου του 2007. Ο Ελληνοτουρκικός Αγωγός που ολοκληρώθηκε και ξεκίνησε να λειτουργεί τον Νοέμβριο του 2007 θα συνδεθεί με έναν δεύτερο αγωγό, και θα μεταφέρει φυσικό αέριο από την Ελλάδα προς την Ιταλία[270]

Βέβαια, δεδομένου ότι η ενεργειακή πολιτική τοποθετείται στην κατηγορία της υψηλής πολιτικής και στις δύο χώρες, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η συνεργασία στον τομέα της ενέργειας καθ' αυτό ενδέχεται να μην παίξει έναν «σταθεροποιητικό» ρόλο στις διμερείς σχέσεις.[271].

[268] Papadopoulos, ο.π., σελ. 17-18.
[269]Necmi Uğurlu, "Turkish – Greek Economic and Commercial Relations", Hellenic Center for Investment, June 2004. www.elke.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 18 Μαΐου 2007.
[270] Από την ομιλία του Υπουργού Ανάπτυξης Χρήστου Φώλια κατά τη διάρκεια των εγκαινίων όπου συμμετείχαν και πρωθυπουργοί των δύο χωρών, βλ. http://www.ypan.gr/c_announce/45_4292_cms.htm. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Νοεμβρίου 2007.
[271] Papadopoulos, ο.π., σελ. 26.

Από την άλλη, μορφές συνεργασίας στον ενεργειακό τομέα πέραν των ενεργειακών διασυνδέσεων που ήδη έχουν ξεκινήσει, θα μπορούσαν να αποτελέσουν και η από κοινού επιχειρηματική δραστηριοποίηση σε τρίτες χώρες, η σύμπραξη σε διμερές επίπεδο με βάση την αμοιβαιότητα και η πολυμερής συνεργασία.

Οι ίδιοι ακριβώς παράγοντες που χρησιμοποιήθηκαν για την αποδόμηση των διμερών σχέσεων τα τελευταία 25 χρόνια θα μπορούσαν ενδεχομένως να συνεισφέρουν καταλυτικά στην επανοικοδόμηση τους.

Οι τομείς συνεργασίας στον ενεργειακό τομέα θα μπορούσαν με κριτήριο τον βαθμό της πολιτικής πολυπλοκότητας να ταξινομηθούν αυθαίρετα σε τρεις κατηγορίες και συγκεκριμένα τους πολιτικά:

- Πολύ ευαίσθητους (αναζήτηση, έρευνα και εκμετάλλευση πετρελαίων ιδιαίτερα στο Αιγαίο, πετρελαιαγωγοί)
- Αρκετά ευαίσθητους (φυσικό αέριο, αεριαγωγοί, transit διασυνδέσεις)
- Λιγότερο ευαίσθητους (ηλεκτρισμός: παραγωγή και ηλεκτρικές διασυνδέσεις)
- Αδιάφορους (ανανεώσιμες μορφές ενέργειας)[272]

Ένα παράδειγμα συνεργασίας στον λιγότερο ευαίσθητο τομέα της παραγωγής ηλεκτρισμού είναι το πολύ μεγάλο έργο που έχει αναλάβει η ΜΕΤΚΑ (Όμιλος Μυτιληναίου) στην Τουρκία τον Νοέμβριο του 2009, το οποίο αφορά στην κατασκευή μονάδας ηλεκτροπαραγωγής και ανέρχεται στο ποσό των 490 εκατομμυρίων Ευρώ[273].

[272] Μιχάλης Μυριάνθης, «Η Ενεργειακή Συνιστώσα των Ελληνο-Τουρκικών Σχέσεων», στο Κουλουμπής και Ντόκος, ο.π.,, σελ. 397-402.
[273] «ΜΕΤΚΑ: Mega deal 490 εκατομμυρίων ευρώ στην Τουρκία», Εφημερίδα *Capital,* (30 Οκτωβρίου 2009), www.capital.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 2 Νοεμβρίου 2009.

Αποκρατικοποιήσεις στις Δύο Χώρες

Οι αποκρατικοποιήσεις στην Τουρκία, όπως και στην Ελλάδα, αναμένεται να καλύψουν τομείς στρατηγικής σημασίας, όπως είναι η ενέργεια, οι τηλεπικοινωνίες, οι τράπεζες, διυλιστήρια, αλλά και ο τομέας των υδάτινων πόρων. Το κρίσιμο ερώτημα που παραμένει είναι αν και σε ποιό βαθμό οι δύο χώρες θα επιτρέψουν την συμμετοχή οικονομικών συμφερόντων της άλλης πλευράς στις αντίστοιχες αποκρατικοποιήσεις εταιριών στρατηγικής σημασίας[274].

Η Τουρκία παρόλο που έχουν κατά καιρούς εκφραστεί αντίθετες απόψεις φαίνεται να έχει ανοίξει τον δρόμο προς τη συμμετοχή ξένων επιχειρήσεων στους διαγωνισμούς αποκρατικοποιήσεων. Ένα πολύ πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί η αποκρατικοποίηση της Milli Piyango, της κρατικής επιχείρησης τυχερών παιχνιδιών[275], η οποία όμως τελικά αναβλήθηκε προς το παρόν, όπως ήδη αναφέραμε.

Από την άλλη βέβαια, η Τουρκία θέτει τον όρο της αμοιβαιότητας. Αξιωματούχοι της κυβέρνησης δηλώνουν πως ελληνικά οικονομικά συμφέροντα μπορούν να αγοράσουν μετοχές κρατικών επιχειρήσεων, αν επιδειχθεί αμοιβαιότητα από την ελληνική πλευρά, παρέχοντας στις τουρκικές εταιρίες την ευκαιρία να αγοράσουν μετοχές σε επιχειρήσεις του ελληνικού δημοσίου τομέα που αναμένουν αποκρατικοποίηση[276]. Όπως είπαμε και σε προηγούμενο τμήμα, οι τουρκικές εταιρίες αντιμετώπιζαν πολλές δυσκολίες εδώ και πολλά χρόνια ως προς τις επενδύσεις στην Ελλάδα. Πολύ δειλά έχουν ξεκινήσει να επενδύουν και το μέλλον θα δείξει εάν και κατά πόσο θα μπορούν να αγοράσουν και μετοχές του δημοσίου τομέα προς αποκρατικοποίηση.

[274] Μαριάς, ο.π., σελ. 161.
[275] Εφημερίδα Vatan: http://www.haber7.com/haber/20090507/Milli-Piyango-ihalesi-CANLI-IZLE.php. Ημερομηνία επίσκεψης: 7 Μαΐου 2009.
[276] Μαριάς, ο.π., σελ. 161.

Κοινές Επενδύσεις και Συνεργασία σε Τρίτες Χώρες

Το αποτέλεσμα της συνεργασίας και σύσφιξης των οικονομικών σχέσεων στους προηγούμενους τομείς που αναφέραμε θα μπορούσε να οδηγήσει σε αναβάθμιση των οικονομικών συμφερόντων μια και η συνεργασία σε ορισμένους τομείς της οικονομίας δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανάληψη κοινών πρωτοβουλιών και σε τρίτες χώρες. Η βελτίωση των οικονομικών σχέσεων, σύμφωνα με τους επιχειρηματίες εκατέρωθεν, θα μπορούσε να οδηγήσει σε κοινές επενδύσεις και συνεργασία σε χώρες των Βαλκανίων, της Καυκάσου, της Μέσης Ανατολής και της Μεσογείου. Έτσι, αντί να ανταγωνίζονται, ελληνικές και τουρκικές εταιρίες θα μπορούσαν να δημιουργούν από κοινού επιχειρήσεις σε αυτές τις περιοχές.

Οι κοινές προσπάθειες αποβλέπουν φυσικά και στην πραγματοποίηση κοινών κατασκευαστικών έργων στα Βαλκάνια, ενώ χρηματικά ποσά από την ΕΕ μπορούν να διανεμηθούν για την υποστήριξη ελληνοτουρκικών κοινών επενδύσεων. Αυτό δείχνει ταυτόχρονα ότι οι επιχειρηματικοί κύκλοι των δύο χωρών έχουν αρχίσει να προσβλέπουν και στις Βρυξέλλες, εφόσον η οικονομική ολοκλήρωση ΕΕ/Τουρκίας δημιουργεί προϋποθέσεις για σημαντικές οικονομικές ευκαιρίες και εξυπηρετεί τα οικονομικά συμφέροντα των επιχειρήσεων των δύο χωρών[277].

Πέρα όμως από τα Βαλκάνια, γεγονός είναι πως ειδικά στον κατασκευαστικό τομέα έχει ήδη ξεκινήσει μια ελπιδοφόρα συνεργασία, η οποία χωρίς πολλές τυμπανοκρουσίες αρχίζει να αναλαμβάνει από κοινού κατασκευαστικά έργα. Ένα πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί η κοινοπραξία της ελληνικής ΑΚΤΩΡ με την τουρκική ΕΝΚΑ, οι οποίες ανέλαβαν την κατασκευή μιας ολόκληρης πολιτείας, της Blue City στο Ομάν, βάσει ενός πρότζεκτ της τάξεως των 12 δισεκατομμυρίων €[278].

[277] Στο ίδιο, σελ. 162.
[278] Ομιλία Κουτσίκου, σελ. 3, καθώς επίσης και από προσωπική συνομιλία της συγγραφέως με υπευθύνους της εταιρίας Άκτωρ.

Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι δύο πλευρές των επιχειρηματιών ήταν ήδη από χρόνια έτοιμες για να αναλάβουν τέτοιου είδους πρωτοβουλίες, αλλά περίμεναν να διαμορφωθεί το κατάλληλο πολιτικό κλίμα. Το γεγονός πάντως ότι και οι δύο πλευρές ζητούν από τις ηγεσίες τους να διαχωριστεί η πολιτική από την οικονομία και να κρατηθούν μακριά οι διμερείς οικονομικές σχέσεις από τα οποιαδήποτε προβλήματα μεταξύ των δύο χωρών είναι χαρακτηριστικό της προσπάθειας των επιχειρηματικών κύκλων των δύο πλευρών για μερική αυτονόμησή τους[279].

Συνεργασία στο Αιγαίο

Η συνεργασία στο Αιγαίο αφορά στα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου και τα Δωδεκάνησα με τα παράλια της Τουρκίας. Είναι γεγονός πως σε αυτή την περιοχή οι σχέσεις εξελίσσονται πολύ διαφορετικά απ' ότι στα υπόλοιπα τμήματα των δύο χωρών. Λόγω της εγγύτητας των νησιών με τα τουρκικά παράλια, υπάρχει μια πιο άμεση επαφή, καθώς επίσης και οικονομική συνεργασία στους τομείς του εμπορίου, του τουρισμού και των θαλάσσιων μεταφορών.

Αν και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990 οι επαφές δεν ήταν πολύ θερμές, αντιθέτως υπήρχε ένας ανταγωνισμός ειδικότερα στις θαλάσσιες μεταφορές και τον τουρισμό, τελευταία παρατηρείται μια ολοένα και μεγαλύτερη επικοινωνία και αλληλεξάρτηση. Όσον αφορά τη συνεργασία στον τομέα του τουρισμού, πέρα από τους Έλληνες και Τούρκους επισκέπτες ένθεν και εκατέρωθεν, έχει ξεκινήσει αρκετά πρόσφατα μια δειλή πρώτη απόπειρα συνεργασίας ώστε και οι δύο ακτές να επωφεληθούν επαρκώς από τη τουριστική περίοδο κάθε έτους[280].

Αν χρειαστεί να δώσουμε τους αριθμούς του διμερούς εμπορίου σε αυτή την περιοχή. Η Σμύρνη που είναι η μεγαλύτερη πόλη της περιοχής και η τρίτη μεγαλύτερη της Τουρκίας, το 2005 έκανε εξαγωγές προς την Ελλάδα που ανήλθαν στα 183.156.896 εκατομμύρια δολάρια,

[279] Μαριάς, ο.π., σελ. 163. Το γεγονός μπορεί να επιβεβαιωθεί και από την προσωπική επαγγελματική εμπειρία της συγγραφέως λόγω των επαφών που έχει με Έλληνες επιχειρηματίες στο Εμπορικό Τμήμα της Πρεσβείας της Τουρκίας στην Αθήνα.
[280] Μαριάς, ο.π., σελ. 163.

ενώ οι εισαγωγές της από την Ελλάδα είχαν αξία 77.773.926 εκατ. €[281]. Από την άλλη, αν εξετάσουμε τις εμπορικές συναλλαγές των νησιών με τα απέναντί τους παράλια, διαπιστώνουμε πως οι εξαγωγές προς τα παράλια ήταν 3.255.159 €, ενώ οι εισαγωγές ανήλθαν στο ύψος των 6.730.300 €[282]. Σε σύγκριση με το γενικό ισοζύγιο των εμπορικών συναλλαγών, διαπιστώνουμε ότι αυτά τα μεγέθη είναι πολύ μικρά, όμως οι προοπτικές διαγράφονται πολύ καλές, καθώς οι οικονομικές σχέσεις της συγκεκριμένης περιοχής εντείνονται όλο και περισσότερο, δίνοντάς μας κατ' αυτόν τον τρόπο, την ελπίδα της μεταμόρφωσης του Αιγαίου σε μια θάλασσα ειρηνικής συνύπαρξης και συνεργασίας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ιδιαίτερα το Εμπορικό Επιμελητήριο της Σμύρνης και ο Πρόεδρος του Επιμελητηρίου Εκρέμ Ντεμίρτας (Ekrem Demirtaş) έχουν ξεκινήσει αξιόλογες δραστηριότητες στον τομέα των διμερών εμπορικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Το Επιμελητήριο διοργανώνει από το 1998 έως και σήμερα τις οικονομικές Συναντήσεις Τουρκικών Παραλιών Αιγαίου και Ελληνικών Νησιών του Αιγαίου, οι οποίες διεξάγονται ετησίως διαδοχικά σε πόλεις των τουρκικών παράλιων και σε ελληνικά νησιά. Σε αυτές τις συναντήσεις λαμβάνουν μέρος πολλοί εκπρόσωποι επιμελητηρίων και επιχειρηματίες και από τις δύο πλευρές, καθώς και τοπικοί παράγοντες και υπουργοί[283]. Στο πλαίσιο αυτών των εκδηλώσεων πρόσφατα έχει πραγματοποιηθεί η έκθεση RhodExport στη Ρόδο με τη συμμετοχή επιχειρηματιών από τα τουρκικά παράλια και τα Δωδεκάνησα[284].

Μία σημαντική εξέλιξη που μπορεί να φέρει μια ώθηση στις σχέσεις ειδικά με την περιοχή της Σμύρνης είναι η έναρξη απευθείας πτήσεων μεταξύ Αθήνας – Σμύρνης από τον Αύγουστο του 2009[285]. Η αεροπορική εταιρεία που έκανε την αρχή είναι η Sunexpress, τουρκικών και ολλανδικών συμφερόντων, ενώ έχουν ανακοινώσει πως ξεκινούν πτήσεις στο προσεχές διάστημα και οι εταιρείες Pegasus - İzair[286] τον Οκτώβριο του 2009 (Αερογραμμές

[281] Εμπορικό Επιμελητήριο Σμύρνης.
[282] Στατιστικά Στοιχεία, Γενική Γραμματεία Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος, www.statistics.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 17 Ιανουαρίου 2007.
[283] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. http://grtrnews.com/gr/publish/article_754.shtml (Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Ιουνίου 2009) και www.aegeanportal.org. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Ιουνίου 2009.
[284] «Πρεμιέρα σήμερα της έκθεσης RhodExport», Εφημερίδα *Ροδιακή*, 30 Οκτωβρίου 2009, σελ. 13.
[285] Εφημερίδα *Capital*, 4 Αυγούστου 2009, ιστοσελίδα: http://www.capital.gr/news.asp?id=788822. Ημερομηνία επίσκεψης: 4 Αυγούστου 2009.
[286] «Η Pegasus Airlines θα συνδέει απευθείας τη Σμύρνη με την Αθήνα», Οικονομική Εφημερίδα *Express*, (29 Σεπτεμβρίου 2009), www.express.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Σεπτεμβρίου 2009.

Σμύρνης που ανήκει στο Εμπορικό Επιμελητήριο της Σμύρνης) και Turkish Airlines τον Δεκέμβριο του 2009.

9) Απόψεις των Ομάδων Συμφερόντων

Τουρκική Πλευρά

Σε αυτό το σημείο, θα είχε ενδιαφέρον να δούμε τις απόψεις εκπροσώπων των ομάδων συμφερόντων σε αμφότερες τις χώρες. Ας ξεκινήσουμε με την τουρκική πλευρά.

Σύμφωνα με τον Εκρέμ Ντεμίρτας, Πρόεδρο του Εμπορικού Επιμελητηρίου Σμύρνης[287], η ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων με την Ελλάδα ήταν μία από τις προτεραιότητές του όταν εξελέγη για πρώτη φορά πρόεδρος το 1993 και παραμένει ως τέτοια έως και σήμερα. Θεωρεί ότι το Αιγαίο είναι ένα πέλαγος που ενώνει τους δύο λαούς, παρά τους χωρίζει και βάσει αυτής της λογικής κινείται ως πρόεδρος ενός εκ των μεγαλύτερων επιμελητηρίων της Τουρκίας.

Το συγκεκριμένο επιμελητήριο έχει ξεκινήσει σειρά δραστηριοτήτων από το 1998 και τις συνεχίζει έως και σήμερα με αντικείμενο τις διμερείς οικονομικές και εμπορικές σχέσεις. «Οι Οικονομικές Συναντήσεις Τουρκικών Παραλιών Αιγαίου – Ελληνικών Νησιών Αιγαίου», όπως ονομάζονται οι εν λόγω δραστηριότητες διοργανώνονται μία φορά το χρόνο και επιλέγεται κάθε φορά ως τόπος συνάντησης μία πόλη των τουρκικών παραλιών και μία πόλη των ελληνικών νησιών, διαδοχικά. Στις εν λόγω συναντήσεις συμμετέχουν και οι εκάστοτε αρμόδιοι υπουργοί και διερευνώνται περαιτέρω δυνατότητες συνεργασίας μεταξύ των χωρών. Ενώ πέρα από αυτές τις συναντήσεις πολύ συχνά πραγματοποιούνται επισκέψεις εμπορικών αποστολών και επίσημων φορέων στο επιμελητήριο, ιδιαίτερα από τα ελληνικά νησιά του Αιγαίου.

Σύμφωνα με τον Ντεμίρτας, το διμερές εμπόριο έχει τουλάχιστον δεκαπλασιαστεί τα τελευταία δέκα χρόνια και έχει αυξηθεί από τα 200 εκατ. στα 2 δις 600 εκατ. δολάρια. Η

[287] Συνέντευξη της 8ης Μαΐου 2007.

αύξηση των εμπορικών σχέσεων ανάμεσα στους επιχειρηματίες, επηρεάζει θετικά το κλίμα εμπιστοσύνης ανάμεσα στους δύο λαούς. Καθώς αυξάνεται η εμπιστοσύνη, βελτιώνονται οι κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις και προσεγγίζει ακόμη περισσότερο ο ένας λαός τον άλλο, που ούτως ή άλλως έχει πολλά κοινά σημεία, όπως η κουζίνα και η μουσική. Στην ουσία, θα ήταν ορθότερο εάν λέγαμε πως κλείνει η απόσταση που δημιουργήθηκε στο πέρασμα του χρόνου ανάμεσα στις δύο χώρες, οι οποίες έζησαν μαζί για πολλά χρόνια.

Αυτή η κατάσταση οπωσδήποτε βοηθάει στη βελτίωση των πολιτικών σχέσεων και την επίλυση των προβλημάτων. Ο Ντεμίρτας θεωρεί ότι η ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων θα φέρει ακόμη πιο κοντά τις δύο χώρες από κάθε άποψη και ότι οι σχέσεις που ξεκίνησαν σε εμπορικό επίπεδο έχουν τη δυναμική να εξαπλωθούν και σε άλλους τομείς.

Σύμφωνα με τον πρόεδρο του Επιμελητηρίου της Σμύρνης, οπωσδήποτε υπάρχουν κάποια προβλήματα που εμποδίζουν τις εμπορικές σχέσεις των δύο χωρών και αυτά πρέπει να αρθούν ώστε να συνεχιστεί η ανάπτυξη των σχέσεων. Κατά τα λεγόμενά του, αυτά τα προβλήματα είναι τεχνικής φύσεως, κάτι που δείχνει ότι στην ουσία δεν υπάρχουν ανυπέρβλητα εμπόδια στις οικονομικές σχέσεις των δύο χωρών. Τέλος, πιστεύει πως στην επόμενη περίοδο και ιδιαίτερα με την ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ, οι σχέσεις θα εξελιχθούν ακόμη περισσότερο σε κάθε τομέα. Τα καταστροφικά σενάρια δεν έχουν πλέον θέση στην ημερησία διάταξη καμίας εκ των δύο χωρών.

Ο Τεφίκ Μπιλγκέν (Tevfik Bilgen), Αντιπρόεδρος του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου[288], ξεκίνησε τις εμπορικές σχέσεις με την Ελλάδα το 1986. Θυμάται ότι εκείνη την περίοδο ήταν πολύ μικρός ο αριθμός εταιρειών που είχαν σχέσεις με την Ελλάδα. Θεωρεί ότι η αύξηση των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών θα συνεισφέρει στην επίλυση των διμερών προβλημάτων.

Ο Μπιλγκέν θεωρεί ότι έχουν αλλάξει πολλά στις σχέσεις των δύο χωρών τα τελευταία χρόνια. Πιστεύει ότι έχει οικοδομηθεί εμπιστοσύνη μεταξύ των οικονομικών φορέων των δύο

[288] Συνέντευξη της 28ης Ιουνίου 2007 αλλά και πιο πρόσφατη συζήτηση, τον Ιούνιο του 2012.

χωρών και ενώ στο παρελθόν οι οποιεσδήποτε συναλλαγές σχεδιάζονταν σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο, τώρα έχουν δημιουργηθεί οι βάσεις για σοβαρές μελλοντικές συνεργασίες.

Σύμφωνα με τον Μπιλγκέν, το μόνο πρόβλημα που υπάρχει σήμερα στις διμερείς σχέσεις είναι το ότι δεν γνωρίζει αρκετά ο ένας τον άλλον. Υπάρχει ακόμη απόσταση που πρέπει να διανύσουμε. Αυτή είναι μια έλλειψη που γνωρίζουν όλοι οι τομείς και καταβάλλουν προσπάθειες για να την υπερβούν. Η γνωριμία του άλλου με το πέρασμα του χρόνου δεν θα περιοριστεί μόνο στους πρωτοπόρους επιχειρηματίες, αλλά θα διαχυθεί και στη κοινωνία. Τέλος, θεωρεί ότι οι σχέσεις στο μέλλον θα είναι ακόμη καλύτερες απ' ότι σήμερα. Βεβαίως, μια πολιτική κρίση θα έχει αρνητική επίδραση, όμως οι σχέσεις δεν πρόκειται να φτάσουν πλέον σε σημείο πλήρους διακοπής όπως γινόταν πριν είκοσι χρόνια. Θα πρέπει να βλέπουμε τις σχέσεις ως μονόδρομο προς την βελτίωση.

Ο Πρόεδρος του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου, Σελίμ Εγκελί[289] πιστεύει ότι τα επιχειρηματικά συμβούλια έχουν συνεισφέρει τα μέγιστα στην προσέγγιση μεταξύ των δύο χωρών. Θεωρεί ότι το κλίμα που δημιουργήθηκε ως συνέπεια των προσπαθειών των επιχειρηματιών, αποτέλεσε έναν σημαντικό παράγοντα ώστε οι πολιτικές αρχές να συναντηθούν και να λάβουν αποφάσεις μέσω διαλόγου για να βρούν λύσεις στα προβλήματα.

Ο Εγκελί λέει πως έχουν αλλάξει πολλά τα τελευταία χρόνια στις σχέσεις των δύο χωρών. Κατ'αρχήν, οι διμερείς εμπορικές και οικονομικές σχέσεις έχουν αρχίσει να εγκρίνονται και να υποστηρίζονται επισήμως από την ελληνική κυβέρνηση. Επιπλέον, ο φόβος και η διστακτικότητα του Έλληνα επιχειρηματία απέναντι στη δική του κυβέρνηση έχει απαλειφθεί και έτσι οι Έλληνες έχουν αρχίσει πλέον να κάνουν δουλειές και επενδύσεις στην Τουρκία δίχως να φοβούνται. Το ελληνικό κεφάλαιο έχει πραγματοποιήσει σημαντικές επενδύσεις στην Τουρκία, το διμερές εμπόριο έχει αυξηθεί σε σημαντικό βαθμό. Στα πολιτικά ζητήματα, η Ελλάδα έχει αλλάξει σε σημαντικό βαθμό την πολιτική της απέναντι στην Τουρκία και έχει γίνει στενή φίλη και υποστηρικτής της Τουρκίας. Έχει στενές επαφές με την τουρκική γραφειοκρατία σε πολλά θέματα στο πλαίσιο της νομοθεσίας της ΕΕ και

[289] Συνέντευξη της 28ης Ιουνίου 2007.

συνεισφέρει σημαντικά στη χώρα μας όσον αφορά στην εναρμόνιση με την ΕΕ, βάσει των εμπειριών της. Οι παλιές διαφωνίες και κατηγορίες που υπήρχαν σε διεθνές επίπεδο έχουν μειωθεί στο ελάχιστο επίπεδο. Η κινητικότητα και συνεργασία μεταξύ μας στον τομέα του τουρισμού έχει αυξηθεί σε σημαντικό βαθμό. Πέραν του ιδιωτικού τομέα, έχουν ξεκινήσει οι κοινές διακρατικές επενδύσεις, όπως στον τομέα του φυσικού αερίου και του ηλεκτρισμού. Αν και σε περιορισμένο βαθμό, οι Τούρκοι επενδυτές έχουν αρχίσει να δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα. Και τέλος, το κλίμα εμπιστοσύνης που άρχισε να εδραιώνεται μεταξύ των δύο χωρών αρχικά σε επίπεδο επιχειρηματιών, πλέον περιλαμβάνει και ευρείες ομάδες των δύο κοινωνιών.

Κατά τον Εγκελί, τα εμπόδια που παραμένουν στην πλήρη εξομάλυνση των διμερών σχέσεων είναι το Κυπριακό ζήτημα, ο χειρισμός των ζητημάτων από τους πολιτικούς ιθύνοντες σε προσωπική βάση και η δυσκολία τους να λαμβάνουν αποφάσεις με διευρυμένο όραμα, η έλλειψη αμοιβαίας γνωριμίας, οι δυσκολίες που προκύπτουν στην κάλυψη των αιτημάτων των Τούρκων επενδυτών από την ελληνική γραφειοκρατία, και τα σφάλματα περιεχομένου που δεν έχουν καταφέρει να διορθωθούν ακόμη στα εκπαιδευτικά συστήματα των δύο χωρών.

Τέλος, ο Εγκελί θεωρεί πως οι προοπτικές των σχέσεων είναι πολύ ευοίωνες. Θεωρεί ότι υπάρχει μεγάλο περιθώριο για την περαιτέρω ανάπτυξη της οικονομικής συνεργασίας, με κύριους τομείς τις επενδύσεις εκατέρωθεν και τον τομέα του τουρισμού, ενώ δεν πιστεύει ότι οι πολιτικές κρίσεις μπορούν πλέον να επηρεάσουν αρνητικά τις διμερείς οικονομικές σχέσεις. Οι αριθμοί που έχουν επιτευχθεί, η ευημερία που έχουν αρχίσει να απολαμβάνουν οι δύο κοινωνίες και το κλίμα ειρήνης στο οποίο έχουν αρχίσει να ζουν δεν θα επιτρέψει, κατά τη γνώμη του, την πρόκληση μεγάλων κρίσεων.

Το Εμπορικό Επιμελητήριο του Μαρμαρίς (MTO), σύμφωνα με τον πρόεδρό του, τον Μουσταφά Καρατζάν (Mustafa Karacan)[290] άρχισε να αποκτά σχέσεις με την Ελλάδα για πρώτη φορά το 2005, έτος που ανέλαβε ο ίδιος τη διοίκηση. Ήταν πολύ σημαντικό για εκείνους να προσπαθήσουν να προάγουν τις υφιστάμενες σχέσεις διότι πίστευαν πως μόνο με

[290] Συνέντευξη της 18ης Ιουνίου 2007.

αυτό τον τρόπο θα μπορούσαν να αυξήσουν τον όγκο των εμπορικών συναλλαγών και να αναπτύξουν τις διμερείς κοινωνικές και εμπορικές σχέσεις.

Ο Καρατζάν είναι αισιόδοξος όσον αφορά τη συνεισφορά των οικονομικών σχέσεων στην επίλυση των προβλημάτων. «Η αύξηση της διάδρασης τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, σημαίνει πρόοδος και ανάπτυξη των σχέσεων και στους δύο τομείς και βλέπουμε την εφαρμογή αυτής της σκέψης στην καθημερινότητά μας. Τόσο η 7η Οικονομική Συνάντηση Τουρκικών Παραλιών και Ελληνικών Νησιών του Αιγαίου που πραγματοποιήθηκε στο Μαρμαρίς και τη Ρόδο, όσο και η Έκθεση Τουρκικών Προϊόντων στη Ρόδο τον Νοέμβριο του 2006, καθώς και το φεστιβάλ φιλίας που έλαβε χώρα στη Ρόδο πριν από λίγο διάστημα, έχουν συνεισφέρει τόσο στην ανθρώπινη προσέγγιση, όσο και στην αύξηση των εμπορικών σχέσεων», δηλώνει.

Πιστεύει ότι αυτό που έχει αλλάξει στις σχέσεις είναι ότι άρχισαν να λειτουργούν πολύ πιο αποτελεσματικά οι αμοιβαίες γέφυρες επικοινωνίας, ενώ στο παρελθόν ο διάλογος ήταν δύσκολος και συνήθως ήταν ατελέσφορος. Στο σημείο που φτάσαμε σήμερα, συνεχίζει, δεν υπάρχει μόνο αύξηση στο εμπόριο, αλλά προσεγγίσεις και σε κοινωνικό επίπεδο. Βεβαίως, απομένουν ακόμη πολλά να γίνουν όμως η κατάσταση σήμερα είναι αναμφίβολα θετικότερη σε σύγκριση με το παρελθόν και είναι σίγουρος πως εάν συνεχίσουμε τις προσπάθειές μας θα σημειωθεί περαιτέρω εξέλιξη.

Ο Καρατζάν πιστεύει πως το σημαντικότερο πρόβλημα σε κάθε είδους σχέση μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας πηγάζει από την κοινή μας ιστορία. «Το πρόβλημα υπάρχει τόσο μεταξύ των πολιτικών όσο και μεταξύ των λαών και δυστυχώς ενισχύεται από τις αμοιβαίες επίσημες ιδεολογίες, δηλαδή το κράτος. Βεβαίως, υπάρχουν ακόμη ζητήματα που πρέπει να επιλυθούν όμως αυτό είναι πολύ φυσιολογικό, διότι σε κάθε είδους σχέσεων ανά τον κόσμο πάντα θα προκύπτουν προβλήματα. Σημασία έχει να έχουμε εποικοδομητική προσέγγιση στα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε και να το κάνουμε με πραγματική ειλικρίνεια και όχι με μια προσποιητή θετικιστική στάση. Τη στιγμή που αυτή η ειλικρινής προσέγγιση υιοθετηθεί από όλους, τότε θα μπορέσουμε να δημιουργήσουμε ένα γερό ελληνοτουρκικό οικοδόμημα

φιλίας επάνω σε γερές βάσεις. Αυτό θα επιτευχθεί μόνο με την αμοιβαία εποικοδομητική διάδραση μέσω μιας έντιμης στάσης, όπως ήδη προανέφερα», τονίζει.

Ο Πρόεδρος του Επιμελητηρίου του Μαρμαρίς ως προς τα αποτελέσματα αυτής της προσέγγισης, λέει πως «αν το δούμε σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, οι αυξανόμενες διμερείς εμπορικές δραστηριότητες οπωσδήποτε θα οδηγήσουν σε κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση. Αυτή η κατάσταση μοιάζει με τη φιλοσοφία της Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα που υπήρξε η βάση της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όσο αυξάνεται η εμπορική προσέγγιση, τόσο ανεβαίνουν τα περιθώρια κέρδους, αυξάνεται η καθαρή αξία και ξεκινούν οι προσεγγίσεις σε επίπεδο κοινωνιών. Ένα παράδειγμα είναι οι εξαγωγές αγροτικών προϊόντων που γίνονται από την περιοχή της Μούγλα στα Δωδεκάνησα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ανεβαίνει η αξία του τουρκικού γεωργικού τομέα και από την άλλη, οι έμποροι που προσφέρουν αυτά τα προϊόντα στους πελάτες τους προσφέρουν καλύτερες υπηρεσίες και ανεβάζουν τη δική τους προστιθέμενη αξία. Επιπλέον, οι εξαγωγές και άλλων προϊόντων από το Μαρμαρίς στα Δωδεκάνησα θα δημιουργήσει αυτομάτως μια κατάσταση win-win ως προς τη ποιότητα και τα περιθώρια κέρδους. Αυτή είναι μία από τις συνέπειες της αυξανόμενης επικοινωνίας που προανέφερα και ήδη έχει εξασφαλίσει την αύξηση του διαλόγου και του εμπορίου σε σχέση με το παρελθόν», δηλώνει.

Όσον αφορά το μέλλον των σχέσεων, δεν πιστεύει ότι μια ενδεχόμενη κρίση θα αποτελούσε ένα μεγάλο χτύπημα για τις σημερινές θετικές σχέσεις, διότι και οι δύο πλευρές έχουν συνηθίσει σε τέτοιου είδους πολιτικές κρίσεις. «Οπωσδήποτε θα έχει αρνητικές επιπτώσεις, όμως η ένταση της κρίσης θα έχει σχέση αποκλειστικά με τον χαρακτήρα, δηλαδή το περιεχόμενο της κρίσης. Δεν πρέπει να ξεχνούμε πως η κρίση των Ιμίων/Καρντάκ που ζήσαμε το 1996 ήταν μια πολιτική κρίση και έφερε τις δύο χώρες στα πρόθυρα του πολέμου. Αλλά έκτοτε οι κοινωνικές και εμπορικές σχέσεις ενισχύθηκαν και αυξήθηκαν σημαντικά. Ποιός μπορεί να ξεχάσει το συρτάκι του κ. Γιώργου Παπανδρέου με τον μακαρίτη Ισμαήλ Τζεμ το 2001; Από εμπορική άποψη, κατά την περίοδο 1990-2005 οι διμερείς συναλλαγές αυξήθηκαν από τα 240 εκατ. δολάρια στα 2.124 εκατ. δολάρια. Σε τελική ανάλυση, μπορώ να πω το εξής: εφόσον είμαστε ειλικρινείς και έντιμοι, δεν υπάρχει ζήτημα που να μην μπορούμε να διευθετήσουμε και κρίση που να μην μπορούμε να υπερβούμε. Η ιστορία το επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο», καταλήγει ο Karacan.

Ελληνική Πλευρά

Ο Μίλτος Ζαχαριάδης, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ελληνοτουρκικού Επιμελητηρίου[291] λέει πως ξεκίνησε επαφές με την Τουρκία το 1999. Τότε έγινε η πρώτη σύσκεψη του Ελληνοτουρκικού Συμβουλίου, όπου πρόεδρος ήταν τότε ο Σαρίκ Ταρά. Τον Φεβρουάριο του 2000 υπεγράφησαν 12 ελληνοτουρκικές συμφωνίες στην Κωνσταντινούπολη. Ο κύριος κλάδος ενδιαφέροντος ήταν ο κατασκευαστικός.

Πιστεύει ότι η αύξηση των εμπορικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών θα οδηγήσει σε περαιτέρω πολιτική προσέγγιση ή ακόμη και σε επίλυση των διαφορών μεταξύ των δύο χωρών. Αφ' ενός υπάρχουν οικονομικά συμφέροντα και αφ' ετέρου γνωρίζουμε πλέον ο ένας τον άλλον. «Όταν πρωτοξεκινήσαμε, λέει ο κ. Ζαχαριάδης, καταλάβαμε ότι δεν ξέρουμε τίποτα για τον άλλον. Μέσω των εμπορικών σχέσεων αρχίσαμε να γνωριζόμαστε. Οι ανθρώπινες σχέσεις είναι πολύ σημαντικές, εάν θέλουμε να συνεργαστούμε. Ο διάλογος είναι πολύ σημαντικός».

Ο Ζαχαριάδης συνεχίζει τις σκέψεις του λέγοντας: «Έχουν αλλάξει πολύ τα πράγματα από τότε που ξεκινήσαμε την προσπάθεια προσέγγισης. Ο όγκος των εμπορικών συναλλαγών το 1999 ήταν 190 εκατομμύρια, ενώ το 2006 ανήλθε στα 2,6 δις. Έχει δεκαπλασιαστεί. Όταν πρωτοξεκινήσαμε ούτε που θα μπορούσαμε να το φανταστούμε. Υπάρχει τέτοια δίψα για συναλλαγές και επενδύσεις που δεν μπορούσε κανείς να φανταστεί. Το επιμελητήριο το χρειάζονται λιγότερο τώρα, διότι απλούστατα έχουν πλέον μάθει τον τρόπο να συνεργάζονται. Ο Σαρίκ Ταρά και ο Ραχμί Κοτς μετέπειτα έκαναν πολύ καλή δουλειά.

Η οικονομία διαμορφώνει την πολιτική παγκοσμίως. Αν υπάρχουν χρήματα, θα υπάρξουν λύσεις. Οποιοσδήποτε πολιτικός χρησιμοποιεί την κρίση, πρέπει να δει και το οικονομικό κομμάτι. Αν υπάρχουν πολιτικές απομόνωσης, θα είναι αρνητικό για το μέλλον. Οι σοβαροί άνθρωποι το λαμβάνουν υπόψη, ενώ οι ευκαιριακοί κάνουν κινήσεις

[291] Συνέντευξη της 20ης Μαρτίου 2007.

εντυπωσιασμού. Ακόμη και αν πάρουμε το χειρότερο σενάριο, τώρα πια οι άνθρωποι έχουν γνωρίσει ο ένας τον άλλον, έχουν μεσολαβήσει 8-9 χρόνια από την πρώτη προσέγγιση. Πρέπει να αφήσουμε πίσω μας τις οποιεσδήποτε πληγές. Πρέπει να κοιτάμε γενικά το συμφέρον. Αν βοηθάμε τους άλλους, κερδίζουμε κι εμείς.

Πριν το 1999 δεν υπήρχε καμία ανάγκη να πλησιάσουμε τον άλλον. Φυλάγαμε τα ρούχα μας. Αυτή η κατάσταση αντικατόπτριζε και τη στάση της χώρας. Οι σεισμοί έφεραν αισθήματα αλληλεγγύης. Έδωσε έρεισμα στις εργασίες του ελληνοτουρκικού συμβουλίου. Υπήρξε ανάπτυξη των σχέσεων στο ανθρώπινο και στο οικονομικό επίπεδο. «Όπου περνάει στρατιώτης, δεν περνάει έμπορος, παρά μόνο έμπορος πολέμου».

Ο Θεόδωρος Παπαλεξόπουλος, πρώην Πρόεδρος του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου, είναι επίσης πολύ θετικά διακείμενος ως προς την προσέγγιση[292]. «Είμαστε γείτονες, λέει ο κύριος Παπαλεξόπουλος, αλίμονο εάν δεν μπορούμε να συνεργαζόμαστε. Πρώτα ο Θεός, μετά ο γείτονας». Δηλώνει όμως απογοητευμένος ως προς την εξέλιξη των σχέσεων. «Ξεκίνησα να ασχολούμαι με τις ελληνοτουρκικές εμπορικές σχέσεις την περίοδο που ήμουν πρόεδρος του ΣΕΒ, επί ΠαΣοΚ. Αυτή τη στιγμή είμαι απογοητευμένος, διότι έχουν χάσει τη δυναμική τους οι σχέσεις. Για να ξεκινήσει μια νέα φάση χρειάζονται ισχυροί ηγέτες με θέληση και στις δύο χώρες ταυτόχρονα».

«Η πρώτη οικονομική συνεργασία άρχισε μετά το Νταβός. Εκεί συναντηθήκαμε με μια μεγάλη επιχειρηματική ομάδα από το TÜSİAD και δώσαμε τα χέρια. Συμφωνήσαμε να δημιουργήσουμε δύο εμπορικά επιμελητήρια ταυτόχρονα σε Αθήνα και Κωνσταντινούπολη. Ο πρώτος πρόεδρος στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο Σαρίκ Ταρά, ενώ στην Αθήνα ήμουν εγώ. Αργότερα ο Ταρά αντικαταστάθηκε από τον Ραχμί Κοτς, όμως ήταν μεγάλο λάθος αυτή η κίνηση, διότι ο Κοτς δεν ενδιαφερόταν τόσο πολύ για την ανάπτυξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Ευτυχώς, πολύ σύντομα εξελέγη και πάλι ο Ταρά στην προεδρία.

[292] Συνέντευξη της 2ης Απριλίου 2007.

Από τα σύνορα που δεν περνούν εμπορεύματα, περνούν στρατοί. Υπάρχει τεράστια συναλλαγή προϊόντων και υπηρεσιών. Πολλαπλασιάστηκαν οι επισκέψεις εκατέρωθεν.

Είμαι ευγνώμων στον Γιώργο Παπανδρέου που μέσα στο πρώτο 24ωρο των σεισμών έστειλε βοήθεια. Ήταν η απαρχή της προσέγγισης. Ωραίο άνοιγμα πόρτας που δεν επωφεληθήκαμε. Δεν έχει σημασία ποιός φταίει περισσότερο. Ο Βίσμαρκ είχε πει πως δεν υπάρχει κατάσταση που να μην λύνεται με λίγα λόγια. Είναι φυσικό να συνεννοηθούμε, οι ηγέτες μας είναι που απέτυχαν.

Οι πολιτικές δυνάμεις τόσα μπορούν, τόσα κάνουν. Οι ακαδημαϊκοί είναι ανεπαρκείς. Άρα μένει η κοινωνία των πολιτών. Όμως και αυτή είναι αδρανής εδώ στην Ελλάδα, ενώ στην Τουρκία είναι ακόμη υπό ανάπτυξη.

Στην προσέγγιση Τουρκίας – ΕΕ η χώρα που έχει να επωφεληθεί τα μέγιστα είναι η Ελλάδα. Ενώ σε περίπτωση που δεν πετύχει αυτή η στρατηγική, αυτή που θα υποστεί τα αποτελέσματα είναι και πάλι η Ελλάδα. Πρέπει να κάνουμε μια λίστα με τα υπέρ και τα κατά της προσέγγισης», καταλήγει ο κύριος Παπαλεξόπουλος.

Ο Πρόδρομος Κιορούκογλου, μέλος του Δ.Σ. του Ελληνοτουρκικού Επιμελητηρίου[293], κοιτάει τα πράγματα από μια άλλη οπτική γωνία. «Κατάγομαι από την Κωνσταντινούπολη. Ήρθα στην Αθήνα το 1964, όταν ήμουν 13 χρόνων. Άρχισα να κάνω εμπόριο με την Τουρκία το 1977. Ήμουν μαζί με την αποστολή που πήγε στη Σμύρνη το 1988. Αποτελείτο από 18-20 επιχειρηματίες, μεταξύ των οποίων ήταν ο Παπαλεξόπουλος, ο Φωκάς, ο Αβραμίδης, ο Κωνσταντινίδης κ.α. Εγώ συμμετείχα περισσότερο επειδή γνώριζα τη γλώσσα και τη νοοτροπία, ήμουν ο συνδετικός κρίκος σ'αυτή την πρώτη επαφή με τους Τούρκους επιχειρηματίες. Συζητήθηκαν συνεργασίες στους τομείς του εμπορίου, της βιομηχανίας, των μεταφορών και του τουρισμού. Για πρώτη φορά υπήρχαν δύο αποστολές που συνομιλούσαν και καταλάβαιναν ότι επρόκειτο για το κοινό τους συμφέρον».

[293] Συνέντευξη της 23ης Μαρτίου 2007.

Ο κύριος Κιορούκογλου είναι από κείνους που έζησαν τις δύσκολες περιόδους των ελληνοτουρκικών σχέσεων. «Πρέπει να κάνουμε κινήσεις που άπτονται κοινού ενδιαφέροντος. Να δημιουργήσουμε κοινές ρίζες πολιτισμού, όπως στη μουσική, στον κινηματογράφο, π.χ. μεικτές ομάδες ποδοσφαίρου. Δεν έχει πάψει η καχυποψία στους επιχειρηματίες», λέει ο κύριος Κιορούκογλου.

«Το κοινό συμφέρον αποτελεί μια γερή ασπίδα εναντίον των ανοησιών. Ο φανατισμός ευδοκιμεί στους αμόρφωτους και πεινασμένους. Η Ελλάδα δεν έχει βιομηχανία, από την πίτα των 2 δις € του όγκου των διμερών εμπορικών συναλλαγών, τα 2/3 ανήκουν στην Τουρκία. Η προσέγγιση ωφέλησε περισσότερο την Τουρκία και έτσι δεν έκανε πίσω στις διεκδικήσεις της. Στην Ελλάδα έχει αλλάξει η νοοτροπία. Υπάρχει πολύς κόσμος πλέον που ταξιδεύει στην Τουρκία, βλέπει ότι έχει συμφέρον να το κάνει.

Η καλύτερη λύση για την καχυποψία που υπάρχει ακόμη, είναι ο χρόνος. Χρειάζεται χρόνος για να λυθούν τα προβλήματα. Σίγουρα θα υπάρξουν εντάσεις, αλλά θα είναι παροδικές. Εκτός αν αλλάξουν οι πολιτικές των δύο χωρών», καταλήγει ο κύριος Κιορούκογλου, ένας επιχειρηματίας που γνωρίζει πολύ καλά την Τουρκία (Για τις πλήρεις συνεντεύξεις βλ. Παράρτημα 6).

10) Εκτιμήσεις και Προοπτικές για το Μέλλον των Εμπορικών/Οικονομικών Σχέσεων

Ειδικά μετά το Ελσίνκι, έχει παρατηρηθεί μια αύξηση στις εμπορικές και επενδυτικές δραστηριότητες ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Δημιουργήθηκαν σημαντικές συνέργιες τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, κάτι που δημιούργησε με τη σειρά του ελπίδες στους πολιτικούς, επιχειρηματικούς, ακαδημαϊκούς και δημοσιογραφικούς κύκλους και στις δύο χώρες. Φαίνεται ότι υπάρχει μια ελάχιστη συμφωνία γύρω από τη βασική ιδέα ότι οι στενότερες οικονομικές σχέσεις δεν είναι μόνο ενδεικτικές ενός ηπιότερου περιβάλλοντος, αλλά μπορούν να προωθήσουν και μια πιο εποικοδομητική στάση της μίας

κυβέρνησης απέναντι στην άλλη. Αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει σε διάχυση ακόμη και σε πιο προβληματικούς τομείς των σχέσεων. Όμως δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη η απεριόριστη ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων. Θα πρέπει να εξεταστούν κατ' αρχήν οι αναπτυσσόμενες οικονομικές δομές των δύο χωρών και οι οικονομικές σχέσεις τους με τον υπόλοιπο κόσμο[294].

Η μελέτη των οικονομικών δραστηριοτήτων στους τομείς του εμπορίου, του τουρισμού, της ενέργειας, των άμεσων ξένων επενδύσεων και άλλων τομέων, δείχνει ότι αν και υπάρχει δυνατότητα για σημαντική μελλοντική ανάπτυξη, παράλληλα υπάρχουν και παράγοντες που περιορίζουν αυτή τη δυνατότητα. Αυτοί οι παράγοντες είναι: (α) η αδυναμία της Ελλάδας ως εξαγωγική χώρα[295], (β) η θέση της Τουρκίας ως αναπτυσσόμενης ακόμη χώρας στην εξαγωγή κεφαλαίων (κάτι που θα μπορούσε να ξυπνήσει εθνικιστικά συναισθήματα στην περίπτωση της συνεχιζόμενης μονομερούς αύξησης επενδύσεων), (γ) η μελλοντική δυνατότητα και για τις δύο χώρες να συνεργαστούν στην ευρύτερη περιοχή και όχι μόνο και (δ) η σχετικά αργή πρόοδος (παρά τις πρόσφατες εξελίξεις) που έχουν επιδείξει και οι δύο χώρες όσον αφορά στην οικονομική τους ολοκλήρωση με τον υπόλοιπο κόσμο[296]. Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε τη διεθνή οικονομική κρίση που έχει συρρικνώσει τις οικονομίες και των δύο χωρών – όπως άλλωστε και όλων των υπόλοιπων οικονομιών ανά την υφήλιο – και τα αποτελέσματα αυτής της κρίσης, τα οποία δεν μπορούμε ακόμη να προβλέψουμε εάν θα επηρεάσουν τις σχέσεις των δύο χωρών.

Σύμφωνα με το απαισιόδοξο σενάριο, είναι αμφίβολο και εξακολουθεί να αποτελεί ερωτηματικό εάν η στενότερη οικονομική συνεργασία μεταξύ των δύο χωρών θα ήταν ικανή να αλλάξει τον παραδοσιακό πολιτικό τρόπο σκέψης των δύο κρατών, ιδιαίτερα όσον αφορά στα πιο ευαίσθητα θέματα, όπως τα ζητήματα στο Αιγαίο, το Κυπριακό, την προστασία των μειονοτήτων και τις θρησκευτικές ελευθερίες που χωρίζουν επί του παρόντος τις δύο χώρες. Η έως τώρα εμπειρία δείχνει ότι στις περιπτώσεις χωρών με πολιτικές διαφορές, και εφόσον η οικονομική σχέση είναι εμφανέστατα υπέρ του ενός εκ των δύο μερών, δεν είναι βέβαιο ότι η αδύναμη πλευρά, ή ακόμη και οι δύο πλευρές, θα εγκαταλείψουν τις βασικές αρχές τους (π.χ.

[294] Papadopoulos, ο.π., σελ. 32-33.
[295] Σημείωση της συγγραφέως: Γεγονός που έχει ανατραπεί τα δύο τελευταία χρόνια λόγω της ύφεσης στην ελληνική οικονομία.
[296] Papadopoulos, ο.π., σελ. 33.

το ζήτημα του ονόματος της ΠΓΔΜ). Πράγματι, σε τέτοιες περιπτώσεις, εάν η διαφορά οδηγήσει σε μια περίοδο έντασης, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος να προκληθούν ζημιές στα επιχειρηματικά συμφέροντα και να εκτεθεί η οικονομία του άλλου μέρους. Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο οικονομικός ανταγωνισμός μπορεί να εντείνει τις υποβόσκουσες πολιτικές διαφορές, εκτός αν υπάρχουν αντισταθμιστικοί παράγοντες (π.χ., μακροχρόνια παράδοση εμπιστοσύνης και συνεργασίας)[297].

Η ελληνοτουρκική περίπτωση φαίνεται να ενισχύει την άποψη πως μια πρόοδος στις πολιτικές σχέσεις, όπως έγινε μετά το 1999, μπορεί να δώσει ώθηση στις οικονομικές σχέσεις. Η ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων έχει αποδειχτεί ανθεκτική όχι μόνο στις αλλαγές κυβερνήσεων στις δύο χώρες, αλλά και στις κρίσεις, ακόμη και στην αδράνεια στις σχέσεις, που παρατηρείται κατά καιρούς. Όμως το αντίθετο δεν μπορεί να αποδειχθεί ακόμα, κάτι που οφείλεται αφενός στο ότι η δυναμική στις οικονομικές σχέσεις βρίσκεται σε αρχικό στάδιο και αφετέρου για τους λόγους που ήδη αναφέρθηκαν παραπάνω[298].

Βέβαια, είναι εντυπωσιακή η βελτίωση που παρατηρείται στις οικονομικές σχέσεις τα τελευταία χρόνια[299]. Στις αρχές του 1990 ο όγκος των συναλλαγών ήταν μόλις περί τα 200 εκατομμύρια δολάρια, ενώ στο τέλος του 2011 βλέπουμε ότι ξεπέρασε τα 4 δις δολάρια. Αυτό συνέβη σε μία περίοδο βαθιάς οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και μάλιστα με αισθητή άνοδο των εξαγωγών της Ελλάδας και θετικό ισοζύγιο για τη χώρα[300]. Από την άλλη, ο αριθμός των ελληνικών εταιρειών που δραστηριοποιούνται αυξάνεται συνεχώς, με τα πιο πρόσφατα στοιχεία να μιλάνε για αριθμό εταιρειών περί τις 500[301].

[297] Στο ίδιο, σελ. 33.
[298] Στο ίδιο, σελ. 33.
[299] Ιωάννης Ν. Γρηγοριάδης, «Ελληνοτουρκικές οικονομικές σχέσεις: μια αποτίμηση», *Καθημερινή,* 06.01.2010, Σύνδεσμος: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_columns_1_06/01/2010_385769. Ημερομηνία επίσκεψης: 8 Ιανουαρίου 2010.
[300] Σημείωση της συγγραφέως: Το μεγαλύτερο πρόβλημα της Ελλάδας κατά τα προηγούμενα χρόνια ήταν ότι είχε μεγάλο έλλειμμα διότι υστερούσαν σε σημαντικό βαθμό οι εξαγωγές της προς τη Τουρκία, σε αντίθεση με τις εισαγωγές από τη Τουρκία. Αυτό το γεγονός ανατράπηκε λόγω της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Οι ελληνικές εταιρείες έχουν μειώσει τις εισαγωγές τους λόγω οικονομικών δυσκολιών, κάτι που αντανακλάται και στις ελληνοτουρκικές εμπορικές σχέσεις. Αντιθέτως, έχουν αυξηθεί οι ελληνικές εξαγωγές προς τη Τουρκία, και μία από τις εξηγήσεις είναι η μείωση των τιμών που αναγκάστηκαν να κάνουν πολλές ελληνικές εταιρείες προκειμένου να καταστήσουν πιο ελκυστικά τα προϊόντα τους.
[301] Στοιχεία από το Εμπορικό Τμήμα της Πρεσβείας της Τουρκίας στην Αθήνα.

Όμως παρόλα αυτά, σύμφωνα πάντα με το απαισιόδοξο σενάριο, αν λάβουμε υπόψη τόσο το εύρος όσο και το βάθος των ελληνοτουρκικών διαφορών, καθώς και την έλλειψη οποιασδήποτε προόδου στην επίλυσή τους κατά τη διάρκεια των τελευταίων σχεδόν 40 ετών, φαίνεται πως η δυναμική σε μία μόνο από τις συνιστώσες των διμερών σχέσεων δεν είναι ικανή από μόνη της να παρακινήσει τον απαραίτητο βαθμό θέλησης για συμβιβασμό ή διαπραγμάτευση στις δύο όχθες του Αιγαίου. Η διμερής διπλωματία, η πολυμερής διπλωματία (στο πλαίσιο της ενταξιακής προοπτικής της Τουρκίας στην ΕΕ), οι αυξημένες ανταλλαγές σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών και ακαδημαϊκής κοινότητας, αλλά και η οικονομική διείσδυση φαίνεται ότι δεν απέφεραν απτά αποτελέσματα έως τώρα. Αυτό δείχνει πως οι δύο πλευρές δεν βιάζονται να λύσουν τα προβλήματα για διάφορους λόγους. Μία πρώτη εξήγηση είναι ότι τόσο στη Τουρκία, όσο και στην Ελλάδα, καμία κυβέρνηση δεν θα ήθελε να αναλάβει το κόστος του συμβιβασμού σε μείζονα εθνικά ζητήματα, ενώ στην περίπτωση της Τουρκίας, την απασχολούν επιπρόσθετα ζητήματα[302].

Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Παπαδόπουλο, οι οικονομικές σχέσεις εμφανίζονται να παίζουν έναν χρήσιμο, ακόμη και ουσιαστικό ρόλο, εντούτοις στην ελληνοτουρκική περίπτωση είναι δύσκολο να φανταστούμε τον τρόπο που η οικονομία θα καταλάβει μία σημαντική και ανεξάρτητη θέση σε οποιοδήποτε στάδιο των διμερών σχέσεων. Ακόμη και εάν ισχυριστούμε ότι με την τουρκική ένταξη και οικονομική ολοκλήρωση με την ΕΕ θα ακολουθούσαν πολύ πιο στενές οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα, ο αντίλογος, σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο είναι ότι η τουρκική οικονομία έχει ήδη δυνατούς δεσμούς με την ευρωπαϊκή οικονομία. Η ένταξη στην ΕΕ αναμφίβολα θα ενίσχυε αυτούς τους δεσμούς, αν και από τη στενή οπτική γωνία των ελληνοτουρκικών σχέσεων, ίσως να μην είναι τελικά τόσο καταλυτικός ο ρόλος της ένταξης, όσο θεωρείται γενικότερα. Εν κατακλείδι, ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι οι δύο οικονομίες δεν είναι συμπληρωματικές[303].

Ο αντίλογος σε αυτόν τον ισχυρισμό θα μπορούσε να είναι το παράδειγμα της εξαγοράς της τουρκικής Finansbank από την Εθνική Τράπεζα. Παρά τις ισχυρές πολιτικές αντιδράσεις τον καιρό που πραγματοποιήθηκε η εξαγορά, τα αποτελέσματα και η κερδοφορία της Εθνικής δικαίωσαν πλήρως αυτή τη συναλλαγή. Τόσο αυτό το παράδειγμα, όσο και οι γενικότερες

[302] Papadopoulos, ο.π., σελ. 34.
[303] Στο ίδιο, σελ. 34-35.

εμπορικές συναλλαγές και το είδος των προϊόντων που αγοράζουν οι δύο χώρες έδειξαν ότι οι δύο οικονομίες δεν είναι τελικά ανταγωνιστικές, αντιθέτως είναι στην πραγματικότητα συμπληρωματικές[304].

Εν κατακλείδι λοιπόν, παραμένει ένα ερωτηματικό το εάν οι οικονομικές σχέσεις θα ήταν ικανές από μόνες τους να οδηγήσουν σε μια εξομάλυνση των σχέσεων. Από την άλλη, η πολιτική και η οικονομία μπορούν να είναι αμοιβαία ενισχυτικές προς μία θετική κατεύθυνση, όμως άλλο τόσο εύκολα μπορούν να γίνουν περίπλοκες σε μια αρνητική περίοδο – εκτός αν υπάρχουν δυνατοί αντισταθμιστικοί παράγοντες. Ένας τέτοιος πολύ σημαντικός παράγοντας θα ήταν οπωσδήποτε η ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ[305].

Ο αντίλογος και πάλι στην παραπάνω προσέγγιση είναι ότι δεν πρέπει να ξεχνάμε πως προκειμένου να εδραιωθούν καλές σχέσεις μεταξύ των χωρών, θα πρέπει να βρίσκονται παράλληλο σε καλό επίπεδο και οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ τους[306]. Το τελευταίο διάστημα η συνεισφορά της οικονομικής σφαίρας φαίνεται να έχει αρχίσει να παίζει έναν σημαντικότερο ρόλο σε σχέση με μερικά χρόνια πριν. Είναι γεγονός πως αμφότερες οι χώρες έχουν «βάλει στον πάγο» τα πολιτικά ζητήματα που τις απασχολούν στις διμερείς τους σχέσεις και έχουν αποφασίσει να δώσουν βάρος στην ανάπτυξη των διμερών οικονομικών σχέσεων. Είναι προφανές πως αυτή δεν είναι και η υγιέστερη προσέγγιση ως προς την επίλυση των διμερών ζητημάτων, όμως οπωσδήποτε δείχνει ξεκάθαρα ότι στο πρόσφατο παρελθόν υπήρξε ένα σημείο καμπής στις σχέσεις των δύο χωρών και έκτοτε καμία από τις δύο πλευρές δεν είναι διατεθειμένη να επιστρέψει στην πρωτύτερη κατάσταση.

Άλλωστε χαρακτηριστική είναι και η δήλωση του Τούρκου Πρέσβη στην Αθήνα, Ογούζ Τσελίκολ (Oğuz Çelikkol), σε συνέντευξη που έδωσε στην εφημερίδα «Καθημερινή». Ο Çelikkol τονίζει ότι η επίλυση των διμερών προβλημάτων απαιτεί υπομονή και επιμονή, λόγω της πολύπλοκης φύσης των ζητημάτων. Από την άλλη, θεωρεί πως ο στόχος θα έπρεπε να είναι η διατήρηση της ατμόσφαιρας που έχει δημιουργηθεί το τελευταίο διάστημα, δηλαδή

[304] Γρηγοριάδης, ο.π.
[305] Papadopoulos, ο.π., σελ. 35.
[306] Στο ίδιο, σελ. 35-36.

την ατμόσφαιρα του διαλόγου και της συνεργασίας. Θα πρέπει να δοθεί έμφαση στις οικονομικές σχέσεις που αποτελούν έναν από τους κύριους πυλώνες των ελληνοτουρκικών σχέσεων, καταλήγει ο Τσελίκολ. Αυτή είναι η φιλοσοφία που υιοθετεί η Τουρκία το τελευταίο διάστημα, και έχει ως βάση τη στρατηγική του νέου Τούρκου Υπουργού Εξωτερικών, Αχμέτ Νταβούτογλου (Ahmet Davutoğlu)[307].

Την ίδια πεποίθηση έχει και ο Ηρακλείδης, σύμφωνα με τον οποίο, η ύφεση που παρατηρείται στις ελληνοτουρκικές σχέσεις από το 1999 και μετά χωρίζεται σε δύο περιόδους. Η ύφεση που σημειώθηκε επί κυβερνήσεως Κώστα Σημίτη μπορεί να χαρακτηριστεί ως η θερμή περίοδος, ενώ μετά το 2004 εισήλθαμε στην «ψυχρή» ή στάσιμη περίοδο, με κίνδυνο να επιστρέψουμε στις περιόδους της άγονης αντιπαλότητας[308]. Όμως μετά από αυτή την αδράνεια στις διμερείς σχέσεις, ο ίδιος βλέπει μια αχτίδα φωτός, αρχής γενομένης από το 2009. Είναι τρείς οι λόγοι κατά τον Ηρακλείδη για να υπάρξει μια μικρή αισιοδοξία. Πρώτον, το άνοιγμα της Τουρκίας προς Αρμενία και Συρία, δεύτερον η ανάληψη του Υπουργείου Εξωτερικών από τον Αχμέτ Νταβούτογλου, ο οποίος υπήρξε σύμβουλος του Αμπντουλάχ Γκιούλ (Abdullah Gül) και του Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν (Recep Tayyip Erdoğan) επί έτη, και τρίτον η ανάληψη της εξουσίας στην Ελλάδα από το ΠαΣοΚ και τον Γιώργο Παπανδρέου, ο οποίος είναι γνωστός για τις θέσεις τους στα ελληνοτουρκικά[309]. Βέβαια, και οι τρεις αυτοί λόγοι είδαμε ότι διαψεύστηκαν μέσα στο χρόνο, προτού σημειωθεί η παραμικρή εξέλιξη προς τη κατεύθυνση των επίλυσης των διμερών θεμάτων.

[307] "Ways that neighbors can mend fences", *Εφημερίδα Καθημερινή*, (29 Ιουνίου 2009), σύνδεσμος: http://www.ekathimerini.com/4dcgi/news/ell_1KathiLev&xml/&aspKath/ell.asp&fdate=29/06/2009. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Ιουλίου 2009.
[308] Heraclides, *The Greek-Turkish conflict in the Aegean,* ο.π., σελ. 154-157.
[309] Στο ίδιο, σελ. 157-159.

4. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΜΚΟ

1) Η θεωρητική βάση της κοινωνίας πολιτών

Οι θεωρητικές βάσεις της έννοιας της Κοινωνίας Πολιτών ιστορικά ξεκινούν από την αρχαιότητα. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η πολιτική κοινωνία είναι η κοινωνία που διοικείται σύμφωνα με τους κανόνες που τίθενται ανεξάρτητα από τα ατομικά συμφέροντα και στοχεύουν στην εξασφάλιση του δημόσιου καλού. Σύμφωνα με αυτή την πρώιμη ερμηνεία, η κοινωνία πολιτών δεν θεωρήθηκε ανταγωνιστική στο κράτος, αντιθέτως πολλές φορές ο ένας όρος αντικατέστησε τον άλλον[310].

Η σύγχρονη μορφή και αντίληψη της κοινωνίας πολιτών εμφανίστηκε στην περίοδο της Αναγέννησης και είχε αγγλοαμερικανική προέλευση. Σύμφωνα με αυτή τη νέα μορφή της, η κοινωνία πολιτών είναι πλέον διαφορετική από την πολιτική κοινωνία. Ο Thomas Paine αναφέρει ότι οι δύο κοινωνίες δεν είναι μόνο διαφορετικές, αλλά διαφέρουν και ως προς τις ρίζες. Η κοινωνία πολιτών είναι προϊόν των επιθυμιών μας, ενώ το κράτος δημιουργείται ως αποτέλεσμα των κακών πράξεών μας[311].

Παρότι δεν αναφέρονταν στη κοινωνία πολιτών με τη σημερινή της έννοια, οι πολιτικοί φιλόσοφοι της εποχής, δηλαδή ο Hobbes, ο Locke, ο Rousseau και ο Ferguson αναφέρονταν σε ένα σύστημα σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων που σταδιακά άρχισε να αποκαλείται «κοινωνία»[312]. Σύμφωνα με τον Thomas Hobbes, ο άνθρωπος δεν έχει αγαθή φύση. Η φυσική του κατάσταση δεν είναι η ειρηνική συνύπαρξη όλων, αλλά ο γενικός πόλεμος όλων εναντίον όλων για την απόκτηση των πόρων και την ικανοποίηση των ενστίκτων. Επειδή στη φύση δεν υπάρχει κανένας περιοριστικός παράγοντας, οι άνθρωποι οδηγούνται από την εσωτερική δυναμική τους και ως εκ τούτου θα αλληλοκαταστραφούν. Όμως, εξαιτίας της

[310] John Keane, "Despotism and Democracy: The Origins and Developments of the Distinction Between Civil Society and the State, 1750-1850" στο John Keane (επιμ.), *Civil Society and the State: New European Perspectives* (Λονδίνο: 1988), σελ. 48.
[311] Στο ίδιο, σελ. 49.
[312] Alejandro Colás, *International Civil Society* (Blackwell Publishers Ltd: 2002), σελ. 27.

συγκρουσιακής φύσης του ανθρώπου, το κράτος έχει προτεραιότητα σε σχέση με την κοινωνία πολιτών[313].

Σύμφωνα με τον John Locke, η κοινωνία προέχει του κράτους. Η φυσική κατάσταση είναι μία κατάσταση ελευθερίας, και όχι μία ανεξέλεγκτη κατάσταση. Σύμφωνα με τον Jean-Jacques Rousseau, «η μεταβίβαση από μια φυσική κατάσταση σε μια κατάσταση κοινωνικού κράτους δημιουργεί μια αξιοπρόσεκτη κατάσταση στον άνθρωπο, αντικαθιστώντας το ένστικτο με τη δικαιοσύνη και προσδίδοντας ένα ήθος στις κινήσεις του, που εξέλειπε πρωτύτερα»[314].

Ο Alexis de Tocqueville τον 19ο αιώνα επεσήμανε τη βαθιά δημοκρατική αξία των ελεύθερων και ανεξάρτητων ενώσεων των πολιτών. Σύμφωνα με τον Tocqueville, αυτές οι ενώσεις πέρα από το γεγονός ότι οι πολίτες συμμετέχουν στα κοινά προβλήματα ως αυτοτελή αξία και ηθικό προορισμό για τους ίδιους, επιτυγχάνουν και μια αποτελεσματική διακυβέρνηση μειώνοντας ή εξαλείφοντας τον δεσποτισμό και την αυθαιρεσία των κυβερνώντων. Σύμφωνα με τον Tocqueville, η πιο δημοκρατική χώρα είναι εκείνη όπου τα άτομα έχουν αναπτύξει όσο το δυνατόν περισσότερο τη συλλογική δράση και την εφαρμόζουν στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό για κοινωφελείς στόχους.[315].

Σύμφωνα με τον Cohen, θεωρητικοί του 19ου αιώνα επηρεάστηκαν από τη μελέτη της Αμερικανικής δημοκρατίας του Tocqueville και έτσι προσδιόρισαν την έννοια της κοινωνίας πολιτών ως «μια σφαίρα κοινωνικής διάδρασης, διακριτή από την οικονομία και το κράτος, που χαρακτηρίζεται από εθελοντική συνεργασία, ενεργούς πολίτες, τα μέσα επικοινωνίας με την ευρεία έννοια, και από ένα σύνολο νομικών δικαιωμάτων των υποκειμένων»[316].

[313] Στο ίδιο, σελ. 29-30.
[314] Στο ίδιο, σελ. 31.
[315] Jean-Michel Besnier, «Tocqueville et les associations», *Cahiers de Philosophie Politique et Juridique 19,* (1991) σελ. 75-82.
[316] Χρήστος Ι. Παρασκευόπουλος, «Κοινωνικό κεφάλαιο, κοινωνία πολιτών και δημόσια πολιτική. Συλλογική δράση και δημόσια αγαθά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* Τόμ. 106 (2001), σελ. 48.

Κατά τον Georg Wilhelm Friedrich Hegel, η κοινωνία πολιτών ισούται με την αστική κοινωνία που βασίζεται στην αρχή της σύγκρουσης συμφερόντων και η παρεμπόδιση αυτής της σύγκρουσης μπορεί να επιτευχθεί χάρη στο κράτος. Όμως ο Hegel, σε αντίθεση με τον Hobbes, θεωρεί ότι το κράτος έχει καθήκον να προστατέψει την κοινωνία πολιτών[317].

Ο Karl Marx, ο οποίος ανέπτυξε πολλές από τις απόψεις του ως συνέχεια της σκέψης του Hegel, χρησιμοποιεί τη κοινωνία πολιτών και την αστική κοινωνία με την ίδια έννοια. Όμως, κατά την άποψή του, η ύπαρξη του κράτους δεν μπορεί να αποτελέσει λύση για τη σύγκρουση συμφερόντων στη κοινωνία πολιτών. Διότι το κράτος δεν είναι ανεξάρτητο από τη σύγκρουση αυτών των συμφερόντων[318]. Κατά τον Marx, το πραγματικό πρόβλημα και ζητούμενο είναι η κατάργηση των σχέσεων εκμετάλλευσης, η οποία μπορεί να γίνει μόνο με την απόκτηση του ελέγχου των μέσων παραγωγής από την κοινωνία. Άρα η αστική κοινωνία που ονομάζεται διακριτικά και ως κοινωνία πολιτών αποπροσανατολίζει και συνιστά ένα είδος απάτης, στην οποία συνεργούν και το κράτος που προστατεύει την κοινωνία πολιτών και η κοινωνία πολιτών που προσφέρει στο κράτος ένα πολύτιμο στήριγμα[319].

Ευρωπαίοι θεωρητικοί του 20ου αιώνα συνεισέφεραν περαιτέρω στη θεμελίωση της έννοιας της κοινωνίας πολιτών, προσθέτοντας παραμέτρους, όπως η πολιτισμική διάσταση, τα άτυπα δίκτυα συμμετοχής των πολιτών, τα κοινωνικά κινήματα και ο επαναπροσδιορισμός της δημόσιας σφαίρας από επικοινωνιακή άποψη[320]. Συγκεκριμένα, ο Antonio Gramsci θεωρεί ότι η κοινωνία πολιτών βρίσκεται στον ανώτερο δομικό χώρο διότι εκφράζει «την πολιτική και πολιτιστική ηγεμονία μίας κοινωνικής ομάδας επί του συνόλου της κοινωνίας, το ηθικό περιεχόμενο του κράτους». Γι' αυτό το λόγο, η μάχη για την εξουσία δεν θα έπρεπε να δίνεται με την πίεση του κράτους, αντιθέτως, η συναίνεση των καταπιεσμένων τάξεων θα έπρεπε να επιτυγχάνεται με ιδεολογικές προσπάθειες. Έτσι, η χρήση της πίεσης θα γινόταν πιο σπάνια[321]. Επιπλέον, η έμφαση του Gramsci στην πολιτισμική διάσταση οδήγησε στην

[317] Charles Taylor, *Hegel*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), σελ. 431.
[318] Colás, ο.π., σελ. 38.
[319] Στο ίδιο, σελ. 38.
[320] Παρασκευόπουλος, ο.π., σελ. 48.
[321] Norberto Bobbio, "Gramsci and the Civil Society Concept" στο John Keane, ο.π., σελ. 103.

αναγνώριση της θεσμικής συνιστώσας της κοινωνίας πολιτών, διότι οι θεσμοί θεωρούνται πεδίο για τη διαμόρφωση αξιών, νορμών και συλλογικών ταυτοτήτων[322].

Από την άλλη, ο Alain Touraine έδωσε έμφαση στον δυναμικό και απαιτητικό χαρακτήρα της κοινωνίας πολιτών και μίλησε για άτυπα δίκτυα (τα κοινωνικά κινήματα), και τυπικές εθελοντικές και ταξικές οργανώσεις, όπως τα συνδικάτα. Ενώ τέλος, ήταν σημαντική η συνεισφορά του Jurgen Habermas στο να αναγνωριστεί η σχέση μεταξύ «επικοινωνίας και συμβουλευτικής κοινωνικοποίησης» από την άποψη των εσωτερικευμένων νορμών και αξιών που με τη σειρά τους κάνουν πιο ισχυρή την κοινωνία πολιτών[323].

Ο Ernest Gellner τα τελευταία χρόνια του εικοστού αιώνα, συνεισφέρει στην προσέγγιση των εννοιών της «ανοιχτής κοινωνίας» με την κοινωνία πολιτών, τοποθετώντας έτσι και την τελευταία στον αντίποδα όλων των ολοκληρωτικών, απολυταρχικών και ανελεύθερων ιδεολογιών και συστημάτων. Το γεγονός ότι η κοινωνία πολιτών σχεδόν αγκαλιάζει την ανοιχτή κοινωνία οδηγεί στην αποδοχή της ύπαρξης ενός ισορροπημένου πολίτη που είναι παράλληλα και ατομικιστής και εξισωτιστής. Αυτός ο πολίτης επιδιώκει ένα ανιδιοτελές κέρδος διότι εφόσον δεν χρησιμοποιεί τα χρήματα του για την εξουσία και δεν αποζητά την εξουσία, μπορεί να είναι ανεκτικός και να συνεισφέρει στη κοινωνική πρόοδο[324].

Στην ανοιχτή κοινωνία αναφέρθηκε για πρώτη ο Karl Popper στο έργο του «Η Ανοιχτή Κοινωνία και οι Εχθροί της», το οποίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1945 και επανεκδόθηκε συμπληρωμένο το 1952, και με αυτό το βιβλίο του εισήγαγε και καθιέρωσε τις έννοιες της *ανοικτής* και *κλειστής κοινωνίας*. Η «κλειστή» κοινωνία είναι από τη φύση της συντηρητική-αντιδραστική και η άσκηση της εξουσίας σε αυτήν είναι προσανατολισμένη ακριβώς στην κατάπνιξη οποιασδήποτε διάθεσης για αλλαγή. Αντιθέτως, ως «ανοιχτή» νοείται η κοινωνία, στο πλαίσιο της οποίας τα άτομα είναι ελεύθερα και δικαιούνται και δικαιούνται να αναλαμβάνουν ατομικές ευθύνες. Η εμφάνιση της «ανοιχτής κοινωνίας», κατά τον Popper, αποτελεί μια τεράστια επανάσταση στον τρόπο δόμησης της κοινωνικής ζωής και

[322] Παρασκευόπουλος, ο.π., σελ. 49.
[323] Στο ίδιο, σελ. 49.
[324] Ernest Gellner, *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της. Συνθήκες ελευθερίας* (τίτλος πρωτοτύπου: *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals*), (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1996), σελ. 19.

δραστηριότητας, η οποία βέβαια συναντά την αντίδραση των «κλειστών κοινωνιών» που προϋπάρχουν και στηρίζονται από δύο κατηγορίες ανθρώπων, ανασφαλείς και ιδιοτελείς. Ως παράδειγμα στην ανοιχτή κοινωνία ο Popper δίνει την αρχαία Αθήνα, ενώ στη κλειστή κοινωνία την αρχαία Σπάρτη[325].

Η κοινωνία πολιτών, σύμφωνα με τον Gellner βασίζεται στον διαχωρισμό του πολιτεύματος από την οικονομική και κοινωνική ζωή, στην πραγματικότητα από την κοινωνία πολιτών με τη στενότερη έννοια, δηλαδή από το κοινωνικό τμήμα που απομένει όταν αφαιρεθεί το κράτος. Έτσι, η κοινωνία πολιτών προϋποθέτει την ισορροπία δυνάμεων μεταξύ του κοινωνικού και του οικονομικού. Η κοινωνία πολιτών μπορεί να ελέγχει και να αντιτίθεται στο κράτος. Κατά την ευρύτερη έννοια της κοινωνίας πολιτών, ναι μεν οι πολιτικοί δεν εξουσιάζουν τους μη πολιτικούς θεσμούς, όμως από την άλλη, και οι δύο δεν καταπνίγουν τα άτομα. Η κοινωνία πολιτών, αποφαίνεται τελικά ο Gellner, ιδιωτικοποιεί την αρετή, τη σωτηρία και την αλήθεια[326].

2) Η Κοινωνία Πολιτών ως δρών στο νέο παγκόσμιο σύστημα

Προτού εξετάσουμε τις ελληνοτουρκικές σχέσεις στο επίπεδο της κοινωνίας πολιτών, θα πρέπει να εξετάσουμε τον ίδιο τον όρο και τη θέση που έχει σε κάθε μία από τις δύο χώρες. Κατ' αρχήν πρέπει να επισημάνουμε πως δεν υπάρχει ένας διεθνής ευρέως αποδεκτός ορισμός για την κοινωνία πολιτών. Ένας ορισμός είναι αυτός που δίνει ο Ernest Gellner, σύμφωνα με τον οποίο «η κοινωνία πολιτών είναι ένα σύνολο ποικίλων μη κυβερνητικών θεσμών αρκετά ισχυρών ώστε να αντισταθμίζουν το κράτος και που ενώ δεν το εμποδίζουν να εκπληρώσει το ρόλο του ως εγγυητή της ειρήνης και διαιτητή μεταξύ μεγάλων συμφερόντων, μπορούν ωστόσο να το εμποδίσουν να κυριαρχήσει και να εκμηδενίσει το υπόλοιπο της κοινωνίας»[327].

[325] http://sfrang.com/selides/mm1/html/Popper.htm. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Μαΐου 2012. Βλέπε Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies, Volume: Plato, Volume 2: Hegel & Marx*, (Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul, 1945).
[326] Gellner, ο.π., σελ. 19.
[327] Στο ίδιο, σελ. 19.

Στη νεότερη ιστορία, η άποψη του Hegel για τη διαφορά μεταξύ «κράτους» και «κοινωνίας πολιτών» παραμένει η πιο ουσιαστική και σύγχρονη συνεισφορά στην ανάπτυξη της ιδέας της κοινωνίας πολιτών, σε θεωρητικό επίπεδο. Ο Hegel ουσιαστικά συνένωσε όλες τις προηγούμενες απόψεις, δηλαδή μίλησε για το αρχαίο «ήθος» και ταυτόχρονα για τη σύγχρονη ελευθερία του ατόμου. Σύμφωνα με τον θεωρητικό, η κοινωνία πολιτών προσδιορίζεται ως ο χώρος κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων. Αυτή η αλληλεπίδραση προϋποθέτει τρία πράγματα: ένα σύστημα αναγκών (δηλαδή την οικονομία), τη διαχείριση της δικαιοσύνης – που προστατεύει την ιδιοκτησία ως τη πηγή της ατομικής ελευθερίας – και την αστυνομία και συντεχνία ως ρυθμιστές των δύο προηγούμενων[328].

Ο Gramsci προχώρησε αυτή την άποψη ένα βήμα παραπέρα ισχυριζόμενος ότι για να νομιμοποιηθεί η ιδεολογία της άρχουσας τάξης θα πρέπει να ενσωματωθούν τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και ιδίως η εργατική τάξη. Στις καπιταλιστικές κοινωνίες η αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας βασίζεται στην οργανωμένη κοινωνία πολιτών, δηλαδή στην εκκλησία, την οικογένεια και στα εργατικά συνδικάτα. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Gramsci διαχώρισε το κράτος από τη κοινωνία πολιτών και απέδωσε στην τελευταία το ρόλο της διάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας[329].

Στη μελέτη των διεθνών σχέσεων για πολλές δεκαετίες οι μη κυβερνητικές οργανώσεις δεν λαμβάνονταν υπόψη ως δρώντες, διότι κυριαρχούσε η θεωρία του ρεαλισμού, ως άποψη. Παρότι κάποιοι μελετητές της σχολής του πλουραλισμού και του φιλελευθερισμού, ξεκινώντας από το 1970 υποστήριζαν ότι θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη, η πλειονότητα των μελετητών θεωρούσε ότι οι μη κυβερνητικές οργανώσεις δεν έχουν σχέση με τη διεθνή πραγματικότητα από πολιτική και διπλωματική άποψη, εφόσον δεν εντάσσονταν κάπου συγκεκριμένα στο κρατο-κεντρικό σύστημα.

[328] Colás, ο.π., σελ. 38-40.
[329] Αλέξανδρος Αφουξενίδης και Κλεάνθης Συρακούλης, «Ανάμεσα στο κράτος και στην αγορά: διερευνώντας ζητήματα διοίκησης και διαχείρισης από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις στο Κλεάνθης Συρακούλης και Αλέξανδρος Αφουξενίδης (επιμ.), *Η δυναμική και τα όρια της κοινωνίας πολιτών*, (Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός, 2008), σελ. 11.

Ωστόσο προς τα τέλη του 20ου αιώνα έχουμε περάσει από την πολιτική ισχύος και την ισορροπία δυνάμεων σε ορισμούς όπως η συνεργασία και η επίλυση συγκρούσεων. Ζούμε σε μία πολυκεντρική διεθνή κοινωνία, όπου πέρα από τους κυβερνητικούς και διακυβερνητικούς δρώντες, πρέπει πλέον να λαμβάνουμε υπόψη μας και τους μη κυβερνητικούς δρώντες[330].

Στη δεκαετία του ’70 και του ’80, οι μελετητές προσδιόριζαν την αλληλεξάρτηση ως τον καθοριστικό παράγοντα στις διεθνείς πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις. Όμως σήμερα, ο παραδοσιακός διαχωρισμός μεταξύ υψηλής πολιτικής (ασφάλεια, πολιτικές σχέσεις μεταξύ κρατών) και χαμηλής πολιτικής (οικονομία, περιβάλλον, εμπόριο, πολιτισμός) φαίνεται να μην αρκεί πλέον για να αναλύσει κανείς τις σχέσεις μεταξύ κρατών. Στην άσκηση της παγκόσμιας πολιτικής δεν έχουν πλέον αποκλειστικό ρόλο μόνο τα υπουργεία εξωτερικών και άμυνας της εκάστης χώρας, αλλά και οι μη κρατικοί θεσμοί, και οι δρώντες που ασχολούνται με τη βιομηχανία, το εμπόριο, το περιβάλλον και τη μετανάστευση[331].

Επομένως, σήμερα όλο και περισσότεροι διεθνολόγοι στρέφονται στη μελέτη της επιρροής που ασκούν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις στη διαμόρφωση της παγκόσμιας πολιτικής. Από την άλλη, τα κράτη και οι διακυβερνητικοί οργανισμοί έχουν αρχίσει επίσης να αναγνωρίζουν τον ρόλο που παίζουν οι ΜΚΟ. Ένα παράδειγμα αυτής της αναγνώρισης στην Ελλάδα είναι η δημιουργία της Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας (ΥΔΑΣ) στα τέλη του 1990. Και ενώ η Ελλάδα το 1999 ήταν το μοναδικό κράτος-μέλος της ΕΕ που δεν είχε θεσμικό πλαίσιο για τη δράση των ανθρωπιστικών και αναπτυξιακών μη κυβερνητικών οργανώσεων, στα τέλη του 2005 το Ειδικό Μητρώο του ΥΔΑΣ έφτασε να αριθμεί 371 εγγεγραμμένα μέλη. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι η παράμετρος των ΜΚΟ έχει παραμεληθεί σημαντικά στην Ελλάδα σε σχέση με τον υπόλοιπο κόσμο, τόσο σε ακαδημαϊκό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο πολιτικών, διπλωματών και δημοσιογράφων[332].

---

[330] Χρήστος Α. Φραγκονικολόπουλος, *Ο παγκόσμιος ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων,* (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2007), σελ. 21.

[331] Βλέπε R.O. Keohane και J.S., jr, Nye, *Power and Interdependence,* World Politics in Transition, Boston, Little Brown, 1977 και J.N. Rosenau, , *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*. (Princeton: Princeton University Press, 1990).

[332] Φραγκονικολόπουλος, ο.π., σελ. 23-24.

Ιστορικά συναντούμε τις μη κυβερνητικές οργανώσεις από τα τέλη του 18ου αιώνα. Ενδεικτικά, ήδη το 1775 υπήρχαν ΜΚΟ που αγωνίζονταν για την κατάργηση του δουλεμπορίου. Όμως σήμερα υπάρχει μία σημαντική διαφορά σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες: ο αριθμός των μη κυβερνητικών οργανώσεων που αποτελούν μέρος του παγκόσμιου συστήματος είναι μεγαλύτερος από ποτέ και ταυτόχρονα το φάσμα των δραστηριοτήτων τους είναι ευρύτερο όσο ποτέ[333].

Δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός για τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, ενώ και η ανομοιογένεια των ίδιων των ΜΚΟ δυσχεραίνει τις προσπάθειες να δοθεί ένας συγκεκριμένος ορισμός. Παρ' ότι δεν υπάρχει ένας κοινός ορισμός της κοινωνίας πολιτών, οι διάφοροι διεθνείς οργανισμοί όπως ο ΟΟΣΑ[334], ο ΟΗΕ κ.α. έχουν δικούς τους ορισμούς. Σύμφωνα με τη Παγκόσμια Τράπεζα[335] οι μη κυβερνητικές οργανώσεις είναι «ιδιωτικές οργανώσεις» που αναλαμβάνουν δράση για να προσφέρουν ανακούφιση, να προωθήσουν τα συμφέροντα των φτωχών, να προστατέψουν το περιβάλλον, να παράσχουν βασικές κοινωνικές υπηρεσίες και να συμβάλλουν στην ανάπτυξη των κοινοτήτων για τις οποίες εργάζονται.

Από την άλλη, ο ΟΗΕ αναγνωρίζει σχεδόν όλες τις ιδιωτικές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται ως ΜΚΟ, αρκεί να μην ελέγχονται από τις κυβερνήσεις, να μην επιδιώκουν να καταλάβουν την εξουσία, να μην είναι κερδοσκοπικές ή εγκληματικές. Επομένως βλέπουμε ότι υπάρχουν πολλοί ορισμοί[336].

Δικό της ορισμό έχει και η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία βρίσκεται στην ίδια γραμμή με την φιλελεύθερη προσέγγιση. Αυτός ο ορισμός περιλαμβάνει τις οργανώσεις που δεν είναι κρατικές, βρίσκονται στη δημόσια σφαίρα ως ο τρίτος τομέας, ενώ καταλαμβάνουν, σε μικρότερο βαθμό, και την οικονομική σφαίρα. Έτσι, η ΕΕ στη διακήρυξή της για την

[333] Στο ίδιο, σελ. 29-31.
[334] Βλέπε επίσημη ιστοσελίδα του ΟΟΣΑ: http://www.oecd.org/dataoecd/1/3/35744346.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Ιουνίου 2010.
[335] World Bank, NGOs and Civil Society, Defining Civil Society: http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/CSO/0,,contentMDK:20101499~menuPK:244752~pagePK:220503~piPK:220476~theSitePK:228717,00.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Ιουνίου 2010.
[336] Επίσημη ιστοσελίδα του ΟΗΕ: http://www.un.org/en/civilsociety/index.shtml. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Ιουνίου 2010.

κοινωνία πολιτών έχει κατατάξει τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, τις ομάδες πίεσης, τους επιχειρηματικούς συνδέσμους, τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, τις οργανώσεις σε κοινοτικό επίπεδο και τις θρησκευτικές οργανώσεις[337].

Η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στην Ευρώπη και ο παραπάνω ορισμός που προέκυψε πρόσφατα είναι στενά συνδεδεμένοι με την εξέλιξη των μεταβιομηχανικών κρατών και των κοινωνικών αναγκών που προέκυψαν. Έτσι, καθώς η Ευρώπη μεταβίβασε την κυριαρχία της σε μερικά βασικά θέματα σε υπερεθνικό επίπεδο και στις χαμηλότερες περιφερειακές μονάδες, οι ΜΚΟ αναπόφευκτα απέκτησαν έναν ευρύτερο χώρο για παρέμβαση στην πολιτική. Αργότερα οι περισσότερες χώρες υιοθέτησαν το δυτικοευρωπαϊκό μοντέλο σχέσεων κυβέρνησης – κοινωνίας και η συζήτηση περί της ταυτότητας του έθνους – κράτους παρέμεινε στις παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις και τους παραδοσιακούς πολιτικούς μηχανισμούς. Η κοινωνία πολιτών σε αυτές τις χώρες, αν και προϋπήρχε σε διαφορετικές μορφές, αντανακλούσε αυτούς τους μηχανισμούς. Σε αυτές τις περιπτώσεις η ανάπτυξη και τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας πολιτών σε αυτές τις χώρες, όπως η Ελλάδα μέχρι πρόσφατα και η Τουρκία μέχρι και σήμερα, δεν έχουν απαλλαγεί από τη γενική κοινωνική ένταση που υπάρχει μεταξύ της κοινωνικής αλλαγής που αναπόφευκτα λαμβάνει χώρα και της διαπραγμάτευσης της θέσης και ταυτότητας του έθνους – κράτους[338].

Όμως παρά την απουσία ενός κοινά αποδεκτού ορισμού, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Κατ' αρχήν, ο όρος «μη κυβερνητική οργάνωση» έχει ενταχθεί ήδη από το 1945 στον καταστατικό χάρτη του ΟΗΕ στο άρθρο 71, όπου αναφέρεται πως μπορούν να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις των οργάνων, χωρίς να έχουν δικαίωμα ψήφου[339]. Το άρθρο 71 του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών θεωρείται σήμερα ανεπαρκές, αφού υπάρχουν χιλιάδες διεθνείς και εθνικές μη κυβερνητικές οργανώσεις οι οποίες αναπτύσσουν δραστηριότητες στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών, χωρίς να διαθέτουν

[337] Βλέπε την έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, στο πλαίσιο της διαμόρφωσης της Λευκής Βίβλου για τη Διακυβέρνηση, "Consultation and Participation of Civil Society", (Ιούνιος 2001), σελ. 9-10, http://ec.europa.eu/governance/areas/group3/report_en.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Ιουνίου 2010.

[338] Meriç Özgüneş, "Eu Policy and NGOs and its Reflection in Greece and Turkey", σελ. 1, www.euborderconf.bham.ac.uk/case/GreeceTurkey/GrTOzgunes.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Νεομβρίου 2009.

[339] Φραγκονικολόπουλος, ο.π., σελ. 39-41.

το συμβουλευτικό status του άρθρου 71[340]. Όσο για τα κοινά γνωρίσματά τους, έχουν θεσμική οντότητα, είναι ιδιωτικές πρωτοβουλίες, είναι μη κερδοσκοπικές, αυτόνομες και έχουν εθελοντικό χαρακτήρα[341].

Ένας διαχωρισμός των ΜΚΟ είναι σε λειτουργικές/επιχειρησιακές και υπερασπιστικές/ακτιβιστικές, ενώ ένας άλλος διαχωρισμός είναι σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Οι λειτουργικές/επιχειρησιακές ΜΚΟ έχουν ως κύρια δραστηριότητα την παροχή ανθρωπιστικών και αναπτυξιακών υπηρεσιών, ενώ οι υπερασπιστικές/ακτιβιστικές ΜΚΟ επιδιώκουν να επηρεάσουν τη κοινή γνώμη, τους πολιτικούς και τα κέντρα χάραξης πολιτικής και λήψης αποφάσεων[342].

Επιπλέον, ένας άλλος διαχωρισμός που γίνεται μεταξύ των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων βασίζεται στα εξής τέσσερα χαρακτηριστικά: α) τον σεκουλαρισμό, δηλαδή την έμφαση στον άνθρωπο και το ήθος σε αντίθεση με τη θρησκεία, β) την ανοιχτή συμμετοχή, με μόνο προαπαιτούμενο την κοινή πολιτική άποψη, γ) τη παγκοσμιότητα, δηλαδή να έχουν ένα παγκόσμιο μήνυμα και δ) τη δημοσιότητα, δηλαδή την εξάρτηση από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης[343].

Σε διεθνές επίπεδο από το 1970 και μετά καταγράφεται μια εντυπωσιακή αύξηση των διεθνών μη κυβερνητικών οργανώσεων, ιδίως εκείνων που δραστηριοποιούνται στον τομέα της αναπτυξιακής βοήθειας και της προστασίας του περιβάλλοντος. Η Συνδιάσκεψη του Ρίο (1992) για το περιβάλλον και την ανάπτυξη χαρακτηρίστηκε από μία άνευ προηγουμένου συμμετοχή και κινητοποίηση των διεθνών μη κυβερνητικών οργανώσεων που ανέδειξε το νέο ενεργό τους ρόλο στην παγκόσμια πολιτική[344].

[340] Χαράλαμπος Ανθόπουλος, «Πολιτικά Κόμματα και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις», Κοινωνία Πολιτών, Τεύχος 8, (Χειμώνας 2002), http://www.koinoniapoliton.gr/site/content/view/170/27/lang,el_GR.UTF8/ Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Νοεμβρίου 2009.
[341] Φραγκονικολόπουλος, ο.π., σελ. 39-40.
[342] Στο ίδιο, σελ. 41.
[343] Colás, ο.π., σελ. 71-72.
[344] Χαράλαμπος Ανθόπουλος, «Πολιτικά Κόμματα και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις».

Σε εθνικό επίπεδο, στις δυτικές ευρωπαϊκές χώρες, η παρουσία των μη κυβερνητικών οργανώσεων γίνεται ιδιαίτερα αισθητή κατά τη δεκαετία του 1990. Οι εθνικές μη κυβερνητικές οργανώσεις στις χώρες αυτές υιοθέτησαν πολλά από τα θέματα που ανέδειξαν τα «νέα κοινωνικά κινήματα» (το οικολογικό κίνημα, το φεμινιστικό κίνημα, το ειρηνιστικό κίνημα, τα κινήματα για την ποιότητα ζωής, για τα δικαιώματα των μειονοτήτων) και απορρόφησαν ένα μέρος της κοινωνικής βάσης των κινημάτων αυτών που γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη και διάδοση κατά τη δεκαετία του 1970 και του 1980[345].

Στη διεθνή συζήτηση η σύνδεση των μη κυβερνητικών οργανώσεων με την έννοια της «κοινωνίας των πολιτών» γίνεται με αναφορά κυρίως στο Τοκβιλιανό παράδειγμα, σύμφωνα με το οποίο η «κοινωνία των πολιτών» είναι ένας χώρος όπου οι οργανωμένοι πολίτες αξιοποιούν την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι ως θεσμικό αντίβαρο στον κρατικό αυταρχισμό, ως δύναμη εκδημοκρατισμού «από τα κάτω», ως «σχολείο δημοκρατίας», ως μέθοδο παραγωγής «κοινωνικού κεφαλαίου» και ακόμη ως όχημα για κοινωνικές δράσεις που συμβάλλουν στο «κοινό καλό»[346].

Σύμφωνα με μία αντίληψη, οι ρόλοι που αναλαμβάνουν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις είναι ο έλεγχος της κρατικής πολιτικής, η άσκηση πίεσης, η ανάπτυξη εναλλακτικών τρόπων αντιμετώπισης των προβλημάτων, η παροχή υπηρεσιών στους αδύναμους και η υποστήριξη άλλων μη κυβερνητικών οργανώσεων[347].

Ωστόσο, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις δέχονται κατά καιρούς έντονη κριτική για ορισμένες αδυναμίες που παρουσιάζουν. Κατ' αρχήν εντοπίζονται σημαντικές αδυναμίες όσον αφορά τη δημοκρατικότητα, τη διαφάνεια και την αντιπροσωπευτικότητά τους, τη λογοδοσία, την ολοένα και αυξανόμενη χρηματοδότησή τους από κυβερνήσεις, κάτι που οδηγεί και σε ένα είδος εξάρτησης από τις πολιτικές των εν λόγω κυβερνήσεων, ενώ τέλος, στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν, κατηγορούνται ότι υιοθετούν στρατηγικές και μοντέλα ανάπτυξης που επικρατούν στον επιχειρηματικό τομέα και έτσι υπονομεύουν την ηθική

[345] Στο ίδιο.
[346] Στο ίδιο.
[347] Φραγκονικολόπουλος, ο.π., σελ. 138.

αξιοπιστία στην οποία στηρίζονται οι πολιτικές επιτυχίες τους στη παγκόσμια πολιτική σκηνή[348].

Βέβαια, δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι η κρατική βοήθεια και στήριξη στις ΜΚΟ έχει οδηγήσει και σε σειρά πρωτοβουλιών που έχουν αναλάβει οι τελευταίες στην επίλυση διενέξεων και συγκρούσεων, όπως για παράδειγμα, στην περίπτωση της Αγκόλας στα μέσα της δεκαετίας του ’90 και την ανασυγκρότηση στη Μοζαμβίκη κατά την περίοδο 1992-1995. Προτιμήθηκαν ως μεσολαβητές από τις κυβερνήσεις διότι θεωρήθηκαν πιο έντιμες, πιο ευέλικτες και πιο αποδοτικές στην παροχή υπηρεσιών και τέλος, θεωρήθηκε ότι μπορούν να δημιουργήσουν θεσμούς και να προωθήσουν τη λαϊκή συμμετοχή σε τοπικό επίπεδο[349].

3) Ο ρόλος της κοινωνίας πολιτών στην επίλυση συγκρούσεων

Σύμφωνα με την Catherine Barnes, οι κυριότερες λειτουργίες της κοινωνίας πολιτών στην αντιμετώπιση των συγκρούσεων είναι οι εξής[350]: 1) διενέργεια σύγκρουσης με εποικοδομητικό τρόπο, 2) μετατόπιση της συγκρουσιακής συμπεριφοράς, 3) προσδιορισμός της ημερησίας διάταξης της ειρήνης, 4) κινητοποίηση των ψηφοφόρων για την ειρήνη, 5) μείωση της βίας και προώθηση της σταθερότητας, 6) οικοδόμηση της ειρήνης / επίλυση συγκρούσεων, 7) οικοδόμηση της ειρήνης σε κοινοτικό επίπεδο, 8) αλλαγή των ριζικών αιτιών και ίδρυση της κουλτούρας της ειρήνης[351].

Όσον αφορά στη πρώτη θέση, η σύγκρουση θεωρείται ένας τρόπος προληπτικής δράσης για την επίτευξη της κοινωνικής αλλαγής και είναι ένα χαρακτηριστικό του αγώνα για δικαιοσύνη. Επομένως, οι ακτιβιστές της κοινωνίας πολιτών μπορούν αφενός να αντισταθούν

[348] Στο ίδιο, σελ. 207-208.
[349] Στο ίδιο, σελ. 219.
[350] Catherine Barnes, “Civil society and peacebuilding: Mapping functions in working for peace”, *The International Spectator*, Τόμ. 44 Αρ. 1 (2009), σελ. 134-135.
[351] Σύμφωνα με σημείωση της παραπάνω συγγραφέως, η Παγκόσμια Τράπεζα κατηγοριοποιεί ελαφρώς διαφορετικά τους ρόλους της κοινωνίας πολιτών στην οικοδόμηση της ειρήνης: προστασία, επίβλεψη/έγκαιρη προειδοποίηση, υποστήριξη/δημόσια επικοινωνία, κοινωνικοποίηση, κοινωνική συνοχή, διαμεσολάβηση/διοργάνωση και παροχή υπηρεσιών.

στις δυνάμεις καταπίεσης, και αφετέρου να εκθέσουν την καταπίεση και άρα να απονομιμοποιήσουν την εξουσία των δυνάμεων καταπίεσης[352].

Πολλοί μεσολαβητές για την οικοδόμηση της ειρήνης προωθούν τον άμεσο διάλογο μεταξύ των μερών της σύγκρουσης και κατ' αυτόν τον τρόπο πολλές φορές καταρρίπτεται η προκατάληψη που υπάρχει ότι «ο άλλος» είναι εχθρός. Επομένως, η συνειδητοποίηση ότι ο άλλος είναι ένας άνθρωπος σαν εμάς μπορεί να κλονίσει τις αντιλήψεις και να αποτελέσει πρόκληση στην οικοδομημένη εικόνα του εχθρού[353].

Πέρα από την εύρεση τρόπων λήξης της σύγκρουσης, οι βιώσιμες ειρηνευτικές διαδικασίες θα πρέπει να ασχολούνται και με τη στήριξη των κοινωνιών για την οικοδόμηση ενός πιο δίκαιου και ειρηνικού μέλλοντος. Σε κάποιες συγκρούσεις, οι ακτιβιστές της κοινωνίας πολιτών έχουν ξεκινήσει μια δημόσια συζήτηση για το είδος της κοινωνίας που οι άνθρωποι θέλουν να δημιουργήσουν. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν η διαδικασία του Χάρτη Ελευθεριών στη Νότια Αφρική και ο Μεγάλος Εθνικός Διάλογος στη Γουατεμάλα. Αυτή η διαδικασία δεν αποτελεί μόνο ένα προσχέδιο των στόχων για το μέλλον, αλλά βοηθά και στη διατύπωση των βαθύτερων αιτιών της σύγκρουσης, επομένως αποτελεί μέρος της ημερησίας διάταξης των διαπραγματεύσεων[354].

Πολλές φορές όσοι εμπλέκονται σε ένοπλη σύγκρουση, δικαιολογούν αυτή την πράξη τους λέγοντας ότι η κοινή γνώμη τους στηρίζει. Η κοινωνία των πολιτών αποκρούει αυτή τη προσέγγιση, δείχνοντας ότι η κοινή γνώμη απορρίπτει την ένοπλη σύγκρουση και υποστηρίζει τις εναλλακτικές λύσεις. Τα ΜΜΕ που στηρίζουν την ειρήνη, τα καλλιτεχνικά πρότζεκτ, οι συναυλίες και άλλες δημιουργικές μέθοδοι έχουν καταφέρει να αγγίξουν το ευρύτερο κοινό. Σε κάποιες περιπτώσεις, η αντίδραση εναντίον της ένοπλης σύγκρουσης έχει πάρει μαζικές μορφές, όπως στις περιπτώσεις της χώρας των Βάσκων, τη Κολομβία, τις Φιλιππίνες και τη Σρι Λάνκα[355].

[352] Barnes, ο.π., σελ. 135.
[353] Στο ίδιο, σελ. 136.
[354] Στο ίδιο, σελ. 136.
[355] John A. Wanis-St. και D. Kew, "Civil Society and Peace Negotiations: Confronting Exclusion", *International Negotiations,* Τόμ. 13 (2008), σελ. 11-36.

Επιπρόσθετα στη δημιουργία ενός κλίματος πρόσφορου για συνομιλίες, οι δρώντες της κοινωνίας πολιτών ενίοτε μπορούν να αναλάβουν και άμεσο ειρηνευτικό ρόλο. Μπορούν να βοηθήσουν στη δημιουργία δίαυλων επικοινωνίας μεταξύ των συγκρουόμενων μερών. Μπορούν να δημιουργήσουν υποστηρικτικούς δίαυλους, εκμεταλλευόμενοι την ανεπίσημη και χαμηλού προφίλ θέση τους, χάρη στο οποίο μπορούν να καταφέρουν τη δέσμευση των μερών χωρίς να μεταβιβάσουν έμμεσα τη νομιμότητα. Μπορούν επίσης να διευκολύνουν τη διαδικασία διαλόγου δεύτερης τροχιάς, όπως στην περίπτωση της Νότιας Αφρικής, της Βόρειας Ιρλανδίας και του Τατζικιστάν[356].

Οι ανεπίσημοι δρώντες της κοινωνίας πολιτών έχουν ενεργήσει επίσης και ως οι κύριοι διαμεσολαβητές και διοργανωτές των επίσημων ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων. Τέλος, η κοινωνία πολιτών μπορεί να φανεί χρήσιμη στη συνομολόγηση συμφωνιών για νέες κρατικές δομές. Σε αυτό το θέμα μπορεί να βοηθήσει με τρείς τρόπους: 1. Αντιπροσωπευτική συμμετοχή μέσω των πολιτικών κομμάτων, όπως συνέβη στην περίπτωση της Βόρειας Ιρλανδίας και της Νότιας Αφρικής, 2. Διαβουλευτικοί μηχανισμοί μέσω των οποίων η κοινωνία πολιτών έχει την ευκαιρία να εκφέρει απόψεις και να σχηματίσει προτάσεις, όπως συνέβη στη Γουατεμάλα και 3. Άμεση συμμετοχή, όπου όλοι οι ενδιαφερόμενοι εμπλέκονται σε μια διαδικασία ανάπτυξης και εφαρμογής συμφωνιών προκειμένου να απευθυνθούν στη σύγκρουση, τυπικά σε ένα πιο τοπικό επίπεδο, όπως συνέβη στο Μαλί[357].

Οι μελέτες για τις μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ) υποστηρίζουν ότι αυτές συνδέονται περισσότερο με το κράτος παρά με τη κοινωνία. Επομένως, το κράτος αναπόφευκτα διαμορφώνει τη φύση και το ρόλο της κοινωνίας πολιτών. Σε εθνικιστικά, αν και δημοκρατικά κράτη, η κοινωνία των πολιτών ενδέχεται να περιλαμβάνει και «μη κοινωνικούς» δρώντες, επιδιώκοντας φυλετική ή ξενοφοβική ημερησία διάταξη. Σε δημοκρατίες με έντονη στρατιωτική παρουσία και στρατιωτική κουλτούρα, η κοινωνία των πολιτών συχνά συνδέεται με την ώθηση για εκδημοκρατισμό και αποστρατιωτικοποίηση της πολιτικής. Σε δημοκρατίες ιδρυμένες επάνω σε μια δυνατή ιδεολογική συναίνεση (π.χ.

[356] Barnes, ο.π., σελ. 139.
[357] C. Barnes (επιμ.), *Owning the Process: Public Participation in Peacemaking*, (Λονδίνο: Conciliation Resources, 2002).

Ζιονισμός, Κεμαλισμός), η κοινωνία πολιτών δρα υπό τη μορφή της παρακολούθησης και άσκησης κριτικής στο κράτος εντός καθαρών, μολονότι μη εκφρασμένων, ιδεολογικών ορίων. Μετά από αυτά τα όρια, τα συμβόλαια των «κοινωνικό-πολιτιστικών αντανακλαστικών» και η κοινωνία πολιτών, μαζί με το κράτος, δρουν ώστε να αντιμετωπίσουν πραγματικές ή θεωρητικές απειλές εναντίον της εδραιωμένης ιδεολογικής τάξης[358].

4) Η Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα ο αγγλικός όρος «non governmental organizations» μεταφράζεται ως «μη κυβερνητικές οργανώσεις». Πρόσφατα μάλιστα ο όρος «μη κυβερνητικές οργανώσεις» έκανε την εμφάνισή του και στην ελληνική νομοθεσία, στο νόμο 2731/1999 για την αναπτυξιακή βοήθεια (άρθρα 10 έως 17) και στο νόμο 2646/1998 για την ανάπτυξη του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας (άρθρο 12).

Η απόδοση του όρου στα ελληνικά ως «μη κυβερνητικές οργανώσεις» είναι ευρέως διαδεδομένη, αν και εσφαλμένη. Στην ελληνική γλώσσα η «Κυβέρνηση» είναι το συνταγματικό όργανο που κατευθύνει τη γενική πολιτική της χώρας και απαρτίζεται από τον Πρωθυπουργό και τους Υπουργούς (άρθρα 82 και 81 του Συντάγματος). Υπάρχουν συλλογικά κυβερνητικά όργανα (νόμος 1558/1985), όχι όμως και «κυβερνητικές οργανώσεις», επομένως δεν έχει νόημα ο όρος «μη κυβερνητικές οργανώσεις»[359].

Εξετάζοντας την εξέλιξη της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα, βλέπουμε πως οι απόψεις για το πότε εμφανίστηκε στην Ελλάδα διίστανται. Σύμφωνα με τον Παντελή Σκλιά (Ευρωπαϊκή Προοπτική) στην Ελλάδα εμφανίστηκε πρόσφατα, μετά το 1998, ενώ σύμφωνα με τον καθηγητή Αντώνη Μακρυδημήτρη εμφανίστηκαν με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Αφουξενίδη (Κοινωνιολόγος – Ελληνικό Ανοιχτό

[358] Raffaele Marchetti και Nathalie Tocci, "Conflict Society: Understanding the Role of Civil Society in Conflict", *Global Change, Peace & Security*, Τόμ. 21 Αρ. 2, (2009), σελ. 203.
[359] Από την εκπομπή του Χρήστου Φραγκονικολόπουλου στην ΕΤ-3 «Κοινωνία Πολιτών», Ιανουάριος 2005.

Πανεπιστήμιο ΕΓΕΜ) από τα τέλη του 1990 και μετά υπήρξε χρηματοδότηση από το Υπουργείο Εξωτερικών, ενώ παλιότερα υπήρχαν αριστερά κινήματα κατά τις δεκαετίας του 1970 και 1980 τα οποία αποτελούσαν μία μορφή κοινωνίας πολιτών εκείνης της περιόδου[360].

Σύμφωνα με τον Νίκο Δεμερτζή, πολύ πριν ιδρυθεί το ελληνικό κράτος υπήρξε έντονη η επιρροή της Εκκλησίας, κάτι που λόγω του αυτοκρατορικού και ιμπεριαλιστικού της χαρακτήρα λειτούργησε αρνητικά στην ανάπτυξη της Κοινωνίας Πολιτών[361].

Κατά τον Δεμερτζή, ο κοινωνικός σχηματισμός στην Ελλάδα προσδιορίζεται από τρεις παραμέτρους: α) την ανισορροπία στην ανάπτυξη των κοινωνικών και πολιτικών δομών, η οποία με τη σειρά της οδήγησε σε «άτυπες» μορφές πολιτικής κινητοποίησης, β) την «αμεσότητα» μεταξύ κράτους και κοινωνίας, η οποία επετεύχθη με διαμεσολαβήσεις πελατειακού χαρακτήρα ή κινητοποιήσεις λαϊκιστικών μορφών, κάτι που με τη σειρά του δημιούργησε συνθήκες αποτρεπτικές για τη συγκρότηση και ανάπτυξη πολιτικών και κοινωνικών δομών που θα συνέβαλαν στην οργανωτική θεμελίωση της κοινωνίας πολιτών, γ) την εξωθεσμική ανάπτυξη του πολιτικού συστήματος και την παρασυνταγματική λειτουργία των μηχανισμών [τρεις εμπειρίες έπαιξαν ρόλο σε αυτό: ο εθνικός διχασμός (1915-1916), ο εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) και η στρατιωτική δικτατορία (1967-1974)][362].

Από την άλλη, το κράτος αντιμετώπισε αυτά τα προβλήματα και λειτούργησε κατά αυτόν τον τρόπο διότι η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει τους μηχανισμούς που θα συγκέντρωναν τα πολλαπλά και διάσπαρτα κοινωνικά συμφέροντα και να αναπτύξει τις προϋποθέσεις πολιτικής έκφρασης των κοινωνικών ομάδων και παρέμβασης στα κέντρα εξουσίας[363].

[360] Στο ίδιο.
[361] Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα* (Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, 1995), σελ. 128.
[362] Στο ίδιο, σελ. 253-255.
[363] Στο ίδιο, σελ. 260.

Σύμφωνα με τον Δημήτρη Σωτηρόπουλο, μετά το 1974, παρατηρήθηκε ιδιαίτερα έντονη πολιτική συμμετοχή στην Ελλάδα. Όμως αργότερα, κυρίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980, μειώθηκε σημαντικά η πολιτική συμμετοχή. Κατά τον ίδιο τρόπο, μειώθηκε τόσο η συμμετοχή στις εθελοντικές οργανώσεις, όσο και στα εργατικά συνδικάτα. Συγκεκριμένα, κατά τη μεταπολίτευση, δεν σημειώθηκαν ρήξεις σε επίπεδο κοινωνικών δομών και δεν προέκυψαν σημαντικά, ριζοσπαστικά κοινωνικά κινήματα ή ρεύματα εκτός πολιτικών κομμάτων. Εκείνη την εποχή το ΠαΣοΚ και τα κόμματα της Αριστεράς ήταν αρκετά για να απορροφήσουν τον ριζοσπαστισμό των λαϊκών στρωμάτων και της νεολαίας[364].

Κατά τον Δεμερτζή, η υπολειτουργία της ελληνικής κοινωνίας οδήγησε στο να πάρει τον έλεγχο ο κομματικός μηχανισμός και να συγκροτήσει και αναπαράγει τα κοινωνικά συμφέροντα. Η διάρθρωση των κομμάτων σε εθνικό επίπεδο στη μεταπολεμική περίοδο δεν απέτρεψε τον πελατειακό χαρακτήρα παρέμβασής τους. Επομένως, ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της εξουσίας δημιούργησε τις συνθήκες εξουδετέρωσης της κοινωνίας των πολιτών, πήρε δηλαδή αυταρχικό χαρακτήρα. Από την άλλη, ο αυταρχισμός δεν μπορεί να πάρει ολοκληρωτική μορφή εάν οι αυταρχικές επιλογές δεν στηρίζονται στην ανοχή της κοινωνίας των πολιτών. Όμως η ελληνική κοινωνία πολιτών δεν ανέχθηκε μακροπρόθεσμα τις αυταρχικές λύσεις και αυτό στηρίζεται στους ιστορικούς όρους συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας[365].

Είναι γεγονός ότι μετά το 1974 υπήρξε μία παροδική εμφάνιση κοινωνικών κινημάτων που δεν ελέγχονταν από τον κομματικό μηχανισμό και μία άτυπη συμμετοχή ορισμένων κοινωνικών ομάδων σε ανεπίσημες, συλλογικές δραστηριότητες, οι οποίες εντάσσονται στην κοινωνία πολιτών[366]. Όμως, η ενσωμάτωση της αγροτικής περιφέρειας που εξελίχθηκε παράλληλα με τις παραπάνω εξελίξεις, δεν έφερε μαζί της και την ανάπτυξη οργανωτικών πολιτικών σχηματισμών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην ενταχθούν οι αγροτικές μάζες στο πολιτικό παιχνίδι. Αυτόν τον ρόλο τον ανέλαβαν τα πελατειακά δίκτυα και οι σχέσεις

[364] Δημήτρης Σωτηρόπουλος, «Νέες τάσεις στη κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα του 21ου Αιώνα», *Ένωση Πολιτών για τη Παρέμβαση, Περιοδικό Κοινωνία Πολιτών*, Τεύχος 11, (Καλοκαίρι 2005), http://www.koinoniapoliton.gr/site/content/view/296/27/lang,el_GR.UTF8/ Ημερομηνία επίσκεψης: 23 Απριλίου 2008.
[365] Δεμερτζής, ο.π., σελ. 262-264.
[366] Σωτηρόπουλος, ο.π.

πατρωνίας στο πλαίσιο των χαλαρών οργανωτικών δομών των κομμάτων ή των προσωπικών διασυνδέσεων[367].

Μετά την πτώση της δικτατορίας, ουσιαστικά, επιδιώχθηκε να υπάρξει διάρθρωση του πολιτικού συστήματος στη βάση των δημοκρατικών αρχών, γεγονός που θα νομιμοποιούσε τον νέο τύπο κυριαρχίας που θα διαμορφωνόταν πλέον στο πλαίσιο της λειτουργίας του κοινοβουλευτισμού. Η νομιμοποίηση του συστήματος δηλαδή δεν αφορά μόνο στη νομιμοποιημένη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού, αλλά συσχετίζεται και με τον συνολικό επαναπροσδιορισμό της σχέσης κοινωνίας, ομάδων συμφερόντων, κομμάτων και κράτους[368].

Στο πλαίσιο της «κομματικής δημοκρατίας»[369] που θεμελιώθηκε στη μεταπολίτευση, επιδιώχθηκε να βρεθεί λύση στην κρίση εκπροσώπησης, η οποία με τις οξύνσεις της δεκαετίας του 1960 και την επιβολή της δικτατορίας είχε επιδεινωθεί. Σταδιακά τα κόμματα αναδείχθηκαν σε κέντρα εξουσίας μέσω της εναλλαγής στην εξουσία, της όσμωσης με το κράτος και τον έλεγχο της γραφειοκρατίας, κάτι που τα οδήγησε στο να γίνουν μεσολαβητές μεταξύ του κοινωνικού και πολιτικού κόσμου[370].

Προκειμένου να νομιμοποιηθεί το σύστημα έπρεπε κατ' αρχήν να επανακαθοριστεί η σχέση κοινωνίας, μηχανισμών και διαμεσολάβησης συμφερόντων – κράτους. Η μόνη λύση που μπορούσε να βρεθεί για τα δομικά προβλήματα του συστήματος φάνηκε ότι ήταν η κομματική δημοκρατία. Επομένως, η πολιτική κινητικότητα στη μετά-δικτατορική ελληνική κοινωνία βρήκε έκφραση μέσω της λειτουργίας του κομματικού συστήματος και της αναγνώρισης των κομμάτων ως βασικών μηχανισμών άσκησης της εξουσίας. Εφόσον τα κόμματα αναδείχθηκαν σε σταθεροποιητές του συστήματος, απέκτησαν μια προνομιακή σχέση με το κράτος, και επομένως αποτέλεσαν τους βασικούς μηχανισμούς διασφάλισης του νέου τύπου κυριαρχίας που επιβλήθηκε κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο[371].

[367] Δεμερτζής, ο.π., σελ. 265.
[368] Στο ίδιο, σελ. 266.
[369] Σύμφωνα με τον Δεμερτζή, η θέσπιση νέων σχέσεων εξουσίας στην μεταπολίτευση στηρίχθηκε στις βασικές οργανικές και λειτουργικές αρχές της *κομματικής δημοκρατίας*.
[370] Στο ίδιο, ο.π., σελ. 267.
[371] Στο ίδιο, σελ. 268-269.

Ουσιαστικά, δύο κόμματα ανέλαβαν με δημοκρατικό τρόπο την απόλυτη εξουσία και οικοδόμησαν τον «δικό τους εσωτερικό μηχανισμό στο κράτος». Εκμεταλλεύτηκαν την έλλειψη και την αδυναμία της κοινωνίας πολιτών, όπως και κάποιες ελληνικές ιδιαιτερότητας, όπως τον φόβο της εξωτερικής απειλής, την παραδοσιακή πελατειακή νοοτροπία, και εγκατέστησαν ένα κλειστό σύστημα εξουσίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο προσήλκυσαν στελέχη με βασική ιδεολογία την αξιοποίηση των κρατικών προνομίων[372].

Στην εν λόγω περίοδο, οι ισχυρότερες ομάδες της κοινωνίας πολιτών ήταν τα συνδικάτα του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΟΜΕ-ΟΤΕ, ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ, ΟΣΠΑ, κ.ά.). Τα εν λόγω συνδικάτα είχαν αποκτήσει ισχύ επειδή αφενός είχαν συγκριτικά μεγάλη οργανωτική πυκνότητα και αφετέρου εξαρτιόταν διοικητικά και οικονομικά από τον κρατικό μηχανισμό. Η εξάρτηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη μεγάλη διείσδυση των κομμάτων στα συνδικαλιστικά όργανα. Αντιθέτως, τα συνδικάτα του ιδιωτικού τομέα δεν υπήρξαν ποτέ ισχυρά διότι, μεταξύ άλλων, ο ελληνικός ιδιωτικός τομέας αποτελείται από μικρομεσαίες επιχειρήσεις που απασχολούν ολιγάριθμο προσωπικό. Το αποτέλεσμα αυτής της αντίθεσης φάνηκε έντονα κατά τα προηγούμενα χρόνια στη διαφορά ευημερίας μεταξύ των μισθωτών του δημόσιου και αυτών του ιδιωτικού τομέα[373].

Είναι προφανές ότι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις του δημόσιου τομέα είναι, αν όχι οι ισχυρότεροι, πάντως μεταξύ των ισχυρότερων δρώντων της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα. Όμως αυτές οι οργανώσεις δεν είναι οι μόνοι οργανωμένοι ισχυροί δρώντες της κοινωνίας πολιτών. Πολιτική δύναμη διαθέτουν και οι επαγγελματικές ενώσεις των ελευθέρων επαγγελματιών (δικηγόρων, γιατρών, μηχανικών). Τα συγκεκριμένα επαγγέλματα υπερ-εκπροσωπούνται εδώ και δεκαετίες, ανεξαρτήτως κυβερνήσεων[374].

[372] Νίκος Μουζέλης – Περικλής Βασιλόπουλος, «Εκδημοκρατισμός και Κοινωνία Πολιτών», *Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση, Περιοδικό Κοινωνία Πολιτών,* Αρ. 12, (Αθήνα: 2006), σελ. 2.
[373] Σωτηρόπουλος, ο.π.
[374] Στο ίδιο.

Εκτός από τους παραπάνω ισχυρούς δρώντες, άλλες όψεις της ισχυροποίησης, έστω με σταδιακό τρόπο, της ελληνικής κοινωνίας πολιτών στις αρχές του 21ου αιώνα, είναι οι άτυπες συλλογικές δράσεις. Οι μετρήσιμες όψεις της κοινωνίας πολιτών δεν αρκούν για να δείξουν τη διασύνδεσή της με το πολιτικό σύστημα. Για παράδειγμα, στην έρευνα για την κινητοποίηση της ελληνικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια των σεισμών του 1999 στην Αττική[375], ο αριθμός των καταγεγραμμένων οργανώσεων που συνέβαλαν στην ανακούφιση των σεισμοπαθών ήταν μικρότερος του αναμενομένου. Όμως, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, εκείνη την περίοδο παρατηρήθηκαν φαινόμενα κοινωνικής, φιλικής και συγγενικής αλληλεγγύης, καθώς και «μικρός εθελοντισμός», δηλαδή εκδηλώσεις της κοινωνίας πολιτών που δεν περνούν μέσα από θεσμικούς διαύλους[376].

Γενικότερα, παρατηρείται ότι η ελληνική κοινωνία πολιτών έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με το πολιτικό σύστημα και την οικονομία, δηλαδή υπάρχει διάσταση ανάμεσα στις τυπικές ή επίσημες δραστηριότητες και σχέσεις και τις άτυπες ή ανεπίσημες δραστηριότητες και σχέσεις. Πρόκειται για την ταυτόχρονη ύπαρξη μιας επίσημης και μιας ανεπίσημης όψης στην πολιτική, στην οικονομία και, προφανώς, και στην κοινωνία πολιτών. Είναι γνωστή η ύπαρξη πελατειακών σχέσεων στην ελληνική πολιτική, όπως επίσης είναι γνωστή και η συνύπαρξη επίσημης οικονομίας και παρά-οικονομίας. Επομένως, είναι πολύ λογικό να συνυπάρχουν και οι επίσημες και άτυπες δραστηριότητες και πρωτοβουλίες Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, θα ήταν παράδοξο αν οι επίσημες εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών δεν συνυπήρχαν με ανεπίσημες, άτυπες δραστηριότητες και πρωτοβουλίες. Οι χώροι της άτυπης δημόσιας σφαίρας και της σύνθεσης και ανασύνθεσης της κοινωνίας πολιτών σήμερα στην Ελλάδα είναι οι πλατείες, τα θέατρα και τα γήπεδα των πολιτικών εκδηλώσεων και συναυλιών, οι δρόμοι και τα πεζοδρόμια των διαδηλώσεων, τα προαύλια των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και οι είσοδοι των υπουργείων. Στην επαρχία, κάποιοι από τους χώρους της άτυπης κοινωνίας πολιτών είναι τα πανηγύρια και οι τοπικές γιορτές και σε ακόμη μικρότερο επίπεδο, φυσικά, τα καφενεία[377].

[375] Την εν λόγω κινητοποίηση παρουσιάζουν οι Ν. Στυλιανίδης και Γ. Κάλλας στον τόμο *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών,* (Αθήνα: Εκδόσεις Ποταμός, 2004).
[376] Σωτηρόπουλος, ο.π.
[377] Στο ίδιο.

Αναμφίβολα, μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων στους παραπάνω δημόσιους χώρους δεν έχει άμεση σχέση με την πολιτική. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι σε κοινωνίες, όπως η ελληνική, που παραμένουν εν μέρει παραδοσιακές, οι οικογενειακοί και τοπικοί δεσμοί συχνά ενδέχεται να είναι ισχυρότεροι της κομματικής ένταξης και της συνδικαλιστικής αλληλεγγύης, ενώ οι οργανωμένες δραστηριότητες είναι λιγότερο δημοφιλείς από ότι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η ένταξη σε συλλόγους και σωματεία, ακόμη και σε πολιτικά κόμματα όταν το ενδιαφέρον για την πολιτική φθάνει στο απόγειό του (όπως συνέβη στην Ελλάδα το 1974-1985), γενικότερα η προδιάθεση για ισότιμη, «οριζόντια» συμμετοχή σε δραστηριότητες ατόμων που μοιράζονται την ίδια «κοινωνική θέση», αποτελεί συνήθη πρακτική στην ελληνική πολιτική κουλτούρα. Τα τελευταία χρόνια υπάρχει μεν έξαρση του ενδιαφέροντος για τον εθελοντισμό, αλλά το περιορισμένο ενδιαφέρον των πολιτών για την προσφορά εθελοντικής εργασίας ακόμη σε ένα τόσο σημαντικό γεγονός όπως ήταν οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας, είναι ενδεικτικό του ότι υπάρχει μεγάλος δρόμος να διανυθεί μέχρι να φτάσουμε στο ιδανικό σημείο[378].

Εφόσον αναφερθήκαμε στην έξαρση του ενδιαφέροντος για συμμετοχή στη κοινωνία πολιτών τα τελευταία χρόνια, θα ήταν ωφέλιμο να δούμε πόσες είναι οι επίσημες και θεσμοθετημένες μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα. Βάσει μιας έρευνας που διεξήγαγε το Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, στην Ελλάδα υπάρχουν επίσημα 210 ΜΚΟ. Το 66 τοις εκατό εξ αυτών δραστηριοποιείται στον τομέα του περιβάλλοντος και της ανθρωπιστικής μέριμνας. Το υπόλοιπο ποσοστό δραστηριοποιείται στους τομείς της υγείας, του πολιτισμού κ.α. Από την άλλη μία τελείως διαφορετική εικόνα εξάγεται από την έρευνα που διενήργησε ο Νικήτας Λιοναράκης όταν ήταν Πρόεδρος της Επιτροπής για τις ΜΚΟ στο Υπουργείο Εξωτερικών. Σύμφωνα με την έρευνά του, στην Ελλάδα υπάρχουν 31.585 ΜΚΟ, ενώ οι κύριοι τομείς ενασχόλησής τους είναι οι διεθνείς σχέσεις, ο πολιτισμός, η οικολογία, η υγεία, οι επιχειρήσεις κ.α. Κάποια παραδείγματα της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον Περικλή Βασιλόπουλο (Παρέμβαση) είναι η Νεολαία των Πολιτών, η WWF Ελλάς (World Wide Fund for Nature), ο Αρκτούρος, το Greenpeace, οι Γιατροί Χωρίς Σύνορα, οι Γιατροί του Κόσμου, η Διεθνής Αμνηστία, κ.α[379].

[378] Στο ίδιο.
[379] Από την εκπομπή του Χρήστου Φραγκονικολόπουλου στην ΕΤ-3 «Κοινωνία Πολιτών», Ιανουάριος 2005.

Πρόσφατα έχει ξεκινήσει μια εκστρατεία, γνωστή ως «Καμπάνια για την συνταγματική αναβάθμιση της Κοινωνίας των Πολιτών και των οργανώσεών της», η οποία συστάθηκε ως ενιαία έκφραση 800 και πλέον μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) της χώρας, μεταξύ των οποίων και οι μεγαλύτερες σε αριθμό μελών αλλά και σε εμβέλεια δραστηριοτήτων. Στόχος της είναι η συνταγματική αναβάθμιση και κατοχύρωση της κοινωνίας των πολιτών στο πλαίσιο της επικείμενης συνταγματικής αναθεώρησης. Τη συγκεκριμένη καμπάνια στηρίζουν πολλοί γνωστοί πολιτικοί και ακαδημαϊκοί[380].

5) Η Κοινωνία Πολιτών στην Τουρκία

Στην Τουρκία η κοινωνία πολιτών άρχισε να διευρύνεται κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980. Η φιλελευθεροποίηση της οικονομίας κατά τη δεκαετία του 1980 είχε ως αποτέλεσμα να ξαναζωντανέψει η κοινωνία πολιτών, η οποία είχε μπει σε φάση αδράνειας με το στρατιωτικό πραξικόπημα της 12ης Σεπτεμβρίου 1980. Οι συζητήσεις για τη κοινωνία πολιτών στην Τουρκία συνήθως διεξάγονται στο πλαίσιο των συζητήσεων για το ανατολικό – δυτικό ζήτημα, την ύπαρξη – απουσία δημοκρατικής παράδοσης ή την επιτυχία – αποτυχία της διαδικασίας εκσυγχρονισμού[381].

Ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 2000, η κοινωνία πολιτών στην Τουρκία απέκτησε μεγάλη σημασία τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά όσον αφορά στις αλλαγές που έλαβαν χώρα για τον εκσυγχρονισμό και εκδημοκρατισμό της χώρας. Τα πεδία που δραστηριοποιήθηκε και συνεχίζει να δραστηριοποιείται η κοινωνία πολιτών στην Τουρκία είναι το πεδίο της επικοινωνίας και των διαπραγματεύσεων στην προσπάθεια εύρεσης λύσεων στα κοινωνικά προβλήματα, το πεδίο των οργανώσεων που μένουν και κινούνται εκτός της σφαίρας των

[380] http://www.theatroedu.gr/main/images/stories/files/Synergates/800MKO_KoininiaPolitontοις_εκατό2017-10-2007.doc. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Ιανουαρίου 2008.

[381] Gülgün Erdoğan Tosun, "Türkiye'de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engeller" [Η σχέση κράτους – κοινωνίας πολιτών στη Τουρκία και τα εμπόδια για την εμπέδωση της δημοκρατίας], στο Lütfi Sunar (επιμ.), *Sivil Toplum ve Demokrasi [Κοινωνία πολιτών και δημοκρατία]*, (Κωνσταντινούπολη: Kaknüs Yayınları, 2005), σελ. 134-135.

πολιτικών και οικονομικών σχέσεων και τέλος, το πεδίο του δημοσίου που συνεισφέρει στη δημοκρατική οργάνωση των σχέσεων κράτους – κοινωνίας/ατόμου[382].

Σε αυτό το πλαίσιο παρατηρείται μια αύξηση και διαφοροποίηση του ρόλου των μη κυβερνητικών οργανώσεων, καθώς και μια διεύρυνση και εμβάθυνσή τους στη κοινωνία. Παραδείγματα των μη κυβερνητικών οργανώσεων είναι οι εθελοντικές οργανώσεις, οι οργανώσεις παραγωγής σκέψης, τα κοινωνικά κινήματα, οι πρωτοβουλίες των πολιτών, τα συνδικάτα, τα εργατικά σωματεία κ.α[383].

Η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών και η διαδικασία περιφερειοποίησης/ παγκοσμιοποίησης τα τελευταία χρόνια στην Τουρκία έχει αποκομίσει σημαντικά οφέλη από την εμβάθυνση στις ευρωτουρκικές σχέσεις. Η διαδικασία δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων που διανύουν οι ευρωτουρκικές σχέσεις έχει παίξει μεγάλο ρόλο στην ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών. Από την άλλη, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι και η κοινωνία πολιτών με τη σειρά της παίζει και πρόκειται να παίξει σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία εκδημοκρατισμού της χώρας και στην πορεία ένταξής της στην ΕΕ[384].

Εξετάζοντας την ιστορική εξέλιξη του σημερινού κράτους της Τουρκίας, βλέπουμε ότι κατά την ίδρυσή του είχε μεν κοινά χαρακτηριστικά με το οθωμανικό του παρελθόν, υιοθέτησε όμως και πολλά νέα στοιχεία με τον απώτερο σκοπό «να ανυψωθεί στο επίπεδο των σύγχρονων πολιτισμών». Το κύριο σύνθημα της κεμαλικής σκέψης ήταν ο εκσυγχρονισμός του κράτους. Παρά ταύτα όμως οι νεωτερικότητες που εισήχθησαν στο νεοσυσταθέν κράτος ήταν επιβαλλόμενες εκ των άνω, δεν συμμετείχε δηλαδή η κοινωνία στα δρώμενα. Ο εκσυγχρονισμός επιβαλλόταν από το κράτος, κάτι που απόρρεε από την «παράδοση του ισχυρού κράτους». Αυτή η παράδοση ταύτιζε τα συμφέροντα του κράτους με

[382] Fuat E. Keyman, *Türkiye'de Sivil Toplumun Serüveni: İmkansızlıklar İçinde Bir Vaha [Η περιπέτεια της κοινωνίας πολιτών στη Τουρκία: μία όαση στη μέση των αδυναμιών],* (Άγκυρα: STGM Yayınları, 2006), σελ. 9-10.
[383] Στο ίδιο, σελ. 10.
[384] Στο ίδιο, σελ. 12.

τα εθνικά συμφέροντα και επομένως θεωρούσε ότι κράτος και κοινωνία αποτελούσαν ένα σύνολο, δηλαδή η σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας ήταν κάθετη και όχι οριζόντια[385].

Παράλληλα με την παράδοση του ισχυρού κράτους, σε οικονομικό επίπεδο υιοθετήθηκε η ιδεολογία της «εθνικής ανάπτυξης». Η ιδεολογία αυτή είχε ως κεντρικό σύνθημα τη μετατροπή της κοινωνίας σε ένα σύγχρονο, βιομηχανικό και πολιτισμικό σύνολο, ενώ ο κύριος δρώντας και ρυθμιστής αυτής της μετατροπής ήταν το κράτος. Σε αυτή τη διαδικασία όμως, το κράτος παρέβλεψε το γεγονός ότι πρέπει να λειτουργεί με διαφάνεια και να λογοδοτεί στη κοινωνία. Οι κεμαλικές ελίτ στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της Τουρκίας, αφενός δεν προσέγγισαν την κοινωνία από άποψη ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, και αφετέρου δεν έλαβαν υπόψη τα αιτήματα ατομικισμού, πλουραλισμού, συμμετοχικής κοινωνίας και διαφορετικότητας της κοινωνίας[386].

Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας του ραγδαίου εκσυγχρονισμού, η απάντηση για το είδος της εθνικής ταυτότητας που έπρεπε να δημιουργηθεί ήταν το «πρότυπο του πολίτη της δημοκρατίας». Το εν λόγω πρότυπο απαιτούσε – παράλληλα με τη παροχή δικαιωμάτων στους πολίτες – την υπερίσχυση των εθνικών συμφερόντων από τις ατομικές ελευθερίες, των καθηκόντων από τα δικαιώματα και της κυριαρχίας του κράτους από την ατομική αυτονομία. Αυτή η αντίληψη δεν άλλαξε ούτε μετά το 1945 όταν η Τουρκία πέρασε από το μονοκομματικό καθεστώς στην πολυκομματική δημοκρατία[387].

Εξετάζοντας τη συγκεκριμένη περίοδο υπό το πρίσμα της κοινωνίας πολιτών, βλέπουμε πως η ιδέα της κοινωνίας πολιτών ήταν εξαιρετικά αδύναμη. Όμως παράλληλα θα ήταν λάθος να ισχυριστεί κανείς ότι εκείνη την περίοδο δεν υπήρχε μία οργανωμένη δημόσια σφαίρα και πως η κοινωνία πολιτών δεν έπαιξε ρόλο σε αυτή τη διαδικασία. Αντιθέτως, η παράδοση του ισχυρού κράτους και η αντίληψη περί εθνικής ανάπτυξης περιείχε το όραμα μιας ενεργούς κοινωνίας πολιτών που θα βοηθούσε την Τουρκία ώστε να φτάσει στο επίπεδο των

[385] Ahmet İçduygu, Zeynep Meydanoğlu και Deniz Ş. Sert, "Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası" (Κοινωνία πολιτών στη Τουρκία: Ένα σημείο καμπής), *CIVICUS Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi (STEP). Türkiye Ülke Raporu II (CIVICUS πρότζεκτ διεθνούς δείκτη της κοινωνίας πολιτών. Έκθεση για την Τουρκία ΙΙ),* (Κωνσταντινούπολη: Εκδόσεις TÜSEV, 2011), σελ. 55. Βλέπε Επίσης Keyman, ο.π., σελ. 22-23.
[386] Keyman, ο.π., σελ. 24.
[387] Στο ίδιο, σελ. 25.

αναπτυγμένων χωρών[388]. Η οργανωμένη δημόσια ζωή περιλάμβανε τις οργανώσεις των δημοσίων υπαλλήλων, τα ιδρύματα, τους συνεταιρισμούς και τους συλλόγους. Αυτές οι οργανώσεις ήταν οι συνδετικοί κρίκοι μεταξύ του κράτους και του πολίτη – μοντέλου της περιόδου της δημοκρατίας[389], ενώ βοηθούσαν ταυτόχρονα και στη μετατροπή της υποανάπτυκτης και παραδοσιακής κοινωνίας σε έναν αναπτυγμένο – σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό εκ των άνω[390].

Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Τουρκία για πολλά χρόνια αντιμετωπίζονταν ως οργανώσεις που κατέστρεφαν την οργανική συνοχή της κοινωνίας, λόγω των διαφορετικών προσεγγίσεων και της διαφορετικής ρητορικής τους, και επομένως εκλαμβάνονταν ως φορείς που απειλούσαν την ύπαρξη και συνοχή του κράτους, παρά ως οργανώσεις που συνεισέφεραν στη κοινωνική ολοκλήρωση και τον εκδημοκρατισμό, λόγω της πολυφωνίας και των διαφορετικών τάσεων που εκπροσωπούσαν[391].

Η αντίληψη του πολίτη υπό αυτό το πρίσμα συνέχισε να επικρατεί έως τη δεκαετία του 1980. Τη δεκαετία του 1980 και ιδιαίτερα του 1990 η αντίληψη της διοίκησης εκ των άνω αντιμετώπισε μια πολύ σοβαρή κρίση νομιμοποίησης και εκπροσώπησης. Οι μεταβολές που συνέβαλαν σε αυτή την κρίση ήταν ποικίλες. Η πρώτη εξ αυτών ήταν κατ' αρχήν η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση και η έμφαση στην παραγωγή με στόχο τις εξαγωγές και το κύμα της παγκοσμιοποίησης που ακολούθησε και παρέσυρε και την Τουρκία αργότερα κατά τη δεκαετία του 1990[392].

Η δεύτερη μεταβολή που σημειώθηκε ήταν η κατάρρευση της άποψης της συνοχικής κοινωνίας και των πολιτικών ταυτότητας/διαφορετικότητας. Σε αυτό το πλαίσιο αναδύθηκαν εκ νέου η σκέψη του Ισλάμ και το «κουρδικό ζήτημα» και έδωσαν έναυσμα στη διάσπαση της πολιτικής κουλτούρας στην Τουρκία. Η επανεμφάνιση του Ισλάμ ως ενός ισχυρού

[388] Στο ίδιο, σελ. 26.
[389] Με τη δημοκρατία εννοούμε το "republic", δηλαδή τη μορφή του τουρκικού κράτους.
[390] İçduygu, ο.π., σελ. 56-57.
[391] Ulvi Saran, "Sivil Toplum Kuruluşları Ne Kadar Sivil?" [Πόσο Μη-Κυβερνητικές είναι οι μη κυβερνητικές οργανώσεις;], Εφημερίδα *Radikal*, 10.04.2008. http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=252618. Ημερομηνία επίσκεψης: 17 Μαρτίου 2009.
[392] Keyman, ο.π., σελ. 27.

πολιτικού, οικονομικού και πολιτισμικού δρώντα κλόνισε τα κοσμικά θεμέλια της παράδοσης του ισχυρού κράτους, ενώ το κουρδικό ζήτημα που εκλαμβανόταν ως μια εθνική διαφορετικότητα και ως ένας τρόπος άσκησης βίας κλόνισε την άποψη της συνοχικής κοινωνίας και την ενότητα που θεωρούνταν ότι υπάρχει μεταξύ κράτους και έθνους[393].

Τρίτον, από τη δεκαετία του 1980 και μετά υπάρχει μια σημαντική αύξηση στην ποιοτική εξέλιξη των μη κυβερνητικών οργανώσεων και στα κοινωνικά αιτήματα όσον αφορά την ανάγκη εκδημοκρατισμού στις σχέσεις κράτους – κοινωνίας. Όμως αυτές οι ΜΚΟ δεν κατάφεραν να αυξηθούν και ποσοτικά κατά τη διάρκεια αυτών των δύο δεκαετιών λόγω προβλημάτων οικονομικής και οργανωτικής φύσεως[394].

Παρότι οι ανάγκες των μη κυβερνητικών οργανώσεων ήταν ένα πιο φιλελεύθερο νομικό πλαίσιο, ο Κανονισμός Κέντρου Κρίσεων της Πρωθυπουργίας που τέθηκε σε ισχύ τον Ιανουάριο του 1997 έδωσε περισσότερες αρμοδιότητες στο κράτος όσον αφορά στην εποπτεία των μη κυβερνητικών οργανώσεων. Ο εν λόγω κανονισμός θεσμοθετούσε αλλαγές όσον αφορά στην εξαγγελία έκτακτης ανάγκης, η οποία στην ουσία ήταν ήδη θεσμοθετημένη στο Σύνταγμα, καθώς και με διάφορους νόμους. Πολλά θέματα, συμπεριλαμβανομένων των φυσικών καταστροφών, των επιδημιών και της βαθιάς οικονομικής κρίσης, που βρισκόταν στην αρμοδιότητα των μη κυβερνητικών οργανώσεων, συμπεριλήφθηκαν στις «περιπτώσεις που απαιτούν διαχείριση κρίσεων» και κατ' αυτόν τον τρόπο η ευθύνη μεταβιβάστηκε στη στρατιωτική διοίκηση. Παρόλα αυτά, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις κινητοποιήθηκαν πολύ πιο γρήγορα από τη στρατιωτική και πολιτική διοίκηση κατά τη διάρκεια του σεισμού στις 17 Αυγούστου του 1999, γεγονός που απέδειξε τον δυναμισμό που διέθεταν[395].

Κατά τη δεκαετία του 2000 σημειώθηκαν σημαντικά γεγονότα που ώθησαν τις κρατικές ελίτ και τους πολιτικούς δρώντες να επαναπροσδιορίσουν τις έννοιες της ασφάλειας, της δημοκρατίας και της οικονομικής βιωσιμότητας και ταυτόχρονα να αντιληφθούν τη κοινωνία

[393] Στο ίδιο, σελ. 28.
[394] Στο ίδιο, σελ. 28.
[395] Tosun, ο.π., σελ. 137.

πολιτών και τις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών ως ενεργούς δρώντες για τον εκδημοκρατισμό και όχι ως μέσα για την επίτευξη της κρατικής πολιτικής[396].

Κατ' αρχήν, τον Φεβρουάριο του 2001 με την κατάρρευση της οικονομίας, η Τουρκία βρέθηκε αντιμέτωπη με μια πολύ έντονη οικονομική κρίση με καταστροφικά αποτελέσματα (όπως αύξηση της ανεργίας, της φτώχειας, της ανισότητας, και επιπλέον αύξηση της δυσαρέσκειας και οργής προς την επικρατούσα κρατική πολιτική). Η παράδοση του ισχυρού κράτους είχε ουσιαστικά εξασθενίσει κατά τη δεκαετία του 1990, όταν οι διάφορες κυβερνήσεις επέλεξαν να ακολουθήσουν μια πολιτική ασφάλειας παρά να ασχοληθούν με τα δομικά προβλήματα του εκδημοκρατισμού και της βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης. Η προτεραιότητα που δινόταν στα θέματα ασφαλείας ωθούσε το κράτος στο να βυθιστεί ολοένα και περισσότερο στη διαφθορά και να γίνει εύθραυστο απέναντι στην οικονομική παγκοσμιοποίηση[397].

Υπό αυτή την έννοια, η κατάρρευση της τουρκικής οικονομίας μπορεί να χαρακτηριστεί και ως μία «κρίση διακυβέρνησης», και η λύση ήταν η μετατροπή του κράτους σε έναν αποτελεσματικό, αποδοτικό, υπόλογο και δημοκρατικό διοικητικό φορέα, ενώ οι σχέσεις κράτους – οικονομίας απαιτούσαν μία εκ των βάθρων αναδόμηση. Το «πρόγραμμα ισχυρής οικονομίας» που τέθηκε σε εφαρμογή στη συνέχεια, είχε ως στόχο να δημιουργήσει μια μακροοικονομική σταθερότητα και να ανοικοδομήσει τις σχέσεις κράτους – οικονομίας. Αν και δεν θα ήταν ορθή η συσχέτιση της οικονομικής κρίσης με τη κοινωνία πολιτών, η τάση για επανίδρυση του κράτους, με έμφαση στη δημοκρατική λειτουργία, κατέδειξε ότι η κοινωνία πολιτών ήταν ένα απαραίτητο εργαλείο για τον εκδημοκρατισμό των σχέσεων κράτους – κοινωνίας[398].

Κατά δεύτερον, οι βουλευτικές εκλογές του Νοεμβρίου του 2002, με κύριο διακύβευμα τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην κοινωνία, ανέδειξαν μια νέα διοικητική τάξη στην τουρκική πολιτική. Η κάλπη ανέδειξε πρώτο το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης

[396] Keyman, σελ. 30.
[397] Στο ίδιο, σελ. 30.
[398] Στο ίδιο, σελ. 31.

(ΑΚΡ) του Ερντογάν, το οποίο σχημάτισε για πρώτη φορά μετά από τουλάχιστον μία δεκαετία αυτόνομη κυβέρνηση, λαμβάνοντας ποσοστό 34,2 τοις εκατό και τιμώρησε όλα τα έως τότε κόμματα εξουσίας. Με τη νέα κυβέρνηση αυξήθηκαν οι προσδοκίες της κοινωνίας για εκδημοκρατισμό στις σχέσεις κράτους – κοινωνίας, κάτι που με τη σειρά του δημιούργησε ένα πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών. Οι δηλώσεις της νεοεκλεγείσας κυβέρνησης ήταν ενθαρρυντικές για το ρόλο που θα μπορούσε να παίξει η κοινωνία πολιτών στη διαδικασία εδραίωσης της δημοκρατίας[399].

Όπως είδαμε παραπάνω, κατά τη δεκαετία του 1990 παρότι οι ΜΚΟ είχαν ανάγκη από ένα πιο φιλελεύθερο περιβάλλον για να δράσουν, αντιθέτως αυξήθηκε ο κρατικός έλεγχος που υπήρχε επάνω τους. Το κράτος το ίδιο αποπειράθηκε να ιδρύσει ΜΚΟ παρά να τις αφήσει να αναπτυχθούν ελεύθερα και ανάλογα με τις ανάγκες της κοινωνίας. Η εποπτεία που ασκούσε επάνω στις ΜΚΟ τις ανάγκαζε να παίρνουν άδεια σε κάθε βήμα τους, με αποτέλεσμα να μην είναι ανεξάρτητες[400]. Επομένως η αλλαγή στην εξουσία το 2002 δημιούργησε ελπίδες για εξελίξεις σε αυτόν τον τομέα.

Η τρίτη και ίσως σημαντικότερη ιστορική εξέλιξη της δεκαετίας του 2000 είναι η διαδικασία εμβάθυνσης στις σχέσεις Τουρκίας – ΕΕ. Από τη Σύνοδο Κορυφής του Ελσίνκι το 1999, όπου η Τουρκία αναγνωρίστηκε ως υποψήφια προς ένταξη χώρα, οι σχέσεις Τουρκίας – ΕΕ απέκτησαν μεγαλύτερη σταθερότητα, ενώ η διαδικασία απέκτησε ακόμη περισσότερη σημασία στη Σύνοδο Κορυφής της Κοπεγχάγης το 2002, όπου η Τουρκία έλαβε ημερομηνία έναρξης των ενταξιακών διαπραγματεύσεων, υπό όρους. Οι όροι αυτοί αφορούσαν στα πολιτικά κριτήρια της Κοπεγχάγης για τον εκδημοκρατισμό, τη βελτίωση των σχέσεων κοινωνίας – κράτους, καθώς και τη προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, συμπεριλαμβανομένων των μειονοτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών[401].

Η ανάπτυξη των ευρωτουρκικών σχέσεων ανάγκασε την τουρκική κυβέρνηση να κάνει σειρά νομικών και δομικών αλλαγών και ταυτόχρονα να θέσει σε εφαρμογή τις αλλαγές που

[399] Στο ίδιο, σελ. 32-33.
[400] Tosun, ο.π., σελ. 137.
[401] Keyman, ο.π., σελ. 33.

αφορούσαν στις σχέσεις κοινωνίας – κράτους. Η λήψη της ημερομηνίας (3 Οκτωβρίου 2005) για έναρξη των διαπραγματεύσεων στις 17 Δεκεμβρίου του 2004 αποτελεί μια ημερομηνία ορόσημο για τις ευρωτουρκικές σχέσεις. Όμως ακόμη σημαντικότερα, αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί ορόσημο για τις δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις που γίνονται στην Τουρκία. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις επηρεάζουν άμεσα τη κοινωνία πολιτών και τις δραστηριότητες που αναπτύσσονται[402].

Συγκεκριμένα, προς αυτή την κατεύθυνση το 2005 υπήρξαν τροποποιήσεις στο νόμο περί ιδρυμάτων καθώς και στο νόμο για τους συλλόγους. Όμως παρά τις τροποποιήσεις, υπάρχουν ακόμη περιορισμοί, ιδιαίτερα σε θέματα που αφορούν τα μειονοτικά δικαιώματα, το δικαίωμα των νομικών προσώπων για απόκτηση περιουσίας και στα θέματα εκπαίδευσης των ιερέων. Επίσης συνεχίζουν να υπάρχουν περιορισμοί για τα συνδικάτα. Τέλος, παρά το γεγονός ότι έχουν αρθεί κάποιοι περιορισμοί στον τομέα της ελευθερίας σύστασης συλλόγων, παρατηρούνται δυσκολίες κατά τη διαδικασία. Από την άλλη, εγείρονται και αγωγές εναντίον συλλόγων, και ιδιαίτερα εναντίον συλλόγων ανθρωπίνων δικαιωμάτων[403].

Συμπερασματικά, βλέπουμε ότι η αλλαγή στις σχέσεις Τουρκίας – ΕΕ αντανακλάται και στις Εκθέσεις Προόδου του 2002 και 2004. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα των εκθέσεων αυτών, παρατηρείται ότι: α) έχει διευρυνθεί το πεδίο δραστηριοτήτων της κοινωνίας πολιτών, ενώ αυξάνεται η σημασία των μη κυβερνητικών οργανώσεων, β) όσον αφορά στις σχέσεις κράτους/κοινωνίας – ατόμου, δίνεται έμφαση στην «έννοια του πολίτη στη βάση των δικαιωμάτων, ελευθεριών και ευθυνών» και έχει αρχίσει να δημιουργείται συσχετισμός μεταξύ της κοινωνίας πολιτών και του ενεργού πολίτη, γ) η κρατική διοίκηση έχει προχωρήσει σε ανασυγκρότηση με βάση την ανάγκη για ένα αποτελεσματικό, αποδοτικό, διαφανές και υπεύθυνο κράτος όσον αφορά στη διαχείριση της κοινωνίας, και σε αυτό το πλαίσιο αυξάνεται η σημασία και ο ρόλος της κοινωνίας πολιτών. Υπό αυτή την έννοια, οι σχέσεις Τουρκίας – ΕΕ έχουν συνεισφέρει στη κοινωνία πολιτών, ωστόσο ο ρόλος της κοινωνίας πολιτών παραμένει περιορισμένος[404].

[402] Στο ίδιο, σελ. 33.
[403] Στο ίδιο, σελ. 33.
[404] Στο ίδιο, σελ. 39-46.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου Εσωτερικών της Τουρκίας, στην Τουρκία δραστηριοποιούνται 78 χιλιάδες σύλλογοι. Αν σταθμίσουμε αυτό τον αριθμό στον πληθυσμό, θα δούμε ότι αντιστοιχεί ένας σύλλογος σε 900 άτομα. Συμπεριλαμβανομένων και των ατόμων με περισσότερες της μίας συμμετοχής, ο αριθμός μελών όλων των συλλόγων είναι γύρω στα 7.5 εκατομμύρια. Αυτό σημαίνει ότι το δέκα τοις εκατό του πληθυσμού συμμετέχει σε οργανωμένες δραστηριότητες μέσω των συλλόγων και επομένως συμμετέχει στη κοινωνία πολιτών. Σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, αυτά τα ποσοστά είναι άκρως ανεπαρκή. Για παράδειγμα, στη Δανία που έχει 5.5 εκατομμύρια πληθυσμό, ο συνολικός αριθμός μελών των συλλόγων είναι 18 εκατομμύρια. Αυτό μας δείχνει και τη διαφορά στο επίπεδο ενεργούς συμμετοχής που υπάρχει μεταξύ μιας χώρας – μέλους της ΕΕ και της Τουρκίας[405].

Το γεγονός ότι η ύπαρξη και οι δραστηριότητες των οργανώσεων όπως είναι οι σύλλογοι, τα ιδρύματα και οι ομάδες σκέψης, που οργανώνονται βάσει του εθελοντισμού, είναι άκρως ανεπαρκείς, ενισχύει τη σκέψη πως δεν υπάρχει κοινωνία πολιτών υπό την πραγματική έννοια στην Τουρκία. Η κοινωνία πολιτών με την έννοια που χρησιμοποιείται στη Δύση περιλαμβάνει όχι μόνο τους συλλόγους και τα ιδρύματα, αλλά και τις επαγγελματικές οργανώσεις και τα συνδικάτα. Επομένως είναι αυτονόητο το πρόβλημα που υπάρχει στην Τουρκία, διότι τα συνδικάτα λόγω της οργανωτικής τους δομής και τη λειτουργία τους, δεν συγκαταλέγονται στη κοινωνία πολιτών[406].

Το καθεστώς που διέπει τα συνδικάτα στην Τουρκία ορίζεται ως «επαγγελματική οργάνωση δημοσίου χαρακτήρα». Επομένως, οι επαγγελματικές οργανώσεις όπως η TOBB (Ένωση Επιμελητηρίων και Χρηματιστηρίων Τουρκίας), η TZOB (Ένωση Αγροτικών Συνδέσμων Τουρκίας) κ.α., που ιδρύονται με ξεχωριστό νόμο η κάθε μία, οργανώνονται με σκοπό να προστατεύσουν τα κοινά επαγγελματικά συμφέροντα των μελών τους. Κατ' αρχήν το γεγονός ότι οι επιχειρηματίες που επιθυμούν να δραστηριοποιηθούν σε έναν συγκεκριμένο κλάδο είναι υποχρεωμένοι να γίνουν μέλη στις οργανώσεις όπου εκπροσωπείται ο εν λόγω

[405] Saran, ο.π.
[406] Στο ίδιο.

κλάδος, δεν συνάδει με την αρχή της «εθελοντικής συνδρομής» που είναι ένας από τους απαραίτητους όρους των μη κυβερνητικών οργανώσεων[407].[408].

Αν και τα όργανα λήψης αποφάσεων διορίζονται μέσω εκλογών, το γεγονός ότι ιδρύονται με νόμο και το υποχρεωτικό καθεστώς της ιδιότητας μέλους, εμποδίζει τέτοιες οργανώσεις να συμπεριληφθούν στο πλαίσιο του ορισμού των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Γι' αυτό το λόγο η Ευρωπαϊκή Ένωση εξαιρεί τις επαγγελματικές οργανώσεις από το πλαίσιο των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Ίσως θα ήταν ορθότερο να τις αποκαλέσουμε «ομάδες πίεσης» ή «ομάδες συμφερόντων» λαμβάνοντας υπόψη τα βασικά χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες τους[409].

Επομένως δεν χωρά αμφιβολία πως οι εν λόγω οργανώσεις στην Τουρκία βρίσκονται υπό την εξουσία και τον έλεγχο του κράτους. Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι μια άμεση προέκταση της κρατικής βούλησης και της δημόσιας οργάνωσης. Αμφισβητήσιμη είναι επίσης και η ιδιότητα των συνδικάτων ως οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Σήμερα, λόγω της παγκοσμιοποίησης και της εξειδίκευσης της εργασίας, είναι γεγονός πως δυσκολεύει όλο και περισσότερο η δυνατότητα της «συλλογικής διαπραγμάτευσης» και του «συνδικαλισμού». Το ίδιο συμβαίνει και στην Τουρκία, όπου τα συνδικάτα έχουν δει ως μόνη ελπίδα σωτηρίας τους την ενοποίηση με το κράτος και τον συνδικαλισμό μέσω της συσχέτισης με το δημόσιο[410].

Η εκπροσώπηση βάσει νόμου όμως δεν σημαίνει και κοινωνική εκπροσώπηση. Οι σχέσεις αυτών των οργανώσεων με τις επαγγελματικές βάσεις ή το εργατικό δυναμικό που εκπροσωπούν περιορίζονται στη προστασία των επαγγελματικών και υλικών συμφερόντων. Επομένως είναι αδύνατον να ανταποκριθούν στις διαφορετικές επιθυμίες και προσδοκίες αυτών των ομάδων σε σχέση με τα κοινωνικά προβλήματα και γενικότερα την πολιτική της χώρας. Άρα η εκπροσώπηση αφορά σε περιορισμένα θέματα και μάλιστα ως υποχρέωση που

[407] Στο ίδιο.
[408] Σημ.: Είναι προφανές πως όλα αυτά ισχύουν και στην περίπτωση της Ελλάδας, με τη σημαντική διαφορά όμως ότι στην περίπτωση της Ελλάδας οι εν λόγω ενώσεις δεν υπόκεινται στον έλεγχο του κράτους, έχουν ανεξάρτητη νομική οντότητα και το κυριότερο, ανεξάρτητους οικονομικούς πόρους.
[409] Saran, ο.π.
[410] Στο ίδιο.

απορρέει από τους νόμους, γι' αυτό και δικαίως αυτές οι οργανώσεις αποκαλούνται «ημι-επίσημες οργανώσεις»[411].

Η Τουρκία δεν έχει πολύ καλό βαθμό όσον αφορά στις πολιτικές ελευθερίες, σύμφωνα με το Freedom House, το οποίο δημοσιεύει κάθε χρόνο έναν κατάλογο χωρών, τις οποίες βαθμολογεί από το 1 έως το 7, λαμβάνοντας ως κριτήρια τα πολιτικά δικαιώματα και τις ελευθερίες σε αυτές τις χώρες. Σε αυτόν τον κατάλογο η Τουρκία το 2006 , λαμβάνοντας μόλις 3.5 βαθμούς, βρισκόταν στην κατηγορία των «μερικώς ελεύθερων» χωρών[412]. Η σύγκριση μεταξύ των χωρών γίνεται στη βάση της ελευθερίας της συνάθροισης και έκφρασης, της χρήσης των εκπαιδευτικών και θρησκευτικών ελευθεριών, του επιπέδου της οργάνωσης και της ανάπτυξης του πλουραλισμού, και παράλληλα τις κρίσιμες αξίες που εκθέτουν τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας πολιτών[413].

Το τουρκικό κράτος που προσπάθησε σε πολλές περιπτώσεις να ωθήσει στα άκρα «τη φιλοσοφία του ελέγχου» που είχε κληρονομήσει από την οθωμανική αυτοκρατορία, με την ίδια φιλοσοφία προσπάθησε να δημιουργήσει και τη κοινωνία πολιτών. Όμως η κοινωνία πολιτών, είναι κάτι που εξ ορισμού δεν μπορεί να δημιουργηθεί εκ μέρους του κράτους. Ιδιαίτερα όσον αφορά στα επαγγελματικά επιμελητήρια και τα ιδρύματα, η κηδεμονία και εποπτεία του κράτους έχει περιοριστικό χαρακτήρα. Η εν λόγω εποπτεία έχει οδηγήσει τα επαγγελματικά επιμελητήρια στο να έχουν μία μορφή που να μη φέρει κανένα χαρακτηριστικό της κοινωνίας πολιτών, ενώ τα ιδρύματα αναγκάζονται να ζητούν άδεια και αρμοδιότητες σε κάθε τους βήμα από το κράτος[414].

Είναι πολύ δύσκολο να δοθεί μια θετική απάντηση στο ερώτημα εάν η Τουρκία έχει επαρκείς δημοκρατικές οργανώσεις – πλην των πολιτικών κομμάτων – που εκφράζουν τα πολιτικά αντανακλαστικά της τουρκικής κοινωνίας καθώς και τις επιθυμίες και προσδοκίες της σε διάφορα θέματα στη βάση του πλουραλισμού και της πολυφωνίας. Η Τουρκία πρέπει να

[411] Στο ίδιο.
[412] Σύμφωνα με τα στοιχεία του ίδιου φορέα, η βαθμολογία της Τουρκίας ανέβηκε το 2011 στο 3, αν και συνέχισε να βρίσκεται στην κατηγορία των «μερικώς ελεύθερων χωρών». Στην ίδια λίστα, η Ελλάδα βρίσκεται στην κατηγορία των «ελεύθερων χωρών» με βαθμό 1.5. Πηγή: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/CombinedAverageRatingstoις εκατό28IndependentCountriestoις εκατό29FIW2011.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Μαρτίου 2012.
[413] Στο ίδιο.
[414] Sunar, ο.π., σελ. 137.

φτάσει σε σημείο να λύνει τα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματά της έξω από την επίσημη και συμβατική δημόσια οργάνωση και λειτουργία, με την πρωτοβουλία των πολιτών και μέσω των κοινωνικών οργανώσεων και μηχανισμών, ώστε να αποκτήσει την ευκαιρία να κάνει ένα άλμα προς το μέλλον[415].

Εν κατακλείδι, αυτό που πρέπει να γίνει στην Τουρκία είναι να ξεπεραστεί η διαδικασία εκδημοκρατισμού και να γίνει μετάβαση στη διαδικασία εμπέδωσης της δημοκρατίας. Για να επιτευχθεί αυτό, θα πρέπει να παύσουν οι προσεγγίσεις τύπου «η κοινωνία πολιτών εναντίον του κράτους» ή «το κράτος εναντίον της κοινωνίας πολιτών» και να ξεκινήσουν οι δύο θεσμοί να παράγουν από κοινού έργα σε διάφορους τομείς[416].

6) Ο Ρόλος, Οι Ομοιότητες και Διαφορές της Κοινωνίας Πολιτών στις Δύο Χώρες

Το 1999 εγκαινιάστηκε η στρατηγική της χαμηλής πολιτικής στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Κατά τον Ηρακλείδη, η εν λόγω στρατηγική φαίνεται ότι βαδίζει στα χνάρια της θεωρίας του λειτουργισμού (Mitrany) και του νεολειτουργισμού (Haas κ.α.), οι οποίες υποστηρίζουν ότι προκειμένου να ξεκινήσει ένας διάλογος που θα οδηγήσει στην επίλυση των διαφορών ανάμεσα σε δύο χώρες, η αρχή πρέπει να γίνει με τη συνεργασία σε τομείς της αποκαλούμενης «χαμηλής πολιτικής» (εμπόριο, οικονομία, πολιτισμός, τουρισμός κ.α.) και αυτή η συνεργασία θα δημιουργήσει διάχυση και σε τομείς της υψηλής πολιτικής (πολιτικές σχέσεις, στρατιωτικές σχέσεις, άμυνα). Αυτή η πολιτική επιλογή στις ελληνοτουρκικές σχέσεις έχει αναπτυχθεί σε τρία επίπεδα μέχρι τώρα, στο κρατικό-θεσμικό επίπεδο, στο επίπεδο των επιχειρήσεων και της οικονομίας και σε αυτό της κοινωνίας πολιτών[417]. Στην παρούσα εργασία δεν καταπιανόμαστε με το κρατικό – θεσμικό επίπεδο, αλλά εξετάζουμε τα άλλα δύο επίπεδα, τα οποία αφ' ενός παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον και αφ' ετέρου έχουν περιθώριο περαιτέρω μελέτης.

[415] Saran, ο.π.
[416] Sunar, ο.π., σελ. 137.
[417] Αλέξης Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες. Ελλάδα – Τουρκία: Η διένεξη του Αιγαίου,* (Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρη, 2007), σελ. 192-193.

Η σύνθεση και ο τρόπος έκφρασης των συμφερόντων διαφόρων ομάδων στην Τουρκία και την Ελλάδα επηρεάζονται από το διεθνές περιβάλλον, και ειδικότερα από τη διαδικασία ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ και αλλάζουν μορφή σύμφωνα με την αλλαγή που σημειώνεται στις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις ομάδες. Οι παράγοντες λήψης αποφάσεων στην Τουρκία και την Ελλάδα, σε κάθε πρωτοβουλία που αναλαμβάνουν όσον αφορά την τροποποίηση των υφιστάμενων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων είναι υποχρεωμένοι να παίρνουν την έγκριση των τοπικών πολιτικών δυνάμεων που σχετίζονται με την εκάστοτε πρωτοβουλία. Αν και οι ομάδες των ψηφοφόρων που είναι υπέρ του «διαλόγου» και της συνεργασίας, καθώς και οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο κοινωνίες δεν έχουν ενισχυθεί αρκετά, εντούτοις, η γενική προσδοκία είναι πως η σύσφιγξη των σχέσεων μεταξύ των δύο κοινωνιών, θα αυξήσει τον αριθμό των πολιτών που είναι υπέρ της συνεργασίας. Αυτές οι σχέσεις είναι πολύ πιο διαδεδομένες σε σχέση με το παρελθόν και αναπτύσσονται διαρκώς. Επιπλέον, η ΕΕ παίζει σημαντικό ρόλο και σε αυτόν τον τομέα, ενθαρρύνοντας συνεχώς την ανάπτυξη του διαλόγου ανάμεσα στις κοινωνίες πολιτών των δύο χωρών. Παράλληλα σημειώνει σημαντική πρόοδο η κοινωνία πολιτών στην Τουρκία, η οποία κατευθύνεται προς μια πλουραλιστική κοινωνία ως αποτέλεσμα του «εξευρωπαϊσμού» της χώρας λόγω των μεταρρυθμίσεων που κάνει για να συμμορφωθεί με τα κριτήρια της Κοπεγχάγης[418].

Όπως είναι γνωστό, κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, υπήρξαν πολλά προβλήματα μεταξύ των δύο χωρών. Αμφότερες οι χώρες απέδωσαν στην «άλλη» κοινωνία μια ταυτότητα κατά τον τρόπο που τις συνέφερε και καλλιέργησαν διαρκώς το μίσος, την ανασφάλεια και την έχθρα και ενίοτε χρησιμοποίησαν τα μεταξύ τους προβλήματα για να ενισχύσει η κάθε μία τη δική της εθνική ταυτότητα. Όμως στο μεταξύ υπήρξαν και αξιοσημείωτες περίοδοι συνεργασίας και διαλλακτικότητας. Για παράδειγμα, η δεκαετία του 1930 ήταν μία από αυτές τις περιόδους[419].

[418] Kemal Kirişçi και Ali Çarkoğlu, "Sivil Toplum, Kamuoyu ve Dış Politika: Türk-Yunan İlişkileri" [Κοινωνία πολιτών, κοινή γνώμη και εξωτερική πολιτική: Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις], στο Taciser Ulaş Belge (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών]* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), σελ. 33-34.
[419] Στο ίδιο, σελ. 34.

Στις πλουραλιστικές κοινωνίες υπάρχει μία ακόμη διαδικασία αποδοχής που είναι ανεπίσημη και λειτουργεί σε διαρκή βάση. Αυτή η διαδικασία αποτελείται από τους σχολιαστές του τύπου, τις δημόσιες συζητήσεις στα τηλεοπτικά κανάλια, τις δηλώσεις που κάνουν στο λαό οι ηγέτες σημαντικών ομάδων συμφερόντων (επιχειρηματικοί σύνδεσμοι, πρόεδροι συνδικάτων και θρησκευτικές προσωπικότητες) και γνωστές προσωπικότητες που δηλώνουν τις προσωπικές τους θέσεις. Οπωσδήποτε, τα ΜΜΕ παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο και επηρεάζουν την κοινή γνώμη. Ένα πολύ πρόσφατο παράδειγμα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις αποτελεί η στάση των ΜΜΕ στην κρίση των Ιμίων/Κάρνταk και αργότερα στους καταστροφικούς σεισμούς του 1999[420].

Όμως στη διαδικασία της αποδοχής, πέραν του τύπου, σημαντικό ρόλο παίζει και η κοινωνία πολιτών. Μια δραστήρια κοινωνία πολιτών μπορεί να εκφράσει τις σκέψεις τόσο των ομάδων που είναι υπέρ της συνεργασίας, όσο και εκείνων που είναι πολέμιοι. Όσον αφορά στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, θα διαπιστώσει κανείς ότι υπάρχουν πολλές ομάδες της κοινωνίας πολιτών που προετοιμάζουν την ελληνοτουρκική συνεργασία. Αυτές οι ομάδες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα που επεκτείνεται από τους δήμους, τα πανεπιστήμια και τους φοιτητές έως και τους εμπορικούς συλλόγους και συμπεριλαμβάνει διάφορες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών. Η ύπαρξη αυτών των ομάδων που υποστηρίζουν τη συνεργασία είναι σημαντική για μια κυβέρνηση που προσπαθεί να κάμψει τις αδιαλλαξίες και να βρει λύσεις. Τέτοιου είδους ομάδες μπορούν να αποτελέσουν πηγή σημαντικής υποστήριξης για την υπεράσπιση των νέων πολιτικών συνεργασίας[421].

Ένα άλλο αποτέλεσμα της συνεχούς ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών είναι η εμφάνιση ομάδων που εντάσσονται σε υπερεθνικά δίκτυα συνεργασίας. Οι τουρκικές και ελληνικές ομάδες που συμμετέχουν στην ειρηνευτική διαδικασία και τον διάλογο σε διμερές και περιφερειακό επίπεδο μετατρέπονται σε σημαντικές ομάδες πολιτών που υποστηρίζουν τις εργασίες έναρξης και ενίσχυσης του διαλόγου μεταξύ των δύο χωρών. Είναι λογικό και η Ευρωπαϊκή Ένωση να δώσει κίνητρα στη κοινωνία πολιτών στις δύο χώρες με έργα που στηρίζουν αποτελεσματικά τον διάλογο[422].

[420] Στο ίδιο, σελ. 39.
[421] Στο ίδιο, σελ. 39-40.
[422] Στο ίδιο, σελ. 41-42.

Τώρα ας εξετάσουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές που παρουσιάζει η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα και την Τουρκία. Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα και την Τουρκία παρουσιάζουν τρεις σημαντικές αποκλίσεις – σε διαφορετικό βαθμό στη κάθε χώρα από τις αρχές της κοινωνίας πολιτών στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, κάτι που επηρεάζει τη δράση τους. Οι αποκλίσεις αυτές εντοπίζονται 1) στη φύση και αντίληψη των σχέσεων κοινωνίας πολιτών – κράτους στις δύο χώρες, 2) στο νομικό και επιχειρησιακό περιβάλλον που απορρέει από αυτές τις σχέσεις και 3) στο επίπεδο ανάπτυξης μέσα στη κοινωνία πολιτών[423].

Στην Ελλάδα η κοινωνία πολιτών έχει παραμείνει εύθραυστη διότι έχει διαποτιστεί από την κομματική πολιτική και έχει εξασθενίσει περαιτέρω λόγω του πελατειακού κράτους. Στην Τουρκία το κράτος παραδοσιακά δυσπιστούσε απέναντι στη κοινωνία πολιτών διότι τη θεωρούσε αιτία διαίρεσης. Ιδιαίτερα με το σύνταγμα του 1982 που θεσμοθετήθηκε μετά το πραξικόπημα του 1980, οι δράσεις της κοινωνίας πολιτών τέθηκαν υπό αυστηρούς περιορισμούς όσον αφορά στην οργάνωση, τη χρηματοδότηση, τις διακρατικές δράσεις και το σημαντικότερο, την ελευθερία έκφρασης. Πέρα από αυτούς τους θεσμικούς περιορισμούς στη δράση της κοινωνίας πολιτών, όσα συγκρουσιακά γράφονταν και λέγονταν για τον άλλο περιόριζαν το πεδίο εναλλακτικών ιδεών και λόγων των δρώντων της κοινωνίας πολιτών στις δύο χώρες. Χάρη στο κεκτημένο που είχαν αποκτήσει και τα δύο μέρη μέσω της σύγκρουσης, τόσο οι διακρατικές σχέσεις όσο και οι σχέσεις σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο είχαν μείνει περιορισμένες[424].

Στην Ελλάδα μέχρι την πτώση της δικτατορίας το 1974, υπήρχε κατάχρηση του όρου της κοινωνίας πολιτών ως συνώνυμης με την αριστερή πολιτική, δηλαδή «τον εσωτερικό εχθρό». Έκτοτε το νομικό πλαίσιο έχει φιλελευθεροποιηθεί αρκετά και παρέχει ελευθερία στις μη κυβερνητικές οργανώσεις, ιδιαίτερα στην ίδρυση και τις εσωτερικές υποθέσεις τους. Εντούτοις παραμένει σε εξαιρετικές περιπτώσεις, η καταχρηστική εφαρμογή του νόμου σε

[423] Özgüneş, ο.π., σελ. 2.
[424] Bahar Rumelili, "The European Union's Impact on the Greek-Turkish Conflict", *EUBorderConf*, Αρ. 6, (The University of Birmingham, 2004), σελ. 16.

ορισμένες υποθέσεις μειονοτικών μη κυβερνητικών οργανώσεων (ειδικά τουρκικών και μακεδονικών)[425].

Ενδεικτική είναι η έκθεση του Helsinki Human Rights Watch τόσο για την Ελλάδα όσο και για την Τουρκία. Για την Ελλάδα υπάρχει η έκθεση του 1999 για τη μειονότητα της Θράκης και επίσης θίγει κατά καιρούς το ζήτημα της κακομεταχείρισης των μεταναστών καθ' όλη την τελευταία δεκαετία. Από την άλλη, ο κατάλογος των παραβιάσεων είναι πολύ μακρύτερος για την Τουρκία. Υπάρχουν εκθέσεις που θίγουν τόσο την αστυνομική και ενδοοικογενειακή βία, όσο και τους περιορισμούς που τίθενται στην ελευθερία της σκέψης και του λόγου και τη φυλάκιση ακαδημαϊκών, συγγραφέων και γενικότερα διανοουμένων[426].

Παρομοίως και στην Τουρκία πριν το 1980, η μεταχείριση των αριστερών ακτιβιστών ως η κύρια απειλή του καθεστώτος και επομένως η δίωξη των σχετικών οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών υπήρξε μια πάγια τακτική. Κατά την περίοδο αυτή ο ορισμός της κοινωνίας πολιτών καταγράφηκε στη τουρκική βιβλιογραφία ως επανάσταση, αντίσταση εναντίον του κράτους. Μετά το πραξικόπημα του 1980, το κράτος επιστράτευσε και χρησιμοποίησε θρησκευτικές ομάδες εναντίον της «κομμουνιστικής απειλής», κάτι που οδήγησε στην αποξένωση της κοινωνίας από τις οργανώσεις πολιτών και απέτρεψε τους πολίτες να συμμετάσχουν στη κοινωνία πολιτών, γενικότερα. Αυτή η νοοτροπία εξακολουθεί να παραμένει στη κοινή γνώμη σε μικρότερο, και στη γραφειοκρατία σε μεγαλύτερο βαθμό. Ένα κατάλοιπο αυτής της νοοτροπίας είναι η προτίμηση της χρήσης της λέξης "kuruluş" (εταιρεία-συνεταιρισμός) αντί της λέξης "örgüt" (οργάνωση), η οποία προκαλεί ρίγος σε ορισμένους λόγω της εννοιολογίας της. Επομένως, οι λέξεις "örgütlemek" (association, associating) είναι ακόμη άγνωστες και στις περιπτώσεις που είναι γνωστές, τρομακτικές για πολλούς[427].

Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει κοινοτικό κεκτημένο στο θέμα της κοινωνίας πολιτών, το International Center for Non-for-Profit Law (ICNL) έχει δημοσιεύσει Κατευθυντήριες

[425] Özgüneş, ο.π., σελ. 2.
[426] www.hrw.org. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Νοεμβρίου 2011.
[427] Özgüneş, ο.π., σελ. 2.

Γραμμές ως προς την ελευθερία της οργάνωσης καθώς και ως προς το ότι οι νόμοι που διέπουν την κοινωνίας πολιτών είναι τα ευρωπαϊκά πρότυπα[428]. Ενδιαφέρον έχει ότι οι πρόσφατες υποδειγματικές υποθέσεις που ελήφθησαν υπόψη είναι οι αγωγές που έχουν γίνει εναντίον της Ελλάδας και της Τουρκίας, κάτι που δείχνει την αντίληψη για την κοινωνία πολιτών στις δύο χώρες[429].

Η αντίληψη του κράτους/της κυβέρνησης στην Τουρκία και στην Ελλάδα για τη δράση της Κοινωνίας Πολιτών/ Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων είναι περισσότερο η αναζήτηση συγκατάθεσης και συμμόρφωσής τους με τις βασικές κρατικές πολιτικές, παρά η επίτευξη συμφωνίας σε έναν κοινό δημόσιο χώρο. Στην Τουρκία η αντίληψη των σχέσεων κράτους – κοινωνίας πολιτών, σε αντίθεση με πολλά κράτη – μέλη της ΕΕ, έχει να κάνει με τη ρύθμιση και τον έλεγχο[430].

Όπως αναφέρεται στην Ετήσια Τακτική Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, την περίοδο Οκτώβριο 2003 – Αύγουστο 2004, ασκήθηκαν 98 αγωγές μόνο εναντίον του Συλλόγου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην Τουρκία. Σε Ελλάδα και Τουρκία όταν οι δράσεις των μη κυβερνητικών οργανώσεων αγγίζουν τα όρια των εθνικών ζητημάτων και εθνικής ασφάλειας, υπάρχει άμεση κρατική παρέμβαση, ρύθμιση και ενίοτε εκφοβισμός. Η μυστική εγκύκλιος του Ετζεβίτ, λίγο προτού αποχωρήσει από την πρωθυπουργία, είναι μία χαρακτηριστική περίπτωση. Η εγκύκλιος, η οποία αργότερα καταργήθηκε από τη νέα κυβέρνηση, προέβλεπε τη σύσταση ενός «Συμβουλίου Ανάπτυξης Κοινωνίας Πολιτών», συνδεδεμένου με το Εθνικό Συμβούλιο Ασφαλείας. Η εγκύκλιος προέβλεπε τη χρήση της Κοινωνίας Πολιτών σε διεθνές και εθνικό επίπεδο για τη προαγωγή των κυβερνητικών πολιτικών, τη νομιμοποίηση των θεμάτων εθνικής πολιτικής στη διεθνή σκηνή, αναφέροντας ότι η Κοινωνία Πολιτών ήταν πιο αξιόπιστη και ανεξάρτητη[431].

[428] Δες την ιστοσελίδα του ICNL: http://www.icnl.org/knowledge/ijnl/vol8iss1/special_1.htm. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Νοεμβρίου 2011.
[429] Özgüneş, ο.π., σελ. 3.
[430] Tosun, ο.π., σελ. 137.
[431] Özgüneş, ο.π., σελ. 4.

Επομένως η κοινωνία πολιτών δεν θα πρέπει να θεωρείται πάντοτε πανάκεια, διότι δεν είναι όλες οι οργανώσεις «κοινωνικές». Σε αμφότερες τις χώρες υπάρχουν οργανώσεις που υιοθετούν την εθνικιστική ρητορική. Ένα παράδειγμα από την Ελλάδα αποτελεί η υπόθεση της Τουρκικής Ένωσης Ξάνθης. Σημαντικός αριθμός μη κυβερνητικών οργανώσεων συμμετείχαν ενεργά και νόμιμα υπέρ του ενάγοντα υιοθετώντας έναν έντονα εθνικιστικό λόγο (Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί το Δίκτυο 21, στο οποίο θα γίνει αναφορά παρακάτω)[432].

Ένα παράδειγμα από την Τουρκία είναι η περίπτωση δύο μη κυβερνητικών οργανώσεων (GONGO-Government-organized NGO), του Toplumsal Düşünce Derneği (Σύλλογος Κοινωνικής Σκέψης – κεμαλικό εθνικιστικό) και του Türkiye Kamu-Sen (Συνδικάτο δημοσίων υπαλλήλων), που πρόσφατα κατηγόρησαν τον συγγραφέα της Έκθεσης για τις Μειονότητες Καθ. Baskın Oran (καταθέτοντας αναφορά στο επίσημο συμβουλευτικό σώμα της Πρωθυπουργίας) ότι αυτά που πρότεινε η έκθεση συνιστούσαν «προδοσία». Η έκθεση, που είχε τη συγκατάθεση ακαδημαϊκών και μη κυβερνητικών οργανώσεων, τόνιζε τη σημασία της αναγνώρισης της μειονοτικής διαφορετικότητας στην Τουρκία και την ανάγκη αλλαγής των παραδοσιακών νοοτροπιών που θέτουν εμπόδια στη δημιουργία της ισότητας πολιτικών δικαιωμάτων για όλους[433]. Η μη κυβερνητική οργάνωση αναζήτησης και διάσωσης AKUT που είναι ευρέως γνωστή και χαίρει εκτίμησης από πολλούς για τις διασωστικές της δράσεις κατά τη διάρκεια των σεισμών[434], ανακοίνωσε δημόσια ότι πρωταρχικός της στόχος, πέραν της διάσωσης ανθρωπίνων ζωών, είναι «η προστασία της αειφορίας / συνέχειας του κράτους μας και η υπεράσπιση των ζητημάτων που επηρεάζουν την ευημερία του ευγενούς έθνους μας»[435].

Η επιδίωξη του κράτους σε αμφότερες τις χώρες να συμμορφωθούν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις με τις προτεραιότητες της εθνικής ιδεολογίας και ασφάλειας, είναι απόλυτα παραδειγματική στην περίπτωση που μη κυβερνητικές οργανώσεις από Ελλάδα και Τουρκία προσπαθούν να συνεργαστούν σε «δύσκολα» ζητήματα, όπως αυτά των μειονοτήτων, της

[432] Στο ίδιο, σελ. 4.
[433] Özgüneş, ο.π., σελ. 5.
[434] Επίσημη ιστοσελίδα της AKUT: http://www.akut.org.tr/eng/historical.asp. Ημερομηνία επίσκεψης: 14 Φεβρουαρίου 2012.
[435] Özgüneş, ο.π., σελ. 5.

πολιτιστικής κληρονομιάς κ.α. Ένα παράδειγμα αποτελεί μια τουρκική μη κυβερνητική οργάνωση που σε συνεργασία με μια ελληνική μη κυβερνητική οργάνωση θέλησε να υλοποιήσει ένα πρόγραμμα για τα πολιτιστικά και θρησκευτικά τεχνουργήματα της άλλης χώρας. Μια από τις μικρές ελληνικές μη κυβερνητικές οργανώσεις που συνεργαζόταν στο πρόγραμμα αποσύρθηκε μετά από επικοινωνία που είχε με εκπροσώπους ενός ελληνικού υπουργείου, αξιωματούχοι του οποίου τη συμβούλεψαν να μην εμπλακεί σε τέτοιου είδους προγράμματα[436].

Επομένως είναι συνήθης πρακτική οι κυβερνήσεις να αποθαρρύνουν σθεναρά τις μη κυβερνητικές οργανώσεις που εργάζονται σε ευαίσθητα θέματα και να παίρνουν ενεργή θέση εναντίον όσων το πράττουν. Οργανώσεις που είναι μεγαλύτερες και έχουν παράδοση συνεργασίας στο παρελθόν, δεν ενοχλούνται από τέτοιου είδους πιέσεις. Σε πολύ δύσκολες περιόδους, θαρραλέες μη κυβερνητικές οργανώσεις έχουν επιμείνει στη συνεργασία, αλλά αυτή η συνεργασία δεν διαφοροποιήθηκε πολύ και δεν πήρε μια πιο μαζική μορφή. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι η συνεργασία παρέμεινε μόνο σε ελιτιστικό επίπεδο. Το περιβάλλον πίεσης που ασκούν τα κράτη αποθαρρύνει ξεκάθαρα το άνοιγμα νέων διαύλων συνεργασίας και αποτελεί πηγή εκφοβισμού. Άρα σε μια περίοδο που τα υπερεθνικά θέματα και οι κοινές ανησυχίες κάνουν επιτακτική την ανάγκη για διασυνοριακές συνεργασίες, η δράση των μη κυβερνητικών οργανώσεων εκβιάζεται από τις κυβερνητικές παρεμβάσεις και τον εθνικισμό. Η ειρωνεία είναι πως η ΕΕ ωθεί μέσω διάφορων μηχανισμών υποστήριξης και χρηματοδότησης την ανάπτυξη και διαφοροποίηση της κοινωνίας πολιτών, ενώ τα κράτη με τη σειρά τους υπονομεύουν αυτή την ώθηση μέσω νόμων και πολιτικών[437].

Εντούτοις, δυνατές και υγιείς οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών μπορούν να επιτευχθούν και να αναπτυχθούν όταν το κράτος εξασφαλίσει τις απαραίτητες νομικές, ρυθμιστικές, χρηματοδοτικές και λειτουργικές συνθήκες. Είναι κοινή αντίληψη της αρχής της κοινωνίας πολιτών στην ΕΕ ότι οι κυβερνήσεις πρέπει να έχουν πολύ περιορισμένη παρέμβαση στη κοινωνία πολιτών και να εξασφαλίζουν ευνοϊκές συνθήκες, όπως διαφανής κυβερνητική χρηματοδότηση, φορολογικές απαλλαγές κλπ. Παρότι η κρατική χρηματοδότηση κρίνεται απαραίτητη για τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, δεν είναι πάντα

[436] Στο ίδιο, σελ. 5.
[437] Στο ίδιο, σελ. 5.

τόσο ξεκάθαρη. Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία έχουν δυνατότητες να επωφεληθούν από κρατικά χρηματοδοτούμενα προγράμματα, όμως η διαφάνεια και τα κριτήρια μέσω των οποίων διανέμεται αυτή η χρηματοδότηση είναι μάλλον ασαφή. Επιπλέον, όταν η μόνη διαθέσιμη πηγή είναι η κυβερνητική χρηματοδότηση, για πολλές μη κυβερνητικές οργανώσεις είναι δύσκολο να αντισταθούν στη συμμόρφωση με τις επίσημες πολιτικές. Τα ερωτηματικά που προκύπτουν για τη χρηματοδότηση των μη κυβερνητικών οργανώσεων από το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών και η διαφάνειά της χρηματοδότησης, όσον αφορά στην ανοικοδόμηση των Βαλκανίων μετά την αλλαγή κυβέρνησης αποτελούν ένα παράδειγμα. Η επιλογή συγκεκριμένων μη κυβερνητικών οργανώσεων ως δικαιούχων αντανακλά μια πελατειακή σχέση του κράτους με ορισμένες μη κυβερνητικές οργανώσεις[438].

Στην Τουρκία το νομικό πλαίσιο που διέπει ειδικά τις μη κυβερνητικές οργανώσεις έχει εμποδίσει την ανάπτυξη μιας υγιούς και ελεύθερης κοινωνίας πολιτών ενώ έχει αποθαρρύνει και τις διεθνείς συνεργασίες. Ο υψηλός βαθμός «ενδιαφέροντος» του κράτους για τους συλλόγους διαφαίνεται από το γεγονός ότι ο νόμος έχει τροποποιηθεί 36 φορές από το 1983 και μετά. Έχει σημασία να σημειώσουμε ότι υπάρχουν περίπου 90.000 καταχωρημένοι σύλλογοι στην Τουρκία. Παρότι ο αριθμός είναι υψηλός, μόνο 6-8 τοις εκατό του πληθυσμού είναι μέλη αυτών των συλλόγων, σε αντίθεση με τα επίπεδο του 60 τοις εκατό στη Δυτική Ευρώπη[439].

Τον Ιούλιο του 2004 ψηφίστηκε ο νέος νόμος που θέσπισε σημαντικές ελευθερίες για τους συλλόγους. Παρότι τέθηκε βέτο αργότερα, τελικά ψηφίστηκε ξανά από το κοινοβούλιο και επικυρώθηκε τον Νοέμβριο του 2004. Με την υιοθέτηση του εν λόγω νόμου καταργήθηκαν οι περιορισμοί όσον αφορά στη σύσταση συλλόγων και τη λήψη χρηματοδότησης και μειώθηκε ο κυβερνητικός έλεγχος[440]. Όμως οι διατάξεις του ισχύοντος μέχρι εκείνη την ημερομηνία νόμου έχουν ήδη καταφέρει ένα μεγάλο πλήγμα στις διεθνείς δραστηριότητες και τις συνεργασίες μεταξύ μη κυβερνητικών οργανώσεων. Ο προηγούμενος

[438] Στο ίδιο, σελ. 6. Βλέπε επίσης Φραγκονικολόπουλος, ο.π., σελ. 207-208.
[439] Özgüneş, ο.π., σελ. 6.
[440] İktisadi Kalkınma Vakfı [Ίδρυμα Οικονομικής Ανάπτυξης], "Siyasi Kriterlere Uyum Amacıyla Türkiye'nin Gerçekleştirdiği Mevzuat Düzenlemeleri" [Οι νομοθετικές τροποποιήσεις που πραγματοποίησε η Τουρκία με σκοπό τη συμμόρφωση με τα πολιτικά κριτήρια], σελ. 5-6, http://www.ikv.org.tr/pdfs/adaliksureci3.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 5 Οκτωβρίου 2011.

νόμος δήλωνε ότι οι μη κυβερνητικές οργανώσεις πρέπει να λαμβάνουν άδεια προτού ξεκινήσουν μια συνεργασία με οργανώσεις από το εξωτερικό, καθώς και όταν πρόκειται να χρηματοδοτηθούν από το εξωτερικό, ακόμη και πριν συναντηθούν με ξένες αποστολές μεμονωμένων ατόμων ή μη κυβερνητικών οργανώσεων. Αυτό αποτελούσε μια σημαντική νομική βάση για το κράτος ώστε να εγείρει αγωγές εναντίον των μη κυβερνητικών οργανώσεων, στην περίπτωση που δημιουργούσαν οποιαδήποτε σχέση διεθνούς συνεργασίας με την οποία το κράτος δεν συμφωνούσε[441].

Παρόλα αυτά, η Özgüneş σημειώνει πως κατά τη διάρκεια των εργασιών του νέου νομοσχεδίου, όπου έλαβε και ο ίδιος μέρος, σκέφτηκε ότι εάν υπήρχε ένα βραβείο για τον «Πιο Αποτρεπτικό Νόμο Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στον Κόσμο», ο συγκεκριμένος νέος νόμος θα έπρεπε να λάβει το πρώτο βραβείο. Λαμβάνοντας υπόψη τις δεκάδες σελίδες που αναφέρονται στις υποχρεώσεις, ευθύνες, «απαγορευμένες δράσεις» και «ποινές», τη γραφειοκρατία ως προς τις απαραίτητες άδειες και το πλήθος εγγράφων που απαιτούνται, «εάν μπορούσα, σίγουρα θα απέφευγα να ιδρύσω μια μη κυβερνητική οργάνωση στην Τουρκία», καταλήγει[442].

Είναι γεγονός ότι η κεκτημένη ταχύτητα που είχε αναπτύξει η Τουρκία τα προηγούμενα χρόνια στην ενταξιακή της πορεία στην ΕΕ είχε δημιουργήσει ορισμένες ελευθερίες για τη κοινωνία πολιτών, καθώς και μηχανισμούς χρηματοδότησης των μη κυβερνητικών οργανώσεων. Η χρηματοδότηση είναι φυσικά μια σημαντική ώθηση για τις δράσεις και τις διεθνείς συνεργασίες των μη κυβερνητικών οργανώσεων. Πέρα από τη κυβερνητική χρηματοδότηση, όπως προαναφέρθηκε, η Ελλάδα ως μέλος της ΕΕ δεν λαμβάνει συγκεκριμένη υποστήριξη για την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών και την ελευθερία ίδρυσης συλλόγων, αλλά επωφελείται από μία ευρεία γκάμα κοινωνικών, οικονομικών, πολιτιστικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων που είναι ανοιχτά για τα κράτη – μέλη και τις χώρες – εταίρους[443].

[441] Özgüneş, ο.π., σελ. 7.
[442] Στο ίδιο, σελ. 7.
[443] Στο ίδιο, σελ. 7-8.

Η Τουρκία από την άλλη, ως υποψήφια προς ένταξη χώρα, λαμβάνει πάνω από 50 εκατομμύρια Ευρώ κατά μέσο όρο ετησίως, τα οποία προορίζονται ειδικά για δράσεις μη κυβερνητικών οργανώσεων που λαμβάνουν χώρα στην Τουρκία σε μια σειρά από τομείς. 2.5 εκατομμύρια Ευρώ προορίζονται για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τον εκδημοκρατισμό στην Τουρκία. Σε όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά προγράμματα, στα οποία η Τουρκία έχει δικαίωμα συμμετοχής, τουρκικές και ελληνικές μη κυβερνητικές οργανώσεις έχουν την ευκαιρία να συνεργαστούν σε προγράμματα όπως τα EIDHR, MEDA, TACIS, CARDS, καθώς και κοινοτικά και ερευνητικά προγράμματα. Όμως παρατηρείται πως πέραν από μία μικρή ομάδα οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών, η συνεργασία ιδιαίτερα όσον αφορά σε θέματα μειζόνων πολιτικών και άμυνας είναι σχετικά χαμηλή. Επομένως, δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε πως η καθαρά αριθμητική αντανάκλαση της χρηματικής υποστήριξης της κοινωνίας πολιτών στις χώρες σημαίνει και αναπτυγμένες, ανεξάρτητες και υγιείς κοινωνίες πολιτών[444].

7) Οι Δράσεις της Κοινωνίας Πολιτών στην Ελλάδα και την Τουρκία μέχρι το 1999

7.1 Πριν το 1996: Μεμονωμένες προσπάθειες

Μέχρι το 1999 οι προσπάθειες διαλόγου και συνεργασίας σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών υπήρξαν μεμονωμένες και περισσότερο σε επίπεδο ελίτ με συγκεκριμένους γνωστούς πρωτοστάτες. Όμως στην περίοδο πριν το 1999, θα πρέπει να κάνουμε έναν ακόμη διαχωρισμό σχετικά με τις πρωτοβουλίες αυτές. Αυτός ο διαχωρισμός πρέπει να γίνει μεταξύ της περιόδου πριν και αυτής μετά το 1996, δηλαδή πριν και μετά την κρίση των Ιμίων/Καρντάκ.

Πολύ πριν το 1996 υπήρξε ήδη ένας ικανός αριθμός γενναίων πολιτικών, επιχειρηματιών, διανοουμένων και ακτιβιστών και στις δύο πλευρές του Αιγαίου, οι οποίοι συνειδητοποιώντας το αδιέξοδο των συνεχιζόμενων ελληνοτουρκικών συγκρούσεων, προσπάθησαν να βελτιώσουν τις σχέσεις μεταξύ των δύο κοινωνιών.

[444] Στο ίδιο, σελ. 8.

Το 1979 ο Ζουλφού Λιβανελί, ένας διάσημος Τούρκος τραγουδιστής και συνθέτης, ξεκίνησε έναν πολιτιστικό διάλογο με Έλληνες καλλιτέχνες και διοργάνωσε μία σειρά κοινών συναυλιών με τον διάσημο Έλληνα συνθέτη Μίκη Θεοδωράκη και την τραγουδίστρια Μαρία Φαραντούρη[445]. Το 1980 η ημερήσια τουρκική εφημερίδα Milliyet άρχισε να βραβεύει τα άτομα που συνεισέφεραν στην ελληνοτουρκική συνεργασία με το βραβείο Φιλίας και Ειρήνης Abdi Ipekci, εορτάζοντας τη μνήμη του αρχισυντάκτη της που είχε δολοφονηθεί από δεξιούς τρομοκράτες το 1979. Λίγο καιρό αργότερα ένα παρόμοιο βραβείο άρχισε να προσφέρει και η εφημερίδα Ελευθεροτυπία στην Ελλάδα χάρη στις προσπάθειες του συνταξιοδοτημένου μηχανικού Ανδρέα Πολιτάκη[446].

Τη δεκαετία του 1980 οι δήμοι των τουρκικών ακτών του Αιγαίου και των ελληνικών νησιών απέναντι άρχισαν να συνεργάζονται με σκοπό να επωφεληθούν καλύτερα από τις δυνατότητες τουρισμού των δύο χωρών. Το 1985 ο δήμαρχος του Δικελί Osman Güven διοργάνωσε μαζί με τον δήμαρχο της Λέσβου Στρατή Πάλλη, το πρώτο Φεστιβάλ Τεχνών και Πολιτισμού του Δικελί. Οι δύο δήμαρχοι πήραν αργότερα το Βραβείο Ειρήνης Abdi Ipekci 1989 για τη συγκεκριμένη διοργάνωση[447].

Το 1986 ο Θεοδωράκης και ο Λιβανελί δημιούργησαν τον Σύνδεσμο Ελληνοτουρκικής Φιλίας. Ο ίδιος ο Λιβανελί σε άρθρο του εξιστορεί τα γεγονότα ως εξής: «υπήρξε ευρεία συμμετοχή Τούρκων και Ελλήνων διανοουμένων στο σύνδεσμο. Πέρα από γνωστούς συγγραφείς, ζωγράφους, ηθοποιούς του θεάτρου, στον σύλλογο συμμετείχαν και στρατηγοί εν αποστρατεία, μεγάλοι επιχειρηματίες, καθώς και άνθρωποι των ΜΜΕ. (...) Οι εργασίες τους δεν περιορίστηκαν μόνο στους τομείς του πολιτισμού και των τεχνών. Σε περιόδους που οι δύο χώρες αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο του πολέμου λόγω κάποιας κρίσης, διοργάνωσαν κοινές εκστρατείες υπογραφών, έκαναν ανακοινώσεις και δημοσιεύσεις όπου ζητούσαν να επικρατήσει η λογική, και εισέπρατταν τα αποτελέσματα αυτών τους των ενεργειών. Στο μεταξύ έκαναν και εργασίες αναστήλωσης και αποκατάστασης τουρκικών μνημείων στην

[445] Zülfü Livaneli, "Türk-Yunan Sivil Toplum Diyaloğu Üzerine Düşünceler" [Σκέψεις σχετικά με τον ελληνοτουρκικό διάλογο σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών], στο Belge, ο.π., σελ. 13.
[446] Zeynep Oral, "Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde Kadın Örgütleri ve Bir Uygulama: Winpeace" [Οι γυναικείες οργανώσεις στις σχέσεις Τουρκίας – Ελλάδας και μία Περίπτωση: Winpeace], στο Belge, ο.π., σελ. 130.
[447] Akın Atauz, "Yunan ve Türk Çevreci Hareketlerinin Beraberliklerine Dair" [Περί συνεργασίας των ελληνικών και τουρκικών περιβαλλοντικών κινημάτων], στο Belge, ο.π., σελ. 110.

Ελλάδα και αντίστοιχων ελληνικών μνημείων στην Τουρκία. Ίδρυσαν κοινές επιτροπές που εργάστηκαν για την άρση των εχθρικών διατυπώσεων στα σχολικά βιβλία»[448].

Ενώ το 1988 διοργανώθηκε ένα Συνέδριο Ελληνοτουρκικών ΜΜΕ στα Κεντρικά Γραφεία της UNESCO. Έλληνες περιβαλλοντολόγοι από τη Χίο και τη Λέσβο συμμετείχαν στην εκστρατεία ανθρώπινης αλυσίδας με σκοπό να αντιταχθούν στην εγκατάσταση θερμικής ενέργειας στο Αλίαγα. Το Ίδρυμα Τουρκικής Ιστορίας που συστάθηκε το 1991 εξασφάλισε τη συμμετοχή σημαντικών Ελλήνων και Τούρκων ιστορικών σε προγράμματα που είχαν ως σκοπό την εξάλειψη του εθνικιστικού περιεχομένου από τα σχολικά βιβλία[449].

Η ανάπτυξη των διακρατικών και υπερεθνικών θεσμών κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, έδωσε την ευκαιρία σε διάφορους δρώντες της κοινωνίας πολιτών σε Ελλάδα και Τουρκία να συναντηθούν κατά τη διάρκεια διάφορων διεθνών διασκέψεων. Αυτές οι συναντήσεις αποδείχτηκαν πολύτιμες επαφές επάνω στις οποίες αργότερα οικοδομήθηκε η ελληνοτουρκική συνεργασία. Για παράδειγμα, οι ιδρυτές της Πρωτοβουλίας Γυναικών για την Ειρήνη (WINPEACE), η Ζεϊνέπ Οράλ (Zeynep Oral) από την Τουρκία και η Μαργαρίτα Παπανδρέου από την Ελλάδα συναντήθηκαν αρχικά στη Παγκόσμια Διάσκεψη για τις Γυναίκες που διοργανώθηκε στο Ναϊρόμπι το 1985[450].

Ο πρώην Υπουργός Εξωτερικών Γιώργος Παπανδρέου ήταν μέρος της ελληνικής ομάδας που συμμετείχε στην ιδρυτική συνέλευση της Helsinki Citizen Assembly (HCA) το 1990. Στην HCA ο Παπανδρέου βρήκε την ευκαιρία να γνωρίσει διάφορες σημαντικές προσωπικότητες από την Τουρκία και αυτό ήταν εποικοδομητικό για το μελλοντικό πολιτικό όραμα του Παπανδρέου απέναντι στην Τουρκία. Τουρκικοί και ελληνικοί δήμοι συναντήθηκαν στις συσκέψεις της Διεθνούς Ένωσης Τοπικών Αρχών (IULA) και συνεργάστηκαν στην υλοποίηση συγκεκριμένων Ευρωπαϊκών Μεσογειακών Προγραμμάτων[451].

[448] Zülfü Livaneli, ο.π., σελ. 14.
[449] Bahar Rumelili, "The Talkers and the Silent Ones. The EU and Change in Greek-Turkish Relations", EUBorderConf, Αρ. 10, The University of Birmingham, (2004), σελ. 4.
[450] Στο ίδιο, σελ. 4.
[451] Στο ίδιο, σελ. 4.

Σύμφωνα με τον Murat Belge[452], η πρώτη επαφή του σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών έγινε μετά την ίδρυση της Helsinki Citizen Assembly το 1990. Εκεί γνώρισε για πρώτη φορά σε βάθος τα ελληνοτουρκικά προβλήματα. Βάσει της εμπειρίας που απέκτησε ως ιδρυτικό μέλος της εν λόγω συνέλευσης, θεωρεί πως η κοινωνία πολιτών λειτουργεί αποτελεσματικότερα στην Ελλάδα απ'ότι στην Τουρκία και αυτό συμβαίνει επειδή στην Ελλάδα οι μη κυβερνητικές οργανώσεις έχουν μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων, καθώς και μεγαλύτερες δυνατότητες εύρεσης πόρων.

Υπήρξαν και άλλες πρωτοβουλίες πριν από το 1999, οι οποίες συγκαταλέγονται στη λεγόμενη «διπλωματία δεύτερης τροχιάς». Προτού εξετάσουμε τις εν λόγω πρωτοβουλίες, θα πρέπει να ρίξουμε μια ματιά στο τι σημαίνει διπλωματία δεύτερης τροχιάς και να δούμε μερικά παραδείγματα σε διεθνές επίπεδο.

7.2. Η Διπλωματία Δεύτερης Τροχιάς στη Διαχείριση Συγκρούσεων

Ένας νέος τύπος πρακτικής που είναι γνωστός ως διπλωματία δεύτερης τροχιάς, μη κυβερνητική διαχείριση ειρήνης, ανεπίσημη διπλωματία ή διπλωματία των πολιτών, έχει προστεθεί στη θεωρία και εφαρμογή της διαχείρισης συγκρούσεων. Αυτές οι προσεγγίσεις επικεντρώνονται στις ομάδες και τα άτομα εκτός κράτους. Μια επιτυχημένη ειρηνευτική διαδικασία είναι αυτή που αναπτύσσεται σε πολλαπλά επίπεδα και διαφορετικές πλατφόρμες ταυτόχρονα. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, υπάρχουν τέσσερα πεδία που εμπλέκονται στη διαδικασία: η επίσημη ειρηνευτική διαδικασία των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων, η ημι-επίσημη διαδικασία που αποτελείται από πολίτες εκτός κράτους, οι οποίοι διαβουλεύονται με τους αξιωματούχους επί συγκεκριμένων ζητημάτων, συζητούν διάφορες ιδέες και σχήματα, μια δημόσια ειρηνευτική διαδικασία που αφορά στο διάλογο ανάμεσα στους πολίτες εκτός κράτους και η κοινωνία πολιτών και πιο συγκεκριμένα, οι σύνδεσμοι και οι οργανώσεις που καλύπτουν διάφορες εθνικές, φυλετικές, θρησκευτικές, οικονομικές, κοινωνικές και άλλες

[452] Murat Belge, "Sivil Toplum İlişkileri Üzerine Gözlemler" [Παρατηρήσεις σχετικά με τις σχέσεις της κοινωνίας πολιτών], στο Belge, ο.π., σελ. 25-30.

διαχωριστικές γραμμές. Κάθε μία από αυτές τις πλατφόρμες συνδέεται επικοινωνιακά με τις άλλες και όλες μαζί συμβάλουν στην ειρηνευτική διαδικασία[453].

Οι θεωρίες της διπλωματίας δεύτερης τροχιάς μοιάζουν κατά πολύ με τη θεωρητική αντίληψη του Habermas. Είναι κεντρικής σημασίας η επίτευξη μιας κατανόησης ανάμεσα στα συγκρουόμενα μέρη σε ένα επίπεδο, όπου μπορεί να υπάρξει η οικοδόμηση σχέσεων και ο ανοιχτός διάλογος (επικοινωνιακός ορθολογισμός). Αυτή μπορεί να είναι η στιγμή που τα διαφορετικά συγκρουόμενα μέρη μπορούν, μέσω του διαλόγου και της επιχειρηματολογίας, να επιλύσουν πράγματι τις διαφορές τους με τρόπο βιώσιμο ή να αποδεχτούν τις διαφορετικές θέσεις που έχουν. Αυτό είναι εξάλλου που υποστηρίζει και ο Habermas όταν αναφέρεται στην επικοινωνιακή δράση[454].

Η διπλωματία δεύτερης τροχιάς μπορεί να χαρακτηριστεί κατά κάποιον τρόπο ως στρατηγική «φθηνών συνομιλιών» που μπορεί να μεταφέρει πληροφορίες σχετικά με το εύρος των αμοιβαία αποδεκτών συμφωνιών και της βιώσιμης συνεργασίας. Έπειτα, τα μέρη συζητούν τρόπους για να παύσουν μια σύγκρουση, όμως «μπορούν να αποχωρήσουν από τις συζητήσεις χωρίς ποινή». Γενικότερα, οι παρεμβάσεις δεύτερης τροχιάς μπορούν να φέρουν τους ανταγωνιστές πιο κοντά σε μια ειρηνική επίλυση χωρίς να δεσμεύσουν πολύ έγκαιρα τα μέρη σε μια δεσμευτική συμφωνία. Αυτή η τροχιά βασίζεται κυρίως στην επικοινωνία – συνδρομή. Ως μια στρατηγική ενοποίησης, «υπηρετεί ως ένας δίαυλος επικοινωνίας μεταξύ των μερών που βρίσκονται σε διένεξη, όμως δεν συνεισφέρει αυτή καθ' εαυτή υλικά στη διαπραγματευτική διαδικασία. Οι ανεπίσημοι μεσολαβητές της διπλωματίας δεύτερης τροχιάς έχουν εφαρμόσει τις στρατηγικές επικοινωνίας – συνδρομής στη διένεξη μεταξύ Ρωσίας – Τσετσενίας, όπου έχουν διοργανωθεί πολλαπλά σεμινάρια και συνομιλίες ανάμεσα στους ηγέτες της βάσης και στις δύο πλευρές από το 1992[455].

[453] Daniel Wehrenfenning, "Conflict management and communicative action: Second-track diplomacy from a Habermasian perspective", *Communication Theory*, Τόμ. 18 Αρ. 3 (2008), σελ. 358.
[454] Στο ίδιο, σελ. 361.
[455] Tobias Böhmelt, "The effectiveness of tracks of diplomacy strategies in third-party interventions", *Journal of Peace Resarch*, Τόμ. 47 Αρ. 167 (2010), σελ. 170.

Μία άλλη ανεπίσημη προσέγγιση είναι «η διπλωματία της μιάμιση τροχιάς» που βασίζεται εν μέρει στις ιεραρχικές προσεγγίσεις και τεχνικές εξαναγκασμού της πρώτης τροχιάς. Η διπλωματία της μιάμισης τροχιάς μπορεί να βασιστεί σε χαμηλότερου επιπέδου μορφές μεσολάβησης, ώστε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των μερών, όταν μια άμεση, υψηλού επιπέδου παρέμβαση δεν είναι εφικτή. Οι διαπραγματεύσεις εκεχειρίας Γκουινέας – Γουόρμ του Κέντρου Κάρτερ το 1995 στο Σουδάν δείχνουν αυτή τη διπλωματική ευκινησία. Όμως η ανεπίσημη διπλωματία (τόσο η δεύτερη όσο και η μιάμιση τροχιά) έχουν χαρακτηριστικά που μπορεί να κάνει την επίλυση των συγκρούσεων λιγότερο πιθανή. Για παράδειγμα, ο πρώην πρόεδρος των ΗΠΑ, Κάρτερ το 1994 επισκέφθηκε την Βόρεια Κορέα ως ανεπίσημο μέρος, εκπροσωπώντας το Κέντρο Κάρτερ, μια ΜΚΟ, όμως δεν ήταν εφικτή μια μακροπρόθεσμη επίλυση διότι οι Βορειοκορεάτες τον εξέλαβαν ως επίσημο εκπρόσωπο των ΗΠΑ. Επιπλέον, οι ανεπίσημες προσπάθειες απαιτούν μεγάλο χρονικό διάστημα για να παράγουν αποτελέσματα. Εν τέλει, η ανεπίσημη διπλωματία είναι λιγότερο αποτελεσματική από τη διπλωματία πρώτης τροχιάς, διότι αυτές οι τροχιές έχουν λιγότερη ισχύ και λιγότερους πόρους[456].

Οι διάφορες μελέτες υποστηρίζουν πως στις περιπτώσεις τόσο της Βόρειας Ιρλανδίας, όσο και της Νότιας Αφρικής η ανεπίσημη διπλωματία, η εμπλοκή της κοινωνίας και ο διάλογος των απλών ανθρώπων ήταν σημαντικά στοιχεία στη διαδικασία της σχετικά επιτυχημένης επίτευξης της ειρήνης. Σε τέτοιου είδους διαδικασίες, μία μέθοδος ανεπίσημης, μη κυβερνητικής μορφής αλληλεπίδρασης, όπως είναι η διπλωματία δεύτερης τροχιάς, αποκτά ολοένα και περισσότερη αξιοπιστία και αναγνώριση για τον μοναδικό ρόλο που παίζει στις ειρηνευτικές διαδικασίες[457].

Όταν η επίσημη επικοινωνία ανάμεσα στα μέρη είναι περιορισμένη ή αποκλεισμένη, όπως συμβαίνει συχνά στις παρατεταμένες συγκρούσεις, η διπλωματία δεύτερης τροχιάς συμπληρώνει την πρώτη τροχιά, ανοίγοντας ευκαιρίες για επικοινωνία ανάμεσα στις συγκρουόμενες γραμμές, κατανοώντας τα συμφέροντα και τις επιθυμίες του άλλου, επιβεβαιώνοντας τα ιδία συμφέροντα του ενδιαφερόμενου μέρους και εξερευνώντας βιώσιμες

[456] Στο ίδιο, σελ. 170-171.
[457] Michelle I. Gawerc, "Peace-building: Theoretical and concrete perspectives", *Peace & Change*, Τόμ. 31, Αρ. 4 (2006), σελ. 443.

εναλλακτικές προσεγγίσεις που μπορεί να καλύψουν τις ανάγκες και των δύο μερών. Μπορεί να οδηγήσει σε ιδέες που μπορεί να ενσωματωθούν στην επίσημη κυβερνητική διαδικασία, ενώ μπορεί ταυτόχρονα να μειώσει την ένταση, τις παρεξηγήσεις, να εξανθρωπίσει «τον άλλο», να οικοδομήσει ή να ενισχύσει τις δυνατότητες της κοινωνίας πολιτών, να βελτιώσει τη συμφιλίωση, να συνεισφέρει στην οικοδόμηση της ειρήνης ή/και να ενισχύσει την πολιτική θέληση για την ειρηνευτική διαδικασία[458].

Οι διαδικασίες που χρησιμοποιεί η διπλωματία δεύτερης τροχιάς – μια χαρακτηριστική διαδικασία είναι τα διαδραστικά εργαστήρια επίλυσης προβλημάτων – έχουν διττό σκοπό. Πρώτον, να δημιουργούν αλλαγές στα άτομα που συμμετέχουν και δεύτερον, να μεταφέρουν αυτές τις αλλαγές στη πολιτική διαδικασία. Γι' αυτό το λόγο, οι συμμετέχοντες πρέπει να είναι άτομα με πολιτική επιρροή, ώστε να χρησιμοποιήσουν την αξιοπιστία και τη θέση τους για να επηρεάσουν τους κυβερνητικούς αξιωματούχους και την ευρύτερη κοινωνία και παράλληλα, να μην είναι αξιωματούχοι οι ίδιοι, ώστε να έχουν μεγαλύτερη ευελιξία στο να συμμετέχουν στη διαδικασία και να είναι πιο ανοιχτοί στην αλλαγή δεδομένου ότι βρίσκονται σε μια απόσταση από τη διαδικασία λήψης αποφάσεων[459].

Το τελευταίο διάστημα η βιβλιογραφία επικεντρώνεται και σε μια «διπλωματία πολλαπλών τροχιών», πέραν των δύο πρώτων. Σύμφωνα με αυτήν, η ιδέα είναι ότι όλα τα μέρη της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων της κυβέρνησης, των μη κυβερνητικών οργανώσεων, του επιχειρηματικού κόσμου, της εκπαίδευσης, των μέσων μαζικής επικοινωνίας, των θρησκευτικών οργανώσεων, καθώς και των ακτιβιστών και άλλων ιδιωτών, πρέπει να εμπλέκονται στην ευρύτερη πρωτοβουλία της οικοδόμησης της ειρήνης, ώστε να καταστήσουν την ειρήνη αποτελεσματική και διαρκής. Η εμπλοκή των τοπικών δρώντων μπορεί να ονομαστεί ως «τρίτη τροχιά»[460].

Η διπλωματία της δεύτερης τροχιάς, πέρα από τον γνωστό της ρόλο να εμπλέκει τη κοινωνία πολιτών στην επίλυση πολύπλοκων συγκρούσεων, μπορεί επίσης να εξασφαλίσει

[458] Στο ίδιο, σελ. 443-444.
[459] ο.π., σελ. 444.
[460] ο.π., σελ. 445.

ένα δυναμικό μοντέλο για την εξέλιξη μιας δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας. Επομένως, πέραν από την άμεση βοήθεια μπορεί να βοηθήσει στη παύση της βίας και της ένοπλης σύγκρουσης, μπορεί να συνεισφέρει και στην οικοδόμηση μιας δημοκρατικής κοινωνίας, όπου θα υπάρχει σεβασμός στα ανθρώπινα δικαιώματα ποικίλων ομάδων συμφερόντων. Στοχεύει στην επίλυση των προβλημάτων με έμφαση στην έρευνα των θεμελιωδών αιτιών που προκάλεσαν τη σύγκρουση και την εξεύρεση λύσεων για την άρση αυτών των αιτιών[461].

Η διπλωματία της δεύτερης τροχιάς δεν απευθύνεται μόνο στους οριζόντιους διαχωρισμούς ανάμεσα στα μέρη σε πολλαπλούς τομείς, αλλά και στους κάθετους διαχωρισμούς εντός της κάθε κοινότητας και προσπαθεί να φέρει σε επαφή τους κυβερνητικούς παράγοντες με το μεσαίο επίπεδο ή τη βάση[462].

Η «Δεύτερη τροχιά» αναφέρεται σε διαδικασίες που παραλληλίζονται και σταδιακά ενώνονται με τη διπλωματία πρώτης τροχιάς (επίσημη διπλωματία). Η συμμετοχή ατόμων με τις προσωπικές τους ικανότητες, αλλά με πρόσβαση και δυνατότητα να επηρεάσουν τους παράγοντες λήψης αποφάσεων, είναι ένα χρήσιμο συμπλήρωμα στη δουλειά των επαγγελματιών διπλωματών και πολιτικών ηγετών, ενώ διευκολύνει και τη συζήτηση στο επίπεδο της βάσης. Σε τελική ανάλυση, όλες οι ανεπίσημες διαδικασίες έχουν ως σκοπό να επηρεάσουν την επίσημη γνώμη, ακόμη και αν ο σύνδεσμος αρχικά φαίνεται μακρινός. Οι όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τις μη παραδοσιακές διπλωματικές διαδικασίες περιλαμβάνουν τη διπλωματία των πολιτών, συμπληρωματική διπλωματία, προκαταρκτικές διαπραγματεύσεις, περίπατο στα δάση, διπλωματία πρόσωπο με πρόσωπο, σεμινάρια επίλυσης προβλημάτων και διπλωματία υποστηρικτικών διαύλων[463].

Σύμφωνα με την προσωπική εμπειρία του Edward Azar, σε σεμινάρια που επικεντρώνονται στις εξής περιοχές: Λίβανο, Σρι Λάνκα, νησιά Φώκλαντ/ Μαλβίνα, Ισραήλ/Παλαιστίνη κ.α., ανέπτυξε το μοντέλο που ονόμασε «fora επίλυσης συγκρούσεων».

[461] John Davies και Edward Kaufman (επιμ.), *Second Track / Citizens' Diplomacy* (Νέα Υόρκη: Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2002), σελ. 2-3. Βλέπε επίσης Hugh Miall, Oliver Ramsbothan και Tom Woodhouse, *Contemporary Conflict Resolution* (Cambridge: Polity Press, 1999), σελ. 11-12.
[462] Davies και Kaufman, ο.π., σελ. 6.
[463] Edward Azar, "Protracted Social Conflicts and Second Track Diplomacy" στο Davies και Kaufman, ο.π., σελ. 23.

Για παράδειγμα, στα φόρα του Λιβάνου το 1984, οι συμμετέχοντες από τις συγκρουόμενες ισλαμικές και χριστιανικές κοινότητες εξεπλάγησαν όταν ανακάλυψαν πως μοιράζονται μια κοινή αξία στο Λίβανο ως ένα ακέραιο, ανεξάρτητο κράτος. Σε επόμενο φόρουμ συμφώνησαν επάνω σε αρχές που ενσωματώθηκαν αργότερα στο Εθνικό Συμβόλαιο και επομένως συνέβαλαν σημαντικά στην ειρηνευτική διαδικασία[464].

Ένα παράδειγμα συνεργασίας σε επίπεδο δεύτερης τροχιάς που κατάφερε να επηρεάσει τους πολιτικούς ηγέτες ήταν η συνεργασία που ανέπτυξε ένας ιδιώτης, ο Τζων Μαρκς, ο οποίος συγκέντρωσε το 1989 στη Καλιφόρνια δέκα Αμερικανούς και δέκα Ρώσους που ήταν ειδικοί σε θέματα αντιτρομοκρατίας και οι εποικοδομητικές συζητήσεις της συγκεκριμένης ομάδας οδήγησαν σε συμφωνία μεταξύ του Τζωρτζ Μπους και του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ στο πεδίο της τρομοκρατίας που ανακοινώθηκε το 1991. Ο Dr. Landrum Bolling, τέως πρόεδρος του Κολεγίου Έρλχαμ και δημοσιογράφος, ειδικός σε θέματα Μέσης Ανατολής, ξεκίνησε μια πρωτοβουλία συζητήσεων με τον Γιάσερ Αραφάτ κατά τη διάρκεια της τετραετούς προεδρίας Κάρτερ στις ΗΠΑ. Ο Bolling είχε τη δυνατότητα πρόσβασης σε πολιτικά πρόσωπα στη Ουάσιγκτον και με αυτόν τον τρόπο κατάφερε να αλλάξει τον τρόπο που αντιμετώπιζαν οι ΗΠΑ την PLO. Τέλος, μια μικρή ομάδα ΜΚΟ με έδρα την Άϊοβα των ΗΠΑ, κατάφερε να παίξει σημαντικό ρόλο στην ειρηνευτική διαδικασία της Βόρειας Ιρλανδίας και την υπογραφή της βρετανο-ιρλανδικής συμφωνίας το 1985[465]. Μία παρόμοια πρωτοβουλία που αναλήφθηκε στη Κύπρο μεταξύ Τουρκοκυπρίων και Ελληνοκυπρίων ήταν λιγότερο αποτελεσματική[466].

Η εξασθένηση του κράτους και η διεύρυνση της παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών που ξεκίνησε με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, έχει οδηγήσει και στη γρήγορη εξάπλωση των μη κυβερνητικών οργανώσεων, οι οποίες αναδύονται ως σημαντικοί μη κυβερνητικοί δρώντες σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Οι ΜΚΟ πέρα από τις ανθρωπιστικές, ιατρικές, εκπαιδευτικές και άλλες αναπτυξιακές δραστηριότητες, είναι γνωστές και για τον ρόλο που παίζουν στη διαχείριση και επίλυση διάφορων παγκόσμιων διενέξεων, συμπεριλαμβανομένων των θανατηφόρων συγκρούσεων. Τρεις κατηγορίες ΜΚΟ είναι

[464] Στο ίδιο, σελ. 25.
[465] Στο ίδιο, σελ. 52-54.
[466] H.W. Jeong, *Peace and Conflict Studies: An Introduction* (Βερμόντ: Ashgate, 2000), σελ. 190-191.

γνωστές για τη σημαντική συνδρομή που έχουν κάνει στην παρεμπόδιση των θανατηφόρων συγκρούσεων. Αυτές είναι οι ομάδες ανθρωπίνων δικαιωμάτων και άλλες συμβουλευτικές ομάδες, οι ανθρωπιστικές και αναπτυξιακές ομάδες και ο μικρός αλλά συνεχώς αυξανόμενος αριθμός ομάδων δεύτερης τροχιάς που βοηθούν για να ανοίξει ο δρόμος για περισσότερες επίσημες εσωτερικές ή διεθνείς ειρηνευτικές διαδικασίες[467].

Μία από τις περιοχές που έζησε την εξάπλωση των μη κυβερνητικών πρωτοβουλιών μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου ήταν η νοτιο-ασιατική περιοχή. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις, υπάρχουν πάνω από σαράντα δίαυλοι διαλόγου που λειτουργούν επί του παρόντος στη Νότια Ασία και άλλοι δώδεκα εκτός περιοχής όπου οι νοτιο-ασιάτες συμμετέχουν σε τακτική βάση. Αν και οι περισσότερες ανεπίσημες πρωτοβουλίες στη Νότια Ασία βρίσκονται σε πρώιμο στάδιο ανάπτυξης, παρόλα αυτά έχουν επιτύχει σε έναν αριθμό περιπτώσεων[468].

Ένα παράδειγμα είναι η συμφωνία διανομής των υδάτων του Γάγγη του 1996 που έγινε μεταξύ Ινδίας και Μπαγκλαντές και η οποία συνήφθη μετά από μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις μεταξύ των I.K. Gujral (Ινδία) και Kabria (Μπαγκλαντές, οι οποίοι κατέληξαν σε συμφωνία σε προσωπικό επίπεδο και κατόπιν μετέφεραν τα συμπεράσματα τους σε επίσημο κυβερνητικό επίπεδο. Ένα άλλο παράδειγμα όπου η διπλωματία δεύτερης τροχιάς εξασφάλισε, τουλάχιστον, ομαλές σχέσεις είναι η περίπτωση Ινδίας – Πακιστάν όσον αφορά στο θέμα της κρίσης του Καργκίλ το 1999 και του στρατιωτικού πραξικοπήματος στο Πακιστάν. Τέτοιου είδους πρωτοβουλίες υπήρξαν και στο ζήτημα του Κασμίρ. Πέρα από τις διμερείς πρωτοβουλίες στην περιοχή της νότιας Ασίας, έχουν αναληφθεί σημαντικές πρωτοβουλίες όσον αφορά ιδιαίτερα την περιφερειακή οικονομική συνεργασία, και μέσω της σημαντικότερης περιφερειακής οργάνωσης, την SAARC[469].

Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, τέτοιες πρωτοβουλίες έχουν εξυπηρετήσει ως ανεπίσημοι δίαυλοι στην εξερεύνηση πολιτικών επιλογών, την αντιμετώπιση επίμαχων θεμάτων, τη

[467] Shantanu Chakrabarti, "The Relevance of Track II Diplomacy in South Asia", *International Studies*, Τόμ. 40 Αρ. 265, (2003), σελ. 265.
[468] Στο ίδιο, σελ. 269-270.
[469] Στο ίδιο, σελ. 271.

μείωση των πολιτιστικών και ψυχολογικών εμποδίων και την παραγωγή μιας συνολικής ευνοϊκής αντίληψης για τον άλλο[470].

Από την άλλη, υπάρχουν και περιορισμοί στις δυνατότητες που έχει η διαδικασία της δεύτερης τροχιάς στη νότια Ασία. Για παράδειγμα, ο ανεπίσημος διάλογος έχει παραμείνει σε μεγάλο βαθμό σε ημι-επίσημο επίπεδο με μερικούς συνταξιοδοτημένους κυβερνητικούς αξιωματούχους, τόσο σε πολιτικό όσο και σε στρατιωτικό επίπεδο, να είναι κυρίαρχοι των περισσότερων δραστηριοτήτων. Επίσης, οι περισσότεροι συμμετέχοντες στον ανεπίσημο διάλογο, έχουν υπηρετήσει κατά καιρούς σε κυβερνητικές και κρατικές θέσεις, κάτι που τους επηρεάζει στις απόψεις που υιοθετούν όσον αφορά σε σημαντικά ζητήματα. Τέλος, το όλο εγχείρημα έχει κατηγορηθεί ότι αναπτύσσεται πολύ αργά και έχει περιορισμένη κοινωνική αποδοχή, σε σχέση με τις πρωτοβουλίες που αναλήφθηκαν σε παγκόσμιο επίπεδο τη δεκαετία του 1990[471].

7.3. Η Διπλωματία Δεύτερης Τροχιάς στις Ελληνοτουρκικές Σχέσεις

Μία περίπτωση που υπήρξαν πρακτικές διπλωματίας δεύτερης τροχιάς είναι και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις. Μετά την κρίση των Ιμίων, ξεκίνησαν πρωτοβουλίες ώστε να μην επαναληφθεί μια τέτοια κρίση ανάμεσα στις δύο χώρες στο μέλλον. Μία από αυτές τις πρωτοβουλίες ήταν οι συναντήσεις Τούρκων και Ελλήνων δημοσιογράφων από τις παραμεθόριες περιοχές και τη διοργάνωσε η «Κίνηση Δημοσιογράφων για την Ειρήνη σε Αιγαίο και Θράκη». Η πρώτη από αυτές τις εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκε στη Χίο τον Ιούλιο του 1996 και στη τριήμερη συζήτηση έλαβαν μέρος πέραν των δημοσιογράφων και παράγοντες της τοπικής αυτοδιοίκησης του νησιού, καθώς και δεκάδες μαζικοί φορείς[472].

Τέλη Ιανουαρίου με αρχές Φεβρουαρίου του 1997 έγινε στη Χίο συνάντηση Τούρκων και Ελλήνων δημοσιογράφων με θέμα: «Ένας χρόνος από τη κρίση στις βραχονησίδες Ίμια. Ελληνοτουρκικές σχέσεις και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης». Κατά τη διάρκεια των

[470] Davies και Kaufman, ο.π. σελ. 2-3.
[471] Chakrabarti, ο.π., σελ. 273-274.
[472] «Φιλειρηνικό Τριήμερο στη Χίο», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Τετάρτη, 10 Ιουλίου 1996.

τριήμερων συναντήσεων συζητήθηκαν θέματα όπως: «Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης στην Ελλάδα και την Τουρκία. Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και ο ρόλος του δημοσιογράφου στα Μικρασιατικά παράλια, στη Θράκη και στο Αιγαίο», «Ο Τύπος στην Ελλάδα και την Τουρκία σήμερα. Ένας άλλος Τύπος για άλλες ελληνοτουρκικές σχέσεις», «Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα στην Ελλάδα και την Τουρκία σήμερα» και «Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις στην αυγή του 21ου αιώνα». Κάποιοι από τους συμμετέχοντες ήταν οι Στρ. Μπαλάσκας, Θ. Παπαρήγας, Γ. Δελαστίκ, Θ. Παφίλης, Ν. Γιαννόπουλος, Μ. Παπακωνσταντίνου, Α. Ανδριανόπουλος, Α. Καραμάνου, Καθ. Θ. Βερέμης κ.α. από την ελληνική πλευρά, και οι Σουλεϊμάν Γκεντζέλ (Süleyman Gencel), Μουσταφά Κιρμάν (Mustafa Kırman), Τζαν Ντουντάρ (Can Dündar), Σαϊνούρ Γκελέντοστ (Saynur Gelendost), Σεμίχ Οζάν (Semih Ozan), Τζεμ Ουλούτας (Cem Ulutaş) από την τουρκική πλευρά[473].

Την πρώτη εβδομάδα του Απριλίου του 1997 υπήρξε μία ακόμη ελληνοτουρκική συνάντηση φιλίας στον Τσεσμέ της Τουρκίας. Θέμα της συζήτησης ήταν η προστασία του περιβάλλοντος της θαλάσσιας περιοχής του Αιγαίου, ωστόσο οι δήμαρχοι και νομάρχες που συμμετείχαν είχαν την ευκαιρία να διερευνήσουν τις δυνατότητες συνεργασίας και σύσφιξης των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών[474].

Η δεύτερη ετήσια συνάντηση Ελλήνων και Τούρκων δημοσιογράφων διοργανώθηκε στη Σμύρνη στις 6-8 Φεβρουαρίου του 1998, ενώ τα θέματα που συζητήθηκαν ήταν: «Τύπος και μειονότητες των «άλλων» στην Ελλάδα και την Τουρκία», «Τα Πρωτοσέλιδα των εφημερίδων. Αφορμή ή αιτία ελληνοτουρκικής έντασης;», «Αντιεθνικιστικά κινήματα στην Ελλάδα και την Τουρκία», «Ελληνοτουρκικές εντάσεις και ο ρόλος «τρίτων». Από την ελληνική πλευρά συμμετείχαν οι Γιάννης Θεωνάς, Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Κώστας Αργαλιώτης, Γιάννης Τζανετάκος, Νίκος Μπίστης, Γιάννα Κούρτοβικ, Άννα Καραμάνου, Λεωνίδας Κύρκος, Άγγελος Ελεφάντης, Νικήτας Λιοναράκης, Ριχάρδος Σωμερίτης, κ.α., ενώ την τουρκική πλευρά εκπροσώπησαν οι Σαμί Κοέν (Sami Koen), Μεχμέτ Αλί Μπιράντ (Mehmet Ali Birand), Χαλούκ Σαχίν (Haluk Şahin), Σαϊνούρ Γκελέντοστ (Saynur Gelendost), Αϊντίν Γκιουβέν Γκιουρκάν (Aydın Güven Gürkan), Χασάν Ντενίζκουρντου (Hasan Denizkurdu) κ.α., και τις συζητήσεις συντόνισαν ο καθηγητής Αλέξης Ηρακλείδης, ο

[473] «Βήμα προσέγγισης των λαών», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Κυριακή, 19 Ιανουαρίου 1997.
[474] «Να εμπιστευτούμε ο ένας τον άλλον», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Πέμπτη, 10 Απριλίου 1997.

πρέσβης επί τιμή Κώστας Ζέπος, η καθηγήτρια Νιμέτ Μπερίκερ Ατιγιάς (Nimet Beriker Atiyas) και ο Νικόλας Βουλέλλης[475]. Συνολικά συμμετείχαν περί τους 250 δημοσιογράφους, διανοούμενους και πολιτικούς στις εν λόγω συναντήσεις στη Σμύρνη, ενώ οι εργασίες της συνάντησης τελείωσαν με την ανακοίνωση ψηφίσματος εκ μέρους των μελών της κίνησης δημοσιογράφων[476].

Ωστόσο παρατηρούμε ότι μέσα στην επόμενη διετία υπήρξαν διαφοροποιήσεις μεταξύ των δημοσιογράφων όσον αφορά τις εν λόγω συναντήσεις. Δημοσιογράφοι που συμμετείχαν στη Κίνηση Δημοσιογράφων για την Ειρήνη σε Αιγαίο και Θράκη, με κείμενο που έστειλαν τον Φεβρουάριο του 2000 αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στην Ελληνοτουρκική Συνδιάσκεψη που διοργανώθηκε στις 5-6 Φεβρουαρίου 2000 στην Αθήνα, κατηγορώντας την Τουρκία ότι στέλνει στις συζητήσεις τα «γεράκια» της καθεστωτικής δημοσιογραφίας της Άγκυρας και την Αθήνα για τη συμμετοχή των «ράμπο-δημοσιογράφων» των Ιμίων που μετατράπηκαν σε φιλειρηνικές περιστερές[477].

Στη συγκεκριμένη συνάντηση δεν συμμετείχαν ούτε εκπρόσωποι της ΕΣΗΕΑ, στέλνοντας ανακοίνωση όπου τόνισαν πως «το Συμβούλιο Τύπου Τουρκίας αποτελεί εργοδοτικό μηχανισμό ελέγχου της δεοντολογίας και δεν αναγνωρίζεται από τις επίσημες Δημοσιογραφικές Ενώσεις της Τουρκίας, οι οποίες αποκλείστηκαν τόσο από τη Συνδιάσκεψη της Κωνσταντινούπολης όσο και από αυτήν που θα γίνει στην Αθήνα». Επιπλέον, η ΕΣΗΕΑ δήλωνε πως θα πραγματοποιούσε επίσκεψη στην Άγκυρα ως ανταπόδοση επίσκεψης που είχε κάνει στην Αθήνα αντιπροσωπεία της Ένωσης Τούρκων Σύγχρονων Δημοσιογράφων[478]. Αυτό αποτελεί ένα παράδειγμα του ότι δεν υπάρχουν διαφορές μόνο μεταξύ των δύο λαών, αλλά διαφορετικές φωνές και μέσα στις ίδιες τις κοινωνίες, γεγονός που ουσιαστικά αποτελεί ακόμη σημαντικότερο πρόβλημα.

[475] «Συνάντηση αλληλεγγύης Ελλήνων και Τούρκων δημοσιογράφων», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Παρασκευή, 23 Ιανουαρίου 1998.
[476] «Οι λαοί μας να περάσουν στην αντεπίθεση. Συνάντηση Ελλήνων και Τούρκων δημοσιογράφων, διανοουμένων και πολιτικών για τις σχέσεις Ελλάδας - Τουρκίας», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Τρίτη, 10 Φεβρουαρίου 1998.
[477] «Δεν συμμετέχουμε στη βάπτιση των γερακιών σε φιλειρηνικές περιστερές», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Τετάρτη, 2 Φεβρουαρίου 2000.
[478] «Οι δημοσιογράφοι δεν θα είναι εκεί...», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Παρασκευή, 4 Φεβρουαρίου 2000.

Επιπλέον, στη συγκεκριμένη περίοδο Έλληνες και Τούρκοι φοιτητές συναντήθηκαν στο πλαίσιο της συμμετοχής τους σε διεθνείς και ευρωπαϊκές φοιτητικές οργανώσεις, όπως ο σύνδεσμος Association des Etats Generaux des Etudiants de l'Europe (AEGEE). Αργότερα ο AEGEE - Istanbul και ο AEGEE – Αθήνας διοργάνωσαν ανταλλαγές φοιτητών κατά την άνοιξη των ετών 1996, 1997 και 1998[479].

7.4. To Greek – Turkish Forum

Στο κλίμα δυσπιστίας, ανασφάλειας και εκφοβισμού που επικρατούσε κατά τη δεκαετία του 1990, ειδικά μετά από την κρίση των Ιμίων/Καρντάκ το 1996, όπως ήδη αναφέραμε, πολλοί Έλληνες και Τούρκοι άρχισαν να ψάχνουν για μία διπλωματική οδό «δεύτερης τροχιάς». Πολλές από αυτές τις προσπάθειες απέβησαν άκαρπες διότι οι όποιες απόπειρες διαλόγου, ειδικά σε τοπικό επίπεδο (λόγου χάριν, ανάμεσα στις τουρκικές ακτές και τα ελληνικά νησιά) ήταν μεμονωμένες και δεν υπήρχε εγγύηση για τη βιωσιμότητα των όποιων πρωτοβουλιών λαμβάνονταν[480].

Οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες που λαμβάνονταν ήταν αποκομμένες από τους επίσημους κύκλους, κάτι που τις οδηγούσε σε αδιέξοδο, ενώ ταυτόχρονα προέρχονταν από τους ίδιους γνωστούς κύκλους ανθρώπων, που ναι μεν ήταν εποικοδομητικές για την οικοδόμηση εμπιστοσύνης ανάμεσα στις δύο κοινωνίες, δεν πρόσφεραν όμως τίποτα καινούριο στον διάλογο και την προσέγγιση. Από την άλλη, όπως ήδη αναφερθήκαμε, αυτές οι πρωτοβουλίες δεν συνοδεύονταν και από βήματα σε επίσημο επίπεδο, γεγονός που θα μπορούσε να οδηγήσει σε νέους ανεπίσημους διακανονισμούς για την επίλυση των διαφορών[481].

Σε αυτό το κλίμα γεννήθηκε η ιδέα του Greek-Turkish Forum, το οποίο ιδρύθηκε κατόπιν της πρωτοβουλίας που ανέλαβε ο Βρετανός πρώην διπλωμάτης Jamie Bruce-Lockhart. Στη συνάντηση που αποφασίστηκε η ίδρυση του Forum, και η οποία διοργανώθηκε

[479] Bahar Rumelili, "The Talkers and the Silent Ones", ο.π., σελ. 4.
[480] Soli Özel, "Rapprochement on Non-Governmental Level: The Story of the Turkish-Greek Forum", στο Mustafa Aydın και Kostas Ifantis (επιμ.), *Turkish-Greek Relations. The Security Dilemma in the Aegean* (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge Taylor & Francis Group, 2004), σελ. 269.
[481] Στο ίδιο, σελ. 269-270.

από τη μη κυβερνητική οργάνωση Roberts Centre στο Wilton Park, συμμετείχαν προσωπικότητες από την Ελλάδα, τη Τουρκία και τη Βρετανία[482]. Η πρώτη του συνάντηση πραγματοποιήθηκε στις 15-16 Μαΐου του 1998 στο RUSI (Royal United Services Institute) στο Λονδίνο. Το Forum είχε συσταθεί κατόπιν της ιδέας διακεκριμένων προσωπικοτήτων που αποτελούνταν από δημοσιογράφους, ακαδημαϊκούς, επιχειρηματίες, πρώην διπλωμάτες και πολιτικούς από τις δύο χώρες. Μεταξύ των συμμετεχόντων ήταν ο Μουχαρέμ Καϊχάν (Muharrem Kayhan), πρόεδρος της TÜSİAD (Σύνδεμος Τούρκων Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών), ο δημοσιογράφος Σουλεϊμάν Γκεντζέλ, ο δημοσιογράφος Κώστας Ιορδανίδης, ο επιχειρηματίας Θεόδωρος Παπαλεξόπουλος, οι Τούρκοι βουλευτές Μπουλέντ Ακάρτζαλη (Bülent Akarcalı) και Αλί Ντιντσέρ (Ali Dinçer) και ο Έλληνας ανεξάρτητος βουλευτής Στέφανος Μάνος[483].

Το εν λόγω Forum λειτούργησε ως δίαυλος επικοινωνίας και διαλόγου Ελλήνων και Τούρκων και κινήθηκε στη λογική της ανεπίσημης ή εναλλακτικής διπλωματίας ή διπλωματίας δεύτερης τροχιάς[484].

Προκειμένου να διεξαχθούν οι εργασίες που έπρεπε να γίνουν στο πλαίσιο του Forum, αποφασίστηκε η σύσταση ομάδων εργασίας στα θέματα ιστοσελίδας, επιθεώρησης κοινής γνώμης, θεμάτων τύπου και εκδόσεων, ακαδημαϊκών ανταλλαγών και συνεδρίων, τεκμηρίωσης και ιστορίας και μέτρων οικοδόμησης εμπιστοσύνης. Όμως οι περισσότερες από αυτές τις ομάδες δεν λειτούργησαν ποτέ ουσιαστικά, ενώ και το ίδιο το Forum που ξεκίνησε με μεγάλες προσδοκίες άρχισε να υπολειτουργεί, ειδικά μετά τη σύλληψη του Οτζαλάν στη Κένυα. Η τελευταία συνάντηση του Forum πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 2001, όταν είχε ήδη ξεκινήσει η ελληνοτουρκική προσέγγιση λόγω των πρωτοβουλιών Τζεμ-Παπανδρέου και των καταστροφικών σεισμών που είχαν σημειωθεί στις δύο χώρες το 1999[485].

[482] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 186.
[483] Özel, ο.π., σελ. 269-270.
[484] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 186.
[485] Özel, ο.π., σελ. 271-275.

Εντούτοις, ιδίως στα πρώτα στάδια του Forum, η πιο παραγωγική ομάδα εργασίας υπήρξε η ομάδα Μέτρων Οικοδόμησης Εμπιστοσύνης. Στην ομάδα που συμμετείχαν ο τέως ναύαρχος Έρκαγια (Erkaya), ο καθηγητής Χασάν Ουνάλ (Hasan Ünal), ο βουλευτής Αλί Ντιντσέρ και ο σμηναγός Ζιγιά Μπουλέντ (Ziya Bülent) από την τουρκική πλευρά και ο καθηγητής Χρήστος Ροζάκης, η Πωλίνα Λάμψα, ο καθηγητής Θεόδωρος Κουλουμπής και ο πρέσβης ε.τ. Κώστας Ζέπος από την ελληνική πλευρά, κατόπιν αρκετών συναντήσεων και εργασιών, συντάχθηκε μία έκθεση. Η εν λόγω έκθεση, που δεν δημοσιεύθηκε ποτέ, αφορούσε σε Προτεινόμενα Μέτρα Οικοδόμησης Εμπιστοσύνης, τα οποία κάλυπταν τρία πεδία: τις προτάσεις του μη-κυβερνητικού πεδίου, του διακυβερνητικού και του πεδίου διατήρησης της ειρήνης και στρατιωτικών θεμάτων (Παράρτημα 7) [486].

Στα τέλη του 1999 η εν λόγω ομάδα εργασίας άλλαξε την ονομασία της σε Ομάδα Πολιτικής Ανάλυσης (Political Analysis Group – PAG) και παρά τις διαφορετικές γνώμες και απόψεις που υπήρξαν μεταξύ των μελών της ομάδας κατά τη διάρκεια των συζητήσεων, τα αποτελέσματα των εργασιών συγκεντρώθηκαν σε μία έκθεση που ονομάστηκε «Ζητήματα στο Αιγαίο: Ανοίγματα και Δυνατότητες». Στην εν λόγω έκθεση που παρουσιάστηκε στους υπουργούς εξωτερικών των δύο χωρών, αναφερόταν ως προτεινόμενη οδός για την επίλυση των προβλημάτων η αξιοποίηση των αμοιβαίων συμφερόντων που υπήρχαν από την εκμετάλλευση του πελάγους, και όχι η επιμονή στα νομικά ή πολιτικά ζητήματα που οδηγούσαν σε αδιέξοδο τον διμερή διάλογο[487].

Τέλος, να σημειωθεί ότι το Forum ήταν μία επιτυχημένη προσπάθεια διπλωματίας «δεύτερης τροχιάς», που γινόταν σε συγκροτημένη και οργανωμένη βάση και είχε την υποστήριξη των υπουργείων εξωτερικών των δύο χωρών, αν και το ελληνικό υπουργείο – λόγω του προσωπικού ενδιαφέροντος που έδειχνε ο Γιώργος Παπανδρέου - έδειξε πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον από το τουρκικό (αλλά παρόλα αυτά, και το τουρκικό υπουργείο Εξωτερικών συνέχισε να το χρηματοδοτεί)[488]. Ονομάστηκε ως προσπάθεια διπλωματίας «δεύτερης τροχιάς» διότι δεν αποτελούσε πρωτοβουλία ιδιωτών, αλλά ήταν ένας ημιεπίσημος

[486] Στο ίδιο, σελ. 276-277.
[487] Στο ίδιο, σελ. 280-282.
[488] Στο ίδιο, σελ. 285.

δίαυλος διαλόγου με τη συμμετοχή πρώην αξιωματούχων ή νυν συμβούλων των υπουργών Εξωτερικών ή των πρωθυπουργών των δύο χωρών[489].

7.5. Οι Απόψεις των Ελλήνων Πρωταγωνιστών της Προσέγγισης

Σε μια ενδιαφέρουσα εκπομπή του Χρήστου Φραγκονικολόπουλου που προβλήθηκε στην ΕΤ3 τον Ιανουάριο του 2005[490] (Παράρτημα 8) και είχε ως θέμα την Κοινωνία Πολιτών και τον ρόλο που έπαιξε στην ελληνοτουρκική προσέγγιση, μίλησαν ορισμένοι από τους ανθρώπους που πρωταγωνίστησαν στην ελληνοτουρκική προσέγγιση πριν το 1999. Κατ'αρχήν, στο ερώτημα του χρονικού προσδιορισμού της προσέγγισης, όλοι συμφωνούν πως η προσέγγιση σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών – κυρίως διανοουμένων, δημοσιογράφων και πρώην διπλωματών – ξεκίνησε μετά τη κρίση των Ιμίων/Καρντάκ, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο καθηγητής Αλέξης Ηρακλείδης. Ο δημοσιογράφος Στρατής Μπαλάσκας θεωρεί ότι προσπάθειες προσέγγισης υπήρξαν καθ' όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα. Ενώ ο διευθυντής του ΕΛΙΑΜΕΠ, Θάνος Ντόκος προσθέτει πως ναι μεν υπήρχαν προσπάθειες στο παρελθόν αλλά δεν κατέληγαν σε θεαματικά αποτελέσματα, ενώ ανατρεπόταν ριζικά το κλίμα μετά από κάθε κρίση.

Στο ερώτημα εάν ήταν οι πολιτικοί που καθοδήγησαν τη κοινωνία ή αν έγινε το αντίθετο, ο δημοσιογράφος Νίκος Μεγγρέλης απαντά λέγοντας πως υπήρξε ίδια κατεύθυνση και στα δύο επίπεδα, ενώ ο αναπληρωτής καθηγητής Κώστας Υφαντής πιστεύει ότι ο συντονισμός των δύο επιπέδων ήταν μια καλή συγκυρία. Η Πωλίνα Λάμψα, μέλος της Helsinki Citizen Assembly, προσθέτει ότι είναι πολύ δύσκολο να υπάρξει προσπάθεια προσέγγισης που θα κρατήσει για πολύ χωρίς την εμπλοκή της κοινωνίας πολιτών, επομένως είναι απαραίτητη και βασική προϋπόθεση η εμπλοκή της. Τέλος, ο καθηγητής Ηρακλείδης προσθέτει πως αυτό που έγινε σε επίπεδο κοινωνίας μετά τους σεισμούς δεν ήταν και τόσο αυθόρμητο, διότι υπήρχε ήδη η πολιτική προετοιμασία προς αυτή την κατεύθυνση.

[489] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες*, ο.π., σελ. 189.
[490] Κοινωνία Πολιτών, Εκπομπή του Χρήστου Φραγκονικολόπουλου, ΕΤ-3 Ιανουάριος 2005.

Στο ζήτημα των προοπτικών που υπάρχουν στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, όλοι συμφωνούν ότι χρειάζεται αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα προκειμένου να σημειωθεί κάποια σημαντική εξέλιξη. Ο δημοσιογράφος Γιάννης Τζανετάκος θεωρεί ότι πρέπει να αλλάξει η παιδεία και οι αντιλήψεις της κοινωνίας, να αλλάξει δηλαδή η εικόνα που έχει η μία κοινωνία για την άλλη. Τέλος, ο καθηγητής Ηρακλείδης παρατηρεί μια εξασθένιση στη δυναμική που είχε αναπτυχθεί τα προηγούμενα χρόνια. Στο επόμενο ερώτημα που είναι άμεσα συνδεδεμένο με το προηγούμενο, όλοι συμφωνούν ότι έχουν καλλιεργηθεί στερεότυπα και αντιλήψεις για την εικόνα του «Άλλου» εδώ και δεκαετίες που είναι δύσκολο να αλλάξουν. Οι περισσότεροι θεωρούν ότι πρέπει να γίνουν σημαντικές αλλαγές στον τρόπο που διδασκόμαστε την ιστορία στο σχολείο, ενώ άλλοι θεωρούν ότι για όσο καιρό υπάρχουν ζωντανές μνήμες και άλυτα προβλήματα, είναι δύσκολο να αλλάξουν τα στερεότυπα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις του πολιτικού επιστήμονα Ηρακλή Μήλλα, ο οποίος θεωρεί ότι η εθνική ταυτότητα και η εθνική συνείδηση που έχει δημιουργήσει η κάθε κοινωνία επηρεάζει και τη ψυχοσύνθεσή της και τον τρόπο που βλέπει τον «Άλλον». Ενώ ο Μπαλάσκας πιστεύει ότι η προσπάθεια προσέγγισης περνά μέσα από τη γνώση του άλλου, άρα θα πρέπει οι δύο κοινωνίες να γνωρίσουν η μία την άλλη, ώστε να μπορέσουν να βάλουν την ιστορία στις σωστές της διαστάσεις. Ένα βήμα προς αυτή τη κατεύθυνση αποτελεί το Κέντρο για τη Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, το οποίο μελετά μέσω ειδικών, δασκάλων και καθηγητών, τα βιβλία ιστορίας και καταγράφει με σκοπό να προτείνει τελικά μία εναλλακτική διδακτική ύλη.

Ένα άλλο ερώτημα που τίθεται στην εκπομπή είναι κατά πόσο στηρίζεται σε γερά θεμέλια η προσέγγιση που έχει σημειωθεί τα τελευταία χρόνια και εάν υπάρχει ο κίνδυνος για επιστροφή στην πρότερη κατάσταση των τεταμένων σχέσεων ανάμεσα στις δύο χώρες. Οι περισσότεροι απαντούν σε αυτό το ερώτημα έχουν την ίδια άποψη: ότι η προσέγγιση έχει προχωρήσει αρκετά ώστε να μην υπάρχει φόβος επιστροφής στο προηγούμενο κλίμα, κάτι που δεν θα συνέφερε και δεν θα ωφελούσε καμία από τις δύο χώρες. Θεωρούν ότι υπάρχει πλέον ένα κεκτημένο, το οποίο θα συνεχίσει να μεγαλώνει και να ενισχύεται εφόσον συνεχίσουμε να το τροφοδοτούμε, ενώ σημαντική είναι και η διαπίστωση ότι ιστορικά για πρώτη φορά υπάρχει μια τόσο μεγάλη διάρκεια καλών σχέσεων, κάτι που γεννά αισιοδοξία για το μέλλον. Βέβαια, υπάρχει και ο αντίλογος. Ο αναπλ. καθηγητής Κώστας Υφαντής είναι

επιφυλακτικός για το μέλλον της προσέγγισης. Θεωρεί ότι τα προβλήματα επί της ουσίας δεν έχουν λυθεί και πως είναι ευκαιρία να λυθούν το συντομότερο δυνατόν, εφόσον έχει αναπτυχθεί μια κοινωνία πολιτών που μπορεί να λειτουργήσει σαν μαξιλάρι και να απορροφήσει τους όποιους κραδασμούς.

Τέλος, στο ερώτημα για τον τρόπο που μπορεί να γίνει ουσιαστικότερη η προσέγγιση, η απάντηση έρχεται από τον καθηγητή Ηρακλείδη, ο οποίος θεωρεί πως η λογική της αμοιβαίας εμπιστοσύνης είναι να υπάρξει κατ' αρχήν ισοτιμία στις σχέσεις, αμοιβαίος σεβασμός και διμερείς πρωτοβουλίες. Ενώ όλοι συμφωνούν στο γεγονός ότι είναι πολύ σημαντικός ο ρόλος της κοινωνίας πολιτών για να αποκτήσει μεγαλύτερη ουσία η προσέγγιση, και ότι έχει μεγάλη σημασία να γνωρίσουμε τον άλλο, καθώς και να μάθουμε να ακούμε και να σεβόμαστε και τις αντίθετες απόψεις.

8) Οι Δράσεις της Κοινωνίας Πολιτών μετά το 1999

8.1. Το έδαφος που προετοίμασε την προσέγγιση

Η ύφεση που επήλθε στις ελληνοτουρκικές σχέσεις στα μέσα του 1999 δεν ήταν αναμενόμενη. Κατά τον Ηρακλείδη, τρεις ήταν οι βασικοί παράγοντες που έπαιξαν ρόλο σ'αυτή την εξέλιξη και αφορούν κυρίως στην αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας[491].

Ο πρώτος παράγοντας ήταν το σοκ που προκάλεσε η κρίση των Ιμίων/Καρντάκ, η οποία κατέδειξε πόσο λεπτές ήταν οι ισορροπίες μεταξύ των δύο χωρών και πόσο εύκολα θα μπορούσαν να οδηγηθούν σε έναν πόλεμο. Αποτέλεσε την κρίσιμη καμπή τόσο σε κυβερνητικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών ώστε να συνειδητοποιήσουν όλοι

[491] Σύμφωνα με τον Ziya Öniş, οι παράγοντες αυτοί ήταν: α) σε διακυβερνητικό επίπεδο, ο πολιτικός διάλογος που ξεκίνησε ανάμεσα στους δύο υπουργούς εξωτερικών, Γιώργο Παπανδρέου και Ισμαήλ Τζεμ, β) πάλι σε διακυβερνητικό επίπεδο, η υιοθέτηση των μέτρων οικοδόμησης εμπιστοσύνης ανάμεσα στις δύο χώρες και γ) σε υπερεθνικό επίπεδο, η ανακοίνωση της ΕΕ στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στο Ελσίνκι το 1999 ότι η Τουρκία είναι υποψήφια προς ένταξη χώρα. Ziya Öniş – Şuhnaz Yılmaz, "Greek-Turkish Rapprochement: Rhetoric or Reality?, *Political Science Quarterly,* Τομ. 123, Αρ. 1, (2008), σελ. 128-129.

την αναγκαιότητα αλλαγής πολιτικής στις διμερείς σχέσεις. Αποτέλεσε την αρχή της περιόδου όπου αυξήθηκε ο αριθμός των μη κυβερνητικών οργανώσεων υπέρ του διμερούς διαλόγου και της συνεργασίας και ενώ μέχρι το 1999 οι προσπάθειες διαλόγου σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών ήταν μεμονωμένες, από αυτή τη χρονολογία και έπειτα υπήρξε μια οργανωμένη και συλλογική κινητοποίηση. Οι προεξέχοντες σε αυτή τη κινητοποίηση ήταν διανοούμενοι, πανεπιστημιακοί, δημοσιογράφοι, σημαίνοντες βετεράνοι πολιτικοί, όπως ο Λεωνίδας Κύρκος και ο Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, εν ενεργεία πολιτικοί, όπως ο Στέφανος Μάνος, και ορισμένοι τέως πρέσβεις (είτε ατομικά, όπως ο πρέσβης Βύρων Θεοδωρόπουλος, είτε οργανωμένα, όπως ο πρέσβης Κώστας Ζέπος)[492].

Ο δεύτερος παράγοντας ήταν δομικός και εξωτερικός. Ήταν η επιλογή της Τουρκίας ως υποψήφιας προς ένταξη χώρας στην ΕΕ, κάτι που έθεσε ένα νέο πλαίσιο και μια νέα δυναμική όσον αφορά τον ελληνοτουρκικό διάλογο. Ο τρίτος παράγοντας ήταν οι δρώντες *(agents),* οι συγκεκριμένοι δηλαδή πολιτικοί που πήραν τις κρίσιμες αποφάσεις για την ύφεση, κάτι που ίσως δεν θα γινόταν εάν ήταν άλλοι στη θέση τους. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των δρώντων ήταν ο Κώστας Σημίτης, ο οποίος είχε αναλάβει την αρχηγία του ΠαΣοΚ και τη πρωθυπουργία[493].

Όσον αφορά στην Τουρκία, η στροφή στην πολιτική της σε σχέση με τα ελληνοτουρκικά είχε σημειωθεί αρκετά νωρίτερα, με την εμπεριστατωμένη πρόταση του πρωθυπουργού Γιλμάζ (Μάρτιος 1996) για ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις χωρίς όρους, με σκοπό την επίλυση όλων των θεμάτων του Αιγαίου, καθώς και με τις προτάσεις Τζεμ (Φεβρουάριος – Μάρτιος 1998) για συνομιλίες μεταξύ υπουργών Εξωτερικών[494].

Η κρίση των Ιμίων/Καρντάκ είχε προβληματίσει αρκετά μεγάλη μερίδα του πολιτικού, διπλωματικού και δημοσιογραφικού κόσμου της Τουρκίας, ως προς τις συνέπειες της αντιπαλότητας των δύο χωρών και τις δυσάρεστες παρενέργειες που θα μπορούσε να έχει αυτή η αντιπαλότητα στον ευρωπαϊκό και δυτικό προσανατολισμό της χώρας. Τον ίδιο

[492] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 179-180.
[493] Στο ίδιο, σελ. 180-181.
[494] Στο ίδιο, σελ. 182.

προβληματισμό συμμερίζονταν και οι οικονομικοί κύκλοι της χώρας (οι οποίοι είναι ισχυρότεροι οικονομικά αλλά ασθενέστεροι πολιτικά από ό,τι στην Ελλάδα), και ήταν ίσως οι πρώτοι, ως ομάδα συμφερόντων, που έγιναν ένθερμοι υποστηρικτές του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας και της ανάγκης για ελληνοτουρκική προσέγγιση. Η νέα αυτή επιλογή της Τουρκίας εδραιώθηκε, όταν αυτή τη φορά - σε αντίθεση με τις προηγούμενες κατά τη δεκαετία του 1980 με τα ανοίγματα του Οζάλ - και οι στρατιωτικοί είδαν θετικά το θέμα του διαλόγου.[495].

Ωστόσο υπάρχει και μια άλλη εκδοχή για τις αιτίες της προσέγγισης, η οποία προέρχεται από Τούρκους πολιτικούς και διανοουμένους. Σύμφωνα με αυτήν, η βελτίωση των σχέσεων το 1999 δεν οφειλόταν τόσο στην Τουρκία όσο στην Ελλάδα, η οποία αποφάσισε να αλλάξει στρατηγική απέναντι στη Τουρκία, διότι συνειδητοποίησε ότι η πολιτική της αντιπαράθεσης δεν την οδηγούσε πουθενά. Επομένως, και χάρη κυρίως στο δίδυμο Σημίτη – Παπανδρέου, η Ελλάδα επιτέλους είχε αρχίσει να συμπεριφέρεται με όρους ρεαλισμού διότι συνειδητοποίησε ότι η βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων ήταν προς όφελος της. Αυτός ήταν ο λόγος που η Ελλάδα υποστήριξε και την ενταξιακή πορεία της Τουρκίας στην ΕΕ, ενώ κατάφερε με πολύ καλούς χειρισμούς να εντάξει και την Κύπρο στην ΕΕ. Οι ίδιοι κύκλοι των Τούρκων διανοουμένων καταλήγουν ότι η Τουρκία σε όλη αυτή τη διαδικασία ήταν και παρέμενε θετική στην προσέγγιση και την επίλυση των προβλημάτων με την Τουρκία[496].

Σε αυτό το σημείο, ας δούμε αυτή την τουρκική εκδοχή λίγο αναλυτικότερα. Σύμφωνα με τον Erol Kurubaş, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η Ελλάδα αρχικά έκανε λανθασμένες αξιολογήσεις ως προς τη διεθνή θέση και στρατηγική σημασία της Τουρκίας και συνέχισε για ένα διάστημα την πρωτύτερη πολιτική της. Όμως ξεκινώντας από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, είδε πως οι διεθνείς εξελίξεις και ιδιαίτερα οι νέες ισορροπίες που δημιουργούνταν στην Ευρώπη την πίεζαν να εγκαταλείψει την πολιτική σύγκρουσης με την Τουρκία. Σε αυτό το πλαίσιο, η Ελλάδα αντικατέστησε την εξωτερική πολιτική που βασιζόταν σε συναισθηματισμούς και είχε ως βάση την «Μεγάλη Ιδέα» και άρχισε να

[495]Erol Kurubaş, "Türk-Yunan İlişkilerinde Neo Detant Dönemi ve İlişkilerin Geleceği" [Η περίοδος της νέας ύφεσης στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και το μέλλον των σχέσεων], στο Birgül Demirtaş-Coşkun (επιμ.), *Türkiye-Yunanistan. Eski Sorunlar, Yeni Arayışlar [Τουρκία-Ελλάδα. Παλιά προβλήματα. Νέες αναζητήσεις],* (Άγκυρα: ASAM Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayımları, 2002), σελ. 1-2, 15-16, 18-24.
[496] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες…,* ο.π., σελ. 184-185.

ακολουθεί μια μακροπρόθεσμη, εποικοδομητική πολιτική με όραμα, και παράλληλα μια ρεαλιστική και ορθολογιστική πολιτική που είχε ως βάσει το συμφέρον της. Αυτή η πολιτική αφενός ώθησε την Ελλάδα να διορθώσει τη διεθνή εικόνα της και αφετέρου να παύσει να είναι μια χώρα που συνεχώς προκαλούσε την Τουρκία[497].

Σε αυτό το πλαίσιο ξεκίνησε μια νέα περίοδος, η οποία χαρακτηρίστηκε από την αλλαγή στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, στην οποία και η Τουρκία αναγκάστηκε για διάφορους δικούς της λόγους να ανταποκριθεί και επομένως η ύφεση διαδέχθηκε το ψυχροπολεμικό κλίμα που επικρατούσε στις διμερείς σχέσεις. Σύμφωνα με τον Kurubaş, θα πρέπει επιπλέον να τονιστεί ότι το κυρίως αντικείμενο αυτής της νέας περιόδου είναι η Ελλάδα και τα εθνικά της συμφέροντα[498].

Σύμφωνα με μια άλλη τουρκική ανάλυση, ο εξορθολογισμός και εξευρωπαϊσμός που ξεκίνησε στην ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κώστα Σημίτη τον Ιανουάριο του 1996, επιταχύνθηκε με τον διορισμό του Γιώργου Παπανδρέου στο Υπουργείο Εξωτερικών. Μετά τη ανάπτυξη των σχέσεων με τις βαλκανικές χώρες, σειρά είχε για την Ελλάδα η εφαρμογή της «πολιτικής του καρότου» προς την Τουρκία[499].

Τα σημάδια αυτής της αλλαγής στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας άρχισαν ήδη να φαίνονται από τον Μάρτιο του 1997 σε δηλώσεις του τότε υπουργού Εξωτερικών Θεόδωρου Πάγκαλου. Τον Ιούλιο του 1997 μετά από πιέσεις των ΗΠΑ και έντονες διαπραγματεύσεις, ανακοινώθηκε κοινό κείμενο συμβιβασμού Ελλάδας – Τουρκίας στη Μαδρίτη από τους υπουργούς Εξωτερικών Πάγκαλο και Ισμαήλ Τζεμ αντίστοιχα[500]. Παρά το γεγονός ότι το 1999 η υπόθεση Οτζαλάν επισκίασε αυτή τη στρατηγική, εντούτοις, η πολιτική της Ελλάδας απέκτησε μια νέα ώθηση μετά από αυτό το συμβάν. Η Τουρκία, από την άλλη, σύμφωνα με

[497] Kurubaş, ο.π., σελ. 1.
[498] Στο, σελ. 2.
[499] Birgül Demirtaş-Coşkun, "Küreselleşmenin İkili Sorunlara Yansıması: Türk-Yunan İlişkileri Örneği" [Η επίδραση της παγκοσμιοποίησης στα διμερή προβλήματα: Το παράδειγμα των ελληνοτουρκικών σχέσεων], στο Demirtaş-Coşkun, ο.π., σελ. 202-203.
[500] İsmail Cem, *Türkiye Avrupa Avrasya*, (İstanbul: Bilgi Üniversity Press, 2004), σελ. 89. Βλέπε επίσης Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες*, ο.π., σελ. 189.

την επίσημη τουρκική θέση, είχε κάνει αρκετές φορές στο παρελθόν αυτό το άνοιγμα. Επομένως, ανταποκρίθηκε θετικά σε αυτό το άνοιγμα της Ελλάδας[501].

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μετά την υπόθεση Οτζαλάν το 1999, και με την αλλαγή του υπουργού Εξωτερικών στην Ελλάδα [ο Πάγκαλος αντικαταστάθηκε από τον μέχρι τότε Αναπληρωτή Υπουργό Εξωτερικών Γιώργο Παπανδρέου], ξεκίνησε εκ νέου η προσπάθεια προσέγγισης και διαλόγου ανάμεσα στις δύο χώρες. Ο Τζεμ απέστειλε επιστολή στον Παπανδρέου με αντικείμενο τη συνεργασία στον τομέα της τρομοκρατίας σε μια απόπειρα συμφιλίωσης[502]. Η απάντηση του Παπανδρέου, αν και αργοπορημένη, έφτασε στην Άγκυρα με μια δέσμη προτάσεων για συνεργασία σε περισσότερους τομείς, όπως ενδεικτικά στον τουρισμό, το περιβάλλον, τον πολιτισμό, τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, το λαθρεμπόριο, κ.α[503].

Αυτές τις επιστολές διαδέχθηκε η συνάντηση των δύο υπουργών Εξωτερικών στη Νέα Υόρκη και έτσι, στα τέλη του Ιουλίου του 1999 είχε ήδη σημειωθεί αρκετή πρόοδος στις συνομιλίες. Οι καταστροφικοί σεισμοί το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου υπήρξαν ο αστάθμητος παράγοντας σε αυτή τη προσέγγιση και έδωσαν μια αναπάντεχη ώθηση στις συνομιλίες[504]. Ενώ τον Δεκέμβριο του 1999 στη Σύνοδο Κορυφής της ΕΕ στο Ελσίνκι, η Τουρκία συμπεριλήφθηκε στον κατάλογο των υποψηφίων χωρών προς ένταξη, κάτι που είχε μεθοδεύσει και στηρίξει η Ελλάδα ως μέρος της νέας στρατηγικής της εξωτερικής της πολιτικής[505].

Παρά το γεγονός ότι οι αποφάσεις του Ελσίνκι προκάλεσαν συζητήσεις στην Τουρκία, έγινε ταυτόχρονα αποδεκτό ότι είχε γίνει ένα μεγάλο βήμα προς την ένταξη της χώρας στην ΕΕ και αξιολογήθηκαν ως μια επιτυχία. Από την άλλη, στην Ελλάδα η κυβέρνηση μιλούσε για θρίαμβο. Η κυβέρνηση Σημίτη είχε εισπράξει τα επιτυχή αποτελέσματα της δικής της πολιτικής. Και τα δύο ζητήματα [Κυπριακό και ελληνοτουρκικά] είχαν αλλάξει

[501] Melek Fırat, "Türk-Yunan İlişkileri" [Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις] στο Baskın Oran (επιμ.), *Türk Dış Politikası* [*Τουρκική Εξωτερική Πολιτική*], Τόμος ΙΙ (Κωνσταντινούπολη: İletişim Yayınları, 2006), σελ. 478.
[502] Cem, ο.π., σελ. 119-120.
[503] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες,* ο.π., σελ. 190.
[504] Cem, ο.π., σελ. 127-128.
[505] Fırat, ο.π., σελ. 479.

χαρακτηριστικά, είχαν εξέλθει από τον ελληνοτουρκικό άξονα και είχαν τοποθετηθεί στον ευρωτουρκικό άξονα. Η Τουρκία έπρεπε πλέον να λάβει υπόψη της αυτή τη μεταβολή στην ελληνική εξωτερική πολιτική. Έπρεπε να επανεξετάσει τις μεθόδους της παραδοσιακής πολιτικής που ασκούσε απέναντι στην Ελλάδα και να διαμορφώσει μια νέα πολιτική που να ανταποκρίνεται στις νέες συνθήκες της δεκαετίας του 2000[506].

Σε μία περίοδο λοιπόν που υπήρχαν ήδη ενδείξεις εξομάλυνσης στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, ένας άλλος παράγοντας, οπωσδήποτε απρόσμενος και τραγικός, που έδωσε όμως ώθηση στη διαδικασία προσέγγισης, ήταν οι σεισμοί που έγιναν και στις δύο χώρες τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1999. Με τη τηλεοπτική μετάδοση των πρώτων εικόνων μετά το σεισμό σε όλο τον κόσμο, ο ελληνικός λαός κινητοποιήθηκε άμεσα και άρχισε να συγκεντρώνει βοήθεια μέσω των μη κυβερνητικών οργανώσεων[507]. Αυτή η εκστρατεία βοήθειας πολύ γρήγορα εξαπλώθηκε σε όλη την Ελλάδα, η οποία ήταν μία από τις πρώτες χώρες που έστειλε βοήθεια στην Τουρκία[508]. Τα άρθρα που δημοσιεύθηκαν στον ελληνικό τύπο έστελναν μηνύματα φιλίας στον τουρκικό λαό, κάτι που ανταπόδωσε αμέσως και ο τουρκικός τύπος. Προβλήθηκε έντονα η βοήθεια που ήρθε από την Ελλάδα και τονίστηκε ότι οι λαοί ξεπερνούν τα κράτη και προχωρούν στο δρόμο της ειρήνης[509].

[506] Στο ίδιο, σελ. 480.
[507] Σύμφωνα με τον Νικήτα Λιοναράκη, πρώην Πρόεδρο της Επιτροπής για τις ΜΚΟ στο υπουργείο Εξωτερικών επί Γιώργου Παπανδρέου, ο αριθμός των ΜΚΟ στην Ελλάδα ανέρχεται στους 31.585, ενώ ο αριθμός αυτών που ανέλαβαν δράσεις αλληλεγγύης προς τους σεισμοπαθείς της Τουρκίας, μετά τον καταστροφικό σεισμό του Αυγούστου του 1999, είχαν καταγραφεί ως 850 ΜΚΟ. Άρθρο του Νικήτα Λιοναράκη στην Εφημερίδα Επενδυτής στις 28.02.2004.
[508] Η ελληνική μη κυβερνητική οργάνωση Ευρωπαϊκή Προοπτική είναι μία από τις ΜΚΟ που συμμετείχαν ενεργά στην αρωγή βοήθειας μετά από τον καταστροφικό σεισμό στην Τουρκία τον Αύγουστο του 1999. Ενδεικτικά, έχουν προσφέρει ανθρωπιστική βοήθεια, πακέτα ιατρικής περίθαλψης, συνεισφορά στην αποκατάσταση κέντρων υγείας και προώθηση προγραμμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης εργατών, μέσω ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Επιπλέον έχουν ξεκινήσει το πρόγραμμα «Προάγοντας τον Ελληνοτουρκικό διαπολιτισμικό διάλογο» την περίοδο 2004-2005, με σκοπό τη δημιουργία των προϋποθέσεων και της παροχής των εργαλείων για έναν εποικοδομητικό διάλογο μεταξύ νέων από Ελλάδα και Τουρκία με επίκεντρο τον πολιτισμό. Ιστοσελίδα της ΜΚΟ Ευρωπαϊκή Προοπτική: www.europers.org. Ημερομηνία επίσκεψης: 6 Μαρτίου 2007.
[509] Παρόμοιες εικόνες ζήσαμε και στον σεισμό της Αθήνας τον Σεπτέμβριο του 1999, με την τουρκική βοήθεια να καταφθάνει αυτή τη φορά.

8.2. Οι αιτίες της «σεισμικής προσέγγισης»

Πράγματι, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία είχαν δραστηριοποιηθεί αρκετά αυθόρμητα. Όμως, σε αυτό το σημείο δεν πρέπει να ξεχνούμε τον διάλογο που είχε ήδη ξεκινήσει μεταξύ των δύο υπουργών Εξωτερικών έξι μήνες πριν τους σεισμούς. Ας δούμε σε αυτό το σημείο τους λόγους της «σεισμικής προσέγγισης» σε επίπεδο πολιτών και ευρύτερου λαού, ειδικά στην ελληνική περίπτωση που έκανε και το ξεκίνημα, με τη βοήθεια και στήριξη που προσέφερε στους Τούρκους σαν να ήταν παραδοσιακοί φίλοι και όχι παραδοσιακοί εχθροί[510].

Σύμφωνα με τον Αλέξη Ηρακλείδη, θα μπορούσαν να υπάρξουν τέσσερις ερμηνείες ως αιτίες της σεισμικής προσέγγισης. Ο κυριότερος λόγος είναι ο ανθρώπινος παράγοντας, δηλαδή ο πόνος που έζησαν οι σεισμοπαθείς. Σε συνέχεια και σε συνάρτηση με την πρώτη αιτία θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την ανθρώπινη εικόνα που παρουσίασαν οι Τούρκοι για πρώτη φορά στα μάτια των Ελλήνων. Ένας τρίτος λόγος θα μπορούσε να είναι η εικόνα του προσιτού Τούρκου που έβλεπαν για πρώτη φορά οι περισσότεροι Έλληνες και τέλος θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς – αν και ακραία ως σκέψη – ότι οι Έλληνες είδαν τους Τούρκους σε χειρότερη μοίρα και ένιωσαν την ανάγκη να φανούν γενναιόδωροι απέναντί τους[511].

Άλλωστε, όπως αναφέρει και ο Ηρακλής Μήλλας, η αποκαλούμενη «ιστορική ελληνοτουρκική εχθρότητα» είναι ένα σχετικά πρόσφατο προϊόν του εθνικισμού στις δύο χώρες. Η διαβόητη έχθρα μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων είναι περισσότερο ένα αποτέλεσμα των πρόσφατων εθνικών κατασκευών παρά ένα «ιστορικό» φαινόμενο[512]. Επομένως, οι σεισμοί αντικατέστησαν τον αφηρημένο και φανταστικό Άλλο με κάποιους χειροπιαστούς και πραγματικούς ανθρώπους. Πλέον όταν αναφερόταν ο Άλλος, δεν ήταν τόσο φοβερός και αποκρουστικός όπως παλιότερα[513].

---

[510] Ηρακλείδης, *Άσπονδοι γείτονες*., ο.π., σελ. 191.
[511] Στο ίδιο, σελ. 192.
[512] Hercules Millas, "Perceptions of Conflict", στο Othon Anastasakis, Kalypso Aude Nicolaidis και Kerem Öktem (επιμ.), *The Long Shadow of Europe* (Βοστόνη: Martinus Nijhoff Publishers, 2009), σελ. 96.
[513] Herkül Millas, "Türk-Yunan Muhabbetinin Esrarı" [Το μυστήριο του ελληνοτουρκικού διαλόγου], στο Belge, ο.π., σελ. 22.

8.3. Οι διμερείς πρωτοβουλίες προσέγγισης

Η διαδικασία της συμφιλίωσης που ξεκίνησε τον Φεβρουάριο του 1999 (βέβαια, υπήρξαν πρωτοβουλίες διαλόγου σε επίπεδο δημοσιογράφων, ακαδημαϊκών και γενικότερα κοινωνίας των πολιτών ήδη από το 1996, μετά την κρίση των Ημίων/Καρντάκ) ήταν καθαρά πολιτική και είχε περιορισμένο λαϊκό έρεισμα. Εντούτοις, οι σεισμοί που έγιναν το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου στις δύο χώρες έδωσαν ώθηση σε τρεις τύπους διμερών ειρηνικών πρωτοβουλιών[514].

Η πρώτη πρωτοβουλία ήταν σε ιδιωτικό επίπεδο και αφορούσε στην ανθρωπιστική βοήθεια που συγκεντρώθηκε, καθώς και στις ομάδες διάσωσης που εστάλησαν για βοήθεια στις σεισμόπληκτες περιοχές. Ειδικά στην περίπτωση του σεισμού στην Τουρκία, απλοί άνθρωποι από την Ελλάδα και την ελληνική διασπορά έσπευσαν να βοηθήσουν βλέποντας τη τραγωδία που βίωναν οι συνάνθρωποί τους. Επιπλέον, κοινές πολιτιστικές εκδηλώσεις διοργανώθηκαν και στις δύο χώρες και συνεχίζουν να διοργανώνονται μέχρι και σήμερα στο όνομα της ελληνοτουρκικής φιλίας[515].

Η δεύτερη πρωτοβουλία υπήρξε σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών. Οι προσπάθειες της κοινωνίας πολιτών για να προωθήσουν τη συμφιλίωση ήταν ίσως οι σημαντικότερες, τόσο στο επίπεδο των πρωτοβουλιών αυτών σε αριθμό, όσο και στις συνέπειες που οδήγησαν. Ήταν φυσικό ότι οι πρώτες πρωτοβουλίες ανελήφθησαν από τις ομάδες διάσωσης, λόγω των σεισμών. Φυσικά δεν ήταν λίγες και οι ανθρωπιστικές οργανώσεις που έσπευσαν να συγκεντρώσουν βοήθεια, ενώ ένας σημαντικός δρώντας της κοινωνίας πολιτών ήταν και η Ορθόδοξη Εκκλησία. Τόσο σε τοπικό επίπεδο (το Πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη), όσο και σε διεθνές επίπεδο, η εκκλησία φάνηκε να επηρεάζεται βαθιά από αυτή την ανθρώπινη τραγωδία. Πάντως, γεγονός είναι ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας δεν συμμετείχε σε αυτές τις δραστηριότητες. Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, ήταν πολλές οι

[514] Samim Akgönül, "Towards Minority Policies Beyond Reciprocity?" στο Anastasakis, ο.π., σελ. 204.
[515] Στο ίδιο, σελ. 204-205.

ενώσεις που επισκέφθηκαν την Τουρκία, ενώ ήταν μεγάλη και η συνδρομή των ΜΜΕ στη δημιουργία ενός κλίματος φιλίας[516].

Η τρίτη πρωτοβουλία ήταν σε πολιτικό επίπεδο. Ήδη, όπως αναφέραμε, είχαν ξεκινήσει οι απόπειρες προσέγγισης από τον Φεβρουάριο του 1999. Οι σεισμοί αποτέλεσαν αφορμή για να ενταθούν αυτές οι προσπάθειες μεταξύ των δύο υπουργών εξωτερικών Ελλάδας και Τουρκίας, Γιώργου Παπανδρέου και Ισμαήλ Τζεμ, αντίστοιχα. Μία πρώτη επίσημη πρωτοβουλία που ανέλαβαν οι δύο υπουργοί ήταν η διαγραφή των εχθρικών εκφράσεων για τον «Άλλο» από τα ελληνικά και τουρκικά σχολικά βιβλία. Μία δεύτερη χειρονομία ήταν η έναρξη διαλόγου για την επαναλειτουργία της Σχολής της Χάλκης, κάτι που φυσικά δεν έχει γίνει μέχρι και σήμερα για διάφορους λόγους[517].

8.4. Παραδείγματα συνεργασίας ελληνικών και τουρκικών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων

Κατά την περίοδο 1999-2000, ο Νικήτας Λιοναράκης, ο οποίος επιτέλεσε Πρόεδρος της Επιτροπής του Υπουργείου Εξωτερικών, μελέτησε και κατηγοριοποίησε τις σημαντικότερες πρωτοβουλίες προσέγγισης και συνεργασίας ΜΚΟ Ελλάδας και Τουρκίας. Κάποιες από αυτές τις πρωτοβουλίες παρουσιάζονται ενδεικτικά παρακάτω[518].

1. Πρωτοβουλίες διασυνοριακής αναπτυξιακής συνεργασίας μεταξύ δέκα δήμων της ελληνικής Θράκης και ισάριθμων εκείθεν του ποταμού Έβρου της τουρκικής περιοχής. Η πρωτοβουλία ανήκε στους δήμους Σαπών και Ερέγλι του Μαρμαρά. Η συνεργασία άρχισε με αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας στους Τούρκους σεισμοπαθείς, συνεχίστηκε με αμοιβαίες επισκέψεις, υπογραφή πρωτοκόλλων συνεργασίας και δημιουργία «Δικτύου». Άμεσος στόχος ήταν η δημιουργία κοινής διασυνοριακής «Ευρωοπεριοχής» και η ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση «Ευρωπεριοχών».

[516] Στο ίδιο, σελ. 205-206.
[517] Στο ίδιο, σελ. 206-207.
[518] Οι πληροφορίες μου παρασχέθηκαν από τον ίδιο τον εκλειπόντα Νικήτα Λιοναράκη το 2007.

2. Πρωτοβουλίες διασυνοριακής συνεργασίας μεταξύ Δωδεκανησίων και των απέναντι τουρκικών περιοχών. Οι πρωτοβουλίες από ελληνικής πλευράς προήλθαν από τη νομαρχία, το επιμελητήριο Ρόδου, το δήμο του νησιού, από τις ποδοσφαιρικές ομάδες του νησιού, τους κατοίκους της Σύμης, την τοπική Μητρόπολη και τους κατοίκους της Λέρου, της Καλύμνου και της Αστυπάλαιας. Οι πρωτοβουλίες από την τουρκική πλευρά προήλθαν από την Ένωση Δήμων Παραλιών Αιγαίου, όπου συμμετείχαν νομαρχίες, δήμοι και επιμελητήρια από την ευρύτερη περιοχή των απέναντι παραλιών.

3. Πολλαπλές πρωτοβουλίες διασυνοριακής συνεργασίας μεταξύ Λέσβου και Σμύρνης. Βασικοί φορείς ήταν τα δύο επιμελητήρια, ενώ σημαντικό ρόλο έπαιξαν επίσης από ελληνικής πλευράς η Μητρόπολη Μυτιλήνης, η μη κυβερνητική οργάνωση «Κίνηση για τη Συνύπαρξη των Λαών» και ο Δήμος Μυτιλήνης. Από τουρκικής πλευράς πρωτοστάτησαν δήμοι της περιοχής, σύλλογοι, δημοσιογράφοι και το Πανεπιστήμιο Σμύρνης.

4. Ευρύτατη ήταν και η γκάμα των κοινών πρωτοβουλιών μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων δημοσιογράφων και ΜΜΕ. Έχουμε αναφερθεί ήδη εκτενώς στις συγκεκριμένες πρωτοβουλίες (Δημοσιογράφοι για την Ειρήνη στο Αιγαίο και τη Θράκη, Helsinki Citizens Assembly).

5. Σημαντικές πρωτοβουλίες συνεργασίας ανέπτυξαν Έλληνες και Τούρκοι επιχειρηματίες. Η αρχή έγινε με το «Ελληνο-Τουρκικό Επιχειρηματικό Φόρουμ» και το νέο «Συμβούλιο Ελληνο-Τουρκικής Συνεργασίας»[519].

6. Η συνεργασία ελληνικών και τουρκικών πανεπιστημίων, ερευνητικών κέντρων και ακαδημαϊκών ιδρυμάτων άρχισε νωρίς και συνεχίστηκε πολλαπλώς. Πανεπιστημιακοί από τα πανεπιστήμια Sabanci, Βοσπόρου, Σμύρνης και συνάδελφοί τους από αυτά της Αθήνας και του Ιονίου, σε συνεργασία με ιστορικούς άλλων χωρών επαναπροσέγγισαν ιστορικά γεγονότα για τα οποία διατυπώνονται πολλαπλές ερμηνείες. Οι επιστήμονες του Gr-Net (Μετσόβειο Πολυτεχνείο) και Ulak-Net Τουρκίας αποφάσισαν τη διασύνδεση των ακαδημαϊκών ερευνητικών δικτύων των δύο χωρών. Πανεπιστημιακοί από τα τμήματα Βιολογίας των Πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης και Σμύρνης σχεδίασαν κοινά ερευνητικά προγράμματα και εγκαθίδρυση ενιαίου συστήματος εποπτείας για τα κοινά περιβαλλοντικά προβλήματα.

7. Τέλος, ξεπερνούν τις διακόσιες οι θεματικές ΜΚΟ της Ελλάδας, οι οποίες έχουν σταθερές και μόνιμες σχέσεις συνεργασίας με ισάριθμες τουρκικές, ενώ πολλαπλασιάστηκαν οι διερευνητικές επαφές μεταξύ επαγγελματικών συλλόγων, συνδικάτων, ανεξάρτητων οργανισμών κ.α.

[519] Θα γίνει εκτενής αναφορά στο κεφάλαιο για τις ομάδες συμφερόντων.

Από το 1999 και μετά οι ελληνοτουρκικές σχέσεις μπήκαν σε μία φαινομενικά βιώσιμη περίοδο συνεργασίας. Ο πόνος των ανθρώπων κατά τη διάρκεια των σεισμών στην Τουρκία και την Ελλάδα, τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1999 αντιστοίχως, προκάλεσε συναισθήματα συμπόνιας και αλληλεγγύης στις κοινωνίες των δύο χωρών. Ελληνικές και τουρκικές ομάδες διάσωσης, ιατροί και ανθρωπιστικές οργανώσεις βρήκαν την ευκαιρία να συνεργαστούν σε ένα συναισθηματικά φορτωμένο σκηνικό[520].

Οι διακρατικές επαφές μεταξύ των δύο χωρών έχουν πολλαπλασιαστεί τόσο ως προς τις μορφές όσο και ως προς τον αριθμό. Κατά τα δύο τελευταία έτη το ετήσιο διμερές εμπόριο μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας έχει υπερβεί το ένα δισεκατομμύριο Ευρώ[521]. Ο αριθμός των Ελλήνων που επισκέπτονται την Τουρκία καθώς και το αντίστροφο, έχει αυξηθεί θεαματικά. Έχουν διοργανωθεί πολλές πολιτιστικές δραστηριότητες, φεστιβάλ, συναυλίες και κοινές θεατρικές παραγωγές. Έχουν πραγματοποιηθεί αναρίθμητες ανταλλαγές φοιτητών. Μεταξύ αυτών, η AEGEE- Ankara έχει διοργανώσει συνέδρια και φεστιβάλ για να προάγει το διάλογο μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων φοιτητών[522], μια νεανική πρωτοβουλία, το Kalimerhaba έχει διοργανώσει ερευνητικά ταξίδια, το πρόγραμμα Πρωτοβουλία Αιγαίου έχει προσφέρει μια κοινή πορεία και μία κοινή συνεδρίαση επίλυσης συγκρούσεων σε Έλληνες και Τούρκους φοιτητές.

Την άνοιξη του 2003 ξεκίνησε ένα πρόγραμμα του Fulbright, το οποίο θα συντελούσε στη συνεργασία φοιτητών από το Πανεπιστήμιο του Boğaziçi και το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το πρόγραμμα ονομαζόταν «Η Πρωτοβουλία του Αιγαίου στην Ελλάδα και την Τουρκία: Η Αναζήτηση της Ειρήνης στο Αιγαίο», ενώ ο σκοπός του ήταν να ενθαρρύνει την κατανόηση, τη συνεργασία και τον σεβασμό ανάμεσα στους Έλληνες και Τούρκους συμμετέχοντες, εστιάζοντας σε ένα θέμα που περιείχε τα αμοιβαία συμφέροντα και τις ανησυχίες τόσο της Ελλάδας όσο και της Τουρκίας. Το πρόγραμμα περιλάμβανε μια σειρά διαλέξεων, ενώ θα ακολουθούσε ένα εντατικό εργαστήριο «επίλυσης συγκρούσεων»[523]. Πρόσφατα, το

[520] Rumelili, "The Talkers and the Silent Ones…", ο.π., σελ. 3-5.
[521] Ανέρχεται σε 3 δισεκατομμύρια Ευρώ στα τέλη του 2008.
[522] *Turkish-Greek Civic Dialogue 2002-2005*, Result Book, Publisher: AEGEE Europe.
[523] Irene Banias, "Barışı İnşa Etmek" [Οικοδομώντας την ειρήνη], στο Belge, ο.π., σελ. 73-77.

Πανεπιστήμιο Sabancı στην Τουρκία και το Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ) έχουν ξεκινήσει ένα κοινό πρόγραμμα ανάπτυξης αρχών επίλυσης συγκρούσεων και δημιουργίας μιας μελέτης επίλυσης συγκρούσεων που θα χρησιμοποιηθεί σε πανεπιστήμια στην Ελλάδα και την Τουρκία.

Το Ίδρυμα Ανταλλαγέντων Λωζάννης (The Foundation for Lausanne Immigrants) ιδρύθηκε το 2001 στην Τουρκία για να διεξαγάγει έρευνες για την ιστορία και τον πολιτισμό του ελληνικού και τουρκικού λαού που έχει αποτελέσει αντικείμενο της υποχρεωτικής ανταλλαγής όπως συμφωνήθηκε από την Τουρκία και την Ελλάδα με τη Συνθήκη της Λωζάννης. Πρόσφατα, το εν λόγω ίδρυμα έχει ξεκινήσει ένα πρόγραμμα συνεργασίας με το Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων (ΚΕΜΟ) στην Ελλάδα. Το ίδρυμα μεταξύ άλλων, διοργανώνει ταξίδια στην Ελλάδα, καθώς και διάφορα συμπόσια, ενώ εργάζεται συστηματικά για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομίας που έχει απομείνει από τους ανταλλαγέντες πληθυσμούς στις δύο χώρες[524].

Η WINPEACE που ιδρύθηκε το 1996 για να προάγει την κουλτούρα ειρήνης μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας, διαφοροποίησε τις δραστηριότητές της σε διοργάνωση νεανικών κατασκηνώσεων, αγροτουρισμού και εκπαίδευσης ειρήνης. Τα έτη 1999 και 2000 Έλληνες και Τούρκοι δημοσιογράφοι έχουν συναντηθεί αρκετές φορές σε συνέδρια και στο πλαίσιο του προγράμματος επίλυσης συγκρούσεων που διοργανώθηκε από το Ευρωπαϊκό Κέντρο για Κοινό Έδαφος (European Center for Common Ground). Περιβαλλοντολογικές ομάδες έχουν συνεργαστεί για την προστασία ειδών προς εξαφάνιση, όπως της Μεσογειακής φώκιας και την προστασία της λεκάνης του Εργκενέ στην ανατολική Θράκη. Σε τοπικό επίπεδο, πάνω από 20 συμφωνίες αδερφοποίησης πόλεων έχουν υπογραφεί μεταξύ τουρκικών και ελληνικών πόλεων από το 1999 και μετά και δήμοι έχουν συνάψει συνεργασίες και σύμφωνα συνεταιρισμού[525].

Αυτό που είναι αξιοσημείωτο σε αυτή την αναπτυσσόμενη συνεργασία είναι πως οι κοινές δραστηριότητες δεν είναι πλέον στην κυριότητα τολμηρών ατόμων αλλά μεταφέρονται

[524] Elçin Macar, "Lozan Mübadilleri Vakfi" [Ίδρυμα Ανταλλαγέντων Λωζάννης], στο Belge, ο.π., σελ. 89-94.
[525] Rumelili, "The Talkers and the Silent Ones...", ο.π., σελ. 6-7.

με γρήγορους ρυθμούς στη βάση. Η WINPEACE, για παράδειγμα, παίρνει γυναίκες από τρία χωριά των τουρκικών ακτών στο Αιγαίο και τις φέρνει στη Λέσβο για να εκπαιδευτούν σχετικά με τον αγροτουρισμό από γυναικείους συνεταιρισμούς κατά την περίοδο της συλλογής ελιάς. Το Ίδρυμα Ανταλλαγέντων Λωζάννης ασχολείται με ευρεία ομάδα οικογενειών προσφύγων και τις εκπαιδεύει σχετικά με τη μοναδική κληρονομιά και τις υβριδικές τους ταυτότητες. Επιπλέον, οι δράσεις της κοινωνίας πολιτών μετά το 1999 έχουν γίνει πιο εξειδικευμένες, στοχευμένες σε θέματα και επαγγελματικές. Οι δράσεις δεν είναι πλέον απλές συναντήσεις «Ελλήνων» και «Τούρκων» για τον διάλογο και τη φιλία, αλλά κοινές προσπάθειες σχετικά με κοινούς σκοπούς και κοινά ενδιαφέροντα, είτε αυτά είναι η προώθηση της θέσης της γυναίκας, είτε η εκμετάλλευση του τουρισμού και οι δυνατότητες εμπορίου. Οι ακτιβιστές έχουν γίνει περισσότερο επαγγελματίες με σκοπό να μπορέσουν να πάρουν χρηματοδότηση για τις δράσεις της κοινωνίας πολιτών από την Ευρωπαϊκή Ένωση και άλλους διεθνείς οργανισμούς. Ο επαγγελματισμός παρέχει περισσότερη αντοχή στη συνεργασία της κοινωνίας πολιτών, εφόσον δεν βασίζεται πλέον σε επαφές και σχέσεις μεταξύ συγκεκριμένων ατόμων[526].

Βέβαια, κατά την περίοδο της ύφεσης δεν έχουν λείψει και οι εντάσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Όμως κανένα από τα συμβάντα δεν έχει φέρει ρήξη στις σχέσεις μεταξύ των λαών, είτε αυτές είχαν να κάνουν με φεστιβάλ, συναντήσεις της κοινωνίας πολιτών, τουρισμό είτε εμπορικές συμφωνίες[527].

8.5. Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη συνεργασία σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών

Σύμφωνα με Έλληνες και Τούρκους πολιτικούς παράγοντες και ηγέτες της κοινωνίας πολιτών, η ΕΕ έχει διευκολύνει και προωθήσει την ελληνοτουρκική συνεργασία με δύο τρόπους. Πρώτον, η ΕΕ ως μια οικονομική δύναμη έχει εξασφαλίσει πόρους για πολλές δραστηριότητες της κοινωνίας πολιτών. Δεύτερον, η ΕΕ ως σύμβολο και πρότυπο έχει νομιμοποιήσει την επιδίωξη της ελληνοτουρκικής συνεργασίας τόσο σε κυβερνητικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο της κοινωνίας πολιτών. Κάποια από τα προγράμματα που έχει προωθήσει και χρηματοδοτήσει η ΕΕ είναι το Πρόγραμμα Ανάπτυξης της Κοινωνίας Πολιτών

[526] Στο ίδιο, σελ. 7-8.
[527] Στο ίδιο, σελ. 8.

(www.stgp.org) το οποίο λειτουργεί στην Άγκυρα, καθώς επίσης έχουν χρηματοδοτηθεί προγράμματα όπως η WINPEACE, το AEGEE και έχουν υπάρξει τρία προγράμματα INTERREG για τη διασυνοριακή συνεργασία[528].

Δεν είναι η πρώτη φορά που η ΕΕ αναλαμβάνει πρωτοβουλίες ώστε να στηρίξει τη συνεργασία και το διάλογο μεταξύ κοινωνιών με συγκρουσιακό παρελθόν. Έχει δώσει δείγματα αυτής της στρατηγικής της σε περιπτώσεις όπως αυτή της βόρειας Ιρλανδίας παροτρύνοντας τις τοπικές κοινωνίες σε διασυνοριακές συνεργασίες, της Κύπρου όπου παρότρυνε την ενεργή συμμετοχή των Τουρκοκυπρίων σε ευρωπαϊκά προγράμμα σε συνεργασία με την ελληνοκυπριακή πλευρά, καθώς και στην περίπτωση Παλαιστίνης – Ισραήλ, υποστηρίζοντας τις μη κυβερνητικές οργανώσεις και στις δύο χώρες και συνεισφέροντας στην ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη Παλαιστίνη[529].

Ωστόσο, η υποστήριξη της ΕΕ στην ελληνοτουρκική συνεργασία σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών έχει και κάποια μειονεκτήματα. Κατ' αρχήν, οι διαδικασίες αίτησης σε χρηματοδοτικά προγράμματα είναι πολύπλοκες και γραφειοκρατικές [ιδιαίτερα για την Τουρκία που υστερεί σε εμπειρία τέτοιου είδους προγραμμάτων] και κατά δεύτερον τα εν λόγω προγράμματα επιβάλουν ορισμένους γεωγραφικούς και άλλους περιορισμούς ως προς τις δραστηριότητες στο πλαίσιο των έργων. Παρά το γεγονός ότι αυτά τα μειονεκτήματα είχαν ως αποτέλεσμα, πολλές φορές, να διαιωνίσουν τη δράση των μη κυβερνητικών οργανώσεων στο επίπεδο των ελίτ – εφόσον είχαν σαφές προβάδισμα οι οργανώσεις που κατείχαν τη τεχνογνωσία και επομένως ήταν ευκολότερη η επιλογή και πρόσβασή τους στα προγράμματα – δημιούργησαν όμως και κάποιες σταθερές συνεργασίες ανάμεσα στις ελληνικές και τις τουρκικές μη κυβερνητικές οργανώσεις[530].

Όπως ήδη αναφέραμε, οι πρωτοβουλίες σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών ήταν μεμονωμένες και σε επίπεδο ομάδων ελίτ στο παρελθόν. Όμως ξεκινώντας από το καλοκαίρι του 1999 [μετά τους σεισμούς], η συνεργασία σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών ανάμεσα στις

[528] Στο ίδιο, σελ. 9-11.
[529] Rana Birden και Bahar Rumelili, "Rapprochement at the grassroots: How far can civil society engagement go?", στο Anastasakis, ο.π., σελ. 317.
[530] Στο ίδιο, σελ. 318.

δύο χώρες εντάθηκε. Βέβαια, αυτή η συνεργασία επικεντρωνόταν σε θέματα που ήταν ήδη γνωστά στους δρώντες της ελληνοτουρκικής φιλίας στο παρελθόν και αφορούσαν στην ιστορία, τη μουσική, τον πολιτισμό και σε πολύ λιγότερο βαθμό τον τουρισμό, το περιβάλλον, την πολιτιστική κληρονομιά, την ισότητα των φύλων ή την ευρωπαϊκή ένταξη [της Τουρκίας][531].

Η ΕΕ ξεκινώντας από το 2002 άρχισε να συνεισφέρει στην ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών στην Τουρκία και γι' αυτό το λόγο ανέπτυξε το πρόγραμμα "Civil Society Development Programme" (CSDP), το οποίο αποτελούνταν από δύο σκέλη, το «Local Civic Initiatives" και το "Greek Turkish Civic Dialogue". Το δεύτερο από τα δύο αυτά σκέλη, το πρόγραμμα «Ελληνοτουρκικού Διαλόγου Κοινωνίας Πολιτών» έθεσε ως σαφή όρο για την αίτηση χρηματοδότησης τη συνεργασία μεταξύ ελληνικών και τουρκικών μη κυβερνητικών οργανώσεων, με σκοπό να ενισχύσει τον διάλογο ανάμεσα στις δύο κοινωνίες[532].

Υπήρξαν δύο προσκλήσεις για κατάθεση προτάσεων για το εν λόγω πρόγραμμα. Στην πρώτη, που έγινε τον Μάϊο του 2003, επελέγησαν οκτώ κοινά έργα σε μία ευρεία γκάμα θεμάτων, όπως πολιτιστική κληρονομιά, αγροτική ανάπτυξη, τουρισμός, φύλο και επίλυση συγκρούσεων (Παράρτημα 9)[533]. Η δεύτερη πρόσκληση που προκηρύχθηκε τον Φεβρουάριο του 2004 επέλεξε επτά κοινά έργα με στοχευμένα πεδία που περιλάμβαναν τα ανθρώπινα και μειονοτικά δικαιώματα και το περιβάλλον, καθώς και τον πολιτισμό και τις τέχνες (Παράρτημα 10)[534]. Καθ' όλη τη διάρκεια της υλοποίησης αυτών των έργων, η Ομάδα Υποστήριξης ΜΚΟ που είχε συσταθεί στην Άγκυρα στο πλαίσιο του προγράμματος, παρείχε επιχειρησιακή βοήθεια στις μη κυβερνητικές οργανώσεις, ενώ δημοσίευσε περιοδικές εκθέσεις και διοργάνωσε μία σειρά εργαστηρίων όπου συγκέντρωσε τους Έλληνες και Τούρκους δρώντες της κοινωνίας πολιτών, προκειμένου να συζητήσουν θέματα όπως η αμοιβαία δυσπιστία, οι φόβοι, οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα ανάμεσα στις δύο κοινωνίες[535].

[531] Στο ίδιο, σελ. 321.
[532] Επίσημη ιστοσελίδα του προγράμματος Civil Society Development Programme: http://www.stgm.org.tr/eng/ Ημερομηνία επίσκεψης: 29 Απριλίου 2009.
[533] Birden και Rumelili, ο.π., σελ. 322.
[534] Στο ίδιο, σελ. 324.
[535] Στο ίδιο, σελ. 325.

Τα εν λόγω έργα πέρα από τους άμεσα εμπλεκόμενους και τις οργανωμένες ομάδες της κοινωνίας πολιτών, κατάφεραν να προσελκύσουν και ευρύτερα ακροατήρια Ελλήνων και Τούρκων. Όμως ένα μειονέκτημα των έργων αυτών ήταν πως όλα είχαν ως βάση τις μεγάλες πόλεις, δηλαδή τη Κωνσταντινούπολη, την Άγκυρα, την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών από μικρότερες πόλεις δεν είχαν τα απαιτούμενα προσόντα ώστε να επιλεγούν για τα εν λόγω έργα. Από την άλλη, οι μικρότερες οργανώσεις δεν διέθεταν την κατάλληλη υποδομή, αλλά ούτε και τη τεχνογνωσία που απαιτούν τέτοιου είδους προγράμματα, με αποτέλεσμα να ισχύσει για άλλη μια φορά ο κανόνας της πρόσβασης της χρηματοδότησης μόνο σε ομάδες ελίτ. Βέβαια, οι συντονιστές των εν λόγω έργων επέλεξαν μικρότερες πόλεις για να υλοποιήσουν τα έργα, ούτως ώστε να επιτευχθεί ένας γενικότερος διάλογος ανάμεσα στις δύο κοινωνίες. Ωστόσο, δεν υπάρχουν μετρήσεις και αξιολογήσεις για την επιτυχία των εν λόγω έργων στο θέμα της αλλαγής των αντιλήψεων στις δύο κοινωνίες αναφορικά με την εικόνα του Άλλου. Επιπλέον, ένα από τα πλεονεκτήματα αυτών των έργων είναι πως οι τουρκικές μη κυβερνητικές οργανώσεις απέκτησαν εμπειρία και τεχνογνωσία στην υλοποίηση ευρωπαϊκών προγραμμάτων, ενώ υπήρξαν και ελληνοτουρκικές συνεργασίες που συνέχισαν τη συνεργασία και το διάλογο και μετά την ολοκλήρωση των συγκεκριμένων έργων[536].

Στο πλαίσιο της ενδυνάμωσης του διαλόγου της κοινωνίας πολιτών, η ευρωπαϊκή χρηματοδότηση προς τις τουρκικές μη κυβερνητικές οργανώσεις συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια. «Το Πρόγραμμα Μικρών Έργων στην Τουρκία: Ενδυναμώνοντας τον Διάλογο στη Κοινωνία Πολιτών» που ξεκίνησε το 2005 συνεχίζεται έως και σήμερα, στην πρώτη πρόσκληση που έκανε, επέλεξε δεκαεννέα έργα προς υλοποίηση. Σε αυτά τα έργα, παρά το γεγονός ότι οι τουρκικές μη κυβερνητικές οργανώσεις είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν μη κυβερνητικές οργανώσεις από οποιαδήποτε χώρα – μέλος της ΕΕ, πέντε τουρκικές ΜΚΟ επέλεξαν ελληνική ΜΚΟ για να συνεργαστούν (Παράρτημα 11)[537]. Ενώ στη δεύτερη πρόσκληση που έγινε το 2007, επελέγησαν συνολικά 119 έργα, εκ των οποίων δέκα

[536] Στο ίδιο, σελ. 327-328.
[537] Delegation of the European Union to Turkey: http://www.avrupa.info.tr/Sivil_Toplum_Diyalogu/EUTURCSD,Csd2006.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 29 Απριλίου 2009.

αφορούσαν σε συνεργασίες ανάμεσα σε ελληνικές και τουρκικές μη κυβερνητικές οργανώσεις (Παράρτημα 12)[538].

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία, οι εθνικές και τοπικές αρχές έσπευσαν να συνεισφέρουν και να υποστηρίξουν αυτές τις δραστηριότητες και η υποστήριξή τους αυτή κατέστη ουσιαστική στην επιτυχία των έργων. Ωστόσο, υπήρξαν και προγράμματα, όπως το πρόγραμμα «INTERREG III A Διασυνοριακή Συνεργασία», που δεν υλοποιήθηκαν τελικά, ακριβώς επειδή οι επίσημες αρχές φάνηκαν απρόθυμες να εγκρίνουν τα εν λόγω έργα. Το πρόγραμμα διασυνοριακής συνεργασίας προκηρύχθηκε μόνο το 2004 με τον συνολικό προϋπολογισμό των 20 εκατομμυρίων Ευρώ, όμως δεν υπήρξε συνέχεια[539]. Βέβαια, αρκετές μη κυβερνητικές οργανώσεις από Ελλάδα και Τουρκία επιλέγουν να συνεργαστούν στο πλαίσιο διαφόρων προγραμμάτων της ΕΕ, σε μια ευρεία γκάμα θεμάτων. Κάποια παραδείγματα τέτοιου είδους συνεργασιών παρατίθενται στο Παράρτημα 13.

Αναμφίβολα η προοπτική της ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση έπαιξε μεγάλο ρόλο στην ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών στην Τουρκία. Επιπλέον, η επιτυχία της ελληνοτουρκικής συνεργασίας σε πολλά κοινά ευρωπαϊκά έργα στηρίχθηκε στο γεγονός ότι υπήρχε η ευρωπαϊκή χρηματοδότηση. Επομένως, προκύπτουν δύο ζητήματα όσον αφορά το μέλλον της ελληνοτουρκικής συνεργασίας σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών.

Το πρώτο ζήτημα είναι η αμφίβολη πορεία των ευρωτουρκικών σχέσεων όσον αφορά την τουρκική ένταξη, κάτι που τροφοδοτείται τόσο από τις αρνητικές δηλώσεις πολλών ευρωπαίων ηγετών, καθώς και την αρνητική κοινή γνώμη στις ευρωπαϊκές χώρες ως προς την ένταξη της Τουρκίας, όσο και από την επιβράδυνση των εργασιών στην Τουρκία προς αυτή τη κατεύθυνση, καθώς και την ολοένα και πιο αρνητική στάση της κοινής γνώμης όσον αφορά την προοπτική της ένταξης. Το δεύτερο ζήτημα έχει σχέση με τα συγκεκριμένα ευρωπαϊκά χρηματοδοτικά προγράμματα που δίνουν ώθηση στην ελληνοτουρκική συνεργασία σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών. Το ερώτημα είναι κατά πόσο θα συνεχίσουν να

[538] Delegation of the European Union to Turkey: http://www.avrupa.info.tr/Sivil_Toplum_Diyalogu/EUTURCSD,Csd2006.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 29 Απριλίου 2009.
[539] Birden και Rumelili, ο.π., σελ.329.

υπάρχουν συνεργασίες σε αυτόν τον τομέα στο μέλλον, όταν και εφόσον διακοπούν αυτά τα προγράμματα[540].

8.6. Θεματικές κατηγορίες συνεργασίας σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών

Η μελέτη που έκανε ο Νικήτας Λιοναράκης για την περίοδο 1999-2000 και την οποία αναφέραμε παραπάνω είναι ενδεικτική. Στην ίδια μελέτη υπάρχει και κατάλογος με θεματικές κατηγορίες των πρωτοβουλιών της κοινωνίας πολιτών κατά την ίδια περίοδο, η οποία παρατίθεται στο Παράρτημα 14. Βέβαια αυτές οι δραστηριότητες πολλαπλασιάστηκαν μετά το 2000 και έως σήμερα, σε βαθμό που πλέον είναι σχεδόν αδύνατον να τις καταμετρήσουμε και να δώσουμε ποσοτικά στοιχεία. Παρακάτω θα εξετάσουμε επιμέρους κατηγορίες της κοινωνίας πολιτών και τις δραστηριότητες που ανέπτυξαν πριν και μετά το 1999.

Τοπική Αυτοδιοίκηση – Δήμοι και Νομαρχίες

Στις διεθνείς σχέσεις ή τις σχέσεις με άλλες χώρες, οι επαφές και συνεργασίες σε επίπεδο δήμων επηρεάζονται γενικότερα από τις πολιτικές των κυβερνήσεων. Γι'αυτό το λόγο το επίπεδο και η ένταση των σχέσεων μεταξύ δήμων εξαρτώνται από τις πολιτικές των κυβερνήσεων. Αυτό με τη σειρά του οδηγεί στην αύξηση της πόλωσης στο πολιτικό πεδίο και τη δημιουργία ενός κλίματος διαρκούς σύγκρουσης.

Όμως στις σχέσεις σε ατομικό και τοπικό επίπεδο προβάλλει ο ρόλος των ομοιοτήτων, των μορφών κοινών συμπεριφορών, της τέχνης και του πολιτισμού. Ακόμη και σε περιόδους που η πόλωση βρίσκεται στο υψηλότερό της σημείο, απαντώνται συχνά παραδείγματα τέτοιου είδους σχέσεων. Το ίδιο συμβαίνει και στις ελληνοτουρκικές σχέσεις[541].

[540] Στο ίδιο, σελ. 329-330.
[541] Fikret Toksöz, "Türk-Yunan Belediyeleri Arası İlişkiler" [Οι σχέσεις των τουρκικών και ελληνικών δήμων], στο Belge, ο.π., σελ. 101.

Όταν εξετάζουμε τις σχέσεις μεταξύ των τουρκικών και ελληνικών δήμων την τελευταία δεκαετία, βλέπουμε πως αυτές οι σχέσεις υπήρχαν και πριν τους σεισμούς του 1999. Οι σχέσεις πριν από το 1999 είχαν έναν συνεσταλμένο χαρακτήρα. Γι' αυτό το λόγο θα ήταν ορθότερο να εξετάσουμε τις ελληνοτουρκικές σχέσεις σε επίπεδο δήμων σε δύο στάδια, την περίοδο 1980-1999 και την περίοδο μετά το 1999.

Κατά την πρώτη περίοδο η μόνη αξιοσημείωτη προσέγγιση που υπήρξε αρχικά στις ελληνοτουρκικές σχέσεις ήταν η προσέγγιση μεταξύ των τουρκικών παραλιών στο Αιγαίο και των ελληνικών νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου. Ο λόγος ήταν πως η Τουρκία είχε αρχίσει να προσελκύει τον τουρισμό αρχής γενομένης από τη δεκαετία του 1980, κάτι όμως που δεν ίσχυε για τα βόρεια παράλια της στο Αιγαίο. Το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπιζαν και τα ελληνικά νησιά που βρίσκονταν στο Βόρειο Αιγαίο, κάτι που τελικά δημιούργησε κοινά συμφέροντα και άρα αναζήτηση συνεργασιών[542].

Οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης/ δήμοι που ετοιμάζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν να κινηθούν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις ή τρέχουν από κοινού με τις μη κυβερνητικές οργανώσεις κάποια προγράμματα, παίζουν κατ' αυτόν τον τρόπο τον κύριο ρόλο για τον οποίο προορίζονται. Μερικοί δήμοι από την περιοχή του Αιγαίου που έχουν υιοθετήσει μια τέτοια προσέγγιση, έχουν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιας ευρύτερης πρωτοβουλίας στην ελληνοτουρκική προσέγγιση[543].

Μία από αυτές τις πρωτοβουλίες είναι το Φεστιβάλ Πολιτισμού και Τέχνης του Δικελί, το οποίο ξεκίνησε το 1985 και έδωσε αφορμή για την μετέπειτα ανάπτυξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων ανάμεσα στις τουρκικές ακτές και τα ελληνικά νησιά. Σε αυτό το πλαίσιο το 1989 ο Δήμαρχος του Δικελί Οσμάν Όζγκιουβεν (Osman Özgüven) και ο Δήμαρχος της Μυτιλήνης Στρατής Πάλλης κέρδισαν το Βραβείο Ειρήνης Abdi İpekçi[544].

[542] Στο ίδιο, σελ. 101-102.
[543] Ataυz, ο.π., σελ. 110.
[544] Στο ίδιο, σελ. 110.

Το 1996 οι δήμοι των τουρκικών παραλιών ίδρυσαν την Ένωση Δήμων των Παραλιών Αιγαίου, με σκοπό να προωθήσουν πιο αποτελεσματικά τις σχέσεις με την Ελλάδα. Η εν λόγω ένωση πολύ σύντομα κάλεσε τους ελληνικούς δήμους στο Κουσάντασι για να συζητήσουν τα περιβαλλοντικά προβλήματα του Αιγαίου. Την πρώτη συνάντηση, στην οποία συμμετείχαν πέραν των δημάρχων, επιστήμονες και εκπρόσωποι κάποιων ΜΚΟ, ακολούθησε η δεύτερη συνάντηση στη Μυτιλήνη το 1997. Σε αυτή τη δεύτερη συνάντηση συμμετείχαν και αξιωματούχοι του Υπουργείου Περιβάλλοντος της Ελλάδας, κάτι που έδειχνε την ανησυχία της Αθήνας για τη ρύπανση στο Αιγαίο.

Παράλληλα με αυτές τις πρωτοβουλίες, οι ελληνικοί και τουρκικοί δήμοι βρήκαν την ευκαιρία να συνεργαστούν και σε διεθνές επίπεδο, καθώς έλαβαν μέρος στις συσκέψεις της Διεθνούς Ένωσης Τοπικών Διοικήσεων, όπου υπήρξαν συνεργασίες σε διάφορα κοινοτικά μεσογειακά προγράμματα.

Με την ίδρυση της Οικονομικής Συνεργασίας της Μαύρης Θάλασσας, άρχισε μια συζήτηση για την ίδρυση μιας παρόμοιας οργάνωσης μεταξύ των δήμων στη Μαύρη Θάλασσα. Ως αποτέλεσμα αυτής της συζήτησης, ιδρύθηκε ο Όμιλος της Μαύρης Θάλασσας (The Blacksea Club). Στη γενική συνέλευση αυτής της ένωσης που έλαβε χώρα στην πόλη Κοτζάελι συμμετείχαν δήμοι από διάφορες χώρες της Μαύρης Θάλασσας, καθώς και οι δήμοι Θεσσαλονίκης, Καβάλας και Πειραιά από την Ελλάδα. Όμως δυστυχώς δεν υπήρξε συνέχεια αυτών των πρωτοβουλιών[545].

Όπως έχουμε ήδη αναφερθεί πολλές φορές νωρίτερα, μετά το 1999 υπήρξαν ραγδαίες εξελίξεις στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Οι αλλαγές που επήλθαν στις σχέσεις σε εθνικό επίπεδο επηρέασαν και τις σχέσεις σε τοπικό επίπεδο. Αυτή την εποχή ξεκίνησαν οι αδερφοποιήσεις ελληνικών και τουρκικών δήμων. Άρχισαν οι αμοιβαίες επισκέψεις δημάρχων, μελών των διοικητικών συμβουλίων των δήμων καθώς και των μη κυβερνητικών οργανώσεων.

[545] Στο ίδιο, σελ. 103-104.

Υπεγράφησαν διάφορες συμφωνίες συνεργασίας μεταξύ των δήμων. Η πρώτη εξ αυτών υπεγράφη μεταξύ της Ένωσης Δήμων του Μαρμαρά και των Στενών και της Ένωσης Δήμων Αττικής τον Αύγουστο του 2000. Επιπλέον ξεκίνησαν συνεργασίες στο πλαίσιο των κοινοτικών προγραμμάτων για την προώθηση της διασυνοριακής συνεργασίας σε τοπικό επίπεδο.

Μία πρωτοβουλία που αξίζει να αναφερθεί ιδιαιτέρως είναι το Δίκτυο Δήμων Ελλάδας – Τουρκίας – Βουλγαρίας Πόλις». Το εν λόγω δίκτυο ιδρύθηκε στις 18 Σεπτεμβρίου του 2000 και είναι το πρώτο πανελλαδικά δίκτυο που προωθεί την σύναψη σχέσεων και συνεργασιών μεταξύ των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης Ελλάδας, Τουρκίας και Βουλγαρίας.

Αρχικά η επωνυμία του ήταν «Δίκτυο Δήμων Δυτικής – Ανατολικής Θράκης Πόλις» μετά την τροποποίηση του καταστατικού του τον Αύγουστο του 2004 φέρει την σημερινή ονομασία. Το Δίκτυο Δήμων "Πόλις" είναι αστική μη κερδοσκοπική εταιρία. Είναι μέλος του Συνδέσμου Ευρωπαϊκών Συνοριακών Περιφερειών (ΣΕΣΠ) και μέλος της Ένωσης Συνοριακών - Διασυνοριακών Περιοχών της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης[546].

Στους σκοπούς του φορέα περιλαμβάνονται, η προβολή και προώθηση προς επίλυση των προβλημάτων που απασχολούν τους Δήμους, η δημιουργία νέων ευκαιριών ανάπτυξης και η σύνταξη σχεδίων συνεργασίας με περιοχές και εταίρους των Βαλκανικών χωρών, η προώθηση συνοριακών δράσεων σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, η ανταλλαγή εμπειριών για τη διαμόρφωση κοινής αναπτυξιακής γραμμής με εταίρους από άλλες χώρες.

Κορυφαία στιγμή του Δικτύου ήταν η υπογραφή Πρωτοκόλλου Συνεργασίας με τον αντίστοιχο Τουρκικό φορέα «Trakyakent» στον οποίο μετέχουν 60 Δήμοι, στην πόλη των

[546]Ιστοσελίδα του δικτύου: www.diktyopolis.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 12 Μαΐου 2009.

Σαπών, τον Μάρτιο του 2001, παρουσία των Υπουργών, Εξωτερικών της Ελλάδας Γιώργου Παπανδρέου και του Υπουργού Επικρατείας της Τουρκίας Yüksel Yalova[547].

Από την εκκίνηση της δραστηριοποίησης του μέχρι σήμερα , το Δίκτυο Δήμων «Πόλις» πραγματοποίησε ενημερωτικές δράσεις σχετικές με την αξιοποίηση Ευρωπαϊκών προγραμμάτων, οργάνωσε συναντήσεις εργασίας με αντικείμενο ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος, διοργάνωσε εκδηλώσεις. Το 2002, το Δίκτυο Δήμων «Πόλις», παρουσίασε τη δραστηριότητα του, σε περίπτερο της διεθνούς εμπορικής έκθεσης «Θράκη», στην Κομοτηνή, όπου απέσπασε και ειδικό βραβείο. Επίσης συμμετείχε σε φεστιβάλ, πολιτιστικούς θεσμούς και ημερίδες, ποικίλου ενδιαφέροντος στην Τουρκία.

Τον Ιούλιο του 2004 το Δίκτυο Δήμων Ελλάδας – Τουρκίας – Βουλγαρίας «Πόλις» υπέγραψε πρωτόκολλο συνεργασίας με το αντίστοιχο Βουλγαρικό Δίκτυο «RAM TRAKIA», το οποίο αριθμεί 34 Δήμους και έχει έδρα την πόλη της Στάρα Ζαγόρα[548].

Με την συμβολή του συνόλου των Δήμων που απαρτίζουν σήμερα το Δίκτυο άλλο, και την διεύρυνση, η δράση του φορέα θα καταστεί περισσότερο δυναμική και η παρουσία του πιο εποικοδομητική στην περιοχή[549].

Το τελευταίο διάστημα έχουν ξεκινήσει επίσης συνεργασίες στον τομέα της προστασίας και αποκατάστασης των ιστορικών μνημείων στις δύο χώρες. επιπλέον υπάρχουν προοπτικές συνεργασίες μεταξύ τοπικών αρχών και μη κυβερνητικών οργανώσεων στον τομέα της ρύπανσης της θαλάσσιας περιοχής της Μεσογείου[550].

[547] Στο ίδιο.
[548] Στο ίδιο.*
[549] Στο ίδιο.
[550] Toksöz, ο.π., σελ. 106.

Περιβαλλοντικές ΜΚΟ

Οι τουρκικές και ελληνικές περιβαλλοντικές οργανώσεις φέρουν τα γενικά χαρακτηριστικά των οργανώσεων που έχουν ιδρυθεί με σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος. Το πρώτο εξ αυτών των χαρακτηριστικών είναι η εγγύτητά τους στις έννοιες της φιλίας και της ειρήνης, ενώ το δεύτερο είναι η εξοικείωσή τους με την ιδέα της ισότητας. Ως φυσικό επακόλουθο αυτών των ιδιοτήτων έχουν την τάση να μην αναγνωρίζουν τα πολιτικά σύνορα που έχουν χαραχτεί επί χάρτου.

Γι'αυτό το λόγο οι Τούρκοι και Έλληνες περιβαλλοντολόγοι γνωρίζονται ήδη μεταξύ τους λόγω αυτών των παραπάνω ιδιοτήτων τους και αυτό τους προετοιμάζει μια πλατφόρμα για να προσεγγίσουν ακόμη περισσότερο ο ένας τον άλλο. Σε αυτό το πλαίσιο, οι δήμοι και ιδιαίτερα οι μικρότεροι δήμοι, παρά το γεγονός ότι δεν φέρουν την ιδιότητα της κοινωνίας πολιτών, μπορούν να αποκτήσουν μια λειτουργία που να τους ενοποιήσει με την κοινωνία μέσω της διευκόλυνσης ή του προγραμματισμού μιας κοινωνικής κινητοποίησης[551].

Η πρώτη επαφή μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων περιβαλλοντολόγων ξεκίνησε κατά τη διάρκεια της «ανθρώπινης αλυσίδας» που δημιουργήθηκε εναντίον των εγκαταστάσεων θερμικής ενέργειας στο Αλίαγα[552]. Υπήρξαν κάτοικοι από τη Χίο και τη Μυτιλήνη που ήρθαν στο Αλίαγα για να συμμετάσχουν στην ανθρώπινη αλυσίδα. Μια άλλη περιβαλλοντολογική προσπάθεια έγινε από την Ένωση Δήμων του Μπακίρτσαϊ, η οποία προσπάθησε να συνάψει συνεργασίες με τους δήμους των ελληνικών νησιών για να εμποδίσει τη δημιουργία των εγκαταστάσεων θερμικής ενέργειας στο λιμάνι του Nemrut. Παρά τα πολλά εμπόδια που δημιουργήθηκαν από τους νομάρχες των δύο χωρών, η ένωση κατάφερε να συσταθεί εν τέλει το 1990 με δικαστική απόφαση[553].

[551] Atauz, ο.π., σελ. 107-108.
[552] http://www.turkish-media.com/forum/topic/6712-tarihte-bugun/page__st__100. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Μαρτίου 2008.
[553] Atauz, ο.π., σελ. 111.

Τέτοιες συνεργασίες με σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος και του θαλάσσιου χώρου του Αιγαίου συνεχίστηκαν και τα επόμενα χρόνια με πρωτοβουλίες όπως αυτή μεταξύ των δήμων Διδύμων και Κουσάντασι και του δήμου της Σάμου. Σε αυτές τις εργασίες συμμετείχαν και μη κυβερνητικές οργανώσεις, όπως για παράδειγμα ο Σύλλογος Περιβάλλοντος και Τουρισμού των Διδύμων[554].

Η αντίσταση του Δημάρχου Περγάμου Sefa Taşkın εναντίον της εταιρείας μεταλλεύματος χρυσού του Ovacık υποστηρίχθηκε από τον Δήμαρχο της Μυτιλήνης. Αυτή η αντίσταση πήρε επίσης το βραβείο Abdi İpekçi. Καθώς ενισχύονταν και αποκτούσαν ολοένα και περισσότερη επιρροή οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι δήμοι άρχισαν να οπισθοχωρούν. Ένα παράδειγμα αυτής της εξέλιξης είναι η ελληνική μη κυβερνητική οργάνωση «Συνύπαρξη στο Αιγαίο» στη Μυτιλήνη που είχε ενεργό δράση το 2003 και η αντίστοιχη τουρκική ΜΚΟ στη Σμύρνη «Συνύπαρξη και Επικοινωνία στο Αιγαίο»[555].

Μια άλλη πρωτοβουλία που είχε περιβαλλοντικό χαρακτήρα ήταν αυτή που αναπτύχθηκε από το Εμπορικό Επιμελητήριο της Μεσσηνίας. Με τη συμμετοχή του ΕΒΕΑ και του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Σμύρνης πραγματοποιήθηκε το 2001 εκστρατεία εμφύτευσης ελαιοδέντρων στην Τουρκία. Αντίστοιχα, τον Νοέμβριο του 2007 υπεγράφη πρωτόκολλο μεταξύ του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου της Μεσσηνίας και του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Σμύρνης με αντικείμενο τη δημιουργία δάσους ελληνοτουρκικής φιλίας στη Πελοπόννησο. Η πρωτοβουλία έγινε με αφορμή τις καταστροφικές πυρκαγιές που είχαν ξεσπάσει τον Αύγουστο του 2007 σε πολλά σημεία της Πελοποννήσου. Παρομοίως, μετά την καταστροφική πυρκαγιά στη Σάμο το καλοκαίρι του 2000, είχαν κινητοποιηθεί και πάλι πολλές περιβαλλοντολογικές μη κυβερνητικές οργανώσεις με σκοπό να γίνει αναδάσωση στο νησί[556].

Υπό το φως των παραπάνω πρωτοβουλιών, μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι κοινές εργασίες μεταξύ των περιβαλλοντολογικών οργανώσεων ξεκίνησαν αρχικά σε επίπεδο δήμων

[554] Στο ίδιο, σελ. 111.
[555] http://siniparxi-epikoinonia.blogspot.com/ Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Μαρτίου 2008.
[556] Atauz, ο.π., σελ. 112.

και μεταφέρθηκαν σταδιακά προς τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, ενώ τα θέματα που τις απασχόλησαν και συνεχίζουν να τις απασχολούν κατά καιρούς ήταν η μόλυνση της ατμόσφαιρας, η μόλυνση των υδάτων, η αναδάσωση και τα περιβαλλοντικά μέτρα ενάντια στους σεισμούς. Παρά το γεγονός ότι οι πρωτοβουλίες αυτές δεν είναι επαρκείς, είναι ελπιδοφόρες για το μέλλον[557].

Γυναικείες ΜΚΟ

Ένας άλλος τομέας που είναι ελπιδοφόρος για την οικοδόμηση γερών θεμελίων στις ελληνοτουρκικές σχέσεις είναι οι πρωτοβουλίες των μη κυβερνητικών οργανώσεων σε γυναικεία θέματα, η συνεργασία μεταξύ των ελληνικών και τουρκικών γυναικείων οργανώσεων καθώς και οι από κοινού πρωτοβουλίες[558].

Ένα παράδειγμα της κοινής πρωτοβουλίας γυναικών από τις δύο χώρες είναι η Μη Κυβερνητική Οργάνωση WINPEACE (Women Initiative for Peace). Οι γυναίκες που ανέλαβαν τη συγκεκριμένη πρωτοβουλία ήταν η Μαργαρίτα Παπανδρέου από την Ελλάδα και η Ζεϊνέπ Οράλ από την Τουρκία. Η πρώτη επαφή έγινε μετά τη κρίση των Ιμίων/Καρντάκ το 1996, ενώ η κίνηση πήρε το όνομα WINPEACE το 1998 στην πρώτη ευρεία σύσκεψη που διοργανώθηκε. Η κίνηση πέρα από τα θέματα που συζητούσε σε κάθε συνεδρίαση αναφορικά με την ελληνοτουρκική προσέγγιση (μια διαφορετική προσέγγιση στην ιστορία, εκπαίδευση ειρήνης, η συνεισφορά των μη κυβερνητικών οργανώσεων στη διαδικασία ειρήνης), έλαβε μέρος και σε πολλές διεθνείς εκδηλώσεις, εκθέσεις, σε συνέδρια, σεμινάρια και επιστημονικές συσκέψεις όπου προσπάθησε να διαδώσει τις ιδέες της. Επιπλέον, η κίνηση διοργάνωσε και συνεχίζει να διοργανώνει κατασκηνώσεις κατά τους καλοκαιρινούς μήνες όπου συμμετέχουν φοιτήτριες και μαθήτριες από τις δύο χώρες, αναλαμβάνει πρωτοβουλίες συνεργασίας μεταξύ γυναικών στους τομείς του αγροτουρισμού και των συνεταιρισμών, και

[557] Στο ίδιο, σελ. 112-114.
[558] Niki Roubani, "Barış İçin Çalışan Kadınlar. Ege'de Uyuşmazlık Giderme, Cinsiyet Sorunları, Hak Eşitliği ve Sivil Toplum Kuruluşları" [Γυναίκες που εργάζονται για την ειρήνη. Επίλυση των διαφορών στο Αιγαίο, προβλήματα φύλου, ίσα δικαιώματα και μη κυβερνητικές οργανώσεις], στο Belge, ο.π., σελ. 115 – 125.

τέλος διοργανώνει εργαστήρια με σκοπό να εκπαιδεύσει τους νέους γύρω από την έννοια της ειρήνης[559].

Επιπλέον η WINPEACE ξεκίνησε τον Αύγουστο του 2002 ένα κοινό έργο με το Ίδρυμα Eymir Culture Foundation στο πλαίσιο ευρωπαϊκού προγράμματος. Στόχος του έργου είναι η συνεργασία ανάμεσα σε γυναίκες από την Ελλάδα και την Τουρκία σε θέματα κοινού ενδιαφέροντος. Η σκέψη που κρύβεται πίσω από την συγκεκριμένη πρωτοβουλία είναι ότι η συνεργασία και η απόκτηση κοινών εμπειριών θα προάγει την κατανόηση ανάμεσα στις γυναίκες των δύο χωρών και θα συμβάλει στην ειρήνη μεταξύ των δύο χωρών[560].

Το έργο ονομάζεται «Έργο Αγροτουρισμού των Γυναικών του Καραμπουρούν» και πραγματοποιείται στο Καραμπουρούν της Σμύρνης. Σκοπός του έργου είναι, συν τις άλλοις, να μάθουν οι γυναίκες που συμμετέχουν από την Τουρκία το μοντέλο «αγρο-οικοτουρισμού» που ήδη εφαρμόζεται με επιτυχία στην Ελλάδα[561].

Μία άλλη συνεργασία ανάμεσα σε γυναικείες ΜΚΟ είναι αυτή που έχει ξεκινήσει τα τελευταία χρόνια μεταξύ του Κέντρου Παιδαγωγικής και Καλλιτεχνικής Επιμόρφωσης – ΣΧΕΔΙΑ (www.schedia-art.gr) από την Ελλάδα και το Ίδρυμα για την Προώθηση της Γυναικείας Απασχόλησης – KEDV (www.kedv.org.tr) στην Τουρκία. Η πιο πρόσφατη κοινή εκδήλωση των δύο γυναικείων μη κυβερνητικών οργανώσεων πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη στις 27-28 Μαρτίου 2009 και είχε ως θέμα την «Ισοτιμία και τον Σεβασμό του «Άλλου» στο Πλαίσιο των Δικαιωμάτων του Παιδιού», ενώ έχουν πραγματοποιηθεί και άλλες εκδηλώσεις σε θέματα που αφορούν τις γυναίκες εκατέρωθεν[562].

[559] Oral, ο.π., σελ. 127-135.
[560] Ιστοσελίδα του ιδρυτικού μέλους της WINPEACE, Marmara Group Strategic and Social Research Foundation: http://www.marmaragrubu.org/sticien.htm. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Αυγούστου 2010.
[561] http://ikinoktaorg.blogspot.com/2005/07/karaburun-kadnlar-agro-turizm-projesi.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Αυγούστου 2010.
[562] Για τη συγκεκριμένη εκδήλωση, δες: http://www.schedia-art.gr/el/activities/seminario.php?cat_id=6&page_id=3118. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Αυγούστου 2010.

Ένα άλλο παράδειγμα διαλόγου και συνεργασίας σε επίπεδο γυναικείων μη κυβερνητικών οργανώσεων αποτελεί η Παγκόσμια Πορεία Γυναικών[563], η 3η εκδήλωση της οποίας πραγματοποιήθηκε στις 28-30 Ιουνίου του 2010 στη Κωνσταντινούπολη υπό τη διοργάνωση της τουρκικής γυναικείας ΜΚΟ Uçan Süpürge (Ιπτάμενη Σκούπα), όπου εκτός των άλλων θα συζητηθούν οι γυναικείες υποθέσεις στην Τουρκία, την Ελλάδα και την Κύπρο, καθώς και η μείωση των στρατιωτικών δαπανών από τις κυβερνήσεις των εν λόγω κρατών[564].

Τέλος, η τουρκική γυναικεία μη κυβερνητική οργάνωση KAGİDER – Σύνδεσμος Επιχειρηματιών Γυναικών Τουρκίας (www.kagider.org) τον Ιούνιο του 2010 δέχτηκε στη Κωνσταντινούπολη εκπροσώπους της ελληνικής γυναικείας μη κυβερνητικής οργάνωσης ΣΕΓΕ – Σύνδεσμος Επιχειρηματιών Γυναικών Ελλάδας (www.sege.gr) προκειμένου να επανενεργοποιήσουν από κοινού τη Βαλκανική Συμμαχία όσον αφορά τη γυναικεία επιχειρηματικότητα στα Βαλκάνια[565].

Επιστημονικές ΜΚΟ

Ένα άλλο παράδειγμα πρωτοβουλίας της κοινωνίας πολιτών είναι ο Σύλλογος Εθελοντών Ven (Ύπαρξη, Προσπάθεια, Αποτέλεσμα). Ο σύλλογος ιδρύθηκε μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 1999, και αποτελούνταν από εθελοντές και γιατρούς που είχαν γνωριστεί στο Adapazarı κατά τη διάρκεια των εργασιών διάσωσης και υποστήριξης των σεισμοπαθών. Αργότερα ο σύλλογος ξεκίνησε να δίνει μαθήματα με το όνομα Κέντρο Λαϊκής Εκπαίδευσης. Με την πάροδο του χρόνου και με τις εμπειρίες που είχαν αποκτήσει τα μέλη του συλλόγου, διαπίστωσαν πως για να επιτευχθεί η ελληνοτουρκική φιλία, θα έπρεπε να επιταχυνθεί η διαδικασία ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ. Έτσι, ξεκίνησαν μια σειρά από

[563] Για το ελληνικό δίκτυο δες: http://www.poreiagynaikon.gr/ Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Αυγούστου 2010.
[564] Ιστοσελίδα της τουρκικής γυναικείας ΜΚΟ Uçan Süpürge: http://www.ucansupurge.org. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Αυγούστου 2010.
[565] Σύντομη τηλεφωνική συνέντευξη με το μέλος της Kagider κυρία Esra Tekil Yıldız στις 21.06.2010.

πολιτιστικές εκδηλώσεις και φεστιβάλ σε διάφορα μέρη της Τουρκίας και της Ελλάδας, αρχής γενομένης στη Τένεδο, με την ονομασία Φεστιβάλ Ελληνοτουρκικής Φιλίας[566].

Παράλληλα έχει ξεκινήσει συνεργασία μεταξύ των παραρτημάτων Ελλάδας και Τουρκίας των Γιατρών του Κόσμου, ενώ το 2004 ιδρύθηκε και η Μη Κυβερνητική Οργάνωση DEFNE – ΔΑΦΝΗ με σκοπό να επιτύχει έναν σωστό συντονισμό στις πρωτοβουλίες ανάμεσα στις δύο χώρες[567].

Αξιοσημείωτη δουλειά έχουν κάνει τη τελευταία δεκαετία και τα κέντρα έρευνας και διαμόρφωσης πολιτικής με τις έρευνες και μελέτες που έχουν κάνει κατά καιρούς, καθώς και τις κοινές εκδηλώσεις και τα επιμορφωτικά σεμινάρια που κάνουν σε τακτική βάση. Μπορούμε να δώσουμε ως παραδείγματα τέτοιων κέντρων το ΕΛΙΑΜΕΠ (www.eliamep.gr) στην Αθήνα, το οποίο μεταξύ άλλων συνεργάζεται με το Πανεπιστήμιο Bilgi στη Κωνσταντινούπολη, στο πλαίσιο μεταπτυχιακού προγράμματος διεθνών σχέσεων με έμφαση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, το Κέντρο Δημοκρατίας και Συμβιβασμού Νοτιοανατολικής Ευρώπης (www.cdrsee.org) που δρα σε έντεκα χώρες των Βαλκανίων, το Ίδρυμα Κόκκαλη (www.kokkalisfoundation.gr) στην Αθήνα, το Ίδρυμα Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών Τουρκίας (www.tesev.org.tr), το Istanbul Policy Center το οποίο βρίσκεται στο Πανεπιστήμιο Σαμπαντζί (www.ipc.sabanciuniv.edu), η μη κυβερνητική οργάνωση ARI (www.ari.org.tr) και τέλος το Greek-Turkish Forum[568], στο οποίο αναφερθήκαμε εκτενώς σε προηγούμενη ενότητα.

Άλλες συνεργασίες σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών

Πέρα από τις παραπάνω συνεργασίες, έχουν δημιουργηθεί και συνεχίζουν να δημιουργούνται και άλλες επαφές σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών, σε πολλούς τομείς. Για

[566] Nilüfer Tarıkahya, "Diyalog İçin Türk-Yunan Kültür Sanat Festivalleri" [Ελληνοτουρκικά φεστιβάλ πολιτισμού και τεχνών για τον διάλογο], στο Belge, ο.π., σελ. 145-147.
[567] Στο ίδιο, σελ. 148.
[568] Bahar Rumelili, "Araştırma ve Politika Merkezleri [Κέντρα έρευνας και πολιτικής], στο Belge, ο.π., σελ. 157-162.

παράδειγμα, τον Μάρτιο του 2006 Τούρκοι και Έλληνες γιατροί αποφάσισαν να συνεργαστούν στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο στο θέμα της θεραπείας παιδιών με προβλήματα στον οισοφάγο[569].

Η Μη Κυβερνητική Οργάνωση DEFNE-ΔΑΦΝΗ στο πλαίσιο των φεστιβάλ ελληνοτουρκικής φιλίας που διοργανώνει, τον Ιούνιο του 2007 διοργάνωσε ένα φεστιβάλ παραδοσιακών ελληνικών και τουρκικών χορών στην Αττάλεια και τη Ρόδο, με τη συνδρομή και των τοπικών παραγόντων[570]. Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους το Πανεπιστήμιο Κωνσταντινούπολης (İstanbul Üniversitesi) αποφάσισε να ξεκινήσει συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων σε πολλούς τομείς, με πρώτο αντικείμενο την «παραγωγή ύδατος σε δασικές περιοχές»[571].

Τον Αύγουστο του 2009 η τουρκική ομοσπονδία HAYTAP ξεκίνησε μια φιλοζωϊκή καμπάνια στην οποία συμμετείχαν 7 ελληνικές φιλοζωϊκές οργανώσεις. Η καμπάνια «Βάλε ένα δοχείο έξω από την πόρτα σου με ΝΕΡΟ» είχε ως σκοπό να ευαισθητοποιήσει τους ανθρώπους για τα τετράποδα σε Ελλάδα και Τουρκία[572]. Στο ίδιο πλαίσιο ήταν και η συνεργασία που ξεκίνησε ο Σύλλογος Ζωόφιλων Ημαθίας ΖΩ.Η., ο οποίος μαζί με 12 άλλες ελληνικές φιλοζωϊκές και περιβαλλοντικές ΜΚΟ ξεκίνησε συνεργασία με 13 τουρκικές ΜΚΟ με σκοπό την ενημέρωση του κοινού για την κακοποίηση των ζώων[573], ενώ τον Αύγουστο του 2009 και πάλι, ξεκίνησε η ελληνοτουρκική εκπομπή «Η Κραυγή του Ψαριού» στον σταθμό Nor Radyo. Η εκπομπή μεταδίδεται στα τουρκικά την πρώτη ώρα και στα ελληνικά τη δεύτερη, ενώ έχει ως σκοπό την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού για τα δικαιώματα των ζώων[574].

---

[569] Εφημερίδα Sabah, 20.03.2006, http://www.sabah.com.tr/2006/03/20/gun119.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Νοεμβρίου 2009.
[570] http://www.ajansbir.com/haber-16547---Turk_Yunan_Dostluk_Festivali_.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Νοεμβρίου 2009.
[571] http://www.istanbul.edu.tr/iuha/?page=template-news/detail&int_Id=1127. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Νοεμβρίου 2009.
[572] Ελλάδα-Τουρκία: Κοινή Φιλοζωϊκή Καμπάνια: http://www.grtrnews.com/gr/publish/article_1060.shtml. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Νοεμβρίου 2009.
[573] Όταν η Συνείδηση και η Ευαισθησία Γκρεμίζουν τα Σύνορα: http://www.grtrnews.com/gr/publish/article_1064.shtml. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Νοεμβρίου 2009.
[574] Ελληνοτουρκική Ραδιοφωνική Εκπομπή στο Διαδίκτυο: http://www.grtrnews.com/gr/publish/article_1068.shtml. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Νοεμβρίου 2009.

8.7. Σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης σε Ελλάδα και Τουρκία

Για πολλά χρόνια τα συναισθήματα των Τούρκων για τους Έλληνες, και το αντίστροφο, ήταν η αμοιβαία καχυποψία και δυσπιστία. Οι Τούρκοι θεωρούν ότι η Ελλάδα ενεργούσε με γνώμονα την εμπόδιση της ένταξης της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Επιπλέον, στο πιο πρόσφατο παρελθόν η υπόθεση Οτζαλάν φάνηκε να «δικαιώνει» τη δυσπιστία της τουρκικής κοινής γνώμης απέναντι στους Έλληνες, εφόσον αισθάνθηκαν ότι για άλλη μια φορά η Ελλάδα έδρασε υπογείως υποστηρίζοντας έναν εχθρό του τουρκικού έθνους. Από την άλλη, η καχυποψία των Ελλήνων απέναντι στους Τούρκους πηγάζει κυρίως από την παρέμβαση της Τουρκίας στη Κύπρο το 1974 καθώς και από το γεγονός +ότι η Τουρκία, όντας μια μεγάλη στρατιωτική γειτονική χώρα, αποτελεί απειλή για την Ελλάδα[575].

Μια σημαντική ομοιότητα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας είναι το γεγονός ότι η εξωτερική πολιτική της μίας χώρας σε σχέση με την άλλη επηρεάστηκε διαχρονικά σε μεγάλο βαθμό από δημοφιλείς και λαϊκιστικούς περιορισμούς, αλλά άλλο τόσο και από την κοινή γνώμη. Η αντίληψη και τα συναισθήματα της κοινής γνώμης της μίας χώρας για την άλλη χώρα έχουν διαμορφώσει πολιτικές καθώς και τακτικές απαντήσεις, κάτι που οδήγησε κάθε φορά σε απογοητευτικά αποτελέσματα[576].

Μετά από τους σεισμούς του 1999, υπήρξε μια προσέγγιση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, όμως δεν συνέβη το ίδιο και στην αντίληψη του ενός για τον «Άλλο». Αυτή η κατάσταση φαίνεται καθαρά στη σύγκριση δύο σφυγμομετρήσεων που διεξήχθησαν από κοινού σε Ελλάδα και Τουρκία σε δύο διαφορετικές χρονολογίες: στην πρώτη σφυγμομέτρηση που έγινε από την ICAP στην Ελλάδα και την PIAR στην Τουρκία το 1989 το 73 τοις εκατό των Τούρκων δεν εμπιστεύεται τους Έλληνες, ενώ αντίστοιχα το 81 τοις εκατό των Ελλήνων δεν εμπιστεύεται τους Τούρκους. Στη δεύτερη σφυγμομέτρηση που πραγματοποιήθηκε από την ελληνική Kappa Reseach στα Βαλκάνια το 2003, φαίνεται ότι παρά τα γεγονότα που μεσολάβησαν, μόνο το 18 τοις εκατό των Τούρκων πιστεύει ότι η Ελλάδα υποστηρίζει την ευρωπαϊκή πορεία της Τουρκίας, ενώ σχεδόν το ίδιο ποσοστό

[575] Ahmet O. Evin, "Changing Greek Perspectives on Turkey: An Assessment of the Post-Earthquake Rapprochement" στο Ali Çarkoğlu and Barry Rubin, *Greek-Turkish Relations in an Era of Détente,* (Νέα Υόρκη: Routledge, 2005), σελ. 7.
[576] Στο ίδιο, σελ. 7-8.

Τούρκων και Ελλήνων (90 τοις εκατό των Τούρκων και 91 τοις εκατό των Ελλήνων) αντιλαμβάνεται την άλλη χώρα ως απειλή[577]. Σύμφωνα με μια άλλη σφυγμομέτρηση που διεξήχθη τον χειμώνα του 2003 στην Τουρκία, 15 τοις εκατό των ερωτηθέντων θεωρούσαν ότι η Τουρκία μπορεί να δεχτεί επίθεση από την Ελλάδα[578].

Σύμφωνα με τη δημοσκόπηση που διεξήχθη στην Τουρκία από την εταιρεία Frekans Research Company μεταξύ των ημερομηνιών 8-30 Νοεμβρίου 2001[579], οι Τούρκοι φαίνεται ότι είχαν ανάμεικτα συναισθήματα απέναντι στους Έλληνες. Στο ενδεχόμενο της επιστροφής των Ελλήνων της Πόλης που την εγκατάλειψαν, σε μια κλίμακα από το 1 έως το 10, οι γνώμες είχαν ένα μέσο όρο 5, ενώ 52 τοις εκατό των ερωτηθέντων διαφώνησαν με την ιδέα να επισκευαστούν οι ελληνικές εκκλησίες στην Τουρκία. Από την άλλη, 60 τοις εκατό του δείγματος θεωρεί ότι θα τύχαινε καλής αντιμετώπισης ως τουρίστας στην Ελλάδα, ενώ ένα παρόμοιο ποσοστό δήλωσε ότι δεν ενοχλείται όταν ακούει ελληνική μουσική στην Τουρκία. Από την άλλη, 76 τοις εκατό του δείγματος δεν θα δεχόταν να παντρευτεί η κόρη του με έναν Έλληνα. Αυτές είναι οι απόψεις σε προσωπικό επίπεδο.

Από την άλλη, στις ερωτήσεις πολιτικού περιεχομένου, το σημαντικότερο διμερές πρόβλημα κατά την τουρκική κοινή γνώμη, είναι το Κυπριακό. 53 τοις εκατό των ερωτηθέντων υποστηρίζει αυτή την άποψη, ενώ ένα 20 τοις εκατό θεωρεί ότι το πιο πιεστικό πρόβλημα είναι το πλέγμα των προβλημάτων του Αιγαίου, και τέλος 15 τοις εκατό του δείγματος πιστεύει ότι το σημαντικότερο πρόβλημα μεταξύ των δύο χωρών είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης[580]. Γενικότερα, η τουρκική κοινή γνώμη θεωρεί ότι η Τουρκία είναι πιο κοντά στη συνεργασία με την Ελλάδα παρά το αντίθετο, ενώ στην ερώτηση ποιος επωφελείται περισσότερο από τη συνεργασία, οι γνώμες είναι μοιρασμένες. 39 τοις εκατό θεωρεί ότι η Τουρκία επωφελείται περισσότερο, 31 τοις εκατό ότι επωφελούνται εξίσου ενώ 14 τοις εκατό πιστεύει ότι η Τουρκία δεν επωφελείται καθόλου. Τέλος, από τη συγκεκριμένη δημοσκόπηση που διενεργήθηκε το 2001 βγαίνει το γενικό συμπέρασμα ότι οι Τούρκοι δεν είναι πολύ

[577] Millas, "Perceptions of Conflict", ο.π., σελ. 106-107.
[578] Ali Çarkoğlu και Kemal Kirişçi, "The View from Turkey: Perceptions of Greeks and Greek-Turkish Rapprochement by the Turkish Public" στο Çarkoğlu και Rubin, ο.π., σελ. 128-130.
[579] Στο ίδιο, 149.
[580] Στο ίδιο, 136-138.

θετικοί απέναντι στους Έλληνες, κάτι που ισχύει όμως και για άλλους λαούς και όχι μόνο τους Έλληνες[581].

Τα παραπάνω αποτελέσματα δεν σημαίνουν ωστόσο ότι η προσέγγιση που πραγματοποιήθηκε μετά το 1999 δεν είχε καμία επίδραση στη κοινή γνώμη των δύο χωρών. Σύμφωνα με μια σφυγμομέτρηση της Strategy Mori το 2001, το 71 τοις εκατό των Τούρκων δεν θεωρεί πιθανό το ενδεχόμενο μιας ελληνοτουρκικής σύρραξης. Ενώ μία ακόμη πιο πρόσφατη σφυγμομέτρηση της Kappa Research (το 2007) δείχνει ότι το 66 τοις εκατό των Ελλήνων επιθυμούν καλές σχέσεις με την Τουρκία, αν και μόνο το 40 τοις εκατό επιθυμεί να τη δει ως μέλος της ΕΕ. Όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η κοινή γνώμη στις δύο χώρες δεν έχει αρνητική εικόνα για τον «Άλλο» εξαιτίας των σημερινών σχέσεων, αλλά εξαιτίας της αντίληψης που έχει δημιουργηθεί με την πάροδο των χρόνων. Επομένως, οι αντιλήψεις που έχουν δημιουργηθεί στις δύο χώρες σε σχέση με την εικόνα του «Άλλου» επηρεάζονται από την ταυτότητα και τις «ιστορικές αφηγήσεις» που έχουν οικοδομηθεί κατά τη δημιουργία του εκάστου κράτους – έθνους, ελληνικού και τουρκικού αντίστοιχα[582].

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της εικόνας που έχει δημιουργηθεί στις δύο χώρες για τον «Άλλον», είναι τα αποτελέσματα τριών εργαστηρίων που διοργανώθηκαν το 2003 και 2004, όπου τέθηκαν δύο ερωτήσεις σε εκπροσώπους 74 μη κυβερνητικών οργανώσεων, οι οποίες απαρτίζονταν από Τούρκους και Έλληνες που συνεργάζονταν και διακατέχονταν από καλή θέληση και διάθεση για προσέγγιση και συνεργασία. Η πρώτη ερώτηση αφορούσε τυχόν παράπονα που είχαν σχετικά με την άλλη πλευρά. Οι Έλληνες έκαναν αναφορά σε έναν αλαζόνα «Άλλο», ενώ οι Τούρκοι περιέγραφαν τους Έλληνες ως προκατειλημμένους και προκλητικούς. Η δεύτερη ερώτηση ήταν πιο έμμεση και ζητούσε απάντηση για το τι είδους παράπονα θεωρούσε ο ερωτώμενος ότι μπορεί να έχει η άλλη πλευρά από αυτόν. Οι απαντήσεις αφορούσαν σε ιστορικά θέματα, όπως κυριαρχικά δικαιώματα, εθνικές ανασφάλειες και φόβο. Συμπερασματικά, οι Έλληνες θεωρούσαν πως ο Τούρκος τους έβλεπε ως επεκτατικούς, υπερόπτες, αχάριστους, κακομαθημένους, εχθρικούς και εθνικιστές. Ενώ οι

[581] Στο ίδιο, σελ. 146-147.
[582] Millas, "Perceptions of Conflict", ο.π., σελ. 107.

Τούρκοι θεωρούσαν πως ο Έλληνας τους έβλεπε ως εισβολείς, απολίτιστους, επιθετικούς και χωρίς κανέναν σεβασμό απέναντι στους Έλληνες[583].

8.8. Ο Απολογισμός της δεκαετίας σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών

Οι προσδοκίες για την επίλυση των ελληνοτουρκικών διαφορών στο πλαίσιο της διαδικασίας ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ παραμένουν ανεκπλήρωτες, όμως τα δίκτυα συνεργασίας σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών ανάμεσα στις δύο χώρες δημιουργούν ελπίδες ότι οι διμερείς σχέσεις δεν πρόκειται να επιστρέψουν στη συγκρουσιακή κατάσταση που βρίσκονταν στο παρελθόν. Η διαδικασία ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ γενικότερα και η χρηματοδότηση που παρέχει η ΕΕ για την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στην Τουρκία ειδικότερα, έχει διευκολύνει και νομιμοποιήσει τη συνεργασία μεταξύ οργανωμένων δρώντων σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα και την Τουρκία. Ασφαλώς, όμως, αυτή η εξελισσόμενη συνεργασία θα πρέπει να διεισδύσει στο επίπεδο κοινωνιών προκειμένου να υπάρξει σημαντική αλλαγή στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και στις βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις απειλής και εχθρότητας ανάμεσα στις δύο χώρες[584].

Ωστόσο, παρά τη δημοφιλή αντίληψη ότι η εμπλοκή της κοινωνίας πολιτών μπορεί να οικοδομήσει την ειρήνη, οι ακαδημαϊκές μελέτες δείχνουν ότι οι δραστηριότητες σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών δεν έχουν τελικά και τόσο μεγάλη συμβολή σε αυτή τη διαδικασία. Οι μελετητές θεωρούν ότι πολλές από αυτές τις δραστηριότητες είναι πρωτοβουλίες που αναλαμβάνουν οι ελίτ, έχουν δηλαδή μία κατεύθυνση από πάνω προς τα κάτω, και επομένως είναι αποκομμένες από τη γενική κοινή γνώμη. Επιπλέον, ασκείται κριτική σε αυτές τις οργανώσεις ότι είναι αποκομμένες από τις τοπικές συνθήκες και προτεραιότητες, ότι δεν έχουν βιωσιμότητα και αποτυγχάνουν να οδηγήσουν σε αλλαγή στις νοοτροπίες[585].

Οι ελληνοτουρκικές συγκρούσεις δεν μπορούν να μελετηθούν στο πλαίσιο της βιβλιογραφίας που έχει αναπτυχθεί σχετικά με τη κοινωνία πολιτών και τη διαδικασία

[583] Στο ίδιο, σελ. 110-111.
[584] Birden και Rumelili, ο.π., σελ. 315.
[585] Στο ίδιο, σελ. 315-316.

οικοδόμησης της ειρήνης, διότι διαφέρουν ως προς το περιβάλλον στο οποίο έχουν δημιουργηθεί. Οι δύο χώρες έχουν πολεμήσει μεταξύ τους για ζητήματα ανεξαρτησίας και εδαφών, έχει συντελεστεί μία αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών, όπου εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι έχουν ξεριζωθεί βίαια από τους τόπους τους και κατόπιν τούτου έχουν ζήσει για δεκαετίες καλλιεργώντας ανταγωνιστικές εθνικές ταυτότητες και έχοντας αποκοπεί πλήρως όσον αφορά εμπορικές, τουριστικές και κοινωνικές σχέσεις[586].

Η επανέναρξη του ελληνοτουρκικού διαλόγου σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών ήδη έχει κλείσει μία δεκαετία. Όμως δεν είναι αρκετός ο χρόνος για να αλλάξουν ριζικά οι αντιλήψεις της μίας κοινωνίας για την άλλη. Σημασία έχει ότι έγινε η αρχή, κάτι πρωτοφανές για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, τουλάχιστον στη νεώτερη ιστορία των σχέσεων των δύο χωρών.

Είναι χαρακτηριστικά όσα αναφέρονται σε άρθρο που έγραψαν οι Μουζέλης – Βασιλόπουλος το 1999: «η συγκινητική είσοδος στο προσκήνιο του εθελοντισμού και της αλληλεγγύης ανάμεσα στους πολίτες στην Ελλάδα αλλά και στην Τουρκία, που συνοδεύτηκε και από μια εντυπωσιακή έκρηξη φιλίας και αλληλοκατανόησης ανάμεσα στους δύο λαούς – χωρίς, και συχνά παρά, τη θέληση των πολιτικών ελίτ στις δύο χώρες, ιδίως στην Τουρκία – αποτελεί μια ανέλπιστη θετική εξέλιξη, απόρροια ενός δραματικού γεγονότος. Έφερε έτσι στην επιφάνεια τη ζωντανή παρουσία της κοινωνίας πολιτών και στις δύο χώρες αλλά και την ανάγκη ανάπτυξης ενός δημιουργικού διαλόγου στο εσωτερικό τους για τις δυνατότητες ειρηνικής συνύπαρξης και συνεργασίας των δύο κοινωνιών»[587].

9) Οι Πολέμιοι της Προσέγγισης

Βέβαια, η κοινωνία των πολιτών δεν αντέδρασε πάντοτε θετικά στην προσέγγιση των δύο χωρών. Αντιθέτως, σε προηγούμενες περιόδους έπαιξε αρνητικό και ανασταλτικό ρόλο στις απόπειρες διαλόγου των ηγετών των δύο χωρών. Θα μπορούσαμε να δώσουμε κάποια παραδείγματα. Η «Διαδικασία του Νταβός» που εγκαινιάστηκε από τον Τουργκούτ Οζάλ και

[586] Στο ίδιο, σελ. 316-317.
[587] Νίκος Μουζέλης, Περικλής Βασιλόπουλος, «Οι σεισμοί και οι πολίτες», Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση, *Περιοδικό Κοινωνία Πολιτών*, Τεύχος 3, Εκδόσεις Παπαζήση, (1999), σελ. 5.

τον Ανδρέα Παπανδρέου κατέρρευσε πολύ γρήγορα λόγω της μη συνεργάσιμης στάσης της κοινής γνώμης και του τύπου και δέχτηκε σοβαρά πυρά από την αντιπολίτευση για την εγκατάλειψη των αποκαλούμενων εθνικών υποθέσεων. Από το 1992 και μετά, με το πολιτικό κλίμα να έχει αλλάξει στην Ελλάδα μετεκλογικά, μειώθηκε το ενδιαφέρον για την επιτροπή ελληνοτουρκικής φιλίας και ο TGFA δεν μπορούσε πλέον να βρει κάποιον συνομιλητή[588].

Τον Ιανουάριο του 1999 ως αντίδραση για την υπόθεση Οτζαλάν, οι Τούρκοι επιχειρηματίες ακύρωσαν μονομερώς την προγραμματισμένη συνάντηση του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου και «ακόμη και οι πιο φιλέλληνες επιχειρηματικές προσωπικότητες ένιωσαν την ανάγκη να κάνουν ανθελληνικές δηλώσεις». Μετά την υπόθεση Οτζαλάν οι Ελληνίδες που θα συμμετείχαν στη προγραμματισμένη συνάντηση της WINPEACE στην Κωνσταντινούπολη, ακύρωσαν το ταξίδι τους φοβούμενες ότι δεν θα ήταν ασφαλείς λόγω των γεγονότων[589].

Η βιβλιογραφία σχετικά με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις συναινεί τις περισσότερες φορές στο γεγονός ότι η κοινωνία πολιτών και η κοινή γνώμη και στις δύο χώρες μέχρι πρόσφατα εμπόδισαν τις ελίτ που ήθελαν να κάνουν χειρονομίες μείωσης των συγκρούσεων. Αυτή η περιοριστική επίδραση έχει διαφανεί εμπειρικά σε τρεις περιόδους. Στην κρίση του Κυπριακού οι τουρκικές πολιτικές ελίτ έχουν παρεμποδιστεί παρά βοηθηθεί στην επιδίωξή διπλωματικών λύσεων, από τον τύπο, το κοινοβούλιο και τη κοινή γνώμη[590]. Παρομοίως, ως μία βασική αιτία της αποτυχίας της «Διαδικασίας του Νταβός» το 1988 – όπως ήδη προαναφέραμε – θεωρείται η μη συνεργάσιμη στάση της κοινής γνώμης και του τύπου. Η έλλειψη κοινωνικής υποστήριξης είχε αφήσει έκθετους τόσο τον Οζάλ όσο και τον Παπανδρέου απέναντι στις σοβαρές επιθέσεις από την αντιπολίτευση για την εγκατάλειψη των αποκαλούμενων «εθνικών υποθέσεων»[591].

[588] Rumelili, "The Talkers and the Silent Ones." ο.π., σελ. 5.
[589] Στο ίδιο, σελ. 5.
[590] Ενδιαφέρον παρουσιάζει άρθρο σχετικά με τους «Γκρίζους Λύκους», το οποίο παραθέτουμε ολόκληρο στο Παράρτημα 15.
[591] Bahar Rumelili, "The European Union's Impact on the Greek-Turkish Conflict", ο.π., σελ. 15-16.

Τέλος, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και στις δύο χώρες έχουν πιστωθεί σε μεγάλο βαθμό την παρ'ολίγον «πρόκληση» πολέμου κατά τη κρίση των Ιμίων το 1996, χάρη στην εθνικιστική ρητορική και τις ανεύθυνες κλιμακούμενες δράσεις του – όπως αυτή της τοποθέτησης σημαίας στη βραχονησίδα από Τούρκους δημοσιογράφους. Σύμφωνα με τον Lenkova «χρειάστηκαν μερικές ημέρες δραστηριοτήτων του τύπου για να βρεθούν και οι δύο κυβερνήσεις σε μια θέση από την οποία δύσκολα μπορούσαν να οπισθοχωρήσουν, καθώς και οι δύο κοινωνίες περίμεναν από την κυβέρνησή τους «να σώσει την τιμή του έθνους» κρατώντας τη σημαία τους στη βραχονησίδα»[592].

Εκείνη την περίοδο, για την ακρίβεια, τον Δεκέμβριο του 1997 έκανε την εμφάνισή του στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας το «Δίκτυο 21», το οποίο είχε ως σκοπό «να μετατρέψει τους παθητικούς υπηκόους σε ελεύθερα πρόσωπα σύμφωνα με τις καλύτερες παραδόσεις του ελληνισμού και το πνευματικό υπόδειγμα της ορθοδοξίας», όπως επίσης «την πατριωτική αφύπνιση και την – μέσω της κοινής γνώμης – άσκηση πίεσης προς τις ελληνικές κυβερνήσεις σχετικά με τους χειρισμούς των εθνικών θεμάτων»[593].

Μέλη του δικτύου ήταν γνωστές προσωπικότητες της ελληνικής δημόσιας ζωής συγκεκριμένου ιδεολογικού χώρου, όπως οι: Σαράντος Καργάκος, Χρύσανθος Λαζαρίδης, Αριστείδης Καρατζάς, Φαήλος Κρανιδιώτης, Διονύσιος Καραχάλιος, Κώστας Ζουράρις, Νεοκλής Σαρρής, Αλέξανδρος Λυκουρέζος, Στέφανος Αγιάσογλου, Σάββας Καλεντερίδης (τότε πράκτορας της ΕΥΠ), Χριστόδουλος Γιαλλουρίδης, αρχιπλοίαρχος Αντώνιος Ναξάκης (γνωστός για την ανάμειξή του στην υπόθεση Οτζαλάν) κ.α. Ενώ άλλοι γνωστοί ομοϊδεάτες τους, όπως οι Ι. Καψής, Χρ. Λυμπέρης, Μ. Γικόνογλου, Παν. Ήφαιστος, Αθ. Πλατιάς και Λιάννα Κανέλη, δεν αποδέχθηκαν να συμμετάσχουν, ίσως επειδή δεν είχαν την πρωτοκαθεδρία[594].

Σύμφωνα με την επίσημη ανακοίνωση του δικτύου στην ιστοσελίδα του, «το Δίκτυο 21 έχει ως αντικείμενο τη μελέτη, ενημέρωση, δημόσιο διάλογο και συντονισμένη δράση επί

[592] Στο ίδιο, σελ. 16.
[593] http://www.zoomnews.gr/?p=3537. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Δεκεμβρίου 2011.
[594] http://www.iospress.gr/mikro1997/mikro19971220.htm. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Δεκεμβρίου 2011.

των μακροχρόνιων εθνικών ζητημάτων», όπου τα εθνικά ζητήματα αποτελούνταν μεταξύ άλλων από τα «ζητήματα εθνικής εξωτερικής πολιτικής και εθνικών απειλών»[595].

Σε αυτό το πλαίσιο το δίκτυο τηρεί «ανένδοτη» στάση στα ζητήματα της Τουρκίας, του Κυπριακού, του Μακεδονικού, κ.α.. Η εθνικιστική σχολή στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, στην οποία ανήκει και το Δίκτυο 21, υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ότι η Τουρκία διακατέχεται από αναθεωρητικές τάσεις στην ευρύτερη γειτονιά της και επιδιώκει να «δορυφοριοποιήσει» την Ελλάδα, ενώ η υποχώρηση εκ μέρους της Ελλάδας απέναντι στη Τουρκία είναι «άκρως εξευτελιστική»[596].

Ένα από τα ιδρυτικά του στελέχη και νυν σύμβουλος του Αντώνη Σαμαρά, προέδρου της Νέας Δημοκρατίας είναι ο Χρύσανθος Λαζαρίδης, πρώην κεντρικό στέλεχος του «Ρήγα Φεραίου», της νεολαίας του Κομμουνιστικού Κόμματος, και μετέπειτα υπέρμαχος του εθνικοπατριωτικού μετώπου[597].

[595] Βλέπε επίσημη ιστοσελίδα του Δικτύο 21: www.diktyo21.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Δεκεμβρίου 2011.
[596] Αλέξης Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος»: Αδιέξοδα και διέξοδοι* (Αθήνα: Πόλις, 2001), σελ. 44-46.
[597] «Χρύσανθος Λαζαρίδης. Δεν είναι μομφή να είσαι δεξιός», Εφημερίδα *Το Βήμα*, Σάββατο, 3 Απριλίου 2010, www.tovima.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Δεκεμβρίου 2011.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή έχει ως αντικείμενο την εξέταση των ελληνοτουρκικών σχέσεων σε επίπεδο χαμηλής πολιτικής με αφετηρία το 1999 που αποτέλεσε σημείο καμπής. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζει τις οικονομικές σχέσεις και τις σχέσεις σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών γενικότερα και τον ρόλο που έχουν παίξει στην ύφεση. Η υπόθεση εργασίας είναι ότι η αύξηση των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων οδηγεί στη μείωση των συγκρούσεων. Μια δεύτερη υπόθεση εργασίας, συνδεδεμένη με την πρώτη είναι ότι η ανάπτυξη των σχέσεων σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών οδηγεί στην καλύτερη συνεννόηση και κατανόηση του άλλου και επομένως στη μείωση των συγκρούσεων. Η θεωρητική βάση της μελέτης βρίσκεται στη φιλελεύθερη σχολή σκέψης και πιο συγκεκριμένα μπορούμε να βρούμε πεδία εφαρμογής του λειτουργισμού, του νεολειτουργισμού και της θεωρίας της αλληλεξάρτησης.

Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις στη σύγχρονη περίοδο έχουν χαρακτηριστεί από κύκλους βελτίωσης και επιδείνωσης. Ιστορικά, υπήρξαν πέντε κύριες φάσεις προσέγγισης μεταξύ των δύο χωρών. Η πρώτη φάση αποκλιμάκωσης στις ελληνοτουρκικές σχέσεις ήταν αυτή που ακολούθησε το Σύμφωνο Φιλίας που υπεγράφη ανάμεσα στον Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ και τον Ελευθέριο Βενιζέλο το 1930. Η δεύτερη φάση ήταν κατά την περίοδο 1950-54 και η τρίτη το 1978-79.

Η τέταρτη σημαντική φάση επήλθε την περίοδο που η Τουρκία έκανε αίτηση για πλήρη ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα το 1987, μέσω της πρωτοβουλίας που ανέλαβε ο τότε Τούρκος Πρωθυπουργός Τουργκούτ Οζάλ, γνωστή ως Διαδικασία του Νταβός.

Η τελευταία προσέγγιση είναι αυτή που ξεκίνησε το 1999 και συνεχίζεται, τυπικά τουλάχιστον, μέχρι και σήμερα. Η σημαντικότερη διαφορά της τελευταίας αυτής φάσης σε σχέση με τις προηγούμενες είναι η ένταξη διαφόρων ομάδων της κοινωνίας πολιτών στη

προσέγγιση και τον διάλογο. Μεταξύ αυτών, αναμφίβολα τον σημαντικότερο ρόλο διαδραματίζουν οι επιχειρηματίες και ο οικονομικός κόσμος[598].

Μία άλλη διαφορά αυτής της φάσης από τις δύο προηγούμενες είναι ότι το περιβάλλον μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η τωρινή προσέγγιση είναι πολύ διαφορετικό από αυτό των προηγούμενων φάσεων, διότι τώρα παίζει ενεργό ρόλο και η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία μέσω των προϋποθέσεων που θέτει και των κινήτρων που δίνει, έχει αναδυθεί ως ένας ενεργός υποστηρικτής αυτής της προσέγγισης[599].

Κατά τη γνώμη των περισσότερων διεθνολόγων, ιστορικών και αναλυτών που καταπιάστηκαν με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις πριν από το 1999, όπως του τουρκοκυπριακής καταγωγής Καναδού Tozun Bahcheli, του A.J.R. Groom, του Θεόδωρου Κουλουμπή, του Βύρωνα Θεοδωρόπουλου, του Ηρακλή Μήλλα, του Βρετανού ιστορικού Richard Clogg, αναλυτών όπως ο Andrew Wilson, ο Richard Haass και άλλων Τούρκων, Ελλήνων, καθώς και τρίτων, καταλήγει στο συμπέρασμα η μη επίλυση των προβλημάτων έως και σήμερα δεν βασίζεται στις διαφορές καθ' εαυτές, αλλά σε παράγοντες κοινωνικό-ψυχολογικούς, στους αμοιβαίους φόβους, την έλλειψη εμπιστοσύνης και την εχθρότητα. Επιπλέον, μεγάλο μερίδιο ευθύνης φέρουν οι εκάστοτε κυβερνήσεις, οι οποίες κάθε φορά φοβήθηκαν την εσωτερική αντιπολίτευση και κοινή γνώμη[600].

Το 1999 εγκαινιάστηκε η στρατηγική της χαμηλής πολιτικής στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η εν λόγω στρατηγική φαίνεται ότι βαδίζει στα χνάρια της θεωρίας του λειτουργισμού (Mitrany) και του νεολειτουργισμού (Haas κ.α.), οι οποίες υποστηρίζουν ότι προκειμένου να ξεκινήσει ένας διάλογος που θα οδηγήσει στην επίλυση των διαφορών ανάμεσα σε δύο χώρες, η αρχή πρέπει να γίνει με τη συνεργασία σε τομείς της αποκαλούμενης «χαμηλής πολιτικής» (εμπόριο, οικονομία, πολιτισμός, τουρισμός κ.α.) και

[598] Mustafa Kutlay, "A political economy approach to the expansion of Turkish-Greek relations: Inderdependence or not?" *Perceptions* (Άνοιξη-Καλοκαίρι 2009), σελ. 93.
[599] Ziya Öniş – Şuhnaz Yılmaz, "Greek-Turkish Rapprochement: Rhetoric or Reality?, *Political Science Quarterly*, Τόμ. 123, Αρ. 1 (2008), σελ. 124-125.
[600] Αλέξης Ηρακλείδης, *Άσπονδοι Γείτονες. Ελλάδα – Τουρκία: Η διένεξη του Αιγαίου,* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, Δεκέμβριος 2007), σελ. 385-395. Βλέπε επίσης: Bahcheli 1990, Groom 1986, Couloumbis 1983, Couloumbis και Klarevas 1998, Θεοδωρόπουλος 1988, Μήλλας 2005, Millas 1991, 2000, 2002, 2004, 2005 και 2009, Clogg 1983, Wilson 1979/80, Haass 1990, κ.α.

αυτή η συνεργασία θα δημιουργήσει διάχυση και σε τομείς της υψηλής πολιτικής (πολιτικές σχέσεις, στρατιωτικές σχέσεις, άμυνα). Κοντά σε αυτή τη θεωρία κινείται και η θεωρία της αλληλεξάρτησης, η οποία υπερασπίζεται την άποψη ότι η ανάπτυξη οικονομικών σχέσεων μεταξύ κρατών μειώνει τις πιθανότητες σύγκρουσης μεταξύ τους.

Στο πλαίσιο της στρατηγικής της «χαμηλής πολιτικής», τα δύο μέρη υπέγραψαν το 2000 μια σειρά συμφωνιών που ήταν σημαντικές και απαραίτητες για τη βελτίωση των διμερών σχέσεων (14 για την ακρίβεια). Πιο πρόσφατα, στις 14-15 Μαΐου 2010, κατά την επίσκεψη του Τούρκου πρωθυπουργού Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν στην Αθήνα με τη συνοδεία 10 υπουργών και μεγάλης ομάδας επιχειρηματιών, υπεγράφη ανάμεσα στον Ερντογάν και τον Έλληνα πρωθυπουργό Γιώργο Παπανδρέου η ιδρυτική διακήρυξη του Ανώτατου Συμβουλίου Συνεργασίας Ελλάδας και Τουρκίας. Επιπλέον υπεγράφησαν πολλά ακόμη μνημόνια και πρωτόκολλα συνεργασίας μεταξύ των υπουργών των δύο χωρών (21 στον αριθμό).

Επί δεκαετίες, η ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας ήταν σχετικά περιορισμένη λόγω των διμερών πολιτικών και νομικών διαφορών. Δεν είχε επιτευχθεί σταθερότητα στις σχέσεις και αυτό το φαινόμενο είχε αρνητικό αντίκτυπο στις κοινές επενδύσεις και τη ροή συναλλάγματος. Οι διμερείς εμπορικές σχέσεις βρίσκονταν σε πολύ χαμηλό επίπεδο κατά τη δεκαετία του 1990. Στις αρχές του 1990 ο όγκος των συναλλαγών ήταν μόλις γύρω στα 200 εκατομμύρια δολάρια, ενώ το 1998 ανερχόταν περίπου στα 650 εκατομμύρια δολάρια. Μόλις 1% καταλάμβανε η μία χώρα στο εξωτερικό εμπόριο της άλλης. Οι επενδυτικές ροές μεταξύ των δύο χωρών ήταν επίσης ελάχιστες.

Παρότι είχε τεθεί σε ισχύ η τελωνειακή ένωση μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και Τουρκίας από το 1996, αυτό που έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην αύξηση των εμπορικών σχέσεων ήταν η πολιτική προσέγγιση. Επομένως, τα σταθερά βήματα προς την ανάπτυξη του διμερούς εμπορίου και της οικονομικής συνεργασίας επιτεύχθηκαν σε έναν μεγάλο βαθμό κατά την περίοδο μετά το 1999, μετά δηλαδή την ενεργοποίηση των μέτρων οικοδόμησης εμπιστοσύνης. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο συνολικός όγκος των εμπορικών συναλλαγών έχει σχεδόν δεκαπενταπλασιαστεί μεταξύ του 1990 και 2008. Βέβαια, το εμπορικό ισοζύγιο κατά

τη συγκεκριμένη περίοδο διαμορφώθηκε υπέρ της Τουρκίας και παρουσίασε διαχρονικά μια ανοδική τάση.

Το ερώτημα είναι πόσο σημαντική είναι η μία χώρα για το εξωτερικό εμπόριο της άλλης; Ο όγκος που ήταν 521,4 εκατ. δολάρια το 1996, το 2000 έγινε 868,5 εκατ. δολάρια, το 2003 1.348 δισεκατομμύρια δολάρια, το 2004 1.765 δισεκατομμύρια, ενώ το 2008 έκλεισε με έναν συνολικό όγκο συναλλαγών της τάξεως των 3.579 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Εξετάζοντας τους αριθμούς, βλέπουμε ότι με εμπορικούς όρους, η Τουρκία είναι σημαντικότερη για την Ελλάδα, παρά το αντίστροφο, κάτι που δεν αποτελεί έκπληξη αν λάβουμε υπόψη τα σχετικά μεγέθη των δύο οικονομιών.

Αυτή η ανισότητα στο διμερές εμπόριο φαίνεται ότι έχει αρχίσει να αλλάζει τα τελευταία δύο-τρία χρόνια, λόγω της οικονομικής κρίσης που αντιμετωπίζει η Ελλάδα. Ως αποτέλεσμα της μείωσης στην αγοραστική δύναμη των Ελλήνων, έχουν μειωθεί σε σημαντικό βαθμό οι εισαγωγές προϊόντων από την Τουρκία, ενώ έχουν αυξηθεί οι ελληνικές εξαγωγές προς την Τουρκία, σε σημείο που η πλάστιγγα να γέρνει πλέον φανερά υπέρ της Ελλάδας[601].

Στο τέλος του 2011 βλέπουμε ότι ότι ο όγκος των συναλλαγών ξεπέρασε τα 4 δις δολάρια. Σύμφωνα με τα στοιχεία του 2012, οι ελληνικές εξαγωγές προς την Τουρκία έχουν αυξηθεί κι άλλο και έχουν διαμορφωθεί στα 3.540 δις δολάρια, ενώ οι τουρκικές εισαγωγές προς την Ελλάδα έχουν μειωθεί και διαμορφώνονται περί τα 1.403 δις, με συνολικό όγκο συναλλαγών στα 4.942 δις δολάρια, αγγίζει δηλαδή πλέον τα 5 δις δολάρια[602]. Αυτό συνέβη σε μία περίοδο βαθιάς οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και μάλιστα με αισθητή άνοδο των εξαγωγών της Ελλάδας και θετικό ισοζύγιο για τη χώρα.

Αν και δεν έχει εδραιωθεί ακόμη κάποια εξάρτηση προϊόντων στις εμπορικές συναλλαγές των δύο χωρών, εντούτοις, υπάρχει μια αυξανόμενη τάση στις διασυνοριακές

[601] Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εξαγωγέων, Στατιστικά, Εξαγωγικό Εμπόριο της Ελλάδας: www.pse.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Σεπτεμβρίου 2012.
[602] Τα στοιχεία συλλέχθηκαν από τις αντίστοιχες στατιστικές υπηρεσίες της Τουρκίας και της Ελλάδας.

επενδύσεις, ιδίως των ελληνικών εταιριών στη Τουρκία. Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία, υπάρχουν περίπου 500 εταιρείες ελληνικών συμφερόντων που δραστηριοποιούνται στη Τουρκία[603]. Οι συνολικές επενδύσεις των ελληνικών εταιρειών στη Τουρκία έχουν ξεπεράσει τα 5.100 δις Ευρώ, ενώ οι τουρκικές επενδύσεις στην Ελλάδα έχουν αισίως διαμορφωθεί γύρω στα 500 εκατομμύρια Ευρώ[604].

Επομένως, βλέπουμε ότι η Τουρκία αποτελεί μια ελκυστική χώρα για τις επενδύσεις των ελληνικών επιχειρήσεων. Αντίθετα οι Τούρκοι επιχειρηματίες δυσκολεύονται να επενδύσουν στην Ελλάδα. Κάποιες τουρκικές εταιρείες έκαναν επενδύσεις στην Ελλάδα στα τέλη του 2005 και τις αρχές του 2006, όμως ο συνολικός αριθμός των τουρκικών επιχειρήσεων δεν ξεπερνούσε τις 10. Το τελευταίο διάστημα υπάρχει μια αρκετά έντονη κινητικότητα από Τούρκους επιχειρηματίες, με κάποιους από αυτούς να έχουν ήδη επενδύσει στους τομείς των τουριστικών λιμένων, της ενέργειας και της βιομηχανίας χάρτου.

Αυτά είναι τα δεδομένα ως προς το οικονομικό σκέλος. Εξετάζοντας το υπόλοιπο κομμάτι της κοινωνίας πολιτών, βλέπουμε ότι μέχρι το 1999 οι προσπάθειες διαλόγου και συνεργασίας σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών υπήρξαν μεμονωμένες και περισσότερο σε επίπεδο ελίτ με συγκεκριμένους γνωστούς πρωτοστάτες. Όμως στην περίοδο πριν το 1999, θα πρέπει να κάνουμε έναν ακόμη διαχωρισμό σχετικά με τις πρωτοβουλίες αυτές. Αυτός ο διαχωρισμός πρέπει να γίνει μεταξύ της περιόδου πριν και μετά το 1996, δηλαδή πριν και μετά την κρίση των Ιμίων/Καρντάκ.

Πολύ πριν το 1996 υπήρξε ήδη ένας ικανός αριθμός γενναίων πολιτικών, επιχειρηματιών, ακαδημαϊκών και δημοσιογράφων και στις δύο πλευρές του Αιγαίου, οι οποίοι συνειδητοποιώντας το αδιέξοδο των συνεχιζόμενων ελληνοτουρκικών συγκρούσεων, προσπάθησαν να βελτιώσουν τις σχέσεις μεταξύ των δύο κοινωνιών.

[603] Λίστα εταιρειών ως από 30.06.2011. Γραφείο Εμπορικού Ακολούθου του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στη Κωνσταντινούπολη.
[604] Στατιστικές υπηρεσίες Τουρκίας και Ελλάδας.

Φυσικά, οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες που λαμβάνονταν ήταν αποκομμένες από τους επίσημους κύκλους, κάτι που τις οδηγούσε σε αδιέξοδο, ενώ ταυτόχρονα προέρχονταν από τους ίδιους γνωστούς κύκλους ανθρώπων, που ναι μεν ήταν εποικοδομητικές για την οικοδόμηση εμπιστοσύνης ανάμεσα στις δύο κοινωνίες, δεν πρόσφεραν όμως τίποτα καινούριο στον διάλογο και την προσέγγιση. Από την άλλη, αυτές οι πρωτοβουλίες δεν συνοδεύονταν και από βήματα σε επίσημο επίπεδο, γεγονός που θα μπορούσε να οδηγήσει σε νέους ανεπίσημους διακανονισμούς για την επίλυση των διαφορών.

Κατά την τελευταία σχεδόν δεκαπενταετία, οι διακρατικές επαφές μεταξύ των δύο χωρών έχουν πολλαπλασιαστεί τόσο ως προς τις μορφές όσο και ως προς τον αριθμό. Ο αριθμός των Ελλήνων που επισκέπτονται την Τουρκία καθώς και το αντίστροφο, έχει αυξηθεί θεαματικά. Έχουν διοργανωθεί πολλές πολιτιστικές δραστηριότητες, φεστιβάλ, συναυλίες και κοινές θεατρικές παραγωγές. Έχουν πραγματοποιηθεί αναρίθμητες ανταλλαγές φοιτητών. Υπάρχουν συνεργασίες σε ένα ευρύ φάσμα της κοινωνίας που επεκτείνεται από τους δήμους, τα πανεπιστήμια και τους φοιτητές έως και τους εμπορικούς συλλόγους και συμπεριλαμβάνει διάφορες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών. Η ύπαρξη αυτών των ομάδων που υποστηρίζουν τη συνεργασία είναι σημαντική για μια κυβέρνηση που προσπαθεί να κάμψει τις αδιαλλαξίες και να βρει λύσεις. Τέτοιου είδους ομάδες μπορούν να αποτελέσουν πηγή σημαντικής υποστήριξης για την υπεράσπιση των νέων πολιτικών συνεργασίας.

Ένας άλλος παράγοντας που αναμφίβολα έχει παίξει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία προσέγγισης ανάμεσα στις δύο χώρες είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση. Με όλα όσα συμφωνήθηκαν στο Ελσίνκι, η Ελλάδα και η Τουρκία έπρεπε να ακολουθήσουν με συνέπεια την αναβάθμιση του κοινού συμφέροντος και να αναζητήσουν τα κοινά σημεία που μπορούν να τις ενώσουν κι όχι να τις διχάσουν. Ουσιαστικά, η κοινοτικοποίηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, όπως την αντιλήφθηκε ο τότε πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης και οι στενοί του συνεργάτες, δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως η σχέση ΕΕ / Τουρκίας αλλά ως μια βάση ώστε να επιλυθούν και οι ελληνοτουρκικές διαφορές.

Βέβαια, όπως αναφέρει ο Παναγιώτης Τσάκωνας, η κοινωνικοποίηση [socialization, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά] της Τουρκίας δεν θα ήταν μια τόσο εύκολη διαδικασία, παρά

τους ευσεβείς πόθους της Ελλάδας. Προκειμένου να επιτευχθεί η «δημοκρατική ειρήνη» ανάμεσα σε δύο χώρες, θα πρέπει να έχουν και οι δύο ισχυρές δημοκρατίες, κάτι που στην εν λόγω περίπτωση ισχύει εν μέρει. Η Τουρκία δεν έχει μια ισχυρή δημοκρατία, κατά τον τρόπο που την αντιλαμβάνεται η διεθνής κοινότητα.

Ο αντίλογος σε αυτή τη θέση είναι ότι και οι δύο χώρες ανήκουν στη λεγόμενη «δυτική κοινότητα ασφαλείας», η οποία συνίσταται από διεθνείς οργανισμούς, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση και το ΝΑΤΟ. Ένα από τα χαρακτηριστικά αυτής της κοινότητας είναι ότι τα μέλη της δεν συγκρούονται μεταξύ τους προκειμένου να λύσουν τα προβλήματά τους[605].

Ωστόσο, η Ελλάδα και η Τουρκία αρκετές φορές κινδύνευσαν να βρεθούν αντιμέτωπες με μια σύρραξη. Το αξιοσημείωτο με τις δύο αυτές χώρες είναι πως η ένταξή τους στη «δυτική κοινότητα ασφαλείας» από τη μία, και οι διμερείς τους σχέσεις από την άλλη, μπορούν να δρουν ανεξάρτητα μεταξύ τους. Η θεωρία του «καρότου και μαστιγίου» δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερη επιτυχία στην περίπτωσή τους, διότι η Ελλάδα είναι ήδη ενταγμένη σε όλους τους οργανισμούς της Δύσης, και η Τουρκία στους περισσότερους, πλην της ΕΕ. Όμως το θέλγητρο της ένταξης στην ΕΕ δεν φαίνεται να αρκεί προκειμένου να αναγκάσει την Τουρκία να εκδημοκρατιστεί και να αποκτήσει μια συμπεριφορά που συνάδει με τον δυτικό τρόπο σκέψης και δράσης[606].

Όμως πέραν αυτού, σύμφωνα με Έλληνες και Τούρκους πολιτικούς παράγοντες και ηγέτες της κοινωνίας πολιτών, η ΕΕ έχει διευκολύνει και προωθήσει την ελληνοτουρκική συνεργασία με δύο τρόπους. Πρώτον, η ΕΕ ως μια οικονομική δύναμη έχει εξασφαλίσει πόρους για πολλές δραστηριότητες της κοινωνίας πολιτών. Δεύτερον, η ΕΕ ως σύμβολο και πρότυπο έχει νομιμοποιήσει την επιδίωξη της ελληνοτουρκικής συνεργασίας τόσο σε κυβερνητικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο της κοινωνίας πολιτών.

[605] Gülnur Aybet, "Fault Lines or Integration", στο στο Othon Anastasakis, Kalypso Aude Nicolaidis και Kerem Öktem (επιμ.), *The Long Shadow of Europe*, (Βοστώνη: Martinus Nijhoff Publishers, 2009), σελ. 147.
[606] Lütfi Sunar (επιμ.), *Sivil Toplum ve Demokrasi [Κοινωνία πολιτών και δημοκρατία]*, (Κωνσταντινούπολη: Kaknüs Yayınları, 2005), σελ. 134-135.

Εν Κατακλείδι

Από το 1999 και μετά υπήρξε μια σημαντική αύξηση στις επιχειρηματικές επαφές μεταξύ των δύο χωρών και μια μεγάλη προθυμία στους επιχειρηματικούς κύκλους εκατέρωθεν για την αύξηση του εμπορίου και των διασυνοριακών επενδύσεων[607]. Όμως αυτές οι εξελίξεις δεν στάθηκαν αρκετές ώστε να ξεκινήσει και ένας εκ των βαθέων διάλογος και μια προσπάθεια επίλυσης των διαχρονικών ζητημάτων.

Σύμφωνα με τον Ηρακλείδη, υπάρχουν δύο λόγοι που δεν έχουν καταστήσει εφικτή την επίλυση των διμερών προβλημάτων έως σήμερα. Πρώτον, και οι δύο πλευρές είναι απόλυτα πεπεισμένες για την ορθότητα των δικών τους θέσεων και δεύτερον, θα είναι βαρύ το τίμημα που πρέπει να πληρώσει η κυβέρνηση που θα αναλάβει να λύσει τα διμερή προβλήματα[608].

Παρότι κατά τη τελευταία δεκαετία υπήρξαν αρκετές αφορμές που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε κρίση στο Αιγαίο, αυτό απεφεύχθη χάρη στην έγκαιρη πρόληψη και διαχείριση. Δύο τρόποι φαίνονται αρκετά ικανοί ώστε να αποφευχθεί η δημιουργία προβλημάτων στο Αιγαίο, λόγω μη λύσης των διμερών ζητημάτων. Ο πρώτος είναι η ενίσχυση των δεσμών Τουρκίας – ΕΕ με τελικό στόχο την πλήρη ένταξη της Τουρκίας στην Ένωση και ο δεύτερος είναι η περαιτέρω ανάπτυξη των σχέσεων σε επίπεδο χαμηλής πολιτικής και ιδιαίτερα των οικονομικών σχέσεων[609].

Παραμένει ένα ερωτηματικό ωστόσο το κατά πόσο οι οικονομικές σχέσεις έχουν φτάσει σε τέτοιο επίπεδο ώστε να μην επηρεάζονται από τα σκαμπανεβάσματα της υψηλής πολιτικής και να συνεχίσουν, ακόμη και αν επιδεινωθούν οι πολιτικές σχέσεις. Επιπλέον, ένα άλλο ερωτηματικό είναι εάν οι οικονομικές σχέσεις έχουν φτάσει σε τέτοιο επίπεδο ώστε να

[607] Ahmet O. Evin, "Changing Greek Perspectives on Turkey: An Assessment of the Post-Earthquake Rapprochement" στο Ali Çarkoğlu και Barry Rubin, *Greek-Turkish Relations in an Era of Détente,* (Νέα Υόρκη, Routledge, 2005), σελ. 15.
[608] Alexis Heraclides, *The Greek – Turkish Conflict in the Aegean. Imagined Enemies,* (Βρετανία: Palgrave Macmillan, 2010), σελ. 223-224.
[609] Στο ίδιο, σελ. 224-225.

επηρεάσουν την υψηλή πολιτική στο δρόμο προς την προσέγγιση και να λειτουργήσουν ως δίχτυ ασφαλείας απέναντι σε πιθανή επιδείνωση των σχέσεων[610].

Βλέπουμε λοιπόν ότι το διμερές εμπόριο έχει αυξηθεί ραγδαία την τελευταία δεκαετία και σύμφωνα με τις αισιόδοξες εκτιμήσεις θα αυξηθεί ακόμη περισσότερα στα επόμενα χρόνια. Στο βαθμό που θα επιτευχθούν υψηλότεροι αριθμοί – του επιπέδου 20 δισεκατομμυρίων δολαρίων, μπορεί να αντιληφθεί κανείς τις δραματικές αλλαγές που θα επέλθουν όσον αφορά το εύρος των κοινών οικονομικών συμφερόντων αλλά και την έκταση της συνακόλουθης οικονομικής αλληλεξάρτησης μεταξύ των δύο χωρών.

Σύμφωνα με το απαισιόδοξο σενάριο, είναι αμφίβολο και εξακολουθεί να αποτελεί ερωτηματικό εάν η στενότερη οικονομική συνεργασία μεταξύ των δύο χωρών θα ήταν ικανή να αλλάξει τον παραδοσιακό πολιτικό τρόπο σκέψης των δύο κρατών, ιδιαίτερα όσον αφορά στα πιο ευαίσθητα θέματα, όπως τα ζητήματα στο Αιγαίο, το Κυπριακό, το ζήτημα των μειονοτήτων και τις θρησκευτικές ελευθερίες που χωρίζουν επί του παρόντος τις δύο χώρες. Η έως τώρα εμπειρία δείχνει ότι στις περιπτώσεις χωρών με πολιτικές διαφορές, και εφόσον η οικονομική σχέση είναι εμφανέστατα υπέρ του ενός εκ των δύο μερών, δεν είναι βέβαιο ότι η αδύναμη πλευρά, ή ακόμη και οι δύο πλευρές, θα εγκαταλείψουν τις βασικές αρχές τους (π.χ. το ζήτημα της ονομασίας της ΠΓΔΜ). Πράγματι, σε τέτοιες περιπτώσεις, εάν η διαφορά οδηγήσει σε μια περίοδο έντασης, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος να προκληθούν ζημιές στα επιχειρηματικά συμφέροντα και να εκτεθεί η οικονομία του άλλου μέρους. Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο οικονομικός ανταγωνισμός μπορεί να εντείνει τις υποβόσκουσες πολιτικές διαφορές, εκτός αν υπάρχουν αντισταθμιστικοί παράγοντες (π.χ., μακροχρόνια παράδοση εμπιστοσύνης και συνεργασίας).

Η ελληνοτουρκική περίπτωση φαίνεται να ενισχύει την άποψη πως μια πρόοδος στις πολιτικές σχέσεις, όπως έγινε μετά το 1999, μπορεί να δώσει ώθηση στις οικονομικές σχέσεις. Η ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων έχει αποδειχτεί ανθεκτική όχι μόνο στις αλλαγές κυβερνήσεων στις δύο χώρες, αλλά και στις κρίσεις, ακόμη και στην αδράνεια στις σχέσεις, που παρατηρείται κατά καιρούς. Όμως το αντίθετο δεν μπορεί να αποδειχθεί ακόμα,

[610] Στο ίδιο, σελ. 226

κάτι που οφείλεται αφενός στο ότι η δυναμική στις οικονομικές σχέσεις βρίσκεται σε αρχικό στάδιο και αφετέρου για τους λόγους που ήδη αναφέρθηκαν παραπάνω.

Όμως παρόλα αυτά, σύμφωνα πάντα με το απαισιόδοξο σενάριο, αν λάβουμε υπόψη τόσο το εύρος όσο και το βάθος των ελληνοτουρκικών διαφορών, καθώς και την έλλειψη οποιασδήποτε προόδου στην επίλυσή τους κατά τη διάρκεια των τελευταίων σχεδόν 40 ετών, φαίνεται πως η δυναμική σε μία μόνο από τις συνιστώσες των διμερών σχέσεων δεν είναι ικανή από μόνη της να παρακινήσει τον απαραίτητο βαθμό θέλησης για συμβιβασμό ή διαπραγμάτευση στις δύο όχθες του Αιγαίου. Η διμερής διπλωματία, η πολυμερής διπλωματία (στο πλαίσιο της ενταξιακής προοπτικής της Τουρκίας στην ΕΕ), οι αυξημένες ανταλλαγές σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών και ακαδημαϊκής κοινότητας, αλλά και η οικονομική διείσδυση φαίνεται ότι δεν απέφεραν απτά αποτελέσματα έως τώρα. Αυτό δείχνει πως οι δύο πλευρές δεν βιάζονται να λύσουν τα προβλήματα για διάφορους λόγους. Μία πρώτη εξήγηση είναι ότι τόσο στη Τουρκία, όσο και στην Ελλάδα, καμία κυβέρνηση δεν θα ήθελε να αναλάβει το κόστος του συμβιβασμού σε μείζονα εθνικά ζητήματα, ενώ στην περίπτωση της Τουρκίας, την απασχολούν επιπρόσθετα ζητήματα

Ο αντίλογος και πάλι στην παραπάνω προσέγγιση είναι ότι δεν πρέπει να ξεχνάμε πως προκειμένου να εδραιωθούν καλές σχέσεις μεταξύ των χωρών, θα πρέπει να βρίσκονται παράλληλα σε καλό επίπεδο και οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ τους. Το τελευταίο διάστημα η συνεισφορά της οικονομικής σφαίρας φαίνεται να έχει αρχίσει να παίζει έναν σημαντικότερο ρόλο σε σχέση με μερικά χρόνια πριν. Είναι γεγονός πως αμφότερες οι χώρες έχουν «βάλει στον πάγο» τα πολιτικά ζητήματα που τις απασχολούν στις διμερείς τους σχέσεις και έχουν αποφασίσει να δώσουν βάρος στην ανάπτυξη των διμερών οικονομικών σχέσεων. Είναι προφανές πως αυτή δεν είναι και η υγιέστερη προσέγγιση ως προς την επίλυση των διμερών ζητημάτων, όμως οπωσδήποτε δείχνει ξεκάθαρα ότι στο πρόσφατο παρελθόν υπήρξε ένα σημείο καμπής στις σχέσεις των δύο χωρών και έκτοτε καμία από τις δύο πλευρές δεν είναι διατεθειμένη να επιστρέψει στην προτέρα κατάσταση.

Αν και η διαδικασία της ελληνοτουρκικής προσέγγισης παραμένει ευαίσθητη απέναντι στις εγχώριες και διεθνείς προκλήσεις, αποκτά όλο και περισσότερο έναν βιώσιμο χαρακτήρα

σε μεσοπρόθεσμο προς μακροπρόθεσμο ορίζοντα. Η πιθανότητα της ανατροπής της, δηλαδή της επιστροφής στην προ του 1999 εποχή, είναι πολύ απίθανη, κατά τους Öniş και Yılmaz. Επομένως, η παρούσα φάση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις μπορεί να ενταχθεί στο στάδιο της δημιουργίας μιας βιώσιμης προσέγγισης.

Το τελικό στάδιο στην ενίσχυση των διμερών σχέσεων είναι η επίτευξη μιας διαρκούς συνεργασίας. Η διαρκής συνεργασία προϋποθέτει την ανάπτυξη των σχέσεων σε όλα τα επίπεδα ανάμεσα σε όλους τους κρίσιμους δρώντες σε εγχώριο και διεθνές επίπεδο, καθώς επίσης και ότι η κοινή γνώμη θα μπορούσε να είναι υποστηρικτική αυτής της διαδικασίας. Το αντικείμενο αυτού του σταδίου καλύπτει ένα μεγάλο φάσμα θεμάτων και συγκεκριμένα προϋποθέτει ότι πρέπει να επιλυθούν τα δύσκολα ζητήματα υψηλής πολιτικής, όπως είναι τα ζητήματα της ασφάλειας. Πρέπει να υπάρξει έντονη διάδραση τόσο σε κυβερνητικό όσο και μη κυβερνητικό επίπεδο, και επομένως να οικοδομηθεί μια σταθερή, διαχρονική, αμοιβαία εμπιστοσύνη. Επομένως, τόσο σε διμερές όσο και σε περιφερειακό επίπεδο, η διαρκής συνεργασία θα εκλειφθεί και από τις δύο πλευρές ως ένα "win-win" σενάριο[611].

Σύμφωνα με τους Öniş και Yılmaz, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πρόσφατη προσέγγιση είναι ποιοτικά διαφορετική από τα επεισόδια της εύθραστης αποκλιμάκωσης που υπήρξαν νωρίτερα τον 20^{ο} αιώνα. Επιπλέον, είναι απίθανο να αντιστραφεί η προσέγγιση, δεδομένου του βάθους του εκδημοκρατισμού που έχει επιτευχθεί και στις δύο χώρες, καθώς και της άγκυρας της ΕΕ που ενισχύει τη βιωσιμότητα της. Εντούτοις, η κεντρική τους υπόθεση είναι ότι προκειμένου να προχωρήσουμε πέραν του σημείου που έχουμε φτάσει και να μετατρέψουμε τη συνεχιζόμενη διαδικασία της προσέγγισης στο πιο φιλόδοξο έργο της διαρκούς συνεργασίας, θα απαιτηθεί προδραστική συμπεριφορά εκ μέρους όλων των εμπλεκόμενων δρώντων. Επιπλέον, θεωρούν ότι η στάση της ΕΕ για την πλήρη ένταξη της Τουρκίας θα είναι κρίσιμη σε αυτό το περιβάλλον[612].

Εν κατακλείδι, η ελληνοτουρκική προσέγγιση φαίνεται να είναι γεγονός και σε μεγάλο βαθμό μια μη αναστρέψιμη διαδικασία. Όσοι τριγμοί και αν υπάρχουν στις σχέσεις, ίσως να

[611] Öniş και Yılmaz, ο.π., σελ. 124-125.
[612] Στο ίδιο, σελ. 145.

βρισκόμαστε σε ένα σημείο που δεν έχει επιστροφή στην προηγούμενη κατάσταση. Τα δύο κράτη έχουν έρθει τόσο κοντά, που ίσως να είναι μεγάλο το κόστος μιας σύγκρουσης. Παρότι η ένταση των επαφών δεν υπήρξε ίδια καθ' όλη της περιόδου μετά το 1999, ακόμη όμως και σε περιόδους που οι σχέσεις είχαν «μπει στον πάγο», και οι δύο κυβερνήσεις ήθελαν να συνεχιστούν και να αυξηθούν οι σχέσεις σε επίπεδο «χαμηλής πολιτικής».

Ασφαλώς υπάρχουν προβλήματα και ελλείψεις και στους τομείς χαμηλής πολιτικής. Οπωσδήποτε η διαφορετική νοοτροπία και κουλτούρα των δύο λαών ενίοτε μπορεί να δυσκολέψει τις συζητήσεις και συναλλαγές. Επιπλέον, κάτι που οι Τούρκοι επιχειρηματίες αναφέρουν συχνά είναι ότι δεν είναι πολύ φιλικό και πρόσφορο το περιβάλλον στην Ελλάδα για επενδύσεις, λόγω των γραφειοκρατικών εμποδίων και της φορολογίας. Ενώ παράπονο εκφράζουν επίσης και για τα ζητήματα βίζας που αντιμετωπίζουν κατά την επίσκεψη τους στην Ελλάδα. Πάντως, και στα δύο ζητήματα υπάρχει κάποια πρόοδος το τελευταίο διάστημα.

Μία άλλη έλλειψη που υπήρχε για πολλά χρόνια ήταν η έλλειψη των απαραίτητων υποδομών στις συγκοινωνίες μεταξύ των δύο χωρών, ένας τομέας στον οποίον επίσης έχει σημειωθεί αρκετή πρόοδος το τελευταίο διάστημα. Πρόσφατα έχουν ξεκινήσει απευθείας πτήσεις μεταξύ Αθήνας – Σμύρνης, καθώς και Σμύρνης – Θεσσαλονίκης.

Σοβαρά ερωτήματα προκύπτουν και από τις σχέσεις σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών. Δεν είναι πάντα ειλικρινής η διάθεση των διαφόρων ΜΚΟ για προσέγγιση και επίλυση των προβλημάτων. Η εμπειρία δείχνει ότι πολλές από αυτές τις οργανώσεις κινούνται με γνώμονα τα ευρωπαϊκά κονδύλια. Επομένως στο σημείο που θα τελειώσει η χρηματοδότηση υπάρχει το ενδεχόμενο να σταματήσουν και οι επαφές ανάμεσα στις ΜΚΟ των δύο χωρών.

Επιπλέον, παρά τη δημοφιλή αντίληψη ότι η εμπλοκή της κοινωνίας πολιτών μπορεί να οικοδομήσει την ειρήνη, οι ακαδημαϊκές μελέτες δείχνουν ότι οι δραστηριότητες σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών δεν έχουν τελικά και τόσο μεγάλη συμβολή σε αυτή τη διαδικασία. Οι μελετητές θεωρούν ότι πολλές από αυτές τις δραστηριότητες είναι πρωτοβουλίες που

αναλαμβάνουν οι ελίτ, έχουν δηλαδή μία κατεύθυνση από πάνω προς τα κάτω, και επομένως είναι αποκομμένες από τη γενική κοινή γνώμη. Επιπλέον, ασκείται κριτική σε αυτές τις οργανώσεις ότι είναι αποκομμένες από τις τοπικές συνθήκες και προτεραιότητες, ότι δεν έχουν βιωσιμότητα και αποτυγχάνουν να οδηγήσουν σε αλλαγή στις νοοτροπίες.

Σε συνέχεια αυτού του θέματος, προκύπτει και ένα άλλο ερώτημα που έχει να κάνει με το ευρωπαϊκό μέλλον της Τουρκίας. Εφόσον απομακρυνθεί η πιθανότητα της ένταξης της Τουρκίας στην Ένωση, ενδέχεται να εγκαταλειφθούν και οι προσπάθειες για διμερές επαφές και επίλυση των προβλημάτων σε επίπεδο της κοινωνίας πολιτών.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε και ένα άλλο σημαντικό ζήτημα όσον αφορά τη δράση των ΜΚΟ. Πολλές φορές οι κυβερνήσεις των δύο χωρών πιέζουν τις ΜΚΟ να συμμορφωθούν με τις προτεραιότητες της εθνικής ιδεολογίας και ασφάλειας, ιδίως όταν αυτές θέλουν να συνεργαστούν σε «δύσκολα» ζητήματα, όπως είναι τα ζητήματα των μειονοτήτων, της πολιτιστικής κληρονομιάς και άλλα. Επομένως τίθεται ένα ζήτημα δυσκολίας στο να κινηθούν ελεύθερα και ανεξάρτητα οι διάφορες ομάδες από τις δύο χώρες και να συνεργαστούν σε ευαίσθητα ζητήματα.

Ένα άλλο ζήτημα είναι η άγνοια που υπάρχει για τον άλλο. Παρότι έχουν διανύσει αρκετά μεγάλη απόσταση οι δύο κοινωνίες, εντούτοις παραμένει ακόμη άγνωστος ο ένας για τον άλλο. Βέβαια, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται το φαινόμενο των τουρκικών σήριαλ που προβάλλονται στα ελληνικά κανάλια, κάτι που βοηθά την ελληνική κοινωνία να καταλάβει σε έναν βαθμό την τουρκική κουλτούρα και νοοτροπία. Επομένως, μπορούμε να πούμε ότι σημαντικό ρόλο παίζει και η κοινή γνώμη στις δύο χώρες, τόσο σε ζητήματα υψηλής πολιτικής, όσο και σε χαμηλής πολιτικής.

Η επίλυση αυτών των προβλημάτων θα φέρει και άλλη ώθηση στις σχέσεις σε επίπεδο χαμηλής πολιτικής, κάτι που με τη σειρά του οπωσδήποτε θα διαχυθεί και στους υπόλοιπους τομείς της κοινωνίας. Ίσως τότε να οδηγηθούμε σε ένα σημείο όπου θα έχει πλέον ξεπεραστεί η αμοιβαία καχυποψία και όλοι θα προσβλέπουν στη συνεργασία και το αμοιβαίο όφελος.

Επιπλέον, η αύξηση της συνεργασίας σε τομείς χαμηλής πολιτικής οπωσδήποτε θα λειτουργήσει ως ανάχωμα, ως ένα είδος προστατευτικού μαξιλαριού, σε περίπτωση μιας μελλοντικής έντασης στις σχέσεις. Είναι γνωστή η άποψη πως όσο πλησιάζουν δύο χώρες μεταξύ τους τόσο μειώνεται και η ένταση της σύγκρουσης που ενδεχομένως επέλθει κάποια στιγμή στο μέλλον.

Άλλωστε δεν θα πρέπει να ξεχνάμε και τη προσέγγιση του Mitrany για την ειρήνη. Σύμφωνα με τη λειτουργική προσέγγιση που ανέπτυξε ο θεωρητικός, ένα δίκτυο αμοιβαία λειτουργικών συναλλαγών, ειδικά σε μη κυβερνητικό επίπεδο, σταδιακά θα μειώσει τη σημασία των συνόρων και θα καταστήσει αδιανόητη την ένοπλη σύρραξη[613].

[613] Alexis Heraclides, "Greek-Turkish Relations from Discord to Détente: A Preliminary Evaluation", *The Review of International Affairs*, Τόμ. 1, Αρ. 3, (Λονδίνο: Frank Cass Journal, 2002), σελ. 18.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Το Κοινό Ανακοινωθέν των Πρωθυπουργών Οζάλ και Παπανδρέου μετά τις συναντήσεις στις 30-31 Ιανουαρίου 1988 στο Νταβός

1. Οι πρωθυπουργοί της Ελλάδας και Τουρκίας συναντήθηκαν στο Νταβός της Ελβετίας στις 30-31 Ιανουαρίου 1988, δυο φορές, και συζήτησαν θέματα κοινού ενδιαφέροντος σε μια ατμόσφαιρα κατανόησης και καλής θέλησης.

2. Οι πρωθυπουργοί παρατήρησαν ότι συσσωρευμένα προβλήματα που δημιουργήθηκαν με το χρόνο, λόγω διαφορετικών προσεγγίσεων, μερικές φορές γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης από ορισμένους κύκλους. Είναι απαραίτητο να μην επιτραπεί αυτό. Συμφώνησαν ότι το κλείσιμο αυτού του χάσματος, που υπάρχει ανάμεσα σ'αυτές τις διαφορές, θα απαιτήσει χρόνο και θέληση και σκληρή εργασία.

3. Οι πρωθυπουργοί εξέφρασαν τις απόψεις τους για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, εξετάζοντάς τις από μια ιστορική οπτική γωνία καθώς και την επιδείνωσή τους μέ το χρόνο.

Επίσης ανέπτυξαν τις θέσεις τους για την τελευταία κρίση στο Αιγαίο, που έφερε τις δύο χώρες στο χείλος του πολέμου, εκφράζοντας ταυτόχρονα την αισιοδοξία τους σαν συνέπεια της ανταλλαγής μηνυμάτων μεταξύ τους.

Συμφώνησαν ότι στο εξής τέτοιες κρίσεις δεν θα έπρεπε να επαναληφθούν και ότι οι δύο πλευρές πρέπει να συγκεντρώσουν τις προσπάθειές τους για την καθιέρωση διαρκών ειρηνικών σχέσεων.

4. Οι δύο πρωθυπουργοί συμφώνησαν ότι στις δύο χώρες έχει δημιουργηθεί ακαμψία στη σκέψη σε διάφορα κοινωνικά στρώματα σχετικά με υπάρχοντα ζητήματα. Σημείωσαν ότι αυτό συμβαίνει ακόμα και στα εγχειρίδια. Σημείωσαν επίσης με λύπη μερικές πρόσφατες δηλώσεις επισήμων που δεν βοηθούν στη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών.

5. Οι δύο πρωθυπουργοί επανέλαβαν τις εκατέρωθεν θέσεις τους σε θέματα διμερούς και περιφερειακού ενδιαφέροντος.

6. Παρά ταύτα, υπογράμμισαν επίσης ότι το λιώσιμο των πάγων και μια προσέγγιση μεταξύ των δύο χωρών θα απαιτήσει αποφασιστικότητα, επίμονες προσπάθειες και δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης, για την επίτευξη της οποίας τα δύο μέρη θα πρέπει να κινηθούν προς την κατεύθυνση εξεύρεσης κοινού εδάφους, ώστε να δημιουργηθεί κλίμα ευεπίφορο για στέρεες λύσεις.

7. Οι πρωθυπουργοί συμφώνησαν να δημιουργηθούν δύο επιτροπές: Η μία για να εξετάσει τους τομείς συνεργασίας, όπως την οικονομική συνεργασία, μικτές επιχειρήσεις, το εμπόριο, τον τουρισμό, τις επικοινωνίες, τις πολιτιστικές ανταλλαγές, και μια άλλη επιτροπή για να καταγράψει τα προβλήματα και να διερευνήσει τις δυνατότητες κλεισίματος του χάσματος και να προχωρήσει προς την κατεύθυνση οριστικών λύσεων.

Η πρόοδος των επιτροπών θα ελέγχεται από τους δύο πρωθυπουργούς. Σε σχέση με αυτό συμφώνησαν να ενθαρρύνουν και να αυξήσουν τις επαφές μεταξύ πολιτικών και στρατιωτικών εκπροσώπων, εκπροσώπων του Τύπου, επιχειρηματιών, καθώς και την ίδρυση μιας κοινής επιτροπής επιχειρηματιών ή ενός κοινού Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου.

8. Οι δύο πρωθυπουργοί επίσης συμφώνησαν να συναντώνται τουλάχιστον μια φορά το χρόνο και να ανταλλάσσουν αμοιβαία επισκέψεις καθώς και να εγκαταστήσουν απευθείας τηλεφωνική γραμμή.

Συμφώνησαν επίσης ότι οι πρέσβεις των δύο χωρών στους διεθνείς οργανισμούς πρέπει να αυξήσουν τις επαφές τους με σκοπό να βελτιώσουν τη συνεργασία τους.

9. Τέλος οι δύο πρωθυπουργοί εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για τις ειλικρινείς και ανοικτές συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ τους και επανέλαβαν την πεποίθησή τους ότι η δημιουργία καλύτερων σχέσεων και κλίματος εμπιστοσύνης θα απαιτήσει αποφασιστικότητα, χρόνο και σκληρή εργασία[614].

[614] Συμεών Α. Σολταρίδης, *Από την Κρίση του Μαρτίου 1987... στο Νταβός 1988*, 1η Έκδοση (Κομοτηνή: Βιβλιοθήκη της Εστίας, 1988), σελ. 106-108.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Το Κοινό Ανακοινωθέν των Πρωθυπουργών Παπανδρέου και Οζάλ μετά τις συναντήσεις στις 13-15 Ιουνίου 1988 κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Οζάλ στην Αθήνα

1. Στα πλαίσια της προώθησης της διαδικασίας διαλόγου, η οποία εγκαινιάστηκε στις συναντήσεις των πρωθυπουργών της Ελλάδας και της Τουρκίας στο Νταβός και στις Βρυξέλλες, ο Τούρκος πρωθυπουργός κ. Τουργκούτ Οζάλ πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στην Ελλάδα από 13 έως 15 Ιουνίου 1988, ανταποκρινόμενος στην πρόσκληση που του απήυθυνε ο Έλληνας Πρωθυπουργός κ. Ανδρέας Παπανδρέου.
2. Οι μεταξύ των δύο πρωθυπουργών συζητήσεις διεξήχθησαν με εποικοδομητικό πνεύμα και σε ατμόσφαιρα καλής θέλησης και αμοιβαίας κατανόησης.
3. Οι δύο πρωθυπουργοί ενέκριναν τις συμφωνίες, οι οποίες συνήφθησαν από την ελληνοτουρκική Πολιτική Επιτροπή και την τουρκοελληνική Μικτή Επιτροπή για θέματα συνεργασίας, που συνήλθαν αντιστοίχως στην Αθήνα και την Άγκυρα από τις 24 έως τις 26 Μαΐου 1988, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Νταβός και των Βρυξελλών.
4. Οι δύο πρωθυπουργοί εξέφρασαν την ικανοποίησή τους όσον αφορά τα αποτελέσματα που επετεύχθησαν κατά την σύνοδο της Πολιτικής Επιτροπής, η οποία έλαβε χώρα υπό την προεδρία των υπουργών Εξωτερικών της Ελλάδας και της Τουρκίας κ.κ. Κάρολου Παπούλια και Μεσούτ Γιλμάζ. Σχετικά, οι δύο Υπουργοί σημείωσαν με ικανοποίηση την αποδοχή του Μνημονίου, το οποίο αφορά μέτρα οικοδόμησης εμπιστοσύνης, καθώς και την επιτευχθείσα πρόοδο σε άλλα θέματα κατά την εν λόγω συνάντηση, όπως αναφέρεται στην κοινή ανακοίνωση Τύπου των Αθηνών της 27ης Μαΐου 1988.
5. Οι δύο πρωθυπουργοί σημείωσαν με ικανοποίηση τις διαβουλεύσεις επί ευρείας φύσεως θεμάτων, όπως είναι θεσμικά και νομικά πλαίσια, θέματα υποδομής και συνεργασίας ανά τομείς, οι οποίες διεξήχθησαν κατά την διάρκεια της συνόδου της Επιτροπής Συνεργασίας, η οποία συνήλθε στην Άγκυρα από 24 έως 26 Μαΐου 1988, υπό την προεδρία του υπουργού Προεδρίας κ. Α. Καχβετζί και του υπουργού Οικονομίας κ. Π. Ρουμελιώτη.
Οι δύο πλευρές γνωρίζουν ότι η σταθερή και καρποφόρα οικονομική συνεργασία διευκολύνεται από κλίμα εμπιστοσύνης και σταθερότητας στο σύνολο των διμερών σχέσεων.

Ταυτόχρονα, η οικονομική συνεργασία επαυξάνει την εμπιστοσύνη. Υπό την έννοια αυτή, η πρόοδος που συντελείται στην μία Επιτροπή επηρεάζει την πρόοδο της άλλης Επιτροπής.

6. Οι δύο πρωθυπουργοί έχοντας επίγνωση ότι η διαδικασία την οποία εγκαινίασαν στο Νταβός και τις Βρυξέλλες απαιτεί υπομονή, αμοιβαίο σεβασμό, καλή πίστη, και πολιτική αποφασιστικότητα, επανέλαβαν την δέσμευσή τους για την περαιτέρω προώθηση του κλίματος κατανόησης μεταξύ του ελληνικού και του τουρκικού έθνους. Ως κατευθυντήρια γραμμή για το μελλοντικό έργο το οποίο έχει αναληφθεί από τις δύο Επιτροπές, οι δύο Πρωθυπουργοί συνέστησαν στους υπουργούς Εξωτερικών να συνεχίσουν το έργο τους, σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις των ανακοινωθέντων Τύπου του Νταβός και των Βρυξελλών.

7. Αποφασίστηκε ότι η Μικτή Επιτροπή για τη Συνεργασία και η Πολιτική Επιτροπή θα συνέλθουν στην Αθήνα και την Άγκυρα αντιστοίχως από 8 έως 11 Σεπτεμβρίου 1988 για να συνεχίσουν το έργο τους.

8. Ο πρωθυπουργός της Ελλάδας κ. Ανδρέας Παπανδρέου αποδέχθηκε πρόσκληση, την οποία απεύθηνε ο πρωθυπουργός της Τουρκίας κ. Τουργκούτ Οζάλ, να επισκεφθεί επισήμως την Τουρκία. Οι ημερομηνίες αυτής της επισκέψεως θα καθοριστούν δια της διπλωματικής οδού.

Οι δύο πλευρές συμφώνησαν να εκμεταλλευθούν πλήρως τα περιθώρια οικονομικής συνεργασίας που έχουν ήδη δημιουργηθεί με τις συναντήσεις του Νταβός, των Βρυξελλών και της Αθήνας. Η συνεργασία αυτή, με τη σειρά της, θα ενδυναμώσει περαιτέρω την αμοιβαία εμπιστοσύνη.

Οι δύο πρωθυπουργοί χαιρέτισαν τα εξής, τα οποία αποτελούν συνέχεια του έργου που ανελήφθη από την Επιτροπή Συνεργασίας.

α) Την απόφαση για την έναρξη διαπραγματεύσεων προς τον σκοπό της σύναψης και υπογραφής των εξής συμφωνιών: οικονομικής, βιομηχανικής και τεχνικής συνεργασίας, επιστημονικής και τεχνολογικής συνεργασίας, αποφυγής διπλής φορολογίας, προώθησης και προστασίας των επενδύσεων, καθώς και ναυτιλιακής συμφωνίας.

β) Την απόφαση αμφοτέρων των μερών να προβούν στις αναγκαίες ενέργειες για τη σύναψη διμερούς διευθέτησης που θα προβλέπει την αμοιβαία απαλλαγή φόρων σχετικά με τις αεροπορικές και θαλάσσιες μεταφορές, ως προκαταρκτικό και μεταβατικό βήμα πριν από την σύναψη γενικής συμφωνίας για την αποφυγή της διπλής φορολογίας. Η έναρξη των διαπραγματεύσεων για την εν λόγω συμφωνία θα αποφασισθεί στην επόμενη συνάντηση της Επιτροπής, τον Σεπτέμβριο.

γ) Την απόφαση να πραγματοποιηθεί συνάντηση της Μικτής Επιτροπής Τουρισμού στην Αθήνα έως τα τέλη του Οκτωβρίου ή τις αρχές Νοεμβρίου 1988.
δ) Την ληφθείσα απόφαση για την οργάνωση υψηλού επιπέδου συναντήσεων μεταξύ αρμοδίων προς τον σκοπό συνολικής συζήτησης των πεδίων συνεργασίας στον τομέα των μεταφορών, όπως αναφέρεται στο Κοινό Ανακοινωθέν Τύπου που εκδόθηκε στην Άγκυρα στις 26 Μαΐου 1988.

Όπως αναφέρθηκε στο Κοινό Ανακοινωθέν Τύπου που εκδόθηκε στην Άγκυρα την 26η Μαΐου 1988, έλαβε χώρα ανταλλαγή απόψεων για το θέμα των ελληνικών περιουσιών στην Τουρκία. Επανεκτίμηση της προόδου στο θέμα αυτό θα πραγματοποιηθεί κατά τη διάρκεια της επόμενης συνόδου της Επιτροπής στην Αθήνα τον επόμενο Σεπτέμβριο[615].

[615] Στο ίδιο, σελ. 242-245.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

Οι Τουρκικές Επενδύσεις στην Ελλάδα

Εταιρική Επωνυμία (Τουρκία)	**Εταιρική Επωνυμία (Ελλάδα)**	**Είδος Επένδυσης**	**Έτος Επένδυσης**	**Κεφάλαιο Επένδυσης (Ευρώ)**	**Μερίδιο Τουρκικών Κεφαλαίων (%)**
Ziraat Bankası	Ziraat Bankası	Τράπεζα	2008	18.000.000	100
Koton Tekstil	Koton Textile Monoprosopi	Λιανικό εμπόριο ετοίμων ενδυμάτων	2005	60.000	100
Gizia	Gizia	Λιανικό εμπόριο ετοίμων ενδυμάτων	2005	180.000	100
İpekyol	İpekyol Hellas Mon. EPE	Λιανικό εμπόριο ετοίμων ενδυμάτων	2005	405.000	100
Multimedia	Multiflash	Γραφείο – Αποθήκες	2008	21.000	100
Macka	Machka	Λιανικό εμπόριο ετοίμων ενδυμάτων	2005	200.000	100
KRT Kuyumculuk	KRT Ltd.	Γραφείο – Αποθήκες	2008	30.000	90
HSH Limited	Home Sweet Home	Λιανικό εμπόριο λευκών ειδών	2007	100.000	95
Inform Electronics	UPS Inform Hellas Ltd.	Τεχνολογία	2007	27.000	70
Murat Metal	Ferrosteel Int. Trade S.A.	Μεταλλεύματα	2004	1.800.000	40
Istıkbal	Istıkbal Hellas	Έπιπλα – Λιανικό Εμπόριο	2003	Franchise	-
Güllüoğlu Baklava	Güllüoğlu Baklava	Ζαχαροπλαστείο	2004	Franchise	-
Sirkeci Restoran	Sirkeci Restaurant	Εστιατόριο	2007	Franchise	-
Çilek Mobilya	Çilek Mobilya	Λιανικό εμπόριο επίπλων	2007	Franchise	-

Πηγή: Έκθεση Εμπορικού Ακολούθου για το έτος 2008, σελ. 84

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4

*Οι Σημαντικότερες Ελληνικές Επενδύσεις στην Τουρκία**

	Ελληνική εταιρεία	Εταιρεία στη Τουρκία	Ποσοστό	Πόλη
1	Aloumyl – Mylonas S.A.	Alunef Aluminyum San. A.S.	100%	Κωνσταντινούπολη
2	Antzoulatos Group of Companies (Profi – Hobby – Inter Metal)	Profilas Sanayi Mamulleri İth.ve İhr.Ltd.Şti.	100 % Antzoulatos Group	Κωνσταντινούπολη
3	Bronze Art	Bronze Italyan Banyo Mucevherati Tic. Ltd. Sir.	51% Dededimos Group S.r.l. (99% ελληνικών συμφερόντων), 49% G. Dededimos	Κωνσταντινούπολη
4	BSB S.A.	Lifestyle Agent Tekstil Dis Ticaret A.S.	100%	Κωνσταντινούπολη
5	CARDICO - C. Cardassilaris & Sons S.A.	Kardalco Kabuklu Kuruyemiş Gıda Dah.ve Harıcı Paz.San.A.Ş.	50,01%	Κωνσταντινούπολη
6	Charitopoulos Kyriazis	Kaynak İşi Sistemleri A.Ş.	100%	Κωνσταντινούπολη
7	Crete Plastics S.A.	Senkroma Boyar Madde Sanayi ve Ticaret A.S.	90%	Κωνσταντινούπολη
8	Delta Nomikos S.A.	Merko Gida San. Ve Tic. A.S.	39%	Κωνσταντινούπολη
9	EFG EUROBANK Ergasias	TEKFENBANK	70% Eurobank 30% Tekfen Holding Co., Inc.	Κωνσταντινούπολη
10	Eurodrip S.A.	Eurodrip Damla Sulama ve Tic. A.Ş.	98%	Κωνσταντινούπολη
11	P.N. Gerolymatos S.A.	GENESİS İLAÇ VE SAĞLIK ÜRÜNLERİ A.Ş.	80%	Κωνσταντινούπολη
12	Golden Agent S.A.	Golden Agent II Tekstil Tic. A.Ş.	100%	Κωνσταντινούπολη
13	Grecian Magnesite S.A.	AKDENIZ MINERAL KAYNAKLARI A.Ş.	100%	Κωνσταντινούπολη
14	INTRACOM IT SERVICES S.A.	GANTEK Bilgisayar Danışmanlık Ser.Tic.A.Ş.	20%	Κωνσταντινούπολη
15	INTRALOT S.A.	Inteltek İntenet Teknoloji Yatırım ve Danışmanlık Tic. A.Ş.	45% 55% Turkcell	Κωνσταντινούπολη
16	Kleeman Hellas S.A.	Kleeman Asansör S.A.	70% 30% AMETAL S.A.	Κωνσταντινούπολη
17	Koutrotsios Ioannis	Assos Commercial İth-İhr Gıda Paz. Ltd. Şti.	50%	Αϊδίνι
18	LINOMEDIA S.A.	LINOMEDIA BASKI - YAYINCILIK SISTEMLERI SAN.ve TIC. A.S.	80%	Κωνσταντινούπολη
19	MAKAN S.A.	Metropolitan Gıda San.Tic. Ltd. Şti.	50%	Κωνσταντινούπολη
20	Leaf Tobacco A. Michailidis Group	Boromik Tütün Sanayi Ve Tic. A.Ş.	50%	Σμύρνη

21	MODA BAGNO – INTERNI – Ververis	Moda Bagno İç ve Diş Tic. İnş. Tur.San.A.Ş.	100%	Κωνσταντινούπολη
22	National Bank of Greece	Finansbank A.S.	89,44%	Κωνσταντινούπολη
23	NIREUS S.A.	ILKNAK SU URUNLERI SAN. VE TIC. S.A. MIRAMAR SU URUNLERI VE BALIK YEMI URETIMI SAN. VE TIC. A.S.	100% 100%	Σμύρνη
24	Palatiana Bros - Palaplast S.A.	Palaplast İzmir Plastik San.Tic.A.Ş.	75%	Σμύρνη
25	P.E.T. Hellas Ltd. - Nestos	Akdeniz Yaş Gıda ve Konservecilik San. Ve Tic. Şti.	100%	Τσανάκαλε
26	Polychem Plastics S.A.	Mardav A.Ş.	25%	Κωνσταντινούπολη
27	RIDENCO S.A.	Ridenco Tekstil San. ve Tic. A.Ş.	100%	Κωνσταντινούπολη
28	SARANTIS S.A.	Sarantis Turkiye A.S.	85%	Κωνσταντινούπολη
29	SATO S.A.	TCC The Chair Company	100%	Προύσα
30	S & B Industrial Minerals S.A.	PABALK MADEN A.Ş.	98,7%	Κωνσταντινούπολη
31	S & B Industrial Minerals S.A.	SABA Madencilik San.ve Tic.A.Ş.	98,6%	Κωνσταντινούπολη
32	Thrace Plastics Packaging Co. S.A.	Thrace Teknik Ambalaj Sanayi & Ticaret A.S.	50% 50% OZATA KIMYEVI MADDELER GIDA AMBALAJ	Κωνσταντινούπολη
33	Kalopodas Lefteris (39%), Siliotis Vasilis (25,5%), Siliotis Constantinos (25,5%), Hussein Ardali Hami Ardali (9,99%)	Omega Tarim Gida San. Ve Tic. Ltd. Sti.		Σμύρνη
34	Voulis Gedeon S.A.		100%	Κωνσταντινούπολη
35	Micro Tec AE	Micro Tec Bilgisayar Bilisim AS	70%	Κωνσταντινούπολη

* Πηγή: Εμπορικό Τμήμα Τουρκικής Πρεσβείας στην Αθήνα. Ο κατάλογος αφορά στην περίοδο έως το έτος 2007.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5

Οι Ελληνικές Επενδύσεις στην Τουρκία*

	Company name	Type of company	Sector	Website
	Finansbank A.Ş. (National Bank of Greece)	Societe Anonyme (SA)	Banking	www.finansbank.com.tr
	Eurobank Tekfen A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Banking	www.eurobanktekfen.com
	Intralot Turkey Entegre Şans Oyunları Sist. Ve Hizm. Ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Recreational, cultural and sporting activities	
	Titan~Adocim	Societe Anonyme (SA)	Cement production, grinding and packaging	www.adocim.com
	Marfin Group~Şafak	Societe Anonyme (SA)	Hospital Services	
1	3S Fuar Modüler Sistemleri Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Furniture	
2	Adams Bakery Gıda ve Dış Ticaret Sanayi Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Wholesale of milled cereals	www.adamsbakery.com.tr
3	Afrodit Gıda Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Manufacture of food products and beverages	www.afroditgıda.com.tr
4	Akabe Sağlık Tesisleri San. Ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Manufacture of medical, precision and optical instruments, watches and clocks	www.avcilarhospital.com
5	Akdeniz Mineral Kaynakları Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Marble & mine producer	
6	Akdeniz Yaş Gıda Konservecilik San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Manufacture of food products and beverages	
7	Aldoy Gıda Paz. San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Manufacture of food products and beverages	www.aldoygida.com.tr

8	Alfa Fidancılık ve Tarım Ürünleri San. Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	-
9	Alfa Wood Orman Ürünleri San. Ve Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Forestry, logging and related service activities	-
10	Alunef S.A. Türkiye İrtibat Bürosu	Branch office	Aluminium	www.alumil.com
11	Anco Maritime Denizcilik Hizmetleri Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Shipping	-
12	Animascope Animasyon Turiam Danışmanlık ve Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Other business activities	www.animascope.com
13	Antipollution International Çevre Koruma Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Engineering and water clearance	www.anti-pollution.eu
14	Aquajet Κωνσταντινούπολη Denizcilik ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Ship construction	www.dovanko.gr www.aquajet.com.tr
15	Asil Çelik Kapı San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Manufacture of basic metals	-
16	Ata Otomotiv Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Sale, maintenance and repair of motor vehicles and motorcycles; retail sale of automotive fuel	-
17	Atay Gemi Acenteliği Turizm Tekstil Ayakkabı İthalat İhracat Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Transportation logistics	-
18	A-Tech Yapı Donanımları İthalat İhracat Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Construction	www.atechtr.com
19	Atlas Medical Services Ltd.	Limited Liability Company	Health and social work	www.atlas-cro.com
20	Aytan Dış Ticaret Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	-
21	Beyaz Köşe Lokantacılık Yemek San. Ve Tic. Ltd. Şti .	Limited Liability Company	Hotels and restaurants	-
22	Bigpet Biolojik Gübre Petrol Enerji Tarım San. Ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Manufacture of chemicals and chemical products	-

23	Bilgin Gıda Makina Elektrik Elektronik İnş. Ve Taah. Paz. San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Manufacture of food products and beverages	www.bilgingida.com.tr
24	Bilyoner İnteraktif Hizmetler Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Computer - software	www.bilyoner.com
25	Bronze İtalyan Banyo Mücevheratı Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Bijouterie - home furniture	www.bronze.com.tr
26	Candle and Candle Shops Mum Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Candles - plastics	www.candleshops.com.tr
27	Chrysma İnşaat Turizm Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Construction - restoration	-
28	CM Tekstil Desen Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Underwear production	-
29	Coffe Club Κωνσταντινούπολη İth. İhr. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	-
30	Conbi Yayıncılık Telekomünikasyon ve Turizm Limited Şirketi	Limited Liability Company	Media	-
31	C-S Güvenlik Sist. Bilg. Ve İnş. San. Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Computer and related activities	www.csguvenlik.com
32	Darneks Tekstil Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Underwear and sportwear	www.gantur.com
33	Dct Trading Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company		www.dcttrading.com.tr
34	Defne Bilgi İşlem Ürünleri San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Computer and related activities	www.defne.com.tr
35	Defne Kağıtçılık ve Tekstil San. Ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)		-
36	Desbil Teknolojik Ürünler Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)		-
37	Digimastering Cd Dvd Kalıp Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	IT	www.digimastering.com
38	Doruk End. Malz. Müh. Taah. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Manufacture of furniture; manufacturing n.e.c.	www.dorukendustri.com

39	DSSA Warranty Danışmanlık Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Planning and organization support for companies	www.dssa.com.tr
40	Düşten İşler Reklamcılık Elektronik Yayın. Ve Turizm Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Other business activities	www.dustenisler.com www.walkingΚωνσταντινούπολη.com
41	E ve E Sağlık Ürünleri Hiz. Makine Medikal San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Health and social work	-
42	E.N.Manos Sigorta Eksperliği Limtied Şirketi	Limited Liability Company	Assurance services	-
43	ECDL Bilişim ve Eğitim Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Computer education	www.ecdl.org.tr
44	Ece Danışmanlık Eğitim Hizmetleri Taşımacılık ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Public administration and defence; compulsory social security	-
45	EFG İstanbul Holding Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Cultural, art and sporting services	www.efgΚωνσταντινούπολησec.com
46	EFG Κωνσταντινούπολη Menkul Değerler Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Banking - finance	www.efgΚωνσταντινούπολησec.com
47	Elvico İç ve Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	-
48	Era Tekstil Ürünleri Ve Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	www.eratextil.com.tr
49	Era Tekstil Ürünleri ve Dış Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Ready wear	www.losan.com
50	Erdem Bilgisayar Yazılım Donanım Danış. Hizm. San. Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Computer and related activities	-
51	Er-pa İth. İhr. Gıda San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	-
52	ETB Home Tekstil Company Limited Şirketi	Limited Liability Company	Home textile	-
53	Eurobank Tekfen A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Banking	www.eurobanktekfen.com

54	Eurocert Kontrol ve Belgelendirme Limited Şirketi	Limited Liability Company	Information and communication services	www.eurocert.gr
55	Eurodrip Damla Sulama Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	0	www.eurodrip.com.tr
56	Europak Medya Paketleme Ticaret Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Computer and related activities	www.europak.com.tr
57	Eurotrans Milletlerarası Denizcilik ve Turizm Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Transportation logistics	www.eurotrans-tr.com
58	Evdemon & Ertem ve Ortakları Denizcilik ve Teknik Müşavirlik A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Shipping	www.evdemon.com.tr
59	Exandas İstanbul Danışmanlık Limited Şirketi	Limited Liability Company	Financial advisor	-
60	EYC Bilişim Danışmanlık Eğitim ve Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Computer - software	-
61	Fancy Gıda İthalat İhracat ve Pazarlama Limited Şirketi	Limited Liability Company	Food wholesale	WWW.fancygida.com
62	Fandu Veteriner Hizmetleri Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Health and social work	www.veterineria.com
63	Favor Kuyumculuk San. Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Manufacture of furniture; manufacturing n.e.c.	-
64	Fereks Makina Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company		www.fereks.com
65	Finans Yatırım Menkul Değerler A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Banking - finance	www.finansyo.com
66	Finansbank A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Banking	www.finansbank.com.tr
67	Fioritex Tekstil Ticaret Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Ready wear	-
68	Fokus Turizm İnşaat ve Danışmanlık Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Construction	-
69	Forbo Adhesives Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Chemicals	www.forbo.com
70	Foreks Bilgi İletişim Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Computer - software	www.foreks.com

71	Fortis İlaç san. Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Manufacture of chemicals and chemical products	www.fortisilac.com.tr
72	Forum Enerji Tasarruf Sistemleri San.ve Tic.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Energy	www.forumenergy.eu
73	Forward Geometrically Trade Lojistik Hizm. Ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Land transport; transport via pipelines	-
74	Fotorama Fotoğrafçılık Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Photographing	-
75	Gemtar Gemi Tamir Hizmetleri Limtied Şirketi	Limited Liability Company	Vessel construction and repair	-
76	Genesis İlaç va Sağlık Ürünleri A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Medical - pharmaceuticals	info@genesis.gen.tr
77	Gerek Dış Ticaret Turizm Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Hotels and restaurants	-
78	Global Tanıtım Halkla İlişkiler Araştırma Özel Eğitim ve Danışmanlık Hizmetleri A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Business support services	info@globaltanitim.com
79	Golden Agent II Tekstil Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Textile - ready wear	info@goldenagent2.com.tr
80	Gpr İletişim Prodüksiyon Turizm ve Organizasyon Hizm . Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Consultancy	www.gpr.com.tr
81	Güçlü Teknolojik File Çözümleri Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Wholesale & foreign trade of agricultural products	-
82	Gümüşoğlu Halıcılık Ticaret ve Sanayi Limited Şirketi	Limited Liability Company	Carpet - rug wholesale	-
83	Gürler Medikal ve Sağlık Ürünleri Paz. San. Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Health and social work	-
84	Halit Otomotiv Turizm İnşaat Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Automotive	-
85	Hocaoğulları Dekoratif Demir Paz. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Retail trade, except of motor vehicles and motorcycles; repair of personal and household goods	www.hocaogullari.com
86	Hymar Mad. İth. İhr. San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Other mining and quarrying	-

87	İmamoğlu Tekstil Konfeksiyon Turizm Taşımacılık İthalat İhracat ve Sanayi Limited Şirketi	Limited Liability Company	Fabric wholesale	-
88	İm-kim İmren Kimya Kozmetik ve Sağlık Hizmetleri Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Chemical products	-
89	İnnova Medikal Makinaları Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Medical equipments	www.innovamedikal.com.tr
90	İntek Isı Makina Elektrik Elektronik Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Machinery automation	-
91	İnteltek İnternet Teknoloji Yatırım ve Danışmanlık Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Computer - software	www.inteltek.com.tr
92	Inter Allia Tekstil Sanayi Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Sport wear	-
93	Intergeo Çevre Teknolojileri Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Engineering services	www.intergeo-water.com
94	InternetQ İletişim Hizmetleri Ticaret Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Information and Communication Services	www.internetq.com
95	Intralot Turkey Entegre Şans Oyunları Sist. Ve Hizm. Ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Recreational, cultural and sporting activities	-
96	İskender Dış Ticaret Turizm Limited Şirketi	Limited Liability Company	Foreign trade	-
97	İsmailbaşa Teks. Nakış San. ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Manufacture of textiles	-
98	Kalimbassieris Maritime Denizcilik Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Water transport	www.kalimbassieris.com
99	Karaca -Misidis İnş. Turizm ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Construction	-
100	Kardalco Kabuklu Kuruyemiş Gıda Dahili ve Harici Pazarlama Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Food	www.kardalco.com
101	Karelia Tütün ve Ticaret A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Manufacture of tobacco products	-
102	Kargo Talk Taşımacılık ve Ticaret Limited Şriketi	Limited Liability Company	Tourism	-
103	Kaynak Isı Sistemleri Sanayi ve Dış Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Installment	-

104	Kekik İthalat İhracat Turizm Danışmanlık ve Dış Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Restaurants	
105	Kleemann Asansör Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Elevators - escalators	www.kleemann.gr
106	Kmar Mermer İnş. San. Ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Other mining and quarrying	www.kmar.com.tr
107	KMBU Elektrik Üretim ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Iron - steel trading	
108	Konpoli Fotografçılık Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Paper and paper products - Photo albums	www.konpoli.eu
109	La Loj. Dan Hizm Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Computer and related activities	www.la.com.tr
110	Lalizas Marina Tur. San. ve Tic. Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Sea equipment selling	www.marinatur.com.tr
111	Lazaris Turistik Servisler Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Accomodation	www.lazaristravel.com
112	Lenik Pazarlama ve Dağıtım Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	www.neowoodturkey.com
113	Leon Engineering San . Tartıları ve Otoms. A.Ş..	Societe Anonyme (SA)	Manufacture of medical, precision and optical instruments, watches and clocks	www.leon-engineering.com
114	Lifestyle Agent Tekstil Dış Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Textile - retail stores	www.bsbfashion.com
115	Line Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	
116	Mardav Yalıtım ve İnşaat Malzemeleri Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Isolation and contruction	www.mardav.com
117	Markum Bil. Tek. Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Computer and related activities	www.markum.net
118	Marmara Denizcilik A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Water transport	

119	Master Maritime Agencies Co Inc.	Societe Anonyme (SA)	Shipping	www.mastership.com
120	Medical Engineering Tıbbi Sist. San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Retail trade, except of motor vehicles and motorcycles; repair of personal and household goods	www.medicalengineering.com.tr
121	Medisana Sağlık Ürünleri Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Pharmaceuticals	www.medisanaturkiye.com.tr
122	Mellon Teknoloji Hizmet ve Çözümleri Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Software	www.mellongroup.com
123	Mer Tütün Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Retail trade, except of motor vehicles and motorcycles; repair of personal and household goods	
124	Merko Gıda Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi - Delta Nomikos S.A.	Societe Anonyme (SA)	Fresh Fruit & vegetables	www.merko.com.tr
125	Metropolitan Gıda Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Food wholesale	www.metropolitancoffee.com
126	Microtec Bilgisayar Bilişim Teknolojileri ve Dış Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Computer - software	www.eizo.com.tr
127	Milan İç VE Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	
128	Milhan Ellas Satıhları Korosyondan Koruma Anonim Şirketi Merkezi Yunanistan Türkiye İstanbul Ofisi	Branch office	Vessel construction and repair	
129	Mina Uluslararası Taşımacılık İnş. Gıd. Teks. Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Land transport; transport via pipelines	
130	Minos Turizm Otelcilik Taşımacılık San. Ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Supporting and auxiliary transport activities; activities of travel agencies	www.minostravel.com
131	Mobivas İletişim Hizmetleri Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Computer and related activities	
132	Moda Bagno İç ve Dış Ticaret İnşaat Turizm ve Sanayi Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Furniture	www.modabagno.gr

133	MSL Ayakkabı San.ve Tic.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Shoes - house slipper production	www.msl.com.tr
134	Naturel Gıda İç ve Dış Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Fresh Fruit & vegetables	-
135	Neameed Tıbbi Mamuller San. Ve Tic Ltd. Şti.	Limited Liability Company		www.neamed.com
136	Nesne Dizayn Pl.Met.Ah.Tan.Teş.Üni.San.VE Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	www.nesnedizayn.com.tr
137	Neukim Kimyevi Mad. San. Ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Manufacture of chemicals and chemical products	-
138	Newyork College Akademik Danışmanlık ve Uluslararası Tic.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Private education	-
139	Nisan Özel Sağ. Hiz.Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Health and social work	-
140	Nora Uluslararası Taş. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Land transport; transport via pipelines	www.norainternational.com.tr
141	Norbi Sağlık Hizm. Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Health and social work	-
142	Nortec Eurasia Elektronik Eğlence San.ve Tic.A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Wholesale of games & toys	www.nintendo.com.tr
143	Oinos Alkollü İçkiler Tic.ve San.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Wholesale of alcoholic beverages	-
144	Olimpion Sağlık Hizmetleri San.ve Tic.A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Health services	-
145	Olympic Airlines S.A. Merkezi Yunanistan Türkiye İstanbul Şubesi	Branch office	Tour Services	www.olympicairlines.com
146	Özel Yasa Sağlık Polikliniği Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Health and social work	www.yasasaglik.com
147	Pabalk Maden Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Marble & mine Producer	-
148	Palladium Tr Strategy Execution Yön. Dan. Hizm. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Other business activities	-
149	Papadopoulos Deri Tekstil Tic.ve San.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Leather & fur	-

150	Parapharm İlaç Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Wholesale & foreign trade	www.parapharm.gr
151	Pi Partners Danışmanlık Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Business support services	www.pipartners.eu
152	Pigasos Sigorta Acentalığı Limited Şirketi	Limited Liability Company	Insurance	www.pigasos.com.tr
153	Piramit Mimarlık Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Other business activities	-
154	Plastab İç ve Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	www.plastab.com
155	Poliplast Plastik Profil ve Kim. Mad. İç ve Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	www.poliplastik.net
156	Positive-S Eğitim Turizm İletişim San.veTic.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Tour Services	-
157	Povver Pnömatik Prosessan ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Manufacture of machinery and equipment n.e.c.	www.powerpnomakik.com
158	Prenet Sağlık Kozmetik Ürünleri İthalat İhracat Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Cosmetics	www.prenet.com.tr
159	Prensip Tekstil Gıda İthalat İhracat Tic.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Transportation logistics	-
160	Prisma International Tekstil Sanay ive Dış Ticaret Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Ready wear	-
161	Profilas Sanayi Mamülleri İthalat ve İhracat Limited Şirketi	Limited Liability Company	Ironmongery	-
162	Proorg Medikal Org. Dan. Sağ. Hizm. San. ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Health and social work	-
163	Püsküllü Hediyelik Eşya Tekstil Turizm Pazarlama Sanayi Ticaret Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Glass & glass products	-
164	Punch Graphix TR Baskı Yayıncılık Sistemleri Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Machinery automation	www.punchgraphix.com

165	Radar Otomativ Sanayi ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Sale, maintenance and repair of motor vehicles and motorcycles; retail sale of automotive fuel	www.radaroto.com
166	Ridenco Tekstil Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Ready wear	www.nautica.com
167	Rodeo Eser Sergileme Sanat Etkinlikleri Müzayede Düzenleme Film Prodüksiyon San.ve Tic.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Information and communication services	www.rodeo-gallery.com
168	Rom Deri Teks. San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	
169	Royal Foods Gıda Maddeleri İthalat İhracat San.ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Food	
170	Şahin Gemi Bakım Onarım San. Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Manufacture of other transport equipment	
171	Sarantis Anadol Kozmetik Ürünleri ve Ev Eşyaları Ticaret Anonim Şirketi	Societe Anonyme (SA)	Cosmetics	www.sarantis.com.tr
172	Şark Dış Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	
173	Save Max Reklam Organizasyon ve Pazarlama Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Information and communication services	
174	Şefbay Gıda VE Makine San. Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Wholesale trade and commission trade, except of motor vehicles and motorcycles	www.sefbay.com.tr
175	Sekiz Adım Eğitim ve Danışmanlık A.Ş.		Other business activities	
176	Semi Mağazacılık ve Pazarlama Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Textile	
177	Senkroma Boyar Madde Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi - Crete Plastics S.A.	Societe Anonyme (SA)	Textile pigments	www.senkroma.com.tr

178	Sentez Deri ve Mam. Aro. Bit. İth. Ve İhr. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Tanning and dressing of leather; manufacture of luggage, handbags, saddlery, harness and footwear	
179	Shark Makina İnş. Tur. Den. Nak. San. VE Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Construction	
180	Sinkron Yönetim Danışmanlığı ve Ticaret Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Business support services	
181	Softel Tuvalet ve Temizlik Kağıdı Pazarlama Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Paper & paper products	
182	Solo Tekstil San. Ve Dış Tic. A. Ş.	Societe Anonyme (SA)	Manufacture of wearing apparel; dressing and dyeing of fur	
183	Stone Group Madencilik San.ve Dış Tic.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Marble & mine	www.stonegroup-tr.com
184	Sur Ecza Deposu San. VE Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Manufacture of chemicals and chemical products	
185	T.G. Tekstil Sanayi ve Dış Tic.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Fabric wholesale	
186	Tarz Tekstil Dış Tic.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Sundries textile leather shoes	www.bsbfashion.com
187	Technotel Elekt. Ürünleri Tic. VE Servis Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Electrical accessories	www.technotel.com.tr
188	Tehni Kapı ve Sineklik Sistemleri Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Plastic & rubber	www.pantlos.gr
189	Teknojen Güç Sistemleri San. VE Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Electricity, gas, steam and hot water supply	
190	Telos İnternasyonel Yayıncılık ve Kültür Sanayi A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Media book publications	www.telosyayincilik.com
191	Teomak İstanbul Gıda İhracat ve İthalat Tic. San. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Manufacture of food products and beverages	
192	Tera Kırtasiye Promosyon Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Paper & paper products	www.tera-market.com

193	Terrasya	Limited Liability Company		-
194	Thrace Teknik Ambalaj San.ve Tic.A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Printing works cardboard boxes	www.thraceteknik.com
195	Toprakçıoğlu Holding A.Ş.	Societe Anonyme (SA)		-
196	UMT Metal Petrol Ürünleri Taşımacılık Gemi Kiralama San.ve Dış Tic.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Tour services	-
197	Uni Denizcilik Nakliye San.ve Tic.Ltd.Şti.	Limited Liability Company	Cultural, art and sporting services	-
198	Unimakers Uluslararası Stratejik Çözüm Hizm.ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)		www.unimakers.com
199	Uzkom Müh. San. Ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company		www.uzkom.com.tr
200	Vatan Imako Yayıncılık A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Printing works - press	www.vdg.com.tr
201	Violar AE Merkezi Yunanistan Tür. İst. Şubesi	Branch office	Agriculture, hunting and related service activities	www.markoubros.com
202	Vioryl Kimyasal ve Tarımsal Sanayi Bilimsel Araştırma A.Ş. Merkezi Yunanistan Türkiye İstanbul Merkez Şube	Branch office	Wholesale & foreign trade of agricultural products	-
203	Voulis-NNG Deterjanları ve Kimya Ürünleri İth.İhr.Tur.ve Seyahat Tic. Limited Şirketi	Limited Liability Company	Chemicals used for car cleaning	www.voulis.com.tr
204	Voya Travel Turizm ve Tic. A.Ş.	Societe Anonyme (SA)	Supporting and auxiliary transport activities; activities of travel agencies	www.voyatravel.gr
205	Wave Impulse Org. Teks.Gıda Turizm İnş. San.ve Tic. Ltd. Şti.	Limited Liability Company	Other service activities	-
206	Yapan Dolgu Malzemeleri Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi	Limited Liability Company	Jewellery	-

* Πηγή: Πρωθυπουργία της Τουρκίας, Γενική Γραμματεία Οικονομικών, ιστοσελίδα: www.hazine.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 18 Ιανουαρίου 2009.

Συνεντεύξεις

Εκρέμ Ντεμιρτάς, Πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου Σμύρνης
8 Μαϊου 2007

1. Πότε και πως ξεκινήσατε τις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα; Πότε και για ποιό λόγο ξεκινήσατε να ασχολείστε θεσμικά;

Όταν εκλέχθηκα για πρώτη φορά Πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου Σμύρνης το 1993, η ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων με την Ελλάδα ήταν μία από τις προτεραιότητές μου και συνεχίζει να παραμένει ως τέτοια.

Το Επιμελητήριό μας δίνει μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας. Ξεκινώντας από τη σκέψη ότι το Αιγαίο δεν είναι ένα πέλαγος που μας χωρίζει, αλλά ένα πέλαγος που μας ενώνει, καταβάλουμε προσπάθειες ώστε να πρωτοστατήσουμε και να υποστηρίξουμε κάθε πρωτοβουλία, πρότζεκτ και διοργάνωση που θα οδηγήσει στην προσέγγιση σε κάθε τομέα των τουρκικών ακτών του Αιγαίου και των ελληνικών νησιών του Αιγαίου.

Αναμφίβολα το σημαντικότερο αποτέλεσμα της στενής συνεργασίας και της δυνατής φιλίας που έχουμε αναπτύξει ως Επιμελητήριο με τα ελληνικά εμπορικά επιμελητήρια, είναι «Οι Οικονομικές Συναντήσεις Τουρκικών Παραλιών Αιγαίου – Ελληνικών Νησιών Αιγαίου». Αυτές οι συναντήσεις ξεκίνησαν για πρώτη φορά το 1998 στη Μυτιλήνη και συνεχίστηκαν στη Σμύρνη, τη Σάμο, το Μποντρούμ, την Κρήτη, την Αθήνα και τέλος σε Μαρμαρίς-Ρόδο.

Στη Σάμο το 2001 συναντήθηκαν ο πρώην ΥπΕξ της Ελλάδας κύριος Γιώργος Παπανδρέου και ο πρώην ΥπΕξ της Τουρκίας Ισμαήλ Τζεμ και αυτή η οικονομική συνάντηση αποτέλεσε ένα σημείο καμπής στις σχέσεις των δύο χωρών. Στην εν λόγω συνάντηση λήφθηκε απόφαση εισόδου στην Ελλάδα με βίζα Σένγκεν, ενώ μέχρι τότε η είσοδος μπορούσε να γίνεται μόνο με άδεια θεώρησης από την Ελλάδα.

Στη συνάντηση που έγινε στην Κρήτη το 2003 έγιναν επαφές μεταξύ του Υπουργού Βιομηχανίας και Εμπορίου της Τουρκίας κ. Αλί Τζοσκούν και του πρώην Υπουργού Ανάπτυξης της Ελλάδας κ. Άκη Τσοχατζόπουλου. Ως αποτέλεσμα αυτών των επαφών υπεγράφη η «Συμφωνία Αποφυγής Διπλής Φορολόγησης» μεταξύ των δύο χωρών. Χάρη σε αυτή τη συμφωνία, έχει σημειωθεί αύξηση ενός δις. Δολλαρίων στον όγκο εμπορικών συναλλαγών Τουρκίας-Ελλάδας.

Η 8η συνάντηση θα πραγματοποιηθεί φέτος στις 20-22 Ιουνίου στο Ηράκλειο της Κρήτης. Στοχεύουμε στη συμμετοχή τουλάχιστον δέκα υπουργών από τις δύο χώρες στη φετινή συνάντηση.

Πέρα από αυτές τις συναντήσεις, σχεδόν κάθε εβδομάδα επισκέπτονται το Επιμελητήριο και την πόλη μας αποστολές και επίσημοι φορείς, ιδιαίτερα από τα ελληνικά νησιά του Αιγαίου.

2. Η μεγάλη αύξηση στις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις των δύο χωρών, πιστεύετε ότι συνεισφέρει στην επίλυση των διμερών προβλημάτων;

Το διμερές εμπόριο έχει τουλάχιστον δεκαπλασιαστεί τα τελευταία δέκα χρόνια και έχει αυξηθεί από τα 200 εκατ. στα 2 δις 600 εκατ. δολλάρια. Αυτή είναι μια πολύ σημαντική αύξηση.

Η αύξηση των εμπορικών σχέσεων ανάμεσα στους επιχειρηματίες, επηρεάζει θετικά το κλίμα εμπιστοσύνης ανάμεσα στους δύο λαούς. Καθώς αυξάνεται η εμπιστοσύνη, βελτιώνονται οι κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις και προσεγγίζει ακόμη περισσότερο ο ένας λαός τον άλλο, που ούτως ή άλλως έχει πολλά κοινά σημεία, όπως η κουζίνα και η μουσική. Στην ουσία, θα ήταν ορθότερο εάν λέγαμε πως κλείνει η απόσταση που δημιουργήθηκε στο πέρασμα του χρόνου ανάμεσα στις δύο χώρες, οι οποίες έζησαν μαζί για πολλά χρόνια.

Αυτή η κατάσταση οπωσδήποτε βοηθάει στη βελτίωση των πολιτικών σχέσεων και την επίλυση των προβλημάτων. Πιστεύω ότι η ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων θα φέρει ακόμη πιο κοντά τις δύο χώρες από κάθε άποψη.

3. Τι έχει αλλάξει από τότε που ξεκινήσατε τις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα έως σήμερα;

Το 1992 όταν εξελέθηκα πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου ο όγκος των εμπορικών συναλλαγών ήταν 200 εκατ. δολλάρια, ενώ φέτος έχει ανέλθει στα 2 δις 600 εκατ. δολλάρια. Όπως προανέφερα αυτή η αύξηση πραγματοποιήθηκε σε διάστημα μόλις δέκα ετών. Επιπλέον, η αύξηση αυτή των εμπορικών συναλλαγών δεν σημειώνεται μόνο υπέρ της Τουρκίας, αλλά και της Ελλάδας.

Θα ήθελα να εφιστήσω την προσοχή σας στα ποσοστά αύξησης του διμερούς εμπορίου. Το εμπόριο μας αυξάνεται 30 με 40 τις εκατό ετησίως. Ο μακροπρόθεσμος στόχος μας είναι να φτάσουμε στα 5 δις δολλάρια και θεωρώ ότι θα πιάσουμε αυτόν τον στόχο πολύ πιο γρήγορα απ'ότι περιμένουμε.

Το εμπόριό μας έχει μπει στην επιθυμητή πορεία. Τώρα ήρθε η σειρά των επενδύσεων και των συνεργασιών. Πρέπει στο εξής να κάνουμε κοινές επιχειρήσεις και επενδύσεις που θα ωφελήσουν τις χώρες μας.

4. Ποιά είναι κατά τη γνώμη σας τα μεγαλύτερα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι διμερείς εμπορικές σχέσεις; Υπάρχουν ζητήματα που περιμένουν λύσεις και εάν ναι, ποιά είναι αυτά;

Οπωσδήποτε υπάρχουν κάποια προβλήματα που εμποδίζουν τις εμπορικές σχέσεις των δύο χωρών και αυτά πρέπει να αρθούν ώστε να συνεχιστεί η ανάπτυξη των σχέσεων.

Ένα μεγάλο πρόβλημα είναι το ότι δεν υπάρχει ένα χημείο στα ελληνικά νησιά του Αιγαίου. Υπάρχει ένα χημείο στη Ρόδο, το οποίο όμως δεν λειτουργεί λόγω έλλειψης τεχνικού προσωπικού. Γι'αυτό το λόγο τα προϊόντα προς εξαγωγή αναγκάζονται να πάνε πρώτα στην ηπειρωτική χώρα της Ελλάδας και μετά να μεταφερθούν στα νησιά. Αυτή η πρακτική δυσκολεύει αφ'ενός τις τουρκικές εξαγωγές και αφ'ετέρου ανεβάζει τα κόστη, κάτι που είναι εις βάρος των Ελλήνων κατοίκων των νησιών.

Θέσαμε το συγκεκριμένο ζήτημα κατά την πρώτη συνάντηση της Επιτροπής Εργασιών της Οικονομικής Συνάντησης Τουρκικών Παραλιών και Ελληνικών Νησιών Αιγαίου που

πραγματοποιήθηκε στη Ρόδο στις 24 Φεβρουαρίου 2007. Ο Πρόεδρος του Επιμελητηρίου Δωδεκανήσου και προσωπικός μου φίλος Γεώργιος Χατζημάρκος μου είπε ότι ασχολείται πολλά χρόνια τώρα με το θέμα του χημείου, και βάσει των εμπειριών του έχει καταλήξει στο συμπέρασμα πως το πρόβλημα δεν είναι τεχνικής αλλά πολιτικής φύσεως.

Επισήμανε πως η ελληνική κυβέρνηση δεν βλέπει θετικά τη λειτουργία ενός χημείου τροφίμων ειδικά στη Ρόδο. Αυτό το εμπόδιο κλείνει το δρόμο του εμπορίου φρούτων και λαχανικών μεταξύ των τουρκικών παραλιών και των ελληνικών νησιών του Αιγαίου. Πρέπει να αρθεί το συντομότερο δυνατόν. Διότι η λειτουργία αυτού του χημείου είναι προς όφελος και των δύο χωρών. Αφ'ενός η Τουρκία θα αυξήσει τις εξαγωγές της και αφ'ετέρου οι κάτοικοι των ελληνικών νησιών θα έχουν τη δυνατότητα να προμηθεύονται προϊόντα σε συντομότερο χρονικό διάστημα και σε πολύ οικονομικότερες τιμές.

Ένα δεύτερο εμπόδιο είναι βεβαίως το θέμα της θεώρησης εισόδου. Είναι ένα θέμα στο οποίο επιμένουμε για πολλά χρόνια τώρα και το οποίο φέρνουμε προς συζήτηση σε κάθε πλατφόρμα.

Ο Έλληνας πρόξενος κύριος Γεώργιος Καταπόδης, ο οποίος ανέλαβε καθήκοντα στη Σμύρνη τον Οκτώβριο του 2005 έκανε πολύ σημαντικές βελτιώσεις στο θέμα της θεώρησης εισόδου. Εξασφάλισε μεγάλες διευκολύνσεις στους επιχειρηματίες που επιθυμούν να έχουν συναλλαγές με την Ελλάδα.

Όμως το δικό μας αίτημα είναι να μην εφαρμόζεται η άδεια θεώρησης εισόδου στις αυθημερόν επισκέψεις. Κατ'αυτόν τον τρόπο θα αρθεί ένα μεγάλο εμπόδιο για τους επιχειρηματίες και θα αυξηθούν οι εμπορικές σχέσεις.

Επιπλέον, πολλοί Έλληνες πολίτες από τη Μυτιλήνη, τη Χίο, τη Ρόδο και τα άλλα νησιά έχουν τη δυνατότητα να επισκέπτονται αυθημερόν τα τουρκικά παράλια. Μια αντίστοιχη δυνατότητα των Τούρκων πολιτών να επισκέπτονται αυθημερόν τα ελληνικά νησιά θα αυξήσει τις επαφές μεταξύ των δύο λαών και θα εξισορροπήσει το εμπόριο.

Ο Νομάρχης Χίου Πολύδωρος Λαμπρινούδης, κατά την επίσκεψή του στο Επιμελητήριό μας στις 30 Μαρτίου 2007, μας ενημέρωσε πως θα έχει μια συνάντηση με το Υπουργείο Εξωτερικών στις 20 Απριλίου. Επισήμανε πως στοχεύουν στο να επισκέπτονται περισσότεροι

Τούρκοι τη Χίο και πως θα κάνει ότι είναι δυνατόν προς το σκοπό αυτό. Είπε πως επισκέπτοναι πολλοί Χιώτες τη Σμύρνη και πως επιθυμεί να γίνεται το αντίστοιχο και από τους Τούρκους.

Πιστεύουμε πως αυτές μας οι προσπάθειες θα έχουν θετικά αποτελέσματα.

5. Οι αυξανόμενες οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα τι είδους αποτελέσματα θεωρείται πως θα επιφέρουν στην τουρκική οικονομία;

Εγώ πάντα πίστευα πως το καλύτερο εμπόριο είναι αυτό που γίνεται με τον πλησιέστερο γείτονα. Αυτό ισχύει τόσο για τις εταιρείες, όσο και για τις ίδιες τις χώρες. Ο πλησιέστερος γείτονάς μας είναι η Ελλάδα, επομένως πρέπει να κάνουμε καλό εμπόριο με αυτή τη χώρα. Ήδη μοιραζόμαστε την ίδια γεωγραφία, παράγουμε και καταναλώνουμε τα ίδια προϊόντα. Γι'αυτό το λόγο, το ορθότερο θα ήταν να συνεργαζόμαστε. Οι αναπτυσσόμενες εμπορικές σχέσεις είναι φυσικά υπέρ της οικονομίας της χώρας. Το ενδιαφέρον που έχει επιδείξει το τελευταίο διάστημα η Ελλάδα, ιδιαίτερα στον τραπεζικό τομέα της Τουρκίας και οι επενδύσεις που έχει κάνει στη χώρα μας είναι προς όφελος και των δύο χωρών.

6. Πως θα εξελιχθούν μελλοντικά οι διμερείς οικονομικές – εμπορικές σχέσεις, κατά τη γνώμη σας; Αν πάρουμε το χειρότερο σενάριο, για παράδειγμα μια ενδεχόμενη πολιτική κρίση που θα μπορούσε να προκύψει στις διμερείς σχέσεις, θα επηρέαζε τις οικονομικές σχέσεις και εάν ναι, σε ποιό βαθμό;

Θεωρώ πως η κυριολεκτική εκτίναξη των εμπορικών σχέσεων την τελευταία περίοδο έχει εξαλείψει τα αρνητικά σενάρια. Η προσφορά βοήθειας εκατέρωθεν μετά τους σεισμούς που έγιναν και στις δύο χώρς το 1999, καθώς και η προσέγγιση του πρώην ΥπΕξ μακαρίτη Ισμαήλ Τζεμ και του πρώην ΥπΕξ Γιώργου Παπανδρέου, δημιούργησαν ένα θετικό περιβάλλον. Έκτοτε οι σχέσεις άρχισαν να βελτιώνονται σε κάθε τομέα και τα καταστροφικά σενάρια άρχισαν να εξαλείφονται.

Πιστεύω πως στην επόμενη περίοδο και ιδιαίτερα με την ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ, οι σχέσεις θα εξελιχθούν ακόμη περισσότερο σε κάθε τομέα. Τα καταστροφικά σενάρια δεν έχουν πλέον θέση στην ημερησία διάταξη καμίας εκ των δύο χωρών.

Αντιπρόεδρος του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου Τεβφίκ Μπιλγκέν
28 Ιουνίου 2007

1. Πότε και πως ξεκινήσατε τις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα; Πότε και για ποιό λόγο ξεκινήσατε να ασχολείστε θεσμικά;

Ξεκίνησα το 1986 – χωρίς να έχω προηγούμενες γνωριμίες και επαφές – με πωλήσεις πολλών διαφορετικών προϊόντων σε διάφορες εμπορικές και βιομηχανικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Εκείνη την εποχή μόνο η εταιρεία Şişecam και ένας πολύ μικρός ακόμη αριθμός εταιρειών ασχολούνταν με την ελληνική αγορά.

2. Η μεγάλη αύξηση στις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις των δύο χωρών, πιστεύετε ότι συνεισφέρει στην επίλυση των διμερών προβλημάτων;

Φυσικά ναι.

3. Τι έχει αλλάξει από τότε που ξεκινήσατε τις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα έως σήμερα;

Πολλά έχουν αλλάξει. Κατ'αρχήν οικοδομήθηκε η εμπιστοσύνη της μίας χώρας στα προϊόντα της άλλης. Γνώρισε η μία τη βιομηχανία και τον επιχειρηματικό κόσμο της άλλης. Ενώ παλαιότερα σκέφτονταν μόνο βραχυπρόθεσμες συνεργασίες, τώρα έχουν δημιουργηθεί οι βάσεις για σοβαρές μελλοντικές συνεργασίες.

4. Ποιά είναι κατά τη γνώμη σας τα μεγαλύτερα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι διμερείς εμπορικές σχέσεις; Υπάρχουν ζητήματα που περιμένουν λύσεις και εάν ναι, ποιά είναι αυτά;

Το μόνο πρόβλημα είναι το ότι δεν γνωρίζει αρκετά ο ένας τον άλλον. Υπάρχει ακόμη απόσταση που πρέπει να διανύσουμε. Αυτή είναι μια έλλειψη που γνωρίζουν όλοι οι τομείς

και καταβάλλουν προσπάθειες για να την υπερβούν. Η γνωριμία του άλλου με το πέρασμα του χρόνου δεν θα περιοριστεί μόνο στους πρωτοπόρους επιχειρηματίες, αλλά θα διαχυθεί και στη κοινωνία.

5. Οι αυξανόμενες οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα τι είδους αποτελέσματα θεωρείται πως θα επιφέρουν στην τουρκική οικονομία;

Το βασικότερο αποτέλεσμα είναι ότι αυτές οι σχέσεις θα είναι μόνιμες. Ούτε η Ελλάδα, ούτε η Τουρκία είναι οι μοναδικές παραγωγοί των προϊόντων που πωλούν στην άλλη. Αντιθέτως, αναρρίθμητες εναλλακτικές λύσεις έχουν δοκιμαστεί για πολλά χρόνια και στις δύο χώρες. Ο όγκος των εμπορικών συναλλαγών που υπάρχει σήμερα δεν πρόκειται να αλλάξει βραχυπρόθεσμα. Το ίδιο θα ισχύει και σε όσα ακόμη προϊόντα προστεθούν στο μέλλον.

6. Πως θα εξελιχθούν μελλοντικά οι διμερείς οικονομικές – εμπορικές σχέσεις, κατά τη γνώμη σας; Αν πάρουμε το χειρότερο σενάριο, για παράδειγμα μια ενδεχόμενη πολιτική κρίση που θα μπορούσε να προκύψει στις διμερείς σχέσεις, θα επηρέαζε τις οικονομικές σχέσεις και εάν ναι, σε ποιό βαθμό;

Θα είναι καλύτερες απ'ότι σήμερα. Βεβαίως, μια πολιτική κρίση θα έχει αρνητική επίδραση, όμως οι σχέσεις δεν πρόκειται να φτάσουν πλέον σε σημείο πλήρους διακοπής όπως γινόταν πρίν είκοσι χρόνια. Θα πρέπει να βλέπουμε τις σχέσεις ως μονόδρομο προς την βελτίωση.

Πρόεδρος του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου Σελίμ Εγκελί
28 Ιουνίου 2007

1. Πότε και πως ξεκινήσατε τις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα; Πότε και για ποιό λόγο ξεκινήσατε να ασχολείστε θεσμικά;

Δεν είχα ποτέ άμεσες εμπορικές ή οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα. Η βάση των σχέσεων μου αποτελείται από το Τουρκο-Ελληνικό Επιχειρηματικό Συμβούλιο που έχει συσταθεί υπό την αιγίδα του DEIK (Συμβούλιο Εξωτερικών Οικονομικών Σχέσεων). Από τη

σύσταση του εν λόγω συμβουλίου και μέχρι σήμερα έχω διατελέσει καθήκοντα αντιπροέδρου και προέδρου.

2. Η μεγάλη αύξηση στις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις των δύο χωρών, πιστεύετε ότι συνεισφέρει στην επίλυση των διμερών προβλημάτων;

Αναμφίβολα ναι. Εάν δεν υπήρχαν τα δύο συμβούλια κατά την προηγούμενη περίοδο, οι ηγέτες των δύο χωρών δεν θα είχαν καταφέρει να φτάσουν στο επίπεδο φιλίας που έχουν εξασφαλίσει σήμερα. Το κλίμα που δημιουργήθηκε ως συνέπεια των προσπαθειών των επιχειρηματιών, αποτέλεσε έναν σημαντικό παράγοντα ώστε οι πολιτικές αρχές να συναντηθούν και να λάβουν αποφάσεις μέσω διαλόγου για να βρούν λύσεις στα προβλήματα.

3. Τι έχει αλλάξει από τότε που ξεκινήσατε τις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα έως σήμερα;

1. Οι διμερείς εμπορικές και οικονομικές σχέσεις έχουν αρχίσει να εγκρίνονται και να υποστηρίζονται επισήμως από την ελληνική κυβέρνηση.
2. Ο φόβος και η διστακτικότητα του Έλληνα επιχειρηματία απέναντι στη δική του κυβέρνηση έχει απαλειφθεί και έτσι οι Έλληνες συνάδελφοί μας έχουν αρχίσει πλέον να κάνουν δουλειές και επενδύσεις στην Τουρκία δίχως να φοβούνται.
3. Το ελληνικό κεφάλαιο έχει πραγματοποιήσει σημαντικές επενδύσεις στην Τουρκία.
4. Το διμερές εμπόριο έχει αυξηθεί σε σημαντικό βαθμό.
5. Στα πολιτικά ζητήματα, η Ελλάδα έχει αλλάξει σε σημαντικό βαθμό την πολιτική της απέναντι στην Τουρκία και έχει γίνει στενή φίλη και υποστηρικτής της Τουρκίας.
6. Έχει στενές επαγές με την τουρκική γραφειοκρατία σε πολλά θέματα στο πλαίσιο της νομοθεσίας της ΕΕ και συνεισφέρει σημαντικά στη χώρα μας όσον αφορά στην εναρμόνιση με την ΕΕ, βάσει των εμπειριών της.
7. Οι παλιές διαφωνίες και κατηγορίες που υπήρχαν σε διεθνές επίπεδο έχουν μειωθεί στο ελάχιστο επίπεδο.
8. Η κινητικότητα και συνεργασία μεταξύ μας στον τομέα του τουρισμού έχει αυξηθεί σε σημαντικό βαθμό.

9. Πέραν του ιδιωτικού τομέα, έχουν ξεκινήσει οι κοινές διακρατικές επενδύσεις, όπως στον τομέα του φυσικού αερίου και του ηλεκτρισμού.

10. Αν και σε περιορισμένο βαθμό, οι Τούρκοι επενδυτές έχουν αρχίσει να δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα.

11. Το κλίμα εμπιστοσύνης που άρχισε να εδραιώνεται μεταξύ των δύο χωρών αρχικά σε επίπεδο επιχειρηματιών, έχει πλέον να περιλαμβάνει και ευρείες ομάδες των δύο κοινωνιών.

4. Ποιά είναι κατά τη γνώμη σας τα μεγαλύτερα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι διμερείς εμπορικές σχέσεις; Υπάρχουν ζητήματα που περιμένουν λύσεις και εάν ναι, ποιά είναι αυτά;

1. Το Κυπριακό ζήτημα,
2. Ο χειρισμός των ζητημάτων από τους πολιτικούς ιθύνοντες σε προσωπική βάση και η δυσκολία τους να λαμβάνουν αποφάσεις με διευρυμένο όραμα,
3. Η έλλειψη αμοιβαίας γνωριμίας,
4. Οι δυσκολίες που προκύπτουν στην κάλυψη των αιτημάτων των Τούρκων επενδυτών από την ελληνική γραφειοκρατία,
5. Τα σφάλματα περιεχομένου που δεν έχουν καταφέρει να διορθωθούν ακόμη στα εκπαιδευτικά συστήματα των δύο χωρών.

5. Οι αυξανόμενες οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα τι είδους αποτελέσματα θεωρείται πως θα επιφέρουν στην τουρκική οικονομία;

1. Η Τουρκία μπορεί να αυξήσει τις εξαγωγές της προς την Ελλάδα στο επίπεδο των 5 δις δολλαρίων ετησίως,
2. Οι ελληνικές επενδύσεις στην Τουρκία μπορούν να πενταπλασιαστούν σε σχέση με τα σημερινά τους επίπεδα,
3. Οι Τούρκοι επενδυτές μπορούν να αποκτήσουν σοβαρούς κύκλους εργασίας στον τομέα υπηρεσιών στην Ελλάδα,
4. Ο τουρκικός τουρισμός μπορεί να πενταπλασιάσει το μερίδιο που λαμβάνει από την Ελλάδα,
5. Η διμερής συνεργασία στον τομέα του τουρισμού μπορεί να τριπλασιάσει τον αριθμό επισκεπτών που έρχονται από την Άπω Ανατολή και τις υπεράκτιες χώρες.

6. Πως θα εξελιχθούν μελλοντικά οι διμερείς οικονομικές – εμπορικές σχέσεις, κατά τη γνώμη σας; Αν πάρουμε το χειρότερο σενάριο, για παράδειγμα μια ενδεχόμενη πολιτική κρίση που θα μπορούσε να προκύψει στις διμερείς σχέσεις, θα επηρέαζε τις οικονομικές σχέσεις και εάν ναι, σε ποιό βαθμό;

Θα είναι θετικές. Δεν πιστεύω ότι οι πολιτικές κρίσεις μπορούν πλέον να επηρρεάσουν αρνητικά τις μεταξύ μας οικονομικές σχέσεις. Οι αριθμοί που έχουν επιτευχθεί, η ευημερία που έχουν αρχίσει να απολαμβάνουν οι δύο κοινωνίες και το κλίμα ειρήνης στο οποίο έχουν αρχίσει να ζουν δεν θα επιτρέψει την πρόκληση μεγάλων κρίσεων.

Πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου του Μαρμαρίς Μουσταφά Καρατζάν
18 Ιουνίου 2007

1. Πότε και πως ξεκινήσατε τις σχέσεις με την Ελλάδα; Πότε και για ποιό λόγο ξεκινήσατε να ασχολείστε θεσμικά;

Το Εμπορικό Επιμελητήριο του Μαρμαρίς (ΜΤΟ) άρχισε να αποκτά σχέσεις με την Ελλάδα για πρώτη φορά το 2005, έτος που ανέλαβα προσωπικά τη διοίκηση. Ήταν πολύ σημαντικό για εμάς να προσπαθήσουμε να προάγουμε τις υφιστάμενες σχέσεις διότι πιστεύαμε πως μόνο με αυτό τον τρόπο θα μπορούσαμε να αυξήσουμε τον όγκο των εμπορικών συναλλαγών και να αναπτύξουμε τις διμερείς κοινωνικές και εμπορικές σχέσεις. Σε επίσημο επίπεδο, οι σχέσεις του επιμελητηρίου μας με την Ελλάδα ξεκίνησαν το 2005 κατά την επίσκεψή που πραγματοποιήσαμε στη Ρόδο μαζί με τους εκπροσώπους του Επιμελητηρίου της Μούγλα. Αυτή η επίσκεψη έγινε αφορμή για να εμπεδωθεί τόσο το διμερές εμπόριο, όσο και η μεταξύ μας φιλία.

2. Η μεγάλη αύξηση στις εμπορικές, οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις των δύο χωρών, πιστεύετε ότι συνεισφέρει στην επίλυση των διμερών προβλημάτων;

Οπωσδήποτε ναι. Η αύξηση της διάδρασης τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, σημαίνει πρόοδο και ανάπτυξη των σχέσεων και στους δύο τομείς και βλέπουμε την εφαρμογή αυτής της σκέψης στην καθημερινότητά μας. Τόσο η 7^{η} Οικονομκή Συνάντηση

Τουρκικών Παραλιών και Ελληνικών Νησιών του Αιγαίου που πραγματοποιήθηκε στο Μαρμαρίς και τη Ρόδο, όσο και η Έκθεση Τουρκικών Προϊόντων στη Ρόδο τον Νοέμβριο του 2006, καθώς και το φεστιβάλ φιλίας που έλαβε χώρα στη Ρόδο πριν από λίγο διάστημα, έχουν συνεισφέρει τόσο στην ανθρώπινη προσέγγιση, όσο και στην αύξηση των εμπορικών σχέσεων.

3. Τι έχει αλλάξει από τότε που ξεκινήσατε τις επαφές με την Ελλάδα έως σήμερα;

Είναι βέβαιο ότι υπάρχει μία προσέγιση ορατή στις αμοιβαίες επαφές και αισθητή εκ καρδίας διότι υπάρχει πλέον μεγαλύτερο διμερές εμπόριο μεταξύ του Μαρμαρίς και της Ρόδου. Πέραν τούτου, άρχισαν να λειτουργούν πολύ πιο αποτελεσματικά οι αμοιβαίες γέφυρες επικοινωνίας, ενώ όπως γνωρίζουμε παλαιότερα ο διάλογος ήταν δύσκολος και συνήθως ήταν ατελέσφορος. Στο σημείο που φτάσαμε σήμερα, δεν υπάρχει μόνο αύξηση στο εμπόριο, αλλά προσεγγίσεις και σε κοινωνικό επίπεδο. Βεβαίως, απομένουν ακόμη πολλά να γίνουν όμως η κατάσταση σήμερα είναι αναμφίβολα θετικότερη σε σύγκριση με το παρελθόν και είμαι σίγουρος πως εάν εμείς συνεχίσουμε τις προσπάθειές μας θα σημειωθεί περαιτέρω εξέλιξη.

4. Ποιά είναι κατά τη γνώμη σας τα μεγαλύτερα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι διμερείς εμπορικές, οικονομικές και πολιτιστικές σχέσεις; Υπάρχουν ζητήματα που περιμένουν λύσεις και εάν ναι, ποιά είναι αυτά;

Για να είμαι ειλικρινής, πιστεύω πως το σημαντικότερο πρόβλημα σε κάθε είδους σχέση μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας πηγάζει από την κοινή μας ιστορία. Από τη διαφωνία του ντονέρ/γύρου μέχρι και τις 400 στρώσεις της φουστανέλλας, κατά τη γνώμη μου, το πρόβλημα υπάρχει τόσο μεταξύ των πολιτικών όσο και μεταξύ των λαών και δυστυχώς ενισχύεται από τις αμοιβαίες επίσημες ιδεολογίες, δηλαδή το κράτος. Βεβαίως, υπάρχουν ακόμη ζητήματα που πρέπει να επιλυθούν όμως αυτό είναι πολύ φυσιολογικό, διότι σε κάθε είδους σχέσεις ανά τον κόσμο πάντα θα προκύπτουν προβλήματα. Σημασία έχει να έχουμε εποικοδομητική προσέγγιση στα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε και να το κάνουμε με πραγματική ειλικρίνεια και όχι με μια προσποιητή θετικίστικη στάση. Τη στιγμή που αυτή η ειλικρινής προσέγγιση υιοθετηθεί από όλους, τότε θα μπορέσουμε να δημιουργήσουμε ένα γερό ελληνοτουρκικό οικοδόμημα φιλίας επάνω σε γερές βάσεις. Αυτό θα επιτευχθεί μόνο με την αμοιβαία επικοιδομητική διάδραση μέσω μιας έντιμης στάσης, όπως ήδη προανέφερα.

5. Οι αυξανόμενες οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα τι είδους αποτελέσματα θεωρείται πως θα επιφέρουν στην τουρκική οικονομία;

Αν το δούμε σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, οι αυξανόμενες διμερείς εμπορικές δραστηριότητες οπωσδήποτε θα οδηγήσουν σε κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση. Αυτή η κατάσταση μοιάζει με τη φιλοσοφία της Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα που υπήρξε η βάση της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όσο αυξάνεται η εμπορική προσέγγιση, τόσο ανεβαίνουν τα περιθώρια κέρδους, αυξάνεται η καθαρή αξία και ξεκινούν οι προσεγγίσεις σε επίπεδο κοινωνιών. Ένα παράδειγμα είναι οι εξαγωγές αγροτικών προϊόντων που γίνονται από την περιοχή της Μούγλας στα Δωδεκάνησα. Κατ'αυτόν τον τρόπο, ανεβαίνει η αξία του τουρκικού γεωργικού τομέα και από την άλλη, οι έμποροι που προσφέρουν αυτά τα προϊόντα στους πελάτες τους προσφέρουν καλύτερες υπηρεσίες και ανεβάζουν τη δική τους προστιθέμενη αξία. Επιπλέον, οι εξαγωγές και άλλων προϊόντων από το Μαρμαρίς στα Δωδεκάνησα θα δημιουργήσει αυτομάτως μια κατάσταση win-win ως προς τη ποιότητα και τα περιθώρια κέρδους. Αυτή είναι μία από τις συνέπειες της αυξανόμενης επικοινωνίας που προανέφερα και ήδη έχει εξασφαλίσει την αύξηση του διαλόγου και του εμπορίου σε σχέση με το παρελθόν.

6. Πως θα εξελιχθούν μελλοντικά οι διμερείς σχέσεις, κατά τη γνώμη σας; Αν πάρουμε το χειρότερο σενάριο, για παράδειγμα μια ενδεχόμενη πολιτική κρίση που θα μπορούσε να προκύψει στις διμερείς σχέσεις, θα επηρέαζε τις αναπτυσσόμενες σχέσεις και εάν ναι, σε ποιό βαθμό;

Δεν πιστεύω ότι μια ενδεχόμενη κρίση θα αποτελούσε ένα μεγάλο χτύπημα για τις σημερινές θετικές σχέσεις, διότι και οι δύο πλευρές έχουν συνηθίσει σε τέτοιου είδους πολιτικές κρίσεις. Οπωσδήποτε θα έχει αρνητικές επιπτώσεις, όμως η ένταση της κρίσης θα έχει σχέση αποκλειστικά με τον χαρακτήρα, δηλαδή το περιεχόμενο της κρίσης. Δεν πρέπει να ξεχνούμε πως η κρίση των Ιμίων/Καρντάκ που ζήσαμε το 1996 ήταν μια πολιτική κρίση και έφερε τις δύο χώρες στα πρόθυρα του πολέμου. Αλλά έκτοτε οι κοινωνικές και εμπορικές σχέσεις ενισχύθηκαν και αυξήθηκαν σημαντικά. Ποιός μπορεί να ξεχάσει το συρτάκι του κ. Γιώργου Παπανδρέου με τον μακαρίτη Ισμαήλ Τζεμ το 2001; Από εμπορική άποψη, κατά την περίοδο 1990-2005 οι διμερείς συναλλαγές αυξήθηκαν από τα 240 εκατ. δολλάρια στα 2.124 εκατ. δολλάρια. Σε τελική ανάλυση, μπορώ να πω το εξής: εφόσον είμαστε ειλικρινείς και

έντιμοι, δεν υπάρχει ζήτημα που να μην μπορούμε να διευθετήσουμε και κρίση που να μην μπορούμε να υπερβούμε. Η ιστορία το επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο.

Ερωτήσεις που υποβλήθηκαν στους Έλληνες επιχειρηματίες

1. Πότε και πως ξεκινήσατε να ασχολείστε με τις ελληνοτουρκικές εμπορικές σχέσεις; Πως προέκυψε η συνεργασία σας με το Ελληνοτουρκικό Εμπορικό Επιμελητήριο;

2. Πιστεύετε ότι η αύξηση των εμπορικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών θα οδηγήσει σε περαιτέρω πολιτική προσέγγιση ή ακόμη και σε επίλυση των διαφορών μεταξύ των δύο χωρών;

3. Κατά πόσο έχουν αλλάξει τα πράγματα από τότε που πρωτοξεκινήσατε να δραστηριοποιήστε επιχειρηματικά στη Τουρκία εώς και σήμερα;

4. Σε ποιους τομείς θεωρείτε ότι υστερούν οι διμερείς εμπορικές σχέσεις; Ποιες κινήσεις θεωρείτε καταλυτικές στην επίλυση αυτών;

5. Ποιες συνέπειες προβλέπετε να επιφέρει στην Ελληνική Οικονομία η διαρκώς αναπτυσσόμενη επιχειρηματική δραστηριότητα στην Αγορά της Τουρκίας;

6. Πως πιστεύεται ότι θα εξελιχθούν στο μέλλον οι οικονομικές-εμπορικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών; Μια ενδεχόμενη "κρίση" στις πολιτικές σχέσεις - δεδομένου ότι θα υπάρξουν εκλογές και στις δύο χώρες και επομένως κάποιες αναταράξεις και αλλαγές πολιτικής - θα επηρέαζε τις οικονομικές σχέσεις, κατά τη γνώμη σας;

Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ελληνοτουρκικού Επιμελητηρίου Μίλτος Ζαχαριάδης
20.03.2007

Προσωπικά ξεκίνησα το 1999. Έγινε η πρώτη σύσκεψη του Ελληνοτουρκικού Συμβουλίου, όπου πρόεδρος ήταν τότε ο Σαρίκ Ταρά. Τον Φεβρουάριο του 2000 υπεγράφησαν 12 ελληνοτουρκικές συμφωνίες στην Κωνσταντινούπολη. Ο κύριος κλάδος ενδιαφέροντος ήταν ο κατασκευαστικός.

Ναι, πιστεύω ότι η αύξηση των εμπορικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών θα οδηγήσει σε περαιτέρω πολιτική προσέγγιση ή ακόμη και σε επίλυση των διαφορών μεταξύ των δύο χωρών. Αφ'ενός υπάρχουν οικονομικά συμφέροντα και αφ'ετέρου γνωρίζουμε πλέον ο ένας τον άλλον. Όταν πρωτοξεκινήσαμε καταλάβαμε ότι δεν ξέρουμε τίποτα για τον άλλον. Μέσω των εμπορικών σχέσεων αρχίσαμε να γνωριζόμαστε. Οι ανθρώπινες σχέσεις είναι πολύ σημαντικές, εάν θέλουμε να συνεργαστούμε. Ο διάλογος είναι πολύ σημαντικός.

Έχουν αλλάξει πολύ τα πράγματα από τότε που ξεκινήσαμε την προσπάθεια προσέγγισης. Ο όγκος των εμπορικών συναλλαγών το 1999 ήταν 190 εκατομμύρια, ενώ το 2006 ανήλθε στα 2,6 δις. Έχει δεκαπλασιαστεί. Όταν πρωτοξεκινήσαμε ούτε που θα μπορούσαμε να το φανταστούμε. Υπάρχει τέτοια δίψα για συναλλαγές και επενδύσεις που δεν μπορούσε κανείς να φανταστεί. Το επιμελητήριο το χρειάζονται λιγότερο τώρα, διότι απλούστατα έχουν πλέον μάθει τον τρόπο να συνεργάζονται. Ο Σαρίκ Ταρά και ο Ραχμί Κοτς μετέπειτα έκαναν πολύ καλή δουλειά.

Η οικονομία διαμορφώνει την πολιτική παγκοσμίως. Αν υπάρχουν χρήματα, θα υπάρξουν λύσεις. Οποιοσδήποτε πολιτικός χρησιμοποιεί την κρίση, πρέπει να δει και το οικονομικό κομμάτι. Αν υπάρχουν πολιτικές απομόνωσης, θα είναι αρνητικό για το μέλλον. Οι σοβαροί άνθρωποι το λαμβάνουν υπόψη, ενώ οι ευκαιριακοί κάνουν κινήσεις εντυπωσιασμού. Ακόμη και αν πάρουμε το χειρότερο σενάριο, τώρα πια οι άνθρωποι έχουν γνωρίσει ο ένας τον άλλον, έχουν μεσολαβήσει 8-9 χρόνια από την πρώτη προσέγγιση. Πρέπει να αφήσουμε πίσω μας τις οποιεσδήποτε πληγές. Πρέπει να κοιτάμε γενικά το συμφέρον. Αν βοηθάμε τους άλλους, κερδίζουμε κι εμείς.

Πριν το 1999 δεν υπήρχε καμία ανάγκη να πλησιάσουμε τον άλλον. Φυλάγαμε τα ρούχα μας. Αυτή η κατάσταση αντικατόπτριζε και τη στάση της χώρας. Οι σεισμοί έφεραν αισθήματα αλληλεγγύησης. Έδωσε έρεισμα στις εργασίες του ελληνοτουρκικού συμβουλίου. Υπήρξε ανάπτυξη των σχέσεων στο ανθρώπινο και στο οικονομικό επίπεδο. «Όπου περνάει στρατιώτης, δεν περνάει έμπορος, παρά μόνο έμπορος πολέμου».

Κύριος Θεόδωρος Παπαλεξόπουλος, πρώην Πρόεδρος του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου
02.04.2007

Είμαστε γείτονες, αλοίμονο εάν δεν μπορούμε να συνεργαζόμαστε. Πρώτα ο Θεός, μετά ο γείτονας. Ξεκίνησα να ασχολούμε με τις ελληνοτουρκικές εμπορικές σχέσεις την περίοδο που ήμουν πρόεδρος του ΣΕΒ, επί ΠαΣοΚ. Αυτή τη στιγμή είμαι απογοητευμένος, διότι έχουν χάσει τη δυναμική τους οι σχέσεις. Για να ξεκινήσει μια νέα φάση χρειάζονται ισχυροί ηγέτες με θέληση και στις δύο χώρες ταυτόχρονα.

Η πρώτη οικονομική συνεργασία άρχισε μετά το Νταβός. Εκεί συναντηθήκαμε με μια μεγάλη επιχειρηματική ομάδα από το TÜSİAD και δώσαμε τα χέρια. Συμφωνήσαμε να δημιουργήσουμε δύο εμπορικά επιμελητήρια ταυτόχρονα σε Αθήνα και Κωνσταντινούπολη. Ο πρώτος πρόεδρος στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο Σαρίκ Ταρά, ενώ στην Αθήνα ήμουν εγώ. Αργότερα ο Ταρά αντικαταστάθηκε από τον Ραχμί Κοτς, όμως ήταν μεγάλο λάθος αυτή η κίνηση, διότι ο Κοτς δεν ενδιαφερόταν τόσο πολύ για την ανάπτυξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Ευτυχώς, πολύ σύντομα εξελέγη και πάλι ο Ταρά στην προεδρία.

Από τα σύνορα που δεν περνούν εμπορεύματα, περνούν στρατοί. Υπάρχει τεράστια συναλλαγή προϊόντων και υπηρεσιών. Πολλαπλασιάστηκαν οι επισκέψεις εκατέρωθεν.

Είμαι ευγνώμων στον Γ. Παπανδρέου που μέσα στο πρώτο 24ωρο των σεισμών έστειλε βοήθεια. Ήταν η απαρχή της προσέγγισης. Ωραίο άνοιγμα πόρτας που δεν επωφεληθήκαμε. Δεν έχει σημασία ποιός φταίει περισσότερο. Ο Βίσμαρκ είχε πει πως δεν υπάρχει κατάσταση που να μην λύνεται με λίγα λόγια. Είναι φυσικό να συνεννοηθούμε, οι ηγέτες μας είναι που απέτυχαν.

Οι πολιτικές δυνάμεις τόσα μπορούν, τόσα κάνουν. Οι ακαδημαϊκοί είναι ανεπαρκείς. Άρα μένει η κοινωνία των πολιτών. Όμως και αυτή είναι αδρανής εδώ στην Ελλάδα, ενώ στην Τουρκία είναι ακόμη υπό ανάπτυξη.

Στην προσέγγιση Τουρκίας – ΕΕ η χώρα που έχει να επωφεληθεί τα μέγιστα είναι η Ελλάδα. Ενώ σε περίπτωση που δεν πετύχει αυτή η στρατηγική, αυτή που θα υποστεί τα

αποτελέσματα είναι και πάλι η Ελλάδα. Πρέπει να κάνουμε μια λίστα με τα υπέρ και τα κατά της προσέγγισης.

Κύριος Πρόδρομος Κιορούκογλου, μέλος του Δ.Σ. του Ελληνοτουρκικού Επιμελητηρίου 23.03.2007

Κατάγομαι από την Κωνσταντινούπολη. Ήρθα στην Αθήνα το 1964, όταν ήμουν 13 χρόνων. Άρχισα να κάνω εμπόριο με την Τουρκία το 1977. Ήμουν μαζί με την αποστολή που πήγε στη Σμύρνη το 1988. Αποτελείτο από 18-20 επιχειρηματίες, μεταξύ των οποίων ήταν ο Παπαλεξόπουλος, ο Φωκάς, ο Αβραμίδης, ο Κωνσταντινίδης κ.α. Εγώ συμμετείχα περισσότερο επειδή γνώριζα τη γλώσσα και τη νοοτροπία, ήμουν ο συνδετικός κρίκος σ'αυτή την πρώτη επαφή με τους Τούρκους επιχειρηματίες. Συζητήθηκαν συνεργασίες στους τομείς του εμπορίου, της βιομηχανίας, των μεταφορών και του τουρισμού. Για πρώτη φορά υπήρχαν δύο αποστολές που συνομιλούσαν και καταλάβαιναν ότι επρόκειτο για το κοινό τους συμφέρον.

Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο χώρες ξεκίνησαν από το 1954 και μετά και οι σχέσεις επιδεινώθηκαν το 1974. Υπήρξε μεγάλη προπαγάνδα. Δύο γενιές ολόκληρες μεγάλωσαν με προκαταλήψεις και φανατισμό. Πρέπει να κάνουμε κινήσεις που άπτονται κοινού ενδιαφέροντος. Να δημιουργήσουμε κοινές ρίζες πολιτισμού, όπως στη μουσική, στον κινηματογράφο, π.χ. μεικτές ομάδες ποδοσφαίρου. Δεν έχει πάψει η καχυποψία στους επιχειρηματίες.

Το κοινό συμφέρον αποτελεί μια γερή ασπίδα εναντίον των ανοησιών. Ο φανατισμός ευδοκιμεί στους αμόρφωτους και πεινασμένους. Η Ελλάδα δεν έχει βιομηχανία, από την πίτα των 2 δις € του όγκου των διμερών εμπορικών συναλλαγών, τα 2/3 ανήκουν στην Τουρκία. Η προσέγγιση ωφέλησε περισσότερο την Τουρκία και έτσι δεν έκανε πίσω στις διεκδικήσεις της. Στην Ελλάδα έχει αλλάξει η νοοτροπία. Υπάρχει πολύς κόσμος πλέον που ταξιδεύει στην Τουρκία, βλέπει ότι έχει συμφέρον να το κάνει.

Η καλύτερη λύση για την καχυποψία που υπάρχει ακόμη, είναι ο χρόνος. Χρειάζεται χρόνος για να λυθούν τα προβλήματα. Σίγουρα θα υπάρξουν εντάσεις, αλλά θα είναι παροδικές. Εκτός αν αλλάξουν οι πολιτικές των δύο χωρών.

Σε τοπικό επίπεδο, το Εμπορικό Επιμελητήριο της Σμύρνης και ο Πρόεδρος του Επιμελητηρίου Εκρέμ Ντεμίρτας έχουν ξεκινήσει αξιόλογες δραστηριότητες στον τομέα των διμερών εμπορικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Το Επιμελητήριο διοργανώνει από το 1998 έως και σήμερα τις Οικονομικές Συναντήσεις Τουρκικών Παραλιών Αιγαίου και Ελληνικών Νησιών του Αιγαίου, οι οποίες διεξάγονται ετησίως διαδοχικά σε πόλεις των τουρκικών παράλιων και σε ελληνικά νησιά. Σε αυτές τις συναντήσεις λαμβάνουν μέρος πολλοί εκπρόσωποι επιμελητηρίων και επιχειρηματίες και από τις δύο πλευρές, καθώς και τοπικοί παράγοντες και υπουργοί[616].

[616] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. http://grtrnews.com/gr/publish/article_754.shtml και www.aegeanportal.org.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 7

Turkish – Greek Forum[617]

Οι Δέκα Προτάσεις της Ομάδας CBM (Μέτρα Οικοδόμησης Εμπιστοσύνης)

Διατήρηση της ειρήνης

- Διευθέτηση συνδέσμου και συνεργασίας μεταξύ της ελληνικής και της τουρκικής αντιπροσωπείας στη KFOR [United Nations Kosovo Force].
- Διοργάνωση συνεδρίου για τους Έλληνες και Τούρκους αξιωματικούς για τα μαθήματα που ελήφθησαν από την εμπειρία της Επιχείρησης Alba.

Επίσημη συμπεριφορά και επικοινωνία

- Έναρξη απευθείας επαφών και επικοινωνίας μεταξύ των υπουργών των δύο κυβερνήσεων που χειρίζονται τα θέματα που υπογραμμίστηκαν στη συνάντηση της 30ης Ιουλίου και ειδικότερα, τα θέματα πολιτισμού, τουρισμού, εμπορίου, δημόσιας τάξης/εσωτερικών, και περιβάλλοντος.
- Διεξαγωγή τακτικών συναντήσεων των Γενικών Γραμματέων των δύο Υπουργείων Εξωτερικών.

Επιχειρηματική συνεργασία

- Επιλογή και εφαρμογή ενός εκ των υφιστάμενων προτάσεων για την αποφυγή της διπλής φορολόγησης με σκοπό την ενίσχυση των προοπτικών για επιχειρηματικές σχέσεις και επενδύσεις ανάμεσα στις δύο χώρες.
- Συναντήσεις των επιχειρηματιών από την Ελλάδα και την Τουρκία με σκοπό την υλοποίηση του έργου της αμοιβαίας αποκατάστασης των μνημείων.

Ανταλλαγές και επαφές

- Ενθάρρυνση των ανταλλαγών μαθημάτων σε φοιτητές από τους κυβερνητικούς υπουργούς.

[617] Soli Özel, "Rapprochement on Non-Governmental Level: The Story of the Turkish-Greek Forum", in *Turkish-Greek Relations. The Security Dilemma in the Aegean* (ed. Mustafa Aydın, Kostas Ifantis), Routledge Taylor & Francis Group, London and New York 2004, pp 279-280.

- Διευκόλυνση ειδικών αδειών θεώρησης εισόδου για τους δημοσιογράφους και τους επιχειρηματίες.
- Ενθάρρυνση των τοπικών αρχών των δύο χωρών για συνεργασία στον τομέα του τουρισμού.
- Εξασφάλιση άμεσης πρακτικής βοήθειας από τις δύο χώρες για τις επαφές μεταξύ μη κυβερνητικών οργανώσεων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 8

Εκπομπή του Χρήστου Φραγκονικολόπουλου στην ΕΤ3

Το πρώτο ερώτημα που κλήθηκαν να απαντήσουν οι πρωτοστάτες ήταν ο χρονικός προσδιορισμός αυτής της προσέγγισης.

Σύμφωνα με τον Νίκο Μεγγρέλη, Γενικό Γραμματέα του ΕΣΗΕΑ κατά την περίοδο της συνέντευξης, «το κομβικό σημείο και για τους πολιτικούς αλλά και για τη κοινωνία ήταν η κρίση στα Ίμια. Τότε οι δύο χώρες στην κυριολεξία έφτασαν ένα βήμα πριν από τον πόλεμο. Νομίζω ότι αυτό συνειδητοποίηθηκε και από τους πολιτικούς και από την κοινωνία και γι'αυτό δρομολογήθηκαν κινήσεις και από τις δύο πλευρές έτσι ώστε να μη φτάσουμε ξανά σε ένα τέτοιο σημείο όπως τον Ιανουάριο του 1996».

Ο Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Αλέξης Ηρακλείδης συμφωνεί σ'αυτό. «Η κυρίαρχη άποψη στην Ελλάδα και αλλού είναι ότι η κοινωνία πολιτών ξεκινάει σε ότι αφορά τα ελληνοτουρκικά και την προσέγγιση την εποχή των σεισμών, σαν αυθόρμητη εκδήλωση αν θέλετε μετά τους σεισμούς πρώτα στην Τουρκία και μετά στην Ελλάδα. Αυτό δεν συμβαίνει, αυτό είναι ένα πολύ μικρό κομμάτι της πραγματικότητας. Στην ουσία η κοινωνία πολιτών ξεκινάει μετά τα Ίμια. Με τους σεισμούς αποκτά έναν ευρύτερο χαρακτήρα και καλύπτει ένα πολύ μεγάλο κομμάτι της κοινής γνώμης, ενώ πριν από την περίοδο του 1996 που λέω μέχρι το 1999 ήταν κυρίως θέμα, πάλι κοινωνίας πολιτών, που αφορούσε διανοούμενους, δημοσιογράφους και παλιούς διπλωμάτες που ήταν πλέον στη σύνταξη και προσφέρανε».

Σύμφωνα με τη Πωλίνα Λάμψα, Πολιτικό Επιστήμονα, «έναυσμα ήταν οπωσδήποτε τα γεγονότα των Ιμίων. Όταν έγινε η κρίση των Ιμίων, συνειδητοποίησαν και στις δύο χώρες κάποιοι πολίτες αλλά νομίζω και κάποιοι πολιτικοί ότι αυτό που έγινε ήταν πολύ επικίνδυνο και υπήρχε ο φόβος οι δύο χώρες να καταλήξουν σε έναν πόλεμο. Εκείνη την εποχή, πολύ λίγο μετά τα Ίμια, μια ομάδα πολιτών από την Ελλάδα και την Τουρκία, ήμουν κι εγώ μέσα σ'αυτούς, μέσα στην οργανωτική επιτροπή, αποφασίσαμε να κάνουμε μια πρώτη συνάντηση εκπροσώπων μη κυβερνητικών οργανώσεων, δημοσιογράφων και πολιτικών από την Ελλάδα

και την Τουρκία, στο Ναύπλιο, για να συζητήσουμε ακριβώς τι συνέβη, ποιές ήταν οι αιτίες, τι μας οδήγησε σ'αυτό το επεισόδιο και τι μπορούσαμε να κάνουμε.

Σ'αυτή τη συνάντηση αποφασίσαμε ότι αυτό που έπρεπε να κάνουμε ήταν να κοιτάξουμε να υπάρξουν δίκτυα πολιτών θεματικά που να έχουν μια τακτική επαφή, ώστε να υπάρχει μια καλύτερη επικοινωνία μεταξύ των δύο κοινωνιών, μια καλύτερη ενημέρωση για το τι γίνεται πραγματικά στις δύο χώρες και έτσι να προλάβουμε την πιθανότητα να υπάρξουν άλλα νέα τέτοια επεισόδια».

Ένας άλλος από τους πρωτοστάτες της προσέγγισης, ο δημοσιογράφος Στρατής Μπαλάσκας θεωρεί ότι «οι προσπάθειες για την ελληνοτουρκική προσέγγιση δεν ξεκίνησαν κάποια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Προσπάθειες προσέγγισης υπήρχαν σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του 20^{ου} αιώνα ή τουλάχιστον αυτής που ακολούθησε τη μεγάλη καταστροφή του 1922. Μία μελέτη εκείνης της εποχής, των δύσκολων κατά τα άλλα δεκαετιών του 1950 και '60 δείχνει ότι τουλάχιστον πενήντα καΐκια έφευγαν κάθε μέρα από το λιμάνι της Μυτιλήνης με κατεύθυνση το λιμάνι του Δικελί ή το λιμάνι του Αϊβαλί, μεταφέροντας πρώτες ύλες που παράγονταν στη Λέσβο και φέρνοντας στη συνέχεια πρώτες ύλες στη Λέσβο που παράγονταν στα μικρασιατικά παράλια».

Ο Θάνος Ντόκος, Διευθυντής Ερευνών στο ΕΛΙΑΜΕΠ προσθέτει «Μεμονωμένες προσπάθειες άρχισαν να γίνονται στο παρελθόν είτε σε επίπεδο επιχειρηματιών, είτε σε επίπεδο πανεπιστημιακών, αλλά ήταν προσπάθειες που δεν κατέληξαν σε θεαματικά αποτελέσματα. Και μάλιστα ανατρέπονταν και άλλαζε ριζικά το κλίμα μετά από κάθε κρίση. Ακόμη και κάποιες δηλώσεις αρνητικές από τη μία ή την άλλη πλευρά έφταναν για να ανατρέψουν όποια πρόοδο είχε γίνει μέχρι εκείνη τη στιγμή σε επίπεδο μη κυβερνητικών επαφών».

Ο δημοσιογράφος και μέλος της Κίνησης Δημοσιογράφων για την Ειρήνη σε Αιγαίο και Θράκη Γιάννης Τζανετάκος δηλώνει πως «ο σεισμός και οι εκδηλώσεις φιλίας απενοχοποίησαν, να πούμε έτσι, οποιαδήποτε μη κρατική πρωτοβουλία και από τις δύο πλευρές. Έως τότε και από τις δύο πλευρές, όσοι έλεγαν και κανέναν λόγο υπέρ της ελληνοτουρκικής φιλίας εθεωρούντο εθνικώς ύποπτα άτομα, ότι ήταν ριψάσπιδες, ότι έθεταν υπό αμφισβήτηση τα ελληνικά δίκαια. Μετά τους σεισμούς ήταν τέτοιο το κλίμα ώστε αυτές οι καταδιωκτικές ή οι διωκτικές αντιλήψεις υποχώρησαν κατά κράτος».

Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Τσίκα, Πολιτικό Επιστήμονα-Διεθνολόγο, «έσπασαν κάπως την εχθρότητα, έσπασαν τα στερεότυπα που υπήρχαν. Έδειξαν ότι ήταν δυνατό να μπορούν να υπάρξουν επαφές ανάμεσα στους δύο λαούς χωρίς βεβαίως ο καθένας να αρνείται τις απόψεις τους για το ένα ή το άλλο θέμα και κυρίως έδειξαν ότι μπορούν οι πολίτες της μίας χώρας να συνδιαλέγονται με τους πολίτες της άλλης, χωρίς να είναι οπωσδήποτε όργανο του υπουργείου εξωτερικών. Οι πολίτες δεν είναι υποχρεωμένοι να μεταφέρουν πάντα την επίσημη κυβερνητική γραμμή. Έχουν δικές τους απόψεις, δικές τους αντιλήψεις και μπορούν να τις λένε και να δρουν με βάση αυτές τις αντιλήψεις».

Η ελληνοτουρκική προσέγγιση σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών εντοπίζεται λοιπόν στα τέλη του 20ου αιώνα. Ομάδες διανοούμενων, δημοσιογράφων, επιχειρηματιών και συνταξιούχων διπλωματών είχαν διερευνήσει τις πιθανότητες προσέγγισης. Ήταν όμως στις παραμεθόριες περιοχές της Ελλάδας, όπου ομάδες πολιτών πρωταγωνίστησαν στην επαφή και στην επικοινωνία. Διότι εκεί, εκ των πραγμάτων, Τούρκοι και Έλληνες ζουν ο ένας κοντά στον άλλο. Σήμερα υπάρχει η Κίνηση Δημοσιογράφων για την Ειρήνη στο Αιγαίο και στη Θράκη. Στη Μυτιλήνη λειτουργεί επίσης η Κίνηση για τη Συνύπαρξη και την Επικοινωνία στο Αιγαίο. Γιατί όμως η προσπάθεια προσέγγισης σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών ξεκίνησε από τις παραμεθόριες περιοχές; Πόσο μπορεί να διευκολύνει, να βοηθήσει η προοπτική της ελληνοτουρκικής φιλίας η συμμετοχή της Τουρκίας στην Ευρώπη;

Η απάντηση που δίνει ο Γιάννης Λασκαράκης, Μέλος της Κίνησης Δημοσιογράφων για την Ειρήνη σε Αιγαίο και Θράκη είναι η εξής: «Έλεγαν μέχρι τώρα ότι εμείς φυλάμε τις Θερμοπύλες. Καλές είναι οι Θερμοπύλες, αλλά καλύτερο είναι μια ανάπτυξη που να στηρίζεται στα πλεονεκτήματα μιας περιοχής και ιδιαίτερα μιας περιοχής που από παραμεθόρια που ήταν μέχρι τώρα, τελικά γίνεται κέντρο σ'έναν ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, με Βουλγαρία και Ρουμανία να είναι έτοιμες να μπουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση, και με την Τουρκία βέβαια μελλοντικά να είναι και αυτή στις πύλες της Ένωσης. Όλα αυτά για την περιοχή μας είναι πραγματικά θείο δώρο και μόνο αν τα αξιοποιήσουμε μπορούμε να δούμε μια ανάπτυξη. Το όραμα είναι ένα, πιστεύω, και μοναδικό. Είναι ακόμη το γνωστό στερεότυπο που λένε μερικοί, που έχουν ακόμη τη μεγάλη ιδέα στο μυαλό τους, που λένε ότι κάποια στιγμή θα είναι πάλι δικά μας τα μέρη αυτά. Μέσα από την Ευρωπαϊκή Ένωση, ακόμη κι αυτό, μπορεί να γίνει πράξη. Μέσα από τη κοινή πατρίδα μας, την Ευρωπαϊκή Ένωση, θα ξαναγυρίσουμε και στην Ίμβρο, και στη Τένεδο, και στην Κωνσταντινούπολη, και θα μπορέσουμε κι εμείς οι Θρακιώτες να πάμε πίσω στα χωριά μας, να δούμε το πατρικό μας

σπίτι, να το αγοράσουμε αν θέλετε, και να κάνουμε εκεί μια βάση, μια στέγη. Όλα αυτά θα γίνουν νόμιμα, μέσα από τους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Να λοιπόν η επιστροφή στις χαμένες πατρίδες που λέγαμε παλιά. Τώρα θα γίνει πράξη μέσα από την προοπτική αυτή της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

Η προσέγγιση των δύο λαών ωστόσο δεν ήταν εύκολη. Έπρεπε να σπάσουν προκαταλήψεις και στερεότυπα αιώνων και οι πολιτικοί σταδιακά συνειδητοποίησαν ότι δεν μπορούσαν να προχωρήσουν από μόνοι τους. Χρειάζονταν να υπάρχει και το κατάλληλο έδαφος στις δύο κοινωνίες. Έπρεπε δηλαδή να επαναπροσδιορίσουν την εξωτερική τους πολιτική και να αφουγκραστούν τα θέλω των δύο λαών. Ήταν ώστοσο η προσέγγιση αυτή μονόδρομος; Επρόκειτο για ειλημμένες αποφάσεις στο πλαίσιο συγκεκριμένων στρατηγικών; Ήταν τελικά οι πολιτικοί που καθοδήγησαν τη κοινωνία ή η κοινωνία τους πολιτικούς;

Ο Νίκος Μεγγρέλης δεν πιστεύει ότι κάποιος καθοδηγούσε κάποιον. Θεωρεί ότι υπήρξε μια ίδια κατεύθυνση και στα δύο επίπεδα. Και στο επίπεδο της κοινωνίας και στο επίπεδο της πολιτικής. Γιατί και στην Τουρκία έχουν συνειδητοποιήσει ότι ο προσανατολισμός τους είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, και στην Ελλάδα είχαμε συνειδητοποιήσει ότι πρέπει να φτιάξουμε καλές σχέσεις με την Τουρκία. Από τη στιγμή που είναι γείτονάς μας, είμαστε καταδικασμένοι να το κάνουμε αυτό.

Σύμφωνα με τον Κώστα Υφαντή, Αναπληρωτή Καθηγητή Διεθνών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αυτό έρχεται σε μια πολύ καλή συγκυρία. Έρχεται σε μια συγκυρία κατά την οποία η ελληνική κυβέρνηση έχει σχεδιάσει μια πολύ συγκεκριμένη στρατηγική ή εν πάση περιπτώσει βρίσκεται στην αρχή της υλοποίησης μιας τέτοιας στρατηγικής που έχει να κάνει με την ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση, και άρα για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο θα πρέπει να υπάρχει ένα καλό κλίμα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, να μην υπάρχει ένταση, έτσι ώστε να διευκολυνθεί η προσέγγιση Κύπρου – Ευρωπαϊκής Ένωσης κατ'αρχήν. Από την τουρκική πλευρά, το 1999, στα τέλη της δεκαετίας του 1990, βρίσκεται σε ένα αδιέξοδο, και εσωτερικά υπάρχει ένα πολιτικό αδιέξοδο το οποίο σιγά σιγά εκδηλώνεται και οδηγεί σε ανατροπές στο εσωτερικό πολιτικό σκηνικό, το οποίο βιώσαμε στα πρώτα χρόνια αυτής της δεκαετίας. Και από την άλλη πλευρά, υπάρχει και στην Τουρκία μια συνειδητοποίηση μετά τις κρίσεις στα Βαλκάνια, ότι μια διαρκής αντιπαράθεση με την Ελλάδα δεν οδηγεί τελικά πουθενά. Υπάρχει η αυξανόμενη αγωνία των Τούρκων για προσέγγιση με την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία δεν είναι επιτυχημένη μέχρι εκείνη τη στιγμή.

Η Πωλίνα Λάμψα προσθέτει ότι και στο παρελθόν είχαν γίνει προσπάθειες για μια ελληνοτουρκική προσέγγιση, οι οποίες όμως για διάφορους λόγους δεν πέτυχαν. Αν πάρουμε, ας πούμε, το παράδειγμα την προσπάθεια που είχε γίνει επί Ανδρέα Παπανδρέου με τον Οζάλ τότε, ήταν μια προσπάθεια που είχε γίνει σε επίπεδο κορυφής χωρίς όμως την εμπλοκή της κοινωνίας, της κοινωνίας πολιτών. Νομίζω ότι αυτό ήταν και ένα δίδαγμα ότι αν δεν συμμετέχει η κοινωνία, είναι πολύ δύσκολο η όποια προσπάθεια γίνεται από τους πολιτικούς να είναι μακροχρόνια και να έχει βάθος.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Αλέξη Ηρακλείδη, στο ελληνικό υπουργείο εξωτερικών άρχισαν να δημιουργούνται ομάδες εργασίας για το πως θα αλλάξουμε την πολιτική μας γιατί δεν οδηγεί πουθενά. Και άρχισαν να εμφανίζονται προσπάθειες για να δουν εάν υπάρχει ευήκοον ους από την άλλη πλευρά. Και όντως υπήρχε. Και όχι μόνο αυτό αλλά οι Τούρκοι καθ'όλη τη διάρκεια της περιόδου από το 1996-1999, πριν από την κρίση Οτζαλάν, είχαν κατ'επανάληψη κάνει προτάσεις στην ελληνική κυβέρνηση, και συγκεκριμένα στον κύριο Πάγκαλο, τις οποίες έβαλαν όμως οι Έλληνες στο συρτάρι και δεν ασχολήθηκαν. Προσπάθειες για συμφωνία μη επίθεσης, φιλικές σχέσεις, λύση των διαφορών κλπ. Αυτό το πράγμα λοιπόν τώρα εμφανίζεται σε πολιτικό επίπεδο και γι'αυτό το λόγο, αυτό που έγινε με τους σεισμούς ήταν αυθόρμητο, αλλά δεν ήταν και τόσο αυθόρμητο. Υπήρχε το νεύμα, το πράσινο φως από την πολιτική ηγεσία.

Ο Μπαλάσκας θεωρεί ότι από τη διπλωματία των λαών που προηγήθηκε των σεισμών περάσαμε στη διπλωματία των σεισμών. Δυστυχώς, η περίοδος που ακολούθησε το 1999 δεν ήταν η περίοδος, ή τουλάχιστον αυτή που είδαμε στις τηλεοράσεις, στα ραδιόφωνα, διαβάσαμε στις εφημερίδες, δεν ήταν η περίοδος της προσπάθειας για προσέγγιση. Ήταν η περίοδος της προσπάθειας να γίνουμε φίλοι ντε και καλά.

Σύμφωνα με τον Κώστα Υφαντή, η προσέγγιση σε επίπεδο κοινής γνώμης, σε επίπεδο των λαών ή μερίδας των λαών, για να είμαστε πιο ακριβείς, αποτελεί γόνιμο έδαφος για στρατηγικές οι οποίες ερχόντουσαν, ήταν σχεδόν αναπόφευκτες και στις δύο πλευρές του Αιγαίου. Δηλαδή οι στρατηγικές επιλογές που είχε και η Αθήνα αλλά και η Άγκυρα στο πλαίσιο της ελληνοτουρκικής αντιπαράθεσης το 1999, έχω την εντύπωση ότι ήταν αρκετά περιορισμένες. Δηλαδή η προσέγγιση σε κείνη τη φάση, αξιολογούμενη εκ των υστέρων, ήταν σχεδόν ένας μονόδρομος. Το κλίμα το καλό στις δύο πλευρές σε επίπεδο πάλι κοινής

γνώμης νομίζω ήταν αποφασιστικής σημασίας έτσι ώστε να προωθηθούν κάποιες από αυτές τις στρατηγικές επιλογές με μικρότερο πολιτικό κόστος και για τις δύο κυβερνήσεις.

Η ελληνοτουρκική φιλία συμπληρώνει την πρώτη της δεκαετία. Δέκα χρόνια στα οποία εντοπίστηκαν αρκετές δυσκολίες που προφανώς ξεπεράστηκαν με αρκετή επιτυχία. Ειδικοί ωστόσο επισημαίνουν ότι δεν πρέπει κανείς να επαναπαύεται. Ότι τα προβλήματα στις σχέσεις των δύο χωρών δεν έπαψαν ως δια μαγείας να υπάρχουν. Τι χρειάζεται λοιπόν να γίνει από δω και στο εξής;

Ο Θάνος Ντόκος θεωρεί ότι θα ήταν παράλογο να περιμένουμε ότι στερεότυπα που δημιουργήθηκαν σε βάθος πραγματικά αιώνων, ή αν θέλετε, τουλάχιστον τα τελευταία 30-40 χρόνια υπάρχει αυτή η αντιπαράθεση Ελλάδας – Τουρκίας σχετικά με το Αιγαίο και τη Κύπρο, ότι θα τα αλλάξουμε με προσπάθειες, με επαφές, καλοπροαίρετες επαφές σε διάστημα ενός – δύο ή πέντε ετών. Βήματα έχουν γίνει αρκετά αλλά νομίζω ότι χρειάζεται να γίνουν πολύ περισσότερα και πραγματικά αυτό που χρειάζεται να γίνει είναι να αυξηθούν οι γνώσεις της μιας πλευράς για την άλλη. Αυτό που διαπιστώνει κανείς είναι ένα έλλειμμα γνώσεων για το τι συμβαίνει στην άλλη πλευρά του Αιγαίου. Το βλέπει κανείς στην Ελλάδα, το συναντά κανείς και στην Τουρκία, μιλώντας με ανθρώπους υψηλού μορφωτικού επιπέδου, οι οποίοι όμως πραγματικά κατακλυζόμενοι επί σειρά ετών από την επίσημη προπαγάνδα, έχουν τελείως διαστρεβλωμένες απόψεις για το τι θέλει η Ελλάδα, ποιά είναι η σημερινή Ελλάδα, πως βλέπει την Τουρκία. Το ίδιο θα διαπίστωνε κανείς και στην περίπτωση της Ελλάδας.

Ο Γιάννης Τζανετάκος δηλώνει: «Εγώ διαγιγνώσκω υστέρηση των λαϊκών μαζών στην αντίληψη ότι μπορεί να υπάρξει απόλυτη ελληνοτουρκική φιλία και ειρήνη ανάμεσα. Υπάρχουν ακόμα επιφυλάξεις. Ακριβώς λόγω της παιδείας μας, εξαιτίας του κακού ρόλου που διαδραμάτησαν στο παρελθόν ορισμένα μέσα ενημέρωσης, εξαιτίας κάποιων λαϊκιστικών – εθνικιστικών αντιλήψεων, οι οποίες διακινούνται από ορισμένα πολιτικά μορφώματα, από ορισμένες τάσεις μέσα στα υπαρκτά κόμματα, δηλαδή εννοώ κόμματα τα οποία ψηφίζονται από τον ελληνικό λαό. Δηλαδή έχουμε ακόμα να διανύσουμε αρκετή απόσταση».

Σύμφωνα με τον καθηγητή Ηρακλείδη υπήρχε μία δυναμική που έχει εξασθενίσει δυστυχώς. Και τα πράγματα είναι και πάλι αν όχι επικίνδυνα, να το πω με έναν πιο

διπλωματικό τρόπο, είναι νέες ευκαιρίες για περισσότερη δραστηριοποίηση εκ μέρους της κοινωνίας πολιτών σε σχέση με την προσέγγιση. Όπως έχουν τώρα τα πράγματα, σχεδόν βρισκόμαστε σε τεντωμένο σχοινί. Και η Τουρκία είναι αρκετά δυσαρεστημένη με την Ελλάδα, ειδικά για το Κυπριακό όπως ξεκίνησε. Είναι δυσαρεστημένη με τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης, την οποία βλέπει να μην συνεχίζει τη δυναμική που είχε παρουσιαστεί τότε, να μην θέλει να προχωρήσει το διάλογο στο Αιγαίο και να έχει δυσκολίες, στο Κυπριακό να αφήνει τον κύριο Τάσο Παπαδόπουλο να κάνει ό,τι θέλει. Είναι πολύ δυσαρεστημένη, πολύ απογοητευμένη μαζί μας.

Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζουν οι απόψεις του Συντονιστή του Ελληνοτουρκικού Φόρουμ, του Κώστα Καρρά. «Η Τουρκία, η Άγκυρα, μιλώ τώρα για το κράτος, ιδανικά θα ήθελε να μπει στην Ευρωπαϊκή Ένωση χωρίς να λυθούν τα προβλήματα με τρόπο που οι Έλληνες στη συντριπτική τους πλειοψηφία και οι Ελληνοκύπριοι ακόμη περισσότερο, θα θεωρούσαν δίκαιο. Δεν τους ενδιαφέρει παρά τεχνικά, διότι για να μπούνε στην Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να αλλάξουν κάποια πράγματα μεσ'την Τουρκία, και εκεί πολλοί Τούρκοι λένε ναι, πολύ καλά κάνουμε, και για τον εαυτό μας είναι καλό να αλλάξουν αυτά τα πράγματα στην Τουρκία. Αλλά όταν μιλάμε για θέματα που αφορούν στο Αιγαίο ή το Κυπριακό, εκεί πολλοί περισσότεροι Τούρκοι θα σου πούνε ότι αυτά θα τα κάνουμε επειδή απαιτείται να τα κάνουμε, όχι επειδή θέλουμε να τα κάνουμε. Αυτή είναι μια μεγάλη ειδοποιός διαφορά. Η Ελλάδα υπολόγισε στην αρχή ότι θα μπορεί η Ευρώπη, η Ευρωπαϊκή Ένωση να παίξει τον ρόλο της Ελλάδας, ζητώντας αυτές τις αναγκαίες αλλαγές στην τουρκική πολιτική. Το σχήμα αυτό δεν έχει δουλέψει μέχρι στιγμής, είτε από λάθη της ελληνικής πλευράς, και δεν θέλω να μπω στα εσωτερικά θέματα της δικής μας πλευράς, είτε διότι δεν ήθελαν κάποιες δυνάμεις στην Ευρώπη, κάποιες από τις χώρες – μέλη ή η ίδια η Ευρωπαϊκή Επιτροπή να θέσουν πολύ έντονα τα θέματα του Αιγαίου και της Κύπρου. Είτε για τον ένα λόγο, είτε για τον άλλο λόγο, το αποτέλεσμα είναι ότι αρχίζει η διαδικασία τώρα να στενεύει και η Τουρκία πρέπει να κάνει κάποια κίνηση, όπως ξέρετε πολύ καλά, για την επέκταση της τελωνειακής ένωσης και στη Δημοκρατία της Κύπρου, και δεν θέλει πολύ να το κάνει. Η Δημοκρατία της Κύπρου είναι έτοιμη να ασκήσει βέτο εάν δεν το κάνει, και ερχόμαστε σε μία εποχή που θα είναι πολύ πιο δύσκολη διότι αυτά τα οποία ελπίζαμε ότι θα έχουν γίνει ενδιάμεσα, για κάποιους λόγους δεν έχουν γίνει. Θα είναι τα θέματα αρκετά πιο δύσκολα απ'ότι ήταν τα χρόνια από το 1999 μέχρι τώρα αλλά θα παραμένουν πολύ πιο εύκολα απ'ότι ήταν πριν από το 1999 διότι τώρα οι δίαυλοι είναι ανοιχτοί».

Από την τρυφερή ηλικία, Έλληνες και Τούρκοι είναι δέσμιοι στερεοτύπων. Δαιμονοποιούμε τον γείτονα και ωραιοποιούμε κάθε πτυχή της δικής μας ιστορίας και παράδοσης. Το ίδιο κάνουν και οι Τούρκοι. Στον τομέα των στερεοτύπων και προκαταλήψεων ωστόσο, οι καταστροφικοί σεισμοί και στις δύο πλευρές του Αιγαίου, έδειξαν στον γείτονα ότι απέναντι είναι κι αυτοί άνθρωποι και όχι τέρατα. Τελικά, πόσο εύκολο είναι να καταλυθούν τα στερεότυπα;

Ο Γιάννης Λασκαράκης συνεχίζει να παραθέτει τις σκέψεις του δηλώνοντας τα εξής: «Και εδώ και στην Τουρκία είμαστε δέσμιοι στερεοτύπων που τα διδασκόμαστε από την τρυφερή μας ηλικία. Όλοι μαθαίνουμε μόλις γεννηθούμε, από το δημοτικό και ακόμα πιο πριν ότι οι Τούρκοι είναι εχθροί μας, ότι οι Τούρκοι είναι οι κακοί, απεναντίας εμείς είμαστε οι καλοί, εμείς είμαστε οι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, που όταν εμείς στήναμε Παρθενώνες, οι άλλοι ζούσαν στα δέντρα και τις σπηλιές. Είναι μια ωραιοποίηση της δικιάς μας ιστορίας και μια δαιμονοποίηση των άλλων. Είναι ένα γεγονός που πιστεύω ότι πραγματικά δημιουργεί πρόβλημα στις σχέσεις των Ελλήνων όχι μόνο με την Τουρκία, αλλά και με τους άλλους μας γείτονες. Ζούμε με τα δικά μας πιστεύω, οχυρωμένοι σ'έναν δικό μας κόσμο, μέσα σε μύθους, θα'λεγα πολλές φορές, ενώ η ιστορία μας διαβάζεται μόνο από τη μία πλευρά. Και φτάνουμε πολλές φορές να λέμε ότι οι Τούρκοι είναι από τα κύτταρά τους, είναι από το DNA τους πολλές φορές σφαγείς και δολοφόνοι. Αυτά πιστεύω ότι σ'ένα βαθμό συντηρούν αυτό το κλίμα καχυποψίας με τη γειτονική χώρα γιατί ακριβώς τα ίδια λένε κι αυτοί για μας. Έχω ακούσει Τούρκους να λένε ότι οι Έλληνες είναι αυτοί που τους έχουν περικυκλώσει στο Αιγαίο, τους έχουν περικυκλώσει στον αέρα, ότι έχουν σκοπό να ξαναπάρουν τα παλιά τους τα εδάφη, που το λένε καμιά φορά και φωναχτά, μέχρι που έχουν πει ότι βάζουμε φωτιά και στα δάση τους».

Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Τσίκα, τα στερεότυπα αυτά δημιουργούνται από μια πολύχρονη διαδικασία. Κατ'αρχάς από την εκπαίδευση τη σχολική. Αν δει κανείς τα σχολικά βιβλία, όχι τόσο τα σημερινά, όπου και στα σημερινά υπάρχουν ορισμένα προβλήματα, κυρίως αρκετά χρόνια προηγουμένως, τα πρότυπα που δημιουργούνται για τους γείτονες και της δικής μας της χώρας είναι πολύ αρνητικά. Οι Τούρκοι αντιμετωπίζονται πάντα ως άγριοι, ως απολίτιστοι, ως βάρβαροι. Όχι όμως μόνο οι Τούρκοι, και άλλοι γείτονές μας, οι Βούλγαροι, αν δει κανείς, οι Αλβανοί πολλές φορές. Το ίδιο, το αντίστοιχο υπήρχε και στην Τουρκία. Οι Έλληνες ήταν πάντοτε όργανο των Δυτικών για τον τεμαχισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παλιότερα και της Τουρκίας πρόσφατα.

Ο αναπληρωτής καθηγητής Κώστας Υφαντής θεωρεί ότι αντιλήψεις που έχουν διαμορφωθεί γενιές πριν που βασίζονται σε συγκεκριμένες ιστορικές εμπειρίες, πολέμους, που βασίζονται σε ζωντανές μνήμες σε πολλές περιπτώσεις, αν πάρουμε την περίπτωση της ελληνικής μειονότητας στη Κωνσταντινούπολη ή των μειονοτήτων στην Ίμβρο και στη Τένεδο, δεν είναι εύκολο να ξεπεραστούν αυτά και ούτε θα ξεπεραστούν από τη μια μέρα στην άλλη. Αν αξιοποιήσουμε την ιστορική εμπειρία άλλων χωρών στην Ευρώπη, Γαλλία – Γερμανία, τότε θα δούμε ότι τα στερεότυπα αυτά, ακόμα και μετά από δεκαετίες ειρηνικής συμβίωσης εξακολουθούν να παραμένουν. Απλώς δημιουργείται ένα κλίμα τέτοιο, έτσι ώστε το όφελος της συνεργασίας είναι πολύ μεγαλύτερο από το κόστος της αντιπαράθεσης και της απομόνωσης.

Μεγάλο ενδιαφέρον έχουν και οι απόψεις του Ηρακλή Μήλλα, Πολιτικού Επιστήμονα και Διδάσκοντα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο οποίος έχει γράψει και βιβλία σχετικά με τον τρόπο που βλέπουν οι Έλληνες τους Τούρκους και το αντίστροφο. Σύμφωνα με τον Μήλλα, εφόσον μιλάμε για Έλληνες και Τούρκους, μιλάμε για εθνικές ομάδες, δηλαδή για ανθρώπους που έχουν μια εθνική συνείδηση, μια εθνική ταυτότητα. Και αυτό δεν είναι ένα χαρακτηριστικό ουδέτερο ή ανεξάρτητο. Αυτό επηρεάζει και τη ψυχοσύνθεσή μας και τη κρίση μας, και την οπτική γωνία μας. Αυτό είναι πολύ φυσικό και ούτε μπορούμε, ούτε θέλουμε και ούτε πρέπει να το αλλάξουμε αυτό. Αυτό είναι δεδομένο, είναι μία πραγματικότητα. Καλό είναι όμως να το ξέρουμε αυτό, ότι είμαστε δύο διαφορετικές κοινωνίες με διαφορετικά βιώματα και διαφορετικές αντιλήψεις. Και να προσπαθήσουμε να σεβαστούμε και τη διαφορετικότητα του άλλου και να ζητήσουμε φυσικά να σεβαστούν και αυτοί τη δική μας διαφορετικότητα. Και να προσπαθήσουμε να ζήσουμε με αυτή την ανεκτικότητα.

Ο Στρατής Μπαλάσκας δίνει κάποιες ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Λέει πως στην Ελλάδα ελάχιστοι ξέρουν ότι για παράδειγμα η Τουρκική Πρεσβεία στην Αθήνα στεγάζεται στο σπίτι της γυναίκας του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ελάχιστοι ξέρουν ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρότεινε τον Κεμάλ Ατατούρκ για Νόμπελ Ειρήνης. Στην Τουρκία από την άλλη πλευρά, ελάχιστοι ξέρουν αντίστοιχες τέτοιες περιπτώσεις από τουρκικής πλευράς. Λέω λοιπόν ότι οι προσπάθειες προσέγγισης περνάνε μέσα από τη γνώση του άλλου, από τη γνώση της πραγματικής ιστορίας, το να βάζουμε αν θέλετε την ιστορία στις σωστές της διαστάσεις, να αντιλαμβανόμαστε το πως αυτή η ιστορία λειτουργεί σε όφελος των δύο

κοινωνιών, στο πως η διαστρέβλωσή της κατά διαστήματα, λειτούργησε σε βάρος των δύο κοινωνιών.

Ο Χρήστος Φραγκονικολόπουλος αναφέρεται στη Sheila Cannon η οποία εργάζεται στο Κέντρο για τη Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Σύμφωνα με τη Cannon τα προβλήματα της περιοχής μπορούν να επιλυθούν μέσα από την καλύτερη γνώση του άλλου, την κατάλυση των στερεοτύπων, πολλά από τα οποία έχουν δημιουργηθεί από την εθνοκεντρική καταγραφή της ιστορίας. Το Κέντρο εκπονεί σε έντεκα χώρες των Βαλκανίων το πρόγραμμα Εκπαίδευσης Ιστορίας. Σκοπός του είναι να καταγραφεί ο τρόπος με τον οποίο διδάσκεται η ιστορία στις χώρες αυτές και να βελτιωθεί ώστε να φανεί μια πιο αντικειμενική πλευρά των γεγονότων. Οι ειδικοί, δάσκαλοι, καθηγητές, άνθρωποι που ανήκουν σε μη κυβερνητικές οργανώσεις συνεργάζονται στο πρόγραμμα, μελετούν τα ιστορικά βιβλία, τα αρχεία, συζητούν και καταγράφουν με σκοπό να παράγουν τελικά ένα εναλλακτικό υλικό διδασκαλίας της ιστορίας για να χρησιμοποιηθεί από τους δασκάλους στα σχολεία. Είναι μια διαδικασία σε εξέλιξη, η οποία ευελπιστεί να δείξει και άλλες προοπτικές και τάσεις που μπορούν να διαφανούν ως μέσο διαλόγου.

Η Cannon συνεχίζει λέγοντας ότι ένας από τους στόχους του προγράμματος είναι για να δείξουμε πως τα ιστορικά κείμενα του καθενός ή η ιστορία που μαθαίνουν στα ιστορικά βιβλία πως είναι εθνοκεντρικά. Και αυτό συμβαίνει σε κάθε ιστορία και είναι κάτι που κανείς δεν μπορεί πραγματικά να αποφύγει και ίσως και να μην πρέπει να αποφύγει. Εννοώ ότι πρώτα από όλα ξεκινάμε με την όψη βάσει της οποίας βλέπουμε το έθνος μας. Το πρόβλημα με αυτό, ωστόσο, είναι ότι μερικές φορές με την εθνοκεντρική ιστορία μαθαίνουμε τα θετικά στοιχεία για τους εαυτούς μας και τα αρνητικά των άλλων. Έτσι συχνά η εθνική ταυτότητα ενισχύεται αλλά και προδίδεται σε αντίθεση με τον αρνητικό άλλο. Και αυτό τρέφει αρνητικά στερεότυπα. Αυτό καμιά φορά μπορεί να γίνει υλικό για προπαγάνδα και μπορεί να χρησιμοποιηθεί ακόμη και σε πόλεμο ανάμεσα σε χώρες, για τις οποίες πολλοί ακαδημαϊκοί έχουν αναλύσει και στον πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία και δείχνουν ότι πραγματικά αυτό μπορεί να παίξει ένα σημαντικό ρόλο. Και οι ερμηνείες της ιστορίας έχουν χρησιμοποιηθεί ως προπαγάνδα για να ενισχύσουν και να καλλιεργήσουν το μίσος απέναντι στον άλλο και έτσι ακόμη και να οδηγηθούν σε πόλεμο με μια άλλη χώρα.

Έτσι, όπως αναφέρατε και η κατάσταση ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, όπως και σε όλες τις άλλες χώρες, εννοώ όταν έχεις μια ιδιαίτερα εθνοκεντρική ιστορία μαθαίνεις

τα αρνητικά στοιχεία του άλλου. Για παράδειγμα, ο τρόπος με τον οποίο η Ελλάδα μαθαίνει ιστορία για την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι περίοδος υποδούλωσης. Από τη μία πλευρά αυτό είναι σωστό αλλά από την άλλη υπάρχει και μια εντελώς διαφορετική όψη. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ανέπτυξε την καλλιτεχνία, την τέχνη, είχε επίσης θρησκεία και πολιτισμό. Δεν ήταν μόνο μια βάρβαρη υποδούλωση. Και μερικές φορές παρόλο που κάτι που έχει συμβεί είναι πολύ οδυνηρό, και σε δύσκολες στιγμές του παρελθόντος αυτό είναι το μέρος που επισκιάζει τα πάντα. Όμως, αν πρόκειται να ξεφύγει κανείς από την συναισθηματική ερμηνεία της ιστορίας που μερικές φορές μπορεί να περιορίσει το διάλογο ανάμεσα σε διάφορους ανθρώπους τότε είναι υγιές να κοιτά και άλλες τάσεις.

Έχοντας συμπληρώσει μια δεκαετία προσέγγισης των δύο λαών, προκύπτει το εξής εύλογο ερώτημα: αν τελικά αυτή οικοδομείται πάνω σε γερά θεμέλια ή μήπως αυτά είναι τόσο σαθρά ώστε να σωριαστούν στην πρώτη κρίση; Υπάρχει περίπτωση επιστροφής στο κλίμα έντασης; Πόσο μπορεί η κοινωνία πολιτών και η ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας να αποκλείσουν το ενδεχόμενο μιας νέας κρίσης; Μήπως θα ήταν καλύτερα η ουσιαστική εδραίωση της ελληνοτουρκικής φιλίας να περάσει μέσα από την επίλυση των προβλημάτων που ταλανίζουν τις δύο χώρες;

Ο Ντίνος Χαριτόπουλος, Πρώην Πρόεδρος του Δικτύου Δήμων Ελλάδας και Τουρκίας λέει τα εξής: «Έχω αντιληφθεί ότι οι συντριπτικές πλειοψηφίες των λαϊκών στρωμμάτων και στις δύο χώρες θεωρούν ότι η ελληνοτουρκική προσέγγιση είναι πλέον μονόδρομος για την ανάπτυξη και την καλυτέρευση του επιπέδου ζωής μέσα από την ειρηνική συνύπαρξη των δύο λαών και των δύο περιοχών, δεν υπάρχει άλλος δρόμος. Ή θα ζούμε σ'ένα κλίμα εντάσεων ή θα ζούμε σ'ένα κλίμα ειρήνης, φιλίας και συνεργασίας. Εμείς πιστεύουμε ότι το δεύτερο είναι μη αναστρέψιμο».

Ο Γιάννης Λασκαράκης λέει ότι «εδώ που έχουν φτάσει τα πράγματα, εν όψει μάλιστα και του ότι η Τουρκία θα πρέπει να δίνει καθημερινά εξετάσεις απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση εν όψει της έναρξης των διαπραγματεύσεων, και του ότι έχουν ήδη δημιουργηθεί πολύ ισχυρές κινήσεις πολιτών και εδώ και στην Τουρκία, οι οποίοι δεν θέλουν να γυρίσουν στο παρελθόν. Θεωρώ ότι δεν είναι αναστρέψιμη η κατάσταση, δηλαδή θα πηγαίνουμε προς το καλύτερο, έστω και αν έχουμε κατά περιόδους κάποια πισωγυρίσματα. Θέλω να αναφερθώ σ'ένα τελευταίο πισωγύρισμα. Ήταν αυτό που συνέβη στα Ψαρά με το ναυάγιο του κορεάτικου πλοίου. Τα μέσα ενημέρωσης μου θύμισαν τις ημέρες των Ιμίων. Αντί να

σταθούν στο δράμα των ναυαγών και στο πως θα τους σώσουμε από τον πνιγμό, το θέμα ήταν γιατί οι Τούρκοι να έρθουν να βοηθήσουν στη διάσωση των ναυαγών. Αυτό ήταν το πρόβλημά τους. Λες και είναι κακό να επιδωθούν και οι Τούρκοι και οι Έλληνες στη διάσωση ναυαγών στο Αιγαίο. Είναι αυτό ακριβώς που λέγαμε και πριν, το ότι αφήνουμε τα κοινά συμφέροντα και πηγαίνουμε στα στερεότυπα».

Την ίδια άποψη έχει και ο Θεόδωρος Τσίκας: «Νομίζω ότι έχουμε προχωρήσει αρκετά στις σχέσεις των δύο χωρών, ώστε να μη φοβόμαστε πια πάρα πολύ να ξαναγυρίσουμε σε περιόδους συγκρούσεων, όπως στην περίοδο των Ιμίων. Όμως όσο μένουν ανοιχτά τα προβλήματα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, οι διαφορές στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, πάντοτε θα υπάρχει ο πειρασμός αυτά τα προβλήματα να γίνουν αντικείμενο εκμετάλευσης. Ζούμε σε μια πολύ στενή περιοχή, σ'αυτή τη στενή περιοχή υπάρχει μεγάλη συσσώρευση οπλικών συστημάτων και μόνο η συγκέντρωση αυτών των οπλικών συστημάτων μπορεί να είναι θρυαλλίδα έστω από κάποιο ατύχημα, έστω από κάποιο λάθος, για να ξεσπάσει ένα θερμό επεισόδιο. Επομένως, η επίλυση των ανοιχτών προβλημάτων είναι αναγκαία. Γιατί όσο τα αφήνουμε ανοιχτά πάντοτε θα υπάρχουν προβλήματα και πάντοτε μπορεί κάποιος να τα εκμεταλευτεί».

Πέρα από τα όμορφα λόγια, υπάρχουν και τα απτά αποτελέσματα της ελληνοτουρκικής προσέγγισης. Αυτά διαφαίνονται σε αρκετούς τομείς. Σημαντική δουλειά έχει γίνει στον τομέα της ενημέρωσης και των δημοσιογράφων. Επίσης και σε ό,τι αφορά τους δήμους και τις κοινότητες και ειδικότερα στις παραμεθόριες περιοχές. Από τη συνεργασία αυτή δεν λείπουν ούτε οι γυναικείες οργανώσεις, ούτε τα πανεπιστημιακά ιδρύματα ούτε τα ερευνητικά κέντρα. Ουσιαστικά και μετρήσιμα αποτελέσματα όμως έχουμε και στον τομέα της οικονομίας και των επιχειρήσεων.

Ο Πρόεδρος Ελληνοτουρκικού Επιμελητηρίου, Παναγιώτης Κουτσίκος λέει πως το 1999 όταν ξεκίνησαν ουσιαστικά οι σχέσεις οι επιχειρηματικές μεταξύ των δύο χωρών, το συνολικό εμπόριο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας μόλις και μετά βίας έφτανε τα 200 εκατομμύρια δολλάρια. Το 2004, 4.5 χρόνια αργότερα, το συνολικό εμπόριο έφτασε το 1.6 δισεκατομμύρια δολλάρια, δηλαδή επταπλασιάστηκε και η Τουρκία έγινε για τη χώρα μας, για την Ελλάδα ο έβδομος μεγαλύτερος πελάτης. Στο κομμάτι τώρα των επενδύσεων, υπάρχουν γύρω στις 77 ελληνικές επιχειρήσεις, οι οποίες έχουν επενδύσει στην περιοχή της Τουρκίας, είτε άμεσα δημιουργώντας δικές τους τουρκικές εταιρίες με Έλληνες

επιχειρηματίες, είτε δημιουργώντας joint ventures με αντίστοιχες τουρκικές εταιρίες και δουλεύουν στο χώρο αυτό. Το συνολικό επενδεδυμένο κεφάλαιο εκτιμούμε ότι υπερβαίνει τα 350 εκατομμύρια δολλάρια, κεφάλαιο από Έλληνες επιχειρηματίες.

Πως διαμορφώνεται το μέλλον της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, διερωτάται ο Χρήστος Φραγκονικολόπουλος; Σαφώς δεν μπορεί να υποστηρίξει κάποιος ότι η σχέση των δύο λαών θα συνεχίσει ανέφελη την πορεία της. Η δημοκρατία και η δράση της κοινωνίας πολιτών θα ενδυναμώση τη φιλία και θα διασφαλίσει τη συνέχισή της σε βάθος χρόνου. Πως πρέπει να συμπεριφερθούν όλοι, πολίτες και πολιτικοί; Τι πρέπει να γίνει ώστε να μην πάει χαμένη όλη αυτή η προσπάθεια;

Ο Κώστας Υφαντής εμφανίζεται πιο επιφυλακτικός για το μέλλον της προσέγγισης. «Υπάρχει βέβαια μια συνειδητοποίηση ότι τα προβλήματα δεν έχουν λυθεί. Και θα έλεγε κανείς ότι δυστυχώς δεν έχει γίνει τίποτα προς αυτή την κατεύθυνση. Από την πλευρά μας, δεν εκμεταλευτήκαμε το λεγόμενο «πνεύμα του Ελσίνκι» έτσι ώστε να πιέσουμε την Τουρκία όσο θα έπρεπε. Σ'ένα κλίμα το οποίο θα απορροφούσε πολλούς κραδασμούς μιας τέτοιας πίεσης. Δηλαδή όταν έχουμε μία κοινωνία, έστω υποανάπτυκτη, πάντως κοινωνία, ελληνοτουρκική κοινωνία των πολιτών, η πολιτική διελκυνστίδα, υπάρχουν μαξιλάρια που να μπορούν να απορροφούν την ένταση. Αν αφήσουμε την ευκαιρία να πάει χαμένη, δηλαδή αν δεν επιχειρήσουμε σ'αυτό το καλό κλίμα, που ακόμα επικρατεί παρά τις διμερείς εντάσεις που υπάρχουν από καιρού εις καιρών, τότε μπορεί να γυρίσουμε πίσω σ'ένα καθεστώς όπου οι προσπάθειες φορέων κοινωνίας των πολιτών δεν θα βρίσκουν ανταπόκριση. Θα επικρατήσουν πάλι εκείνες οι φωνές που μιλάνε για ασυμβατότητα συμβίωσης και συνδιαλλαγής μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων».

Ο Στρατής Μπαλάσκας από την άλλη εμφανίζεται πιο αισιόδοξος. «Οι σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία έχω τη γνώμη ότι λειτουργούν κάπως σαν σπίρα. Ολοένα και αμβλύνονται τα προβλήματα ανάμεσα στις δύο χώρες αλλά κινούνται. Προβλήματα θα έρχονται και θα επανέρχονται όσο θα μεγαλώνει το εύρος της σπίρας, απλά θα έρχονται πιο αραιά. Αεροπλάνα θα συνεχίσουν να παραβιάζουν τον εθνικό εναέριο χώρο ή αυτό που η Ελλάδα θεωρεί εναέριο χώρο. Από την άλλη μεριά, οι Τούρκοι θα συνεχίσουν να διαμαρτύρονται για τον «τσαμπουκά» της ελληνικής πλευράς στη Κύπρο. Αλλά επαναλαμβάνω, αν δούμε τα τελευταία τουλάχιστον είκοσι χρόνια, θα διαπιστώσουμε ότι τα ελληνοτουρκικά προβλήματα αμβλύνονται. Αμβλύνονται όσο μικραίνει και η διαφορά

επιπέδων δημοκρατίας ανάμεσα στις δύο χώρες. Ιδιαίτερα τα τελευταία δύο χρόνια που έχουν γίνει σημαντικά βήματα εκδημοκρατισμού της τουρκικής κοινωνίας, και θέλω να πιστεύω ότι αυτά τα βήματα θα συνεχιστούν και θα γίνουν και πιο γοργά, θα διαπιστώσουμε ότι λιγοστεύει και ο κόσμος αυτός ο οποίος αντιδρά με τον τρόπο που μέχρι πριν από λίγο καιρό αντιδρούσε».

Ο Θάνος Ντόκος θεωρεί πως ίσως η σημαντικότερη διαφορά της συγκεκριμένης προσέγγισης με ανάλογες του παρελθόντος είναι ότι πλέον έχουμε μια σημαντική διάρκεια, ημερολογιακά μπαίνουμε στον έκτο χρόνο – ξεκίνησε το 1999, έχουμε πλέον 2005. Δεν ήταν όλα ανέφελα τα τελευταία χρόνια, κρίσεις, προβλήματα, εμπρηστικές δηλώσεις υπήρχαν σε πολλές περιπτώσεις, καθημερινά συμβάντα στο Αιγαίο θα συνεχίσουμε να έχουμε, ας μην έχουμε αυταπάτες. Αλλά τουλάχιστον σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών, γίνεται μια επένδυση στο μέλλον. Αν δει κανείς δημοσκοπήσεις που καταγράφουν τις απόψεις των δύο πλευρών, πως βλέπουμε την άλλη πλευρά; Σαν εχθρό; Σαν κίνδυνο για τη χώρα; Πως βλέπουμε το μέσο Τούρκο; Είναι ένας άνθρωπος λογικός; Προσεγγίσιμος; Όχι πολύ διαφορετικός; Ή είναι πολύ διαφορετικός; Όλα αυτά καταγράφονται σε δημοσκοπήσεις και βλέπει κανείς ήδη μία αλλαγή. Όχι πολύ μεγάλη, αλλά βλέπει κανείς μια αλλαγή στις αντιλήψεις. Αν συνεχιστεί αυτή η προσπάθεια σε βάθος χρόνου, νομίζω ότι τουλάχιστον σε επίπεδο λαών των δύο χωρών θα έχουμε μία σημαντική αλλαγή στις προκαταλήψεις, στα στερεότυπα. Τώρα το εάν αυτό θα οδηγήσει και σε πολιτική λύση σε διάφορα ζητήματα, αυτό είναι δύσκολο να το προβλέψει κανείς.

Η άποψη του Νίκου Μεγγρέλη είναι πως οι δύο κοινωνίες έχουν απαλλαγεί σε ένα μεγάλο βαθμό, δεν είναι οριστικό, από τα στερεότυπά τους. Συνεχίζει τη σκέψη του λέγοντας τα εξής: «Να σας πω ένα παράδειγμα τι εννοώ. Έγινε την περασμένη εβδομάδα ο εορτασμός των Θεοφανείων στην Πόλη. Και εκεί που γινόταν η τελετή είχαν μαζευτεί 300 ίσως και 500 γκρίζοι λύκοι. Είναι βέβαιο ότι οι γκρίζοι λύκοι είχαν κάνει μια μεγάλη κινητοποίηση για να μαζέψουν όσο το δυνατό περισσότερο κόσμο. 500 άτομα όμως δεν είναι κόσμος. Είναι επίσης βέβαιο, όπως αποδείχτηκε, ότι η τουρκική αστυνομία έκανε πολύ καλά τη δουλειά της και τους κράτησε σε απόσταση. Και είναι επίσης βέβαιο ότι τα ελληνικά μέσα ενημέρωσης, σε αντίθεση με άλλες εποχές, κατέγραψαν το γεγονός ακριβώς έτσι όπως έγινε, στις πραγματικές του διαστάσεις. Φανταστείτε αυτό να είχε γίνει σε κάποια άλλη εποχή. Θα μιλάγαμε για πρόκληση, τους πεντακόσιους ανθρώπους θα τους είχαμε κάνει πεντακόσιους χιλιάδες, θα είχε φτιαχτεί ένας τέτοιος μύθος που θα έφτανε μέχρι και σε κακοποίηση ανθρώπων κλπ. Η

απόδοση από τα ελληνικά και τα τουρκικά μέσα ενημέρωσης ήταν ακριβώς όπως ήταν η πραγματικότητα. Αυτό νομίζω ότι είναι ένα μεγάλο κέρδος. Βεβαίως, τα πράγματα είναι πολύ λεπτά. Μπορώ να θυμηθώ ως αντίθετο παράδειγμα αυτό που έγινε πριν από 2-3 χρόνια στον αγώνα Παναθηναϊκού – Φενέρπαχτσε στην Κωνσταντινούπολη, όπου ήταν οι Έλληνες που πέταξαν αυγά στους υπουργούς εξωτερικών, δεν ήταν οι Τούρκοι. Και μια πρόκληση από μία μικρή ομάδα Τούρκων χουλιγκάνων και μία πρόκληση από μία ομάδα Ελλήνων χουλιγκάνων κόντεψε να τινάξει στον αέρα όλο το παιχνίδι».

Η Πωλίνα Λάμψα είναι επίσης αισιόδοξη. «Επειδή όλα τα πράγματα μπορούν να διαρκέσουν εάν τα τροφοδοτούμε, νομίζω ότι πολλά θα εξαρτηθούν και από το κατά πόσο θα εξακολουθήσει η πολιτεία στην Ελλάδα να στηρίζει όλες αυτές τις πρωτοβουλίες και κατά πόσο θα τις ενθαρρύνει. Οπωσδήποτε βέβαια το ότι έχουν δημιουργηθεί κάποιοι δεσμοί μεταξύ οργανώσεων, μεταξύ πολιτών, μεταξύ πόλεων ακόμα, αυτό είναι κάτι που έχει γερές ρίζες και αυτές οι προσπάθειες και από μόνες τους έχουν τη δική τους διαδρομή. Άρα αυτό μας δίνει μεγαλύτερη ασφάλεια. Αλλά από κει και πέρα θα έλεγα ότι η μεγαλύτερη εγγύηση είναι η απόφαση που πάρθηκε το Δεκέμβριο για την Τουρκία και που αφορά την ευρωπαϊκή της προοπτική και νομίζω ότι είναι σαφές ότι εφόσον και η ίδια η Τουρκία θα πορευτεί προς την Ευρώπη, θα πρέπει και οι όποιες διαφορές υπάρχουν μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας να κοιτάξει να επιλυθούν μ'έναν ειρηνικό τρόπο και όχι με βίαια μέσα. Και αυτό είναι ένα πεδίο που μας δημιουργεί μία πολύ καλή βάση για να προσπαθήσουμε από κει και πέρα να αναπτύξουμε ουσιαστικές σχέσεις καλής γειτονίας και επικοινωνίας μεταξύ των δύο κοινωνιών».

Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Τσίκα «η Ευρωπαϊκή Ένωση, ο ρόλος της, η επίδρασή της, η ιδεολογική της, ας το πούμε, επιρροή είναι πάρα πολύ μεγάλη. Και αυτό δεν το είδαμε μόνο στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, το είδαμε σε όλη τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Όταν αυτή η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης αρχίζει από τη συνεργασία Γαλλίας και Γερμανίας, δύο προαιώνιων εχθρών που αιματοκύλισαν πολλές φορές την Ευρώπη και δύο φορές ολόκληρο τον κόσμο, με εκατομμύρια νεκρούς και τεράστιες υλικές και ανθρώπινες απώλειες, είναι φυσικό ότι η ίδια η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης αμβλύνει τις διαφορές. Ωθεί τους ανθρώπους σε μια αρμονική συμβίωση. Τίνει προς τη συνεργασία. Τους σπρώχνει στο να βρούν τα κοινά τους στοιχεία. Έτσι είναι προφανές ότι και η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση δημιούργησε στην Ελλάδα και στην ελληνική πολιτική και στην ελληνική κοινωνία μία άλλη αντίληψη για τις σχέσεις της με τον κόσμο, σιγά σιγά

βεβαίως και βαθμιαία. Το ίδιο αρχίζει να γίνεται και με την Τουρκία. Η Τουρκία βλέπει ότι πρέπει να προσεγγίσει το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι και άρα ο πρώτος γείτονας που αντιμετωπίζει προχωρόντας προς την Ευρώπη είναι η Ελλάδα. Η εξομάλυνση των σχέσεων είναι άρα και μία αναγκαιότητα».

Τέλος, ο Φραγκονικολόπουλος θέτει τα εξής ερωτήματα: «Πως θα μπορέσει όμως η προσέγγιση Ελλήνων και Τούρκων να γίνει ουσιαστικότερη; Προς ποιά κατεύθυνση θα πρέπει να κινηθεί η αναζήτηση λύσεων σε θέματα υψηλής πολιτικής που χρήζουν άμεσης επίλυσης και χωρίζουν τις δύο πλευρές στο Αιγαίο; Η κοινή ασφάλεια και η δημιουργία αμοιβαίας εμπιστοσύνης με χειροπιαστά αποτελέσματα και η λύση με αποδεκτούς όρους και από τις δύο πλευρές ίσως να απαντά στο ερώτημα».

Η απάντηση του Μπαλάσκα είναι η εξής: «Πιστεύω ότι η προσέγγιση δεν περνάει ούτε μέσα από ζεϊμπέκικα ούτε μέσα από κουμπαριές. Η προσέγγιση περνάει μέσα από τη γνώση του άλλου, μέσα από τη γνώση του τρόπου που ο άλλος λειτουργεί, μέσα από τη γνώση του τρόπου που ο άλλος αντιδρά, αν θέλετε. Και οι προσπάθειες των δύο ηγετών δεν στόχευαν εκεί. Στόχευαν στο να πίνουμε ρακί μαζί, στο να μάθουμε να λέει ο ένας στον άλλο «γειά μας» και «σερεφέ» από την άλλη, να ερωτευτούμε αν θέλετε ο ένας τον άλλον. Είχαμε και ελληνοτουρκικές ερωτικές ταινίες εκείνη την εποχή, τις θυμάστε ίσως. Αλλά προσέγγιση δεν είναι όλα αυτά».

Ο καθηγητής Ηρακλείδης προσεγγίζει διαφορετικά τον τρόπο που πρέπει να επιλυθούν τα διμερή ζητήματα: «Σήμερα υπάρχει ο μεγάλος κίνδυνος να θεωρήσουμε ότι όλα θα μας τα δώσει σε ένα χρυσό δίσκο η Ευρωπαϊκή Ένωση, θα κάνει την Τουρκία ένα κατοικίδιο ζωάκι και θα μπορέσουμε εμείς να εκμεταλευτούμε εμείς περισσότερο αυτή την κατάσταση. Αυτή είναι εντελώς λανθασμένη λογική. Η λογική είναι ισοτιμία στις σχέσεις, ο αμοιβαίος σεβασμός, και η επίλυση των διαφορών μεταξύ μας. Όχι να περιμένουμε η Ευρωπαϊκή Ένωση να μας λύσει τα προβλήματα».

Ο Θεόδωρος Τσίκας φαίνεται σα να συνεχίζει τη σκέψη του Ηρακλείδη και να προσθέτει ότι «και σ'αυτό ακριβώς έχει μεγάλο ρόλο η κοινωνία των πολιτών. Δηλαδή οι επαφές ανάμεσα σε απλούς πολίτες ή σε προσωπικότητες των δύο χωρών σπάει αυτά τα στερεότυπα. Όταν γνωρίζεις τον άλλο, καταλαβαίνεις ότι είναι ένας φυσιολογικός άνθρωπος. Δεν είναι ένα φάντασμα, ένας μπαμπούλας τον οποίο σου τον έλεγαν οι παππούδες σου, οι γιαγιάδες σου,

στον διαμορφώνει το σχολείο και είναι ένα κοινό πιστεύω μέσα στην κοινωνία. Όταν λοιπόν τον γνωρίζεις, καταλαβαίνεις ότι είναι άνθρωπος με τα δικά του πιστεύω, τα οποία πολλές φορές δεν είναι τόσο παράλογα όσο εξ'αρχής νομίζεις κι εσύ. Και τότε πια αρχίζει η διαδικασία της αλληλογνωριμίας, του σεβασμού της αντίθετης άποψης και κάποια στιγμή και της επιθυμίας να λυθούν οι διαφορές. Και βεβαίως τα υπαρκτά προβλήματα στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Και αυτά έχουν λύσεις, πρέπει όμως ο κάθε λαός να αντιληφθεί ότι αυτές οι λύσεις δεν μπορούν να ευνοούν τη μία πλευρά μόνο, οπωσδήποτε θα είναι αμοιβαίως αποδεκτές λύσεις, επομένως και οι δύο πλευρές θα έχουν οφέλη. Αυτό δεν είναι με τη σειρά του προδοσία, ούτε μειοδοσία και αυτό είναι κάτι που πρέπει να γίνει κατανοητό. Όσο λοιπόν σιγά σιγά επιλύουμε τα προβλήματα, αρχίζοντας από τα μικρότερης σημασίας ας πούμε, προχωρόντας προς τα μεγαλύτερα, τότε σπάνε και τα στερεότυπα. Όσο όμως υπάρχουν αυτά τα προβλήματα, βεβαίως θα συνεχίσουν να υπάρχουν η εχθρότητα, η μισσαλοδοξία και η καχυποψία».

Ο Χρήστος Φραγκονικολόπουλος καταλήγει με τις εξής σκέψεις: «Η ελληνοτουρκική προσέγγιση και φιλία ήταν και είναι μία αργή και εξελικτική διαδικασία. Χρειάστηκε τόσο τη συμβολή της κοινωνίας των πολιτών όσο και των πολιτικών για να προχωρήσει. Οι δύο καταστροφικοί σεισμοί συνέβαλαν στην αλλαγή του κλίματος, ουσιαστικά όμως στην κατάλυση των στερεοτύπων. Η συμφωνία των δύο χωρών σε ζητήματα χαμηλής πολιτικής, όπως αυτά του περιβάλλοντος, του τουρισμού, της οικονομίας, έχει βάλει τα θεμέλια για την προσέγγιση και έχει ενδυναμώσει το καλό έδαφος που έχει δημιουργηθεί. Σήμερα ο εκδημοκρατισμός και η ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας καλούνται να παίξουν τον δικό τους ρόλο στην εδραίωση της προσέγγισης αυτής. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι πρέπει να αφεθούν τα πράγματα να συνεχίσουν από μόνα τους στο δρόμο. Η προσέγγιση και η φιλία των δύο λαών έχει ακόμα πολλά μέτρα να διανύσει για να κερδίσει τις συνειδήσεις όλων. Σήμερα η συνέχεια της προσπάθειας αυτής δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει μόνο μέσα από την επίλυση των σημαντικών προβλημάτων της εξωτερικής πολιτικής. Και ευτυχώς η κοινωνία ανταποκρίνεται. Στη φιλία και στη συνεννόηση. Θα πρέπει ωστόσο να συνεχιστεί αυτή η προσπάθεια και να τροφοδοτείται διαρκώς. Γιατί είναι πάντα εύκολο κάποιο γεγονός να πυροδοτήσει την κατάσταση»

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 9

Greek-Turkish Civic Dialogue Programme (Πρόγραμμα Διαλόγου Ελλήνων και Τούρκων πολιτών)
Πρώτη Πρόσκληση – Μάϊος 2003[618]

Τουρκική ΜΚΟ	**Ελληνική ΜΚΟ**	**Αντικείμενο Συνεργασίας**
Δίκτυο Δήμων Δυτικής Θράκης	Ένωση Δήμων Ανατολικής Θράκης	Διατήρηση και προώθηση της πολιτιστικής κληρονομιάς των δύο περιοχών
Ίδρυμα Ανταλλαγέντων της Συνθήκης της Λωζάνης	Πέντε ελληνικές και τουρκικές ΜΚΟ	Τοπική ενημέρωση για την αρχιτεκτονική κληρονομιά των κοινοτήτων που εκπατρίστηκαν με τη Συνθήκη της Λωζάνης
Σύνδεσμος Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών Αδριανούπολης	Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Ροδόπης	Δημιουργία διαύλων μακροχρόνιας συνεργασίας ανάμεσα στη Κομοτηνή και την Αδριανούπολη μέσω της ίδρυσης ενός ινστιτούτου για την αγροτική ανάπτυξη
- Social Science Association - Initiative Women 2000	Ερευνητικό Κέντρο Θυμάτων Κακομεταχείρισης και Κοινωνικού Αποκλεισμού	Σύσταση μιας μόνιμης πλατφόρμας για την ανταλλαγή ιδεών και εμπειριών για τις τουρκικές και ελληνικές ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στον τομέα των γυναικείων δικαιωμάτων
Κωνσταντινούπολη Policy Center (Sabanci University)	ΕΛΙΑΜΕΠ – Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής	Επίλυση συγκρούσεων και διαχείριση με επίκεντρο τις ελληνοτουρκικές σχέσεις – Πρόγραμμα φοιτητών
Εταιρεία Υποθαλάσσιας Έρευνας	Ελληνική Εταιρεία για τη Μελέτη και τη Προστασία της Μεσογειακής Φώκιας	Σύγκριση εμπειριών διαχείρισης στο Εθνικό Θαλάσσιο Πάρκο Αλοννήσου, Βόρειων Σποράδων και της προστατευόμενης περιοχής της Foça στις τουρκικές ακτές
Φοιτητές του Πανεπιστημίου Boğaziçi	Persona Theatre Company	Κλυταιμνήστρα Εν Ειρήνη: Μαζί με το δικό μας Άλλο
Δήμος Αλτίνολουκ	Δύο ΜΚΟ από τη Λέσβο	Έργο εναλλακτικού τουρισμού, προώθησης παραδοσιακών προϊόντων και τοπικής κουζίνας

[618] Rana Birden and Bahar Rumelili, "Rapprochement at the grassroots: How far can civil society engagement go?", στο Othon Anastasakis, Kalypso Aude Nicolaidis και Kerem Öktem (επιμ.), *The Long Shadow of Europe* (Βοστώνη: Martinus Nijhoff Publishers, 2009), σελ. 323

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 10

Greek-Turkish Civic Dialogue Programme (Πρόγραμμα Διαλόγου Ελλήνων και Τούρκων πολιτών) Δεύτερη Πρόσκληση – Φεβρουάριος 2004[619]

Τουρκική ΜΚΟ	**Ελληνική ΜΚΟ**	**Αντικείμενο Συνεργασίας**
Ίδρυμα Ανταλλαγέντων της Συνθήκης της Λωζάνης	ΚΕΜΟ – Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων	Διάλογος μεταξύ μειονοτήτων της Κωνσταντινούπολης και της Δυτικής Θράκης
Turkish History Foundation	Ευρωπαϊκή Προοπτική	Συνεργασία μεταξύ νέων της Κομοτηνής και της Κωνσταντινούπολης με σκοπό να γνωρίσουν τον άλλο καθώς και τις μειονότητες του άλλου
- Πανεπιστήμιο Boğaziçi - Blue Crescent Relief	Γιατροί του Κόσμου Ελλάδας	Εκστρατεία ενημέρωσης στη Κωνσταντινούπολη για τη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των γυναικών που υπόκεινται σε εμπόριο λευκής σαρκός στην Τουρκία και στην ευρύτερη περιοχή
Turkish Association for the Conservation of Nature	Βιοσφαίρα	Πρόγραμμα πλαίσιο για τη συνεργασία ανάμεσα στις περιβαλλοντικές ΜΚΟ στις δύο χώρες
Εταιρεία Υποθαλάσσιας Έρευνας	Ελληνική Εταιρεία για τη Μελέτη και τη Προστασία της Μεσογειακής Φώκιας	Σύγκριση εμπειριών διαχείρισης στο Εθνικό Θαλάσσιο Πάρκο Αλοννήσου, Βόρειων Σποράδων και της προστατευόμενης περιοχής της Foça στις τουρκικές ακτές
Bird Research Society	WWF Ελλάς	Προστασία σπάνιων ειδών σε εθνικά πάρκα στις δύο χώρες
Turkish Foundation of Cinema and Audivisual Culture	Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς	Φόρουμ Τούρκων και Ελλήνων εκπροσώπων των ΜΜΕ

[619] Στο ίδιο, σελ. 324

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 11

Small Projects Programme in Turkey (Πρόγραμμα Μικρών Έργων στην Τουρκία) Πρώτη Πρόσκληση Νοέμβριος 2005[620]

Τουρκική ΜΚΟ	Ελληνική ΜΚΟ	Αντικείμενο Συνεργασίας
Ίδρυμα Ανταλλαγέντων της Συνθήκης της Λωζάνης	ΚΕΜΟ – Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων	Διάλογος μεταξύ μειονοτήτων της Κωνσταντινούπολης και της Δυτικής Θράκης
Pera Fine Arts Graduates Association	MEWCAT	Πολιτισμική επικοινωνία: Ενεργός Ευρωπαίος πολίτης μέσω των Τεχνών και της Μουσικής
Κωνσταντινούπολη Policy Center (Sabanci University)	ΕΛΙΑΜΕΠ – Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής	Επίλυση συγκρούσεων και διαχείριση με επίκεντρο τις ελληνοτουρκικές σχέσεις – Πρόγραμμα φοιτητών
Trade Unions' Confederation in Turkey, (Türk-İş)	Συμμετοχοί Ευρωπαίων ομιλητών, συμπεριλαμβανομένων των Ελλήνων	Η διαφοροποίηση των δράσεων των εργατικών σωματείων στην Ευρώπη
ARI Social Participation and Development (Foundation)	Ίδρυμα Κόκκαλη	Ενημέρωση του κοινού σε Ευρώπη και Τουρκία σχετικά με την υποψηφιότητα της Τουρκίας για ένταξη στην ΕΕ

[620] Delegation of the European Union to Turkey: http://www.avrupa.info.tr/Sivil_Toplum_Diyalogu/EUTURCSD,Csd2006.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Φεβρουαρίου 2007.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 12

Small Projects Programme in Turkey (Πρόγραμμα Μικρών Έργων στην Τουρκία)
Πρώτη Πρόσκληση 2007[621]

Τουρκική ΜΚΟ	Συνεργαζόμενες ΜΚΟ	Αντικείμενο Συνεργασίας
Δήμος Kula	Δήμος Salihli (Τουρκία), Δήμος Ερεσσού – Άντισσας (Ελλάδα), Fermanagh District Council (Βρετανία)	Katakekaumene – Καμμένη Χώρα
Δήμος Artvin	Δήμος Κέας (Ελλάδα), Δήμος Ardanuç (Τουρκία), Δήμος Murgul (Τουρκία)	Ανάπτυξη προγραμμάτων εθελοντικής περιβαλλοντικής προστασίας
Δήμος Bursa Gölyazı	Self Government of Town Balatonfüred (Ουγγαρία), Δήμος Ραφήνας (Ελλάδα)	Το Μοντέλο της ΕΕ στον τουρισμό λιμνών, πολιτισμού, αλιείας και παρατήρησης πτηνών
Δήμος Durağan	Δήμος Επανομής (Ελλάδα), Δήμος Saraydüzü (Τουρκία	Ελληνοτουρκική Συνεργασία: Προς τις Βιολογικές Πόλεις
Δήμος Balçova	Δήμος Ρίου (Ελλάδα)	Ανάπτυξη βιώσιμης καλής διακυβέρνησης στο Balçova
Alanya Çevresi Turizmi Geliştirme ve Altyapı Birliği Ένωση Τουριστικής Ανάπτυξης και Υποδομών της Αλάνια	Δήμος Esbjberg (Δανία), Σύλλογος Τοπικής Διοίκησης (Ελλάδα)	Βιώσιμη διαχείριση στέρεων αποβλήτων για μικρομεσαίους δήμους
Δήμος Toroslar	Τοπική Ένωση Κοινοτήτων και Δήμων Περιφέρειας Δράμας (Ελλάδα)	Έργο Ανάπτυξης Προσβάσιμου Τουρισμού
Πανεπιστήμιο Mersin	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Ελλάδα)	Εργασίες σχεδιασμού για τα Εμπόδια εντός της τουρκικής και ελληνικής κοινωνίας (Actus)
Anadolu Kalkınma ve Eğitim Derneği (Σύλλογος Ανάπτυξης και Εκπαίδευσης Ανατολίας)	Centre Mediterraneen de l'Environnment (Γαλλία), Society of Protection of Natur and Eco-development (Ελλάδα), Tourist Association of Ohrit City Biljana (ΠΓΔΜ)	Ανάπτυξη Πρωτοβουλιών Νεολαίας για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη
Mersin Genç İşadamları Derneği (Σύλλογος Νέων Επιχειρηματιών της Μερσίν)	Antigone Information and Documentation Centre on Racism, Ecology, Peace and Non-Violence (Ελλάδα)	EKOLOG 33

[621] Στο ίδιο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 13

Ορισμένα Παραδείγματα Συνεργασίας Ελληνικών και Τουρκικών ΜΚΟ στο Πλαίσιο Προγραμμάτων της ΕΕ

- COMPLETE: Προκαταρκτική δράση για τη διεύρυνση της ΕΕ. Συνεργασία επιμελητηρίων βιομηχανίας και εμπορίου από την Ελλάδα, τη Τουρκία και τη Βουλγαρία, της Νομαρχίας Λέσβου και δύο ελληνικών ερευνητικών ινστιτούτων.
- BRIDGES: Ευρωπαϊκό πρόγραμμα, όπου συνεργάζονται η Νομαρχία Λέσβου με τον Δήμο του Αλτίνολουκ με αντικείμενο του έργου την επιμόρφωση ατόμων στις υποδομές Τουριστικών Επιχειρήσεων[622].
- MEDASSET: Έργο Προστασίας των υπό εξαφάνιση θαλάσσιων χελώνων της Μεσογείου, διεθνής συνεργασία τουρκικής και ελληνικής ΜΚΟ[623].
- The Euro-Mediterranean Human Rights Network (Ευρω-Μεσογειακό Δίκτυο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων), διεθνής ΜΚΟ με πόρους από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το Λουξεμβούργο, την Ουγγαρία, τη Κύπρο, την Ελλάδα, τη Βρετανία, την Τουρκία κ.α.[624]
- European Environmental Bureau (Ευρωπαϊκό Περιβαλλοντικό Γραφείο), διεθνής ΜΚΟ με μέλη από τις χώρες της ΕΕ και την Τουρκία[625].
- South-East European Child Rights Action Network (Δίκτυο Δράσης Νοτιοανατολικής Ευρώπης για τα Δικαιώματα των Παιδιών), με μέλη από όλες τις χώρες των Βαλκανίων, την Ελλάδα και την Τουρκία[626].
- Cvs in Retail, έργο μεταφοράς πληροφοριών σχετικά με καινοτομίες στο πλαίσιο του προγράμματος Leonardo da Vinci, μεταξύ της TEZKOOP-İŞ (Σωματείο Εργαζομένων

[622] Elena Myrivili, "Transformations of Political Divides: Commerce, Culture and Sympathy Crossing the Greek-Turkish Border, στο Anastasakis, ο.π., σελ. 338.
[623] Tezcan Eralp Abay – Zelal Ayman, *Sivil Toplumdan Proje Öyküleri [Ιστορίες έργων από τη κοινωνία πολιτών]*, Civil Society Development Center (Άγκυρα), σελ. 120-124 Σύνδεσμος: http://www.stgm.org.tr/tr/icerik/detay/sivil-toplumdan-proje-oykuleri-genisletilmis-2-basim. Ημερομηνία επίσκεψης: 23 Μαρτίου 2009.
[624] Yasemin Dinç, *Dünya, Avrupa ve Türkiye'de Sivil Ağlar Rehberi [Οδηγός κοινωνικών δικτύων στον κόσμο, την Ευρώπη και την Τουρκία]*, Civil Society Development Center (Άγκυρα) σελ. 51-53, Σύνδεσμος: http://www.stgm.org.tr/tr/icerik/detay/dunya-avrupa-ve-turkiye-de-sivil-aglar-rehberi. Ημερομηνία επίσκεψης: 23 Μαρτίου 2009.
[625] Στο ίδιο, σελ. 88-90.
[626] Στο ίδιο, σελ. 152-153.

Συνεταιρισμών, Εκπαίδευσης, Γραφείου και Καλών Τεχνών Τουρκίας), VFA – Βάλτερ Φισσάμπερ και Συνεργάτες ΕΠΕ (Ελλάδα), Eduser Eğitim Danışmanlık ve Uzmanlık Hizmetleri Ltd. Şti. (Τουρκία), Centro Servizi s.r.l. (Ιταλία), Κέντρο Εκπαίδευσης Gazi (Τουρκία), KARDER Σύνδεσμος Συμβουλών Καριέρας και Ανάπτυξης Ανθρωπίνων Πόρων, αφανής εταίρος: TÜRKİŞ – Συνομοσπονδία Σωματείων Εργατών Τουρκίας[627].

- Έργο GuideMe!, μεταφορά τεχνογνωσίας στο πλαίσιο του προγράμματος Leonardo da Vinci, μεταξύ του Ελληνικού Συνδέσμου Εκπαίδευσης Ενηλίκων – ΑΕΕ, IKDAM – Πανεπιστήμιο Άγκυρας, Κέντρο Ερευνών και Εφαρμογών Διαχείρισης Ανθρωπίνων Πόρων και Συμβουλών Καριέρας (Τουρκία), KARDER Σύνδεσμος Συμβουλών Καριέρας και Ανάπτυξης Ανθρωπίνων Πόρων, İŞKUR – Τουρκικός Οργανισμός Απασχόλησης (Τουρκία)[628].

[627] Οι πληροφορίες έχουν ληφθεί από τον καθηγητή Recep Varçın, εκπρόσωπο της ΜΚΟ KARDER στις 02.12.2009. www.cvsinretail.org
[628] Στο ίδιο, http://www.guideme.at/english/partners.asp?lang=1

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 14

Πρωτοβουλίες Προσέγγισης – Συνεργασίας της Κοινωνίας Πολιτών Ελλάδας και Τουρκίας (Ο Κατάλογος είναι ενδεικτικός)[629]

Πρωτοβουλίες Ανθρωπιστικής Βοήθειας μετά τους σεισμούς στην Τουρκία και την Ελλάδα

- Αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας στους σεισμοπαθείς της Τουρκίας, με πρωτοβουλία του Τμήματος του Ε.Ε.Σ. Ιεράπετρας (20/8/99)
- Φιλικός ποδοσφαιρικός αγώνας μεταξύ της Γαλατάσαραϊ και του ΠΑΟΚ στο γήπεδο της Τούμπας. Τα έσοδα του αγώνα που ανέρχονται σε 18 εκατομμύρια δρχ. διατέθηκαν για τις ανάγκες του Δημοτικού σχολείου του δήμου Ντερίντζε (3/9/99).
- Επίσκεψη συμπαράστασης στους σεισμοπαθείς της Κωνσταντινούπολης από τον Ελληνικό Σύλλογο Ολυμπιονικών (4/9/99).
- Αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας στην Τουρκία από το Επιμελητήριο Λέσβου σε συνεργασία με τον Μητροπολίτη Μυτιλήνης Ιάκωβο, τον Δήμο Μυτιλήνης και την ΜΚΟ «Κίνηση για τη Συνύπαρξη των Λαών» (4/9/99).
- Ημερίδα με θέμα τους σεισμούς πραγματοποιήθηκε στο Μπουρχάνιε της Τουρκίας με συμμετοχή του Προέδρου του Επιμελητηρίου Λέσβου Π. Μαθιέλλη. Η ημερίδα διοργανώθηκε από το δήμο Μπουρχάνιε και την Ομοσπονδία Εκπολιτιστικών Συλλόγων της περιοχής (Σεπτέμβριος 1999).
- Αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας από το Δήμο Σύμης στους σεισμοπαθείς της Ντάτσα Τουρκίας (Σεπτέμβριος 1999).
- Οικονομική ενίσχυση των σεισμοπαθών της τουρκικής πόλης Τσεσμέ από τους μαθητές του Δημοτικού σχολείου Βροντάδου Χίου. Την πρωτοβουλία πήρε ο Δήμος Βροντάδου (Σεπτέμβριος 1999).
- Αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας (τρόφιμα και φάρμακα) στους σεισμοπαθείς της Τουρκίας από την ΜΚΟ «Φαρμακοποιοί του Κόσμου».

[629] Τα στοιχεία προέρχονται από το αρχείο του εκλιπόντος δημοσιογράφου Νικήτα Λιοναράκη, τα οποία μοιράστηκε με τη συγγραφέα σε συνάντηση που έγινε τον Δεκέμβριο του 2006.

- Επίσκεψη στην Αττάλεια των ποδοσφαιρικών ομάδων της Ρόδου «Διαγόρας» και «Ίαλυσος». Διεξαγωγή τεσσάρων φιλικών αγώνων μεταξύ των δύο ελληνικών και δύο τουρκικών ομάδων της Αττάλειας, για την ενίσχυση των σεισμοπαθών (26-27/9/99).
- Φιλικός αγώνας ποδοσφαίρου του Πανιωνίου και της τουρκικής Εφές πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Τα έσοδα του αγώνα διατέθηκαν υπέρ των σεισμοπαθών, ενώ την αποστολή συνόδευε ο δήμαρχος Ν. Σμύρνης (Φθινόπωρο 1999).
- Με πρωτοβουλία της Νομαρχίας Δωδεκανήσου συγκεντρώθηκαν 200.000 δολλάρια κατόπιν εράνου. Το ποσό παραδώθηκε στο Νομάρχη του Ισμίτ.
- Πρόγραμμα εγκατάστασης 250 αδιάβροχων σκηνών, μετά δαπέδου, 6 ατόμων εκάστη, υλοποίησε η ΜΚΟ «Ευρωπαϊκή Προοπτική». Οι σκηνές εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Ντούζτσε.
- Ανθρωπιστική βοήθεια 10 τόνων για την ενίσχυση των σεισμοπαθών της Τουρκίας συγκέντρωσαν οι κάτοικοι των νησιών Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας. Επιτροπή από τα ως άνω νησιά με επικεφαλής τον Μητροπολίτη τους, μετέφερε τη βοήθεια στην Κωνσταντινούπολη.
- Πρωτοβουλία της εφημερίδας «Τα Νέα» για ενίσχυση των σεισμοπαθών της Τουρκίας. Διεύθυνση και δημοσιογράφοι της εφημερίδας προσέφεραν 14 εκατομμύρια δρχ.
- Συναυλία με τον Γιώργο Νταλάρα και μουσικό συγκρότημα, στο οποίο συμμετέχουν μουσουλμάνοι και χριστιανοί της Κομοτηνής για την ενίσχυση των σεισμοπαθών της γειτονικής χώρας οργανώθηκε από τη Νομαρχία Ξάνθης. Τα έσοδα διατέθηκαν για την αποστολή ανθρωπιστικού υλικού.
- Αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας από το Δήμο Σαπών προς τους σεισμοπαθείς του Μαρμαρά (15/9/99).
- Οι τέσσερις Δήμοι της Θεσσαλίας (Λάρισας, Βόλου, Τρικάλων, Καρδίτσας) ανέλαβαν οικονομική εκστρατεία με σκοπό την ενίσχυση των σεισμοπαθών και την κατασκευή ενός οικισμού στην πόλη Γιάλοβα της Τουρκίας που χτυπήθηκε από τον σεισμό.
- Ο Δήμος Κορυδαλλού και η «Γραμμή Ανθρωπιάς», που δημιουργήθηκε, ανέλαβαν τη συγκέντρωση και αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας στους πληγέντες της γειτονικής χώρας (Σεπτέμβριος 1999).
- Συγκέντρωση και αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας για τους σεισμοπαθείς της Κωνσταντινούπολης και της βορειοδυτικής Τουρκίας, ανέλαβε η Ιερά Μητρόπολη

Κυδωνίας και Αποκορωνού, η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση και ο Δήμος Χανιών (Σεπτέμβριος 1999).

- Ποδοσφαιρικός αγώνας του Παναθηναϊκού με την τουρκική Μπεσίκτας στην Αθήνα. Πριν την έναρξη του αγώνα ο πρόεδρος του Παναθηναϊκού βράβευσε την AKUT, την ΕΜΑΚ και το Πυροσβεστικό Σώμα (12/10/99).
- Αποστολή ειδικευμένης ομάδας αποτελούμενης από 16 γιατρούς και νοσηλευτές, και με τη συνοδεία ασθενοφόρου της «Ευρωκλινικής» στην Τουρκία πρόσφερε ιατροφαρμακευτική βοήθεια στους σεισμοπαθείς.
- Εκδηλώσεις ελληνοτουρκικής φιλίας με πρωτοβουλία των καλαθοσφαιριστών του Παναθηναϊκού και της Τόφας, πριν την έναρξη του μεταξύ τους αγώνα στην Προύσα (28/9/99).
- Μεγάλη ποσότητα φαρμακευτικού υλικού στην Κωνσταντινούπολη και στη Νικομήδεια απέστειλε ο όμιλος Interamerican (Σεπτέμβριος 1999).
- Κοινή πρωτοβουλία των δημάρχων Αθηναίων, Πειραιώς, Πατρέων και Ηρακλείου Κρήτης για αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας στους σεισμοπαθείς της Τουρκίας (Σεπτέμβριος 1999).
- Εγκατάσταση 1000 περίπου σκηνών, κινητής νοσοκομειακής μονάδας και παιδικού σταθμού για τους σεισμοπαθείς της Κωνσταντινούπολης, με πρωτοβουλία του Δήμου Αθηναίων (Σεπτέμβριος 1999).
- Σύσταση ομάδας άμεσης βοήθειας από Έλληνες και Τούρκους, με πρωτοβουλία του Ε.Β.Ε. Λέσβου, με στόχο την άμεση επέμβαση σε ατυχήματα και φυσικές καταστροφές σε Τουρκία και Ελλάδα αλλά και σε άλλες γειτονικές χώρες.
- Συνεργασία της τουρκικής ΜΚΟ SİVİL και του Ελληνικού Εικαστικού Επιμελητηρίου για την πραγματοποίηση προγραμμάτων συμπαράστασης στους σεισμοπαθείς της Τουρκίας (Δεκέμβριος 1999).
- Αποστολή του Δήμου Κομοτηνής στην Κωνσταντινούπολη για να συνοδεύσει την ανθρωπιστική βοήθεια που συγκεντρώθηκε για τους σεισμοπαθείς της Τουρκίας (19/1/00).

Πανεπιστήμια, Επιστημονικοί Φορείς και Σχολεία

- Πρωτοβουλία του "Sabanci University" με συμμετοχή Ελλήνων πανεπιστημιακών για το αποκαλούμενο «Ξαναγράψιμο των σχολικών βιβλίων της ιστορίας» (Ιούλιος 1999).

- Συμφωνία Ελλήνων και Τούρκων επιστημόνων για μελέτη των κοινών οικολογικών προβλημάτων. Η πρωτοβουλία προήλθε από επιστήμονες που συναντήθηκαν στη Χαλκιδική, στο περιθώριο του 8ου Πανευρωπαϊκού Συνεδρίου Οικολογίας (21/9/99).
- Συνεργασία μεταξύ του τουρκικού σχολείου Aykan College της Άγκυρας και της Ελληνογαλλικής Σχολής Αγ. Παρασκευής Αθηνών. Επίσκεψη μαθητών της β΄και γ΄γυμνασίου της Ελληνογαλλικής Σχολής και συμμετοχή τους σε εκδηλώσεις του τουρκικού σχολείου (25-30/10/99).
- Ελληνοτουρκική Συνάντηση για την Κοινωνία της Πληροφορίας πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Συμμετείχε εικοσαμελής ομάδα πανεπιστημιακών και εκπροσώπων εταιρειών πληροφορικής. Μεταξύ των αποφάσεων ήταν η διασύνδεση των ελληνικών και τουρκικών ακαδημαϊκών ερευνητικών δικτύων (18-19/12/99).
- Διεθνές τουρκολογικό συνέδριο με συμμετοχή Τούρκων και Ελλήνων επιστημόνων με θέμα «Ο Οθωμανός αντιναύαρχος: Το αξίωμα του και η επικράτειά του». Το συνέδριο οργανώθηκε από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο (7-9/1/00).
- Συμφωνία για τη διασύνδεση των Ακαδημαϊκών Ερευνητικών Δικτύων Τουρκίας και Ελλάδας. Φορείς της συμφωνίας είναι το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (GRNET) και το Ερευνητικό Κέντρο που διαχειρίζεται το ULAKNET Τουρκίας.
- Συνάντηση των πρυτανικών αρχών του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης. Κατά τη διάρκεια της συνάντησης θα συζητηθούν οι τρόποι περαιτέρω συνεργασίας των δύο πανεπιστημίων (24/2/00).
- Συνέδριο με θέμα «Η Προφορική Ιστορία» με συμμετοχή ιστορικών από τα Πανεπιστήμια Βοσπόρου και Αθηνών στην Κωνσταντινούπολη (Ιούνιος 2000).
- Σχεδιασμός κοινού προγράμματος ερευνητικής συνεργασίας μεταξύ του Τμήματος Βιολογίας (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) και "Ege University" Σμύρνης. Το πρόγραμμα με τίτλο «Επιπτώσεις του Τουρισμού και της αστικοποίησης σε παράκτια οικοσυστήματα των ελληνικών και τουρκικών περιοχών του Αιγαίου», περιλαμβάνει και σύστημα monitoring στις δύο χώρες.
- Συνέδριο στη Σμύρνη με πρωτοβουλία του Πανεπιστημίου της Σμύρνης, του Columbia University (Department of Conflict Resolution) με τη συμμετοχή Ελλήνων επιστημόνων. Το θέμα του Συνεδρίου θα είναι «Η καταστροφή της Σμύρνης».

- «Διεθνές Συμπόσιο για το Αιγαίο» με συμμετοχή της τουρκικής ΜΚΟ «Ίδρυμα Θαλάσσιας Έρευνας» και της Ελληνικής "MEDIASSET" οργανώνεται στο Μποντρούμ (5/5/00).
- Προγραμματισμός της συνεργασίας εμπειρογνωμόνων και εκπαιδευτών για άτομα με ειδικές ανάγκες από Ελλάδα και Τουρκία. Σχεδιασμός αδελφοποιήσεων των εκατέρωθεν ειδικών εκπαιδευτικών κέντρων, για ανταλλαγή προβληματισμού και εμπειριών.
- Πρόσκληση εκ μέρους του Τουρκικού Ιδρύματος Foundation for Social Research Culture and Art, για συμμετοχή ελληνικού θιάσου στο 4^{ο} Φεστιβάλ Θεάτρου Άγκυρας.
- Πρόσκληση του τουρκικού κολλεγίου Ted College για αμοιβαίες επισκέψεις του με ελληνικό σχολείο και κοινές παραστάσεις παραδοσιακών χορών σε Ελλάδα και Τουρκία.
- Απονομή του τίτλου του «Επισκέπτη Καθηγητή» στον καθηγητή κ. Θ. Βερέμη και του τίτλου του «Λέκτορα» στον κ. Δ. Κληρίδη, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Harvard από το Sabancı University της Τουρκίας.
- Το πρόγραμμα MEDA διάρκειας δύο ετών, που ξεκίνησε με την πρωτοβουλία του Πανεπιστημίου Αθηνών και με την υποστήριξη Τούρκων και Ελλήνων ακαδημαϊκών, προβλέπει την εκπαίδευση καθηγητών ιστορίας με σκοπό την συνεισφορά τους στη σταθεροποίηση της ειρήνης ανάμεσα στην Τουρκία και την Ελλάδα. Το πρόγραμμα εφαρμόζεται ήδη και θα διαρκέσει μέχρι το καλοκαίρι του 2000.
- Ειδική εκδήλωση για την έναρξη της συνεργασίας των τουρκικών και των ελληνικών πανεπιστημίων, με συμμετοχή Ελλήνων και Τούρκων Πρυτάνεων (Άνοιξη 2000).
- Συμμετοχή Τούρκων φοιτητών της Σχολής Καλών Τεχνών της Κωνσταντινούπολης, σε έκθεση φωτογραφίας που πραγματοποίησαν φοιτητές της Σχολής Καλών Τεχνών της Θεσσαλονίκης.
- Πρόταση του Πανεπιστημίου του Εσκίσεχιρ για πραγματοποίηση προγραμμάτων ανταλλαγών φοιτητών, αλλά και ευρύτερης συνεργασίας με ελληνικό πανεπιστήμιο (Ενδεχόμενο συνεργασίας με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας).
- Επίσκεψη ανταπόδοσης από το τουρκικό σχολείο Aykan College της Άγκυρας στην Αθήνα. Οι Τούρκοι μαθητές φιλοξενήθηκαν από το Ελληνογαλλικό Σχολείο Αγίας Παρασκευής Αθηνών (1-6/2/00).

- Συνεργασία για τη σύσταση «Επιτροπής Μελέτης» (monitoring) των οικοσυστημάτων των ακτών του Αιγαίου, με πρωτοβουλία επιστημόνων των Πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης και Σμύρνης.
- Συνεννοήσεις για κυκλοφορία αφιερώματος στη λογοτεχνία του άλλου λαού, μεταξύ των περιοδικών «Δένδρο» και τουρκικού λογοτεχνικού περιοδικού.
- Συνεργασία των Πανεπιστημίων Αθηνών και Κωνσταντινούπολης. Η συνεργασία βρίσκεται σε εξέλιξη και αρχίζει με την επίσκεψη ελληνικής αντιπροσωπείας στην Κωνσταντινούπολη (26-27/2/00).

Οικονομικοί Φορείς – Επιχειρηματίες – Επιμελητήρια

- Επίσκεψη στη Σμύρνη αντιπροσωπείας του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Ρόδου για εξέταση των δυνατοτήτων συνεργασίας Ελλήνων και Τούρκων Επιχειρηματιών (7/9/99).
- Επανενεργοποίηση της απόφασης που είχε ληφθεί αρχικά το 1990, για σύσταση Ελληνοτουρκικής Τράπεζας Ανάπτυξης. Οι σχετικές πρωτοβουλίες ξεκίνησαν και εξελίσσονται στα πλαίσια του Ελληνοτουρκικού Φόρουμ.
- Συνάντηση του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Φόρουμ στην Αθήνα (13/10/99).
- Πραγματοποίηση στο Μπόντρούμ της Τουρκίας, Ελληνοτουρκικού Φόρουμ Τουρισμού, με τη συμμετοχή ελληνικών και τουρκικών φορέων τουρισμού. Στόχος η προώθηση της συνεργασίας μεταξύ των δύο χωρών στο συγκεκριμένο τομέα (16-17/10/99).
- Κοινή Συνεδρίαση του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου με πρωτοβουλία του Συνδέσμου Ελληνοτουρκικής Επιχειρηματικής Συνεργασίας, στην Αθήνα (12/10/99).
- Η ίδρυση Ελληνοτουρκικού Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, το οποίο υπολογίζεται να ξεκινήσει τις εργασίες του μέχρι τις 31/7/00, αποφασίστηκε κατά τη συνεδρίαση του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου στην Αθήνα (12/10/99).
- Επίσκεψη εκπροσώπων του Επιμελητηρίου Δωδεκανήσου στη Σμύρνη. Επαφές με εκπροσώπους του Επιμελητηρίου Σμύρνης, με στόχο τη διεύρυνση της μεταξύ τους συνεργασίας (2-5/12/99).
- Συνάντηση Ελλήνων και Τούρκων Επιχειρηματιών στην Κωνσταντινούπολη με την ευκαιρία της υπογραφής διακρατικών συμφωνιών (20-22/1/00).

- Κοινή συνεδρίαση διοικητικών συμβουλίων Ελληνοτουρκικών Επιχειρηματικών Συμβουλίων στην Κωνσταντινούπολη, με τη συμμετοχή των υπευθύνων από τις επιμέρους ομάδες εργασίας του Σ.ΕΤ.Ε.Σ. και επιχειρηματίες (25-26/2/00).
- Συνεργασία των Επιμελητηρίων Λέσβου και Σμύρνης για την οργάνωση Ελληνοτουρκικού Οικονομικού Συνεδρίου στη Σμύρνη. Είχε προηγηθεί παρόμοιο συνέδριο στη Λέσβο το 1998. Το Συνέδριο θα πραγματοποιηθεί την Άνοιξη του 2000.
- Προγραμματισμός Συνάντησης μεταξύ επιχειρηματιών και εκπροσώπων του εμπορικού κόσμου της Ελλάδας και της Τουρκίας, με συμμετοχή συναδέλφων τους από τις Σκανδιναβικές χώρες στην Κωνσταντινούπολη (23-24/3/00).
- Έκθεση τουρκικών προϊόντων στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας στον Πειραιά, οργανώνεται από την ελληνική εταιρεία ZHTA CONGRESS A.E. και τη τουρκική LADIN S.A. (20-21/4/00).
- Ημερίδα Επιχειρηματικής Συνεργασίας Αλιευτικών Συλλόγων Ελλάδος και Τουρκίας τον Μάϊο στην Αθήνα, με πρωτοβουλία του Σ.ΕΤ.Ε.Σ. σε συνεργασία με την «Ομοσπονδία Επαγγελματικών Αλιευτικών Συλλόγων περιφέρειας Αττικής και Νήσων Αργοσαρωνικού Κόλπου – Ο Ποσειδώνας».
- Συνέδριο με θέμα τη συνεργασία Ελλάδας και Τουρκίας στον Ασφαλιστικό Τομέα, με πρωτοβουλία του Σ.ΕΤ.Ε.Σ. (Ιούνιος 2000).
- Επίτευξη Συμφωνίας μεταξύ των Εταιρειών Προμηθέας, GAS (Όμιλος Κοπελούζος), GASPROM (Ρωσία), ENELKO (Ιταλία), GAMA (Τουρκία), EXXON MOBIL CORPORATION (Αμερική), για την κατασκευή στην περιοχή της Θράκης της πρώτης ιδιωτικής μονάδας παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, με εξαγωγικό κυρίως προσανατολισμό.
- Από το Νοέμβριο του 1999 έως και σήμερα, έχουν πραγματοποιηθεί πολλές κοινές συναντήσεις μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων επιχειρηματιών. Για τη βελτίωση των διμερών εμπορικών σχέσεων, για συνεργασία στον τομέα των τηλεπικοινωνιών, κατασκευών, πληροφορικής, τουριστικής βιομηχανιάς και εμπορικών προϊόντων. Η πρωτοβουλία ήταν του Συνδέσμου Ελληνοτουρκικής Επιχειρηματικής Συνεργασίας.

Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις

- Συνεργασία για τη δημιουργία Ελληνοτουρκικού Κέντρου για τους πρόσφυγες με πρωτοβουλία της τουρκικής ΜΚΟ ASAM και του Κέντρου Προάσπισης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΚΕΠΑΔ).

- Συγκρότηση συντονιστικού οργάνου για το σχεδιασμό κοινών δράσεων σε θέματα που αφορούν στα αντικείμενα του ΟΑΣΕ. Το όργανο πρόεκυψε κατά τη διάρκεια της συνάντησης ελληνικών και τουρκικών ΜΚΟ στα πλαίσια της Συνόδου Κορυφής του ΟΑΣΕ.
- Συνάντηση στην Άγκυρα αντιπροσωπείας του Ελληνοτουρκικού Φόρουμ με τους εταίρους από το Τουρκοελληνικό Φόρουμ. Η πρώτη έγινε στην Άγκυρα και η δεύτερη στην Αθήνα (6/9/99).
- Ελληνοτουρκική συναυλία στην Κωνσταντινούπολη από την Ένωση Τούρκων Τραγουδιστών (23/9/99).
- Ημερίδα του ΣΥΝ με Έλληνες και Τούρκους ομιλητές και θέμα «Μείωση των Εξοπλισμών σε Ελλάδα και Τουρκία» (20/10/99).
- Επίσημη επίσκεψη του τουρκικού «Τρένου της Ειρήνης» στην Αθήνα με συμμετοχή δημοσιογράφων από τα εκεί ΜΜΕ (16/10/99).
- Εκδήλωση ελληνοτουρκικής φιλίας κατά την παραμονή του τουρκικού «Τρένου της Ειρήνης» στη Δράμα, με πρωτοβουλία του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου Δράμας (10/99).
- Συνάντηση στην Αθήνα της ολομέλειας του Ελληνοτουρκικού Φόρουμ και υιοθέτηση προτάσεων σχετικά με Μέτρα Οικοδόμησης Εμπιστοσύνης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας (23-24/10/99).
- Συνάντηση αντιπροσωπείας του Ελληνοτουρκικού Φόρουμ με τον Έλληνα ΥπΕξ Γ. Παπανδρέου (25/10/99).
- Συνάντηση των γυναικών της "WINPEACE" (κίνηση των γυναικών Τουρκίας και Ελλάδας για την ειρήνη) πραγματοποίηθηκε στη Ρόδο (21-24/10/99). Αποτέλεσμα της συνάντησης ήταν η απόφαση υλοποίησης προγραμμάτων από κοινές ομάδες εργασίας. Τα προγράμματα αυτά είναι τα εξής:
  - Θερινή κατασκήνωση νέων από την Ελλάδα και την Τουρκία
  - Αγροτουριστικές δραστηριότητες σε κάποιο χωριό του Αιγαίου
  - Οργάνωση μεσαίων επιχειρήσεων από γυναίκες της Ελλάδας και της Τουρκίας
  - Η έκδοση ενός βιβλίου για την ελληνική και την τουρκική κουζίνα.
- Συνάντηση ΜΚΟ Ελλάδας και Τουρκίας, με πρωτοβουλία της Ελληνικής ΜΚΟ "Helsinki Citizens Assembly", με σκοπό την επεξεργασία και υλοποίηση προγραμμάτων (5-7/11/99).

- Ημερίδα με θέμα τις «Ελληνοτουρκικές Σχέσεις στις καθημερινές επαφές στις δύο πλευρές του Αιγαίου» πραγματοποιήθηκε στη Λέσβο με πρωτοβουλία της «Κίνησης για συνύπαρξη και επικοινωνία στο Αιγαίο» και με συμμετοχή Ελλήνων και Τούρκων παραγόντων (20/11/99).
- Ημερίδα με θέμα «Οι μειονότητες τον 21^{ο} αιώνα», με πρωτοβουλία της Ελληνικής και Τουρκικής Ένωσης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Αθήνα (26/11/99).
- Ημερίδα Ελληνικών και Τουρκικών Ενώσεων με θέμα τα ανθρώπινα δικαιώματα πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα, με πρωτοβουλία της Ελληνικής Ένωσης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (πρόεδρος Ν. Αλιβιζάτος), (26/11/99).
- Μεγάλη συνάντηση στην Αθήνα, Ελληνοτουρκικών ΜΚΟ, υπό την αιγίδα του Ελληνοτουρκικού Φόρουμ (συμμετοχή 75 ατόμων – 30 οργανώσεων από τις δύο πλευρές που δραστηριοποιούνται στους τομείς: ανθρωπιστική βοήθεια, προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς, ισότητα ευκαιριών, επαφές νέων, εκσυγχρονισμός της κοινωνίας και του κράτους).
- Συμφωνία Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού – ΕΜΑΚ – Ερυθράς Ημισελήνου – AKUT για τη δημιουργία πιλοτικής μεικτής ομάδας για ανθρωπιστικές παρεμβάσεις (27-28/11/99).
- Φεστιβάλ Ευρωπαϊκής Νεότητας στην Κωνσταντινούπολη (11-17/12/99) με συμμετοχή Ελληνικού μουσικού συγκροτήματος. Η πρωτοβουλία προήλθε από το GSM Youth Services Center.
- Συνάντηση νέων του ελληνικού και του τουρκικού τμήματος της ΜΚΟ AEGEE πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της Σύσκεψης που είχε η οργάνωση στην Κωνσταντινούπολη. Στη σύσκεψη αποφασίστηκε η επόμενη συνάντηση της οργάνωσης να πραγματοποιηθεί στην Αθήνα (17/12/99).
- Επίσημη επίσκεψη του «Ελληνικού Τρένου της Ειρήνης» στην Κωνσταντινούπολη, με συμμετοχή δημοσιογράφων από όλη την Ελλάδα (21-22/1/00).
- Εκδήλωση για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και την Ευρωπαϊκή Ένωση στην μετά Ελσίνκι εποχή, οργάνωσε το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Συμμετείχαν πανεπιστημιακοί και δημοσιογράφοι από τις δύο χώρες (26/1/00).
- Επίσκεψη του «Ελληνικού Τρένου Πολιτισμού» στην Κωνσταντινούπολη, με πρωτοβουλία της ΜΚΟ «Καλλιτέχνες Χωρίς Σύνορα».

- Συνέδριο στην Αθήνα με θέμα τις ελληνοτουρκικές σχέσεις προγραμματίζεται με πρωτοβουλία της ΜΚΟ «Ένωση των Πολιτών για την Παρέμβαση» (Φθινόπωρο 2000).
- Αφιέρωμα του Φεστιβάλ Κινηματογράφου της Δράμας στο τουρκικό κινηματογράφο. Στις ειδικές ημέρες συμμετείχαν δεκάδες Τούρκων σκηνοθετών, ηθοποιών και δημοσιογράφων.
- Δωδεκαήμερο αφιέρωμα στον σύγχρονο Τουρκικό κινηματογράφο πραγματοποιήθηκε από τη Λέσχη Κινηματογράφου του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης και σε συνεργασία με το Σύνδεσμο ΟΤΑ Μείζονος Ελληνισμού Θεσσαλονίκης, τον Ρ/Σ "102FM" της ΕΡΤ3 και με την υποστήριξη του Ελληνικού Κέντρου Κινηματογράφου.
- Προγραμματισμός καλοκαιρινού σχολείου για Έλληνες και Τούρκους φοιτητές με θέμα τα βιβλία ιστορίας των δύο χωρών. Η πρωτοβουλία ανήκει στο τουρκικό "Helsinki Citizens Assembly" και στο Ελληνικό «Κέντρο Προάσπισης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων». Διδάσκοντες θα είναι ακαδημαϊκοί που έχουν ήδη δραστηριοποιηθεί σε αυτόν τον τομέα, ενώ οι φοιτητές θα μείνουν στις κατασκηνώσεις του Δήμου Τσανάκαλε.
- Κοινό πρόγραμμα των δύο ως άνω ΜΚΟ θα υποβληθεί στην ΕΕ για επιμόρφωση της αστυνομίας των δύο χωρών στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το πρόγραμμα θα τεθεί υπό την αιγίδα σχετικής επιτροπής του Συμβουλίου Ευρώπης και θα έχει ενιαία θεματολογία.
- Εκδήλωση με πρωτοβουλία της Επιτροπής Δημοσιογράφων Ροδόπης, με την ευκαιρία της εκεί άφιξης του «Τρένου της Ειρήνης».
- Συνεργασία και κοινή παρέλαση των μοτοσικλετιστών από τις Λέσχες των Harley Owners Group Ελλάδας και Τουρκίας πάνω από τη γέφυρα της Κωνσταντινούπολης. Η παρέλαση ήταν αφιερωμένη στην ελληνοτουρκική φιλία.
- Προγραμματισμός για τη συμμετοχή παιδικού χορευτικού συγκροτήματος ελληνικού δήμου, στο Διεθνές Παιδικό Φεστιβάλ που οργανώνει το Turkish Radio Television. Τόπος διεξαγωγής το Κουσάντασι (23/4/00).
- Προγραμματισμός για τη συμμετοχή ελληνικού παιδικού φολκλορικού μουσικού συγκροτήματος, στην 11^{η} «Διεθνή Συνάντηση Φολκλορικής Μουσικής» της Κωνσταντινούπολης. Στις συναντήσεις θα πάρουν μέρος συγκροτήματα από τις χώρες που βοήθησαν την Τουρκία κατά τη διάρκεια των σεισμών (18-24/4/00).

- Προγραμματισμός της αμοιβαίας συμμετοχής Ελλήνων και Τούρκων Προσκόπων στις καλοκαιρινές κατασκηνωτικές εγκαταστάσεις των δύο χωρών.
- Συμπόσιο με θέμα «Το Αιγαίο του 2000» οργανώνεται στις 5 και 7 Μαΐου 2000 στο Μποντρούμ της Τουρκίας. Η πρωτοβουλία ανήκει στην TUCAV (Turkish Marine Reseach Foundation). Σκοπός του συμποσίου, η ανταλλαγή πληροφοριών και η ανεύρεση τρόπων διμερούς και πολυμερούς συνεργασίας σε μεσογειακό και διεθνές επίπεδο.
- Δύο συναυλίες σε Άγκυρα και σε Αθήνα με τους Μ. Θεοδωράκη και Ζ. Λιβανελί. Η πρωτοβουλία προήλθε από τη ΓΣΕΕ και τη Συνομοσπονδία Εργατικών Συνδικάτων Τουρκίας.
- Δύο συναυλίες σε Άγκυρα και σε Αθήνα από την Χ. Αλεξίου και την Σ. Ακσού αφιερωμένες στην ελληνοτουρκική φιλία.
- Προγραμματισμός ελληνοτουρκικού συνεδρίου με θέμα «Ανάπτυξη Ήπιων Μορφών Ενέργειας», από την Πανευβοϊκή Ομοσπονδία. Συντονισμός με τουρκικές οικολογικές ΜΚΟ, για την αποτροπή εγκατάστασης πυρηνικού εργοστασίου στην Τουρκία.
- Κοινές συναυλίες του Τούρκου παραδοσιακού μουσικού Φαρούκ Τεκμπιλέκ και του ελληνικού συγκροτήματος "IASIS". Η πρώτη συναυλία στη Γερμανία (20/4) και η δεύτερη στο Λουξεμβούργο (29/4).
- Διεθνής Συνάντηση Νέων με θέμα «Μεσόγειος, το κοινό μας σπίτι», πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του Ελληνικού Δικτύου «Μεσόγειος SOS» και της "AKDENIZ SOS" στην Κρήτη. Στις διμερείς επαφές αποφασίστηκε η στενή συνεργασία των δύο οργανώσεων για την αντιμετώπιση των κοινών περιβαλλοντικών προβλημάτων.
- Προγραμματισμός «Εβδομάδας Ελληνοτουρκικής Φιλίας», στα πλαίσια της Εμπορικής Έκθεσης Τούρκων Επιχειρηματιών στην Αθήνα. Η εβδομάδα θα περιλαμβάνει και αντιπροσωπευτικά προϊόντα από την Τουρκία (20-23/4/00).
- Συνέδριο με θέμα «Νέα Παγκόσμια Τάξη. Γυναίκες και Φονταμενταλισμός», οργανώνει η τουρκική ΜΚΟ "Women's Association for the Republic" στην Άγκυρα. Στο Συνέδριο θα προσκληθεί και η ελληνική "WINPEACE".
- Τέσσερις συναντήσεις Ελλήνων και Τούρκων δημοσιογράφων, ακαδημαϊκών και επιχειρηματιών με θέμα συζήτησης τις σχέσεις των δύο χωρών, οργανώθηκε από την ΜΚΟ "Greek-Turkish Dialogue" σε συνεργασία με τη Σουηδική Πρεσβεία (1999).

Αποτέλεσμα των συναντήσεων ήταν η δημιουργία ιστοσελίδας στο διαδίκτυο για την καλύτερη επικοινωνία και ενημέρωση του κοινού σε Ελλάδα και Τουρκία για τις προόδους στις σχέσεις των δύο χωρών.

ΜΜΕ και Δημοσιογράφοι

- Συνάντηση διευθυντικών στελεχών Ελληνικών και Τουρκικών ΜΜΕ, στην Κωνσταντινούπολη, υπό την αιγίδα του Τουρκικού Ιδρύματος Τύπου. Κοινή συντονιστική επιστροπή (16/10/99).
- Ραδιογέφυρα ανάμεσα στους ραδιοφωνικούς σταθμούς: "Balkan News 2000" (Ελλάδα), "Radio Net" (Τουρκία) και "Voice of America" (ΗΠΑ), με αφορμή την απευθείας αναμετάδοση της εκδήλωσης απονομής των βραβείων ελληνοτουρκικής φιλίας Αμπτί Ιπεκτσί (Αθήνα 16/11/99).
- Συνάντηση ομάδων επαφής της Ελληνοτουρκικής Ομάδας Δημοσιογράφων και Στελέχων ΜΜΕ (27/11/99).
- Πρόταση συνεργασίας του Ρ/Σ FLASH 9.61 στο κρατικό ραδιόφωνο της Τουρκίας TRT για κοινό ραδιοφωνικό πρόγραμμα.
- Προγραμματισμός για τη συμμετοχή παιδικού χορευτικού συγκροτήματος Ελληνικού Δήμου, στο 22^{ο} «Διεθνές Παιδικό Φεστιβάλ», που οργανώνει το Turkish Radio Television. Τόπος διεξαγωγής το Κουσάντασι (23/4/00).
- Κοινή επιχείρηση του Θ. Αλαφούζου (εφημερίδα «Καθημερινή») και πέντε εκδοτών τοπικών εφημερίδων της Θράκης για μεγάλη εκδοτική μονάδα στην Αλεξανδρούπολη, με προσανατολισμό την αγορά της Τουρκίας.
- Συνέδριο διευθυντικών στελεχών Ελληνικών και Τουρκικών ΜΜΕ, στην Αθήνα, με την παρουσία των ΥπΕξ Ελλάδας και Τουρκίας. Το Συνέδριο οργανώνει η κοινή συντονιστική επιτροπή και υποστηρίζεται από 500 Έλληνες δημοσιογράφους σε Αθήνα και περιφέρεια.
- Συγκρότηση Κοινής Επιτροπής Τούρκων και Ελλήνων δημοσιογράφων, με σκοπό την οργάνωση Συνεδρίου με θέμα «Η γνωριμία του άλλου μέσα από τα ΜΜΕ» (Άνοιξη 2000).
- Συνέδριο με τη συμμετοχή εκπροσώπων ΜΜΕ από τις παραμεθόριες ελληνικές και τουρκικές οργανώθηκε με πρωτοβουλία των «Δημοσιογράφων για την Ειρήνη στο Αιγαίο και στη Θράκη» (Άνοιξη 2000).

- Κοινή πρόταση του Δήμου Ρόδου και του Κέντρου Ξένου Τύπου (Athens International Media) για τη διοργάνωση της δεύτερης συνάντησης Ελλήνων και Τούρκων δημοσιογράφων στο νησί (η πρώτη οργανώνεται 3-5/2/00).
- Ραδιογέφυρα ανάμεσα στους ραδιοφωνικούς σταθμούς "Balkan News 2000"(Ελλάδα) και τριών τουρκικών σταθμών, για αναμετάδοση της ελληνοτουρκικής δημοσιογραφικής συνάντησης στην Αθήνα (5-7/2/00).

Δήμοι και Νομαρχίες

- Διεθνής Διάσκεψη με θέμα την αποπυρηνικοποίηση της Μεσογείου και το πρόβλημα του Άκκουγιου, οργανώθηκε με πρωτοβουλία της Νομαρχίας Δωδεκανήσου (10/7/99). Συμμετείχαν δεκάδες Έλληνες και Τούρκοι οικολόγοι.
- Σχεδιασμός συνάντησης δημάρχων των εκατέρωθεν του Έβρου ελληνικών και τουρκικών δήμων με πρωτοβουλία του δημάρχου Τυχερού Έβρου, Χ. Χατζόπουλου.
- Πραγματοποίηση κοινών πολιτιστικών εκδηλώσεων μεταξύ των δήμων της Ύδρας και της πόλης του Ερεγλί.
- Υπογραφή «Πρωτοκόλλου Φιλίας» μεταξύ του δήμου Σαπών Ροδόπης και του δήμου Ερέγλι-Μαρμαρά. Συνδιοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων.
- Σύσκεψη με πρωτοβουλία των δημάρχων Σαπών και Μαρμαρά (Τουρκίας) στο Μαρμαρά για τον προγραμματισμό της συνεργασίας των εκατέρωθεν του ποταμού Έβρου Δήμων (24/1/00).
- Συνεργασία δήμων της τουρκικής Θράκης με το Φόρουμ Τοπικής Αυτοδιοίκησης Ελλάδας και Τουρκίας για κοινές διακρατικές δράσεις στους τομείς πολιτισμού, ανάπτυξης, οικολογίας κλπ.
- Επαφές και συνεργασία μεταξύ των δήμων Ύδρας και Ερέγλι. Η συνεργασία οδήγησε ήδη σε αδελφοποίηση των δύο δήμων.
- Σχεδιασμός Νομαρχίας Δωδεκανήσου για επαναχάραξη αναπτυξιακών στόχων του Νομού, σε συνεργασία με τη γειτονική περιφέρεια, μετά τη Σύνοδο του Ελσίνκι.
- Επίσκεψη 200 περίπου κατοίκων της τουρκικής πόλης Ντάτσα στη Σύμη και διοργάνωση κοινών πολιτιστικών εκδηλώσεων εκεί.
- Επαφές και συνεργασία μεταξύ των δήμων Λάρισας και Ουρκούτ. Το επόμενο στάδιο της συνεργασίας θα είναι η αδελφοποίηση των δύο δήμων.
- Φιλοξενία Τούρκων δημοσιογράφων με ειδίκευση στον τουρισμό, σε Καβάλα και Θάσο. Στόχος η τουριστική προβολή της Ελλάδας στην Τουρκία.

- Προγραμματισμός ανάλογης φιλοξενίας από το Δήμο Σαμοθράκης. Στόχος η προβολή του νησιού και η περαιτέρω προσέλκυση τουριστών.
- Επαφές και συνεργασία μεταξύ των δήμων Μηλάτου και Ακγενίκιοϊ. Το επόμενο στάδιο της συνεργασίας θα είναι η αδελφοποίηση των δύο δήμων.
- Διοργάνωση κοινών πολιτιστικών εκδηλώσεων από τους Δήμους Σύμης και Ντάτσα.
- Συνέδριο εκπροσώπων της τοπικής αυτοδίοικησης των Δήμων του Ανατολικού Αιγαίου πραγματοποιήθηκε στην πόλη Κουσάντασι. Πρώτες ενέργειες αδελφοποίησης των δήμων Κουσάντασι και Σάμου (Οκτώβριος 1999).
- Επαφές και συνεργασία μεταξύ των δήμων Σάμου και Κουσάντασι. Το επόμενο στάδιο της συνεργασίας θα είναι η αδελφοποίηση των δύο δήμων.
- Διεύρυνση δυνατοτήτων δημιουργίας κοινής «Ευρωπεριοχής» μεταξύ ελληνικών και τουρκικών δήμων εκατέρωθεν του ποταμού Έβρου.
- Επαφές και συνεργασία μεταξύ των δήμων Σαπών Ροδόπης και Ερέγλι Μαρμαρά. Το επόμενο στάδιο της συνεργασίας θα είναι η αδελφοποίηση των δύο δήμων.
- Συνάντηση δημάρχων της Ελληνικής και Τουρκικής Θράκης, πραγματοποιήθηκε στο Ερέγλι του Μαρμαρά. Αποτέλεσμα της συνάντησης ήταν η υπογραφή ψηφίσματος για τη συγκρότηση Δικτύου συνεργαζομένων Ο.Τ.Α. Δυτικής και Ανατολικής Θράκης, με στόχο την αποδοτικότερη συνεργασία τους (24/1/00).
- Επαφές και συνεργασία μεταξύ των δήμων Βροντάδου Χίου και Αλατσάτων. Το επόμενο στάδιο της συνεργασίας θα είναι η αδελφοποίηση των δύο δήμων.
- Εκδήλωση με πρωτοβουλία του Δήμου Καβάλας και της εκεί «Στέγης Φίλων, Γραμμάτων και Τεχνών», οργανώνεται στο τέλος Φεβρουαρίου. Στα πολιτιστικά δρώμενα συμμετέχουν Τούρκοι, Έλληνες και Σουηδοί καλλιτέχνες. Η ίδια εκδήλωση θα μεταφερθεί επίσης σε Κομοτηνή και Ξάνθη.
- Προγραμματισμός κοινών αθλητικών εκδηλώσεων ομάδων από τους Δήμους Τσεσμέ και Βροντάδου διαδοχικά στις δύο πόλεις.
- Επαφές και συνεργασία μεταξύ των δήμων Σύμης και Ντάτσα. Το επόμενο στάδιο της συνεργασίας θα είναι η αδελφοποίηση των δύο δήμων.

Θρησκευτικοί Φορείς

- Πρόγραμμα αναστήλωσης του Ιερού Ναού της Αγίας Τριάδας, στο Αϊβαλί της Τουρκίας, με πρωτοβουλία της ICOMOS και την υποστήριξη του Μητροπολίτη Μυτιλήνης Ιακώβου.

- Ραδιοσύνδεση του σταθμού «Δίκτυο» Κοζάνης, με τουρκικούς σταθμούς την ημέρα της Γιορτής του Αγ. Νικολάου στην Αττάλεια της Τουρκίας. Ως ανταποκριτές του Ελληνικού Σταθμού λειτούργησαν Τούρκοι δημοσιογράφοι. Φορέας του εορτασμού είναι το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 15

Άρθρο από το Βήμα της Κυριακής της

28ης Ιανουαρίου 2007

Γκρίζοι λύκοι, «Bozkurt» στην τουρκική, δηλαδή σταχτής, γκρίζος λύκος, το έμβλημα των Ουράνιων Τούρκων, των Göktürk, τουρκικής φυλής της Κεντρικής Ασίας ($5^{ος}$ – $6^{ος}$ αιώνας μ.Χ.). Η παράδοση θέλει τον βασιλιά των Göktürk να είναι γιός λύκαινας (asena). «Ασένα» ονομάζονται και οι κοπέλες – μέλη της οργάνωσης. «Οι Γερμανοί έχουν τον αετό. Εμείς τον λύκο, ο γκρίζος λύκος έχει κοινά χαρακτηριστικά με το τουρκικό έθνος. Δεν πεθαίνει ποτέ. Σε ένα τσίρκο θα δεις ένα λιοντάρι, έναν ελέφαντα αλλά δεν θα δεις ποτέ έναν λύκο» λέει με πομπώδη λόγο ο νεαρός πρόεδρος.

Το βλέμμα του επισκέπτη παγώνει επάνω στον ταριχευμένο λύκο που δεσπόζει στον χώρο. «Τον βρήκαμε νεκρό» πετάγεται ένας νεαρός – δεν είναι πάνω από 25 χρόνων αυτά τα παιδιά, φοιτητές στα τουρκικά πανεπιστήμια, ο ένας από αυτούς έχει εξετάσεις αυτές τις ημέρες, σπουδάζει ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Από το internet μαθαίνει, λέει, για οργανώσεις στην Ελλάδα, στη Γερμανία. «Όλοι, Γερμανοί, Ιταλοί, Αμερικανοί, έχουν εθνικιστικές οργανώσεις. Ακόμη και εσείς οι Έλληνες» συμπληρώνει ο πρόεδρος, ο οποίος διορίζεται από τα κεντρικά στην Άγκυρα. «Αυτός είναι ο αρχηγός μας», καμαρώνει, με το δάχτυλο στραμμένο προς τη φωτογραφία του τωρινού ηγέτη του Κόμματος Εθνικιστικής Δράσης, ΜΗΡ, Ντεβλέτ Μπαχτσελί. Αν και το ΜΗΡ αρνείται σε κάθε περίπτωση τον συσχετισμό του με τους Γκρίζους Λύκους και τη δράση τους, θεωρείται κατ'ουσίαν το πολιτικό σκέλος της παράταξης – άλλωστε οι Γκρίζοι Λύκοι ιδρύθηκαν το 1969 ως η νεολαία του κόμματος.

Η Σεκλάν Τασί, 27 χρόνων, αντιπρόεδρος των Γκρίζων Λύκων, μια «ασένα» διακόπτει για να κάνει λόγο για «πολιτιστικό» και όχι «εθνικό» αγώνα. «Δεν ήμασταν ποτέ θυμωμένοι με ανθρώπους μόνο και μόνο επειδή ανήκουν σε άλλο έθνος. Αυτό δεν συνέβη ποτέ, ούτε πριν το 1980 ούτε όταν το Ισλάμ πρωτογεννήθηκε. Όταν πολεμούσαμε τους Κινέζους, για παράδειγμα, δεν τους αιχμαλωτίσαμε. Τους δεχτήκαμε ως δικούς μας ανθρώπους. Τους δώσαμε την ελευθερία να ασκήσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Το Φανάρι είναι ένα ζωντανό παράδειγμα των λεγομένων μας. Ενώ στη Θράκη το κράτος διορίζει τους μουφτήδες» λέει το ποίημά της.

Ρωτώ για τις ιδέες και για τη ρητορεία για το Μέγα Τουρκικό Κράτος. Ο δεύτερος αντιπρόεδρος Μεχμέτ Κιλίτς, σε άπταιστα αγγλικά, απαντά: «Ίσως ένα Μέγα Ελληνικό Κράτος;» - με ρωτά για να υποδείξει ότι η Ελλάδα έχει βλέψεις προς την Τουρκία. «Ο ίδιος ο θρησκευτικός σας ηγέτης το είπε σε δήλωσή του πριν από δύο χρόνια. Συγκεκριμένα είπε ότι οι Έλληνες θα επιστρέψουν στην Ανατολή επάνω στα φτερά αγγέλων για να εκδικηθούν. Αλλά το πρόβλημα δεν είναι η Ελλάδα. Η χώρα σας είναι υποχείριο των ξένων δυνάμεων. Όπως παλαιότερα ήταν των Άγγλων» συνεχίζει.

Θυμίζω στους Γκρίζους Λύκους για τις παραβιάσεις του ελληνικού εναέριου χώρου, αλλά εκείνοι αλλάζουν συζήτηση. Μιλάμε για πρακτικά ζητήματα. Ο πρόεδρος Καλετσί υπολογίζει τα μέλη της οργάνωσης σε τεσσεράμισι εκατομμύρια και επιμένει ότι 15 εκατομμύρια άνθρωποι στην Τουρκία υποστηρίζουν τη δράση τους, έστω σιωπηλά.

Θέλουν οι Γκρίζοι Λύκοι την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση; Ο αντιπρόεδρος Κιλίτς απαντά διπλωματικά. Λέει πως οι Γκρίζοι Λύκοι δεν διαφωνούν, αλλά χαρακτηρίζει τις απαιτήσεις των Ευρωπαίων υπερβολικές. «Αν δεχτούμε αυτές τις απαιτήσεις, θα είναι αδύνατον να κρατήσουμε την ταυτότητά μας. Θα πρέπει να μεταφέρουμε τα σύνορα. Δεν χρειαζόμαστε την ΕΕ και μπορούμε να επιβιώσουμε μόνοι μας. Και είναι το Οικουμενικό Πατριαρχείο που πιέζει για ακόμη αυστηρότερους όρους»... Παρά το τσάι, η ατμόσφαιρα έχει ηλεκτριστεί. «Δεν πήγατε στην Κύπρο; Δεν βροντοφωνάξατε ότι «η Κύπρος είναι τουρκική και θα παραμείνει τουρκική;» Δεν έχετε σχέση με τη μαφία; Δεν ήταν μέλος σας ο Μεχμέτ Αλί Αγτσά, ο άνθρωπος που αποπειράθηκε να δολοφονήσει τον Πάπα; Δεν κυνηγάτε τους Αρμένιους;...».

Οι απαντήσεις του Ιλικσέλ Καλετσί είναι κοφτές και γρήγορες. «Μας είπαν ότι θα είμαστε βυθισμένοι στην απομόνωση αν δεν λέγαμε «ναι» για το σχέδιο Ανάν. Είπαμε «ναι» στο σχέδιο Ανάν και δεν έγινε τίποτε. Η Κύπρος πρέπει να μείνει διχοτομημένη. Προσπαθήσαμε και στο παρελθόν να δώσουμε λύση, το 1963, το 1974 και δείτε τι έγινε. Σας διαβεβαιώνω ότι αν μπορούσε ο Τάσσος Παπαδόπουλος θα επαναλάμβανε την ιστορία ακόμη και σήμερα. Όσο για τον Αγτσά, ναι πέρασε από εδώ μία και δύο φορές. Τι σημαίνει αυτό, ότι

είναι ένας από εμάς; Όπως βλέπετε, η πόρτα μας είναι ανοιχτή, ο καθένας μπορεί να έλθει για να μάθει για την οργάνωσή μας. Ακόμη και εσείς, μια Ελληνίδα»[630].

[630] Νίνα – Μαρία Πασχαλίδου, «Στη φωλιά των γκρίζων λύκων. Εθνικισμός, τσάι και συμπάθεια», *Το Βήμα της Κυριακής*, 28 Ιανουαρίου 2007, σελ. 51-55.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία

1. Πρωτογενείς Πηγές

- Βαληνάκης, Γιάννης, «Ομιλία στο 10ο Ετήσιο Συνέδριο του Economist» (ως Υφυπουργός Εξωτερικών), *"Unveiling new priorities in a changing world"*, Ξενοδοχείο Hilton (Αθήνα: 6 Απριλίου 2006).
- Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, Γραφείο Οικονομικών και Εμπορικών Υποθέσεων, «2005, Ελληνικές Επενδύσεις στην Τουρκία – Προοπτικές».
- Εμπορικός και Οικονομικός Ακόλουθος, «Η Γενική Οικονομική Κατάσταση της Ελλάδας και οι Σχέσεις της με την Τουρκία, Ετήσια Έκθεση 1987» (Αθήνα, Σεπτέμβριος 1988).
- Κοινωνία Πολιτών, Εκπομπή του Χρήστου Φραγκονικολόπουλου, ΕΤ-3 (Ιανουάριος 2005).
- Κόκκαλης, Σωκράτης. «Ομιλία στο 10ο Ετήσιο Συνέδριο του Economist» *"Unveiling new priorities in a changing world"*, Ξενοδοχείο Hilton (Αθήνα: 6 Απριλίου 2006).
- Κουτσίκος, Παναγιώτης. «Ομιλία στο 10ο Ετήσιο Συνέδριο του Economist» *"Unveiling new priorities in a changing world"*, Ξενοδοχείο Hilton (Αθήνα: 6 Απριλίου 2006).
- Λιοναράκης Νικήτας, Ενδεικτικός Κατάλογος με τις Πρωτοβουλίες Προσέγγισης – Συνεργασίας της Κοινωνίας Πολιτών Ελλάδας και Τουρκίας κατά την περίοδο 1999-2000, Δεκέμβριος 2006.
- Λίστα ελληνικών εταιριών που έχουν επενδύσει στην Τουρκία, Ελληνοτουρκικό Επιμελητήριο, Γραφεία Αθήνας.
- Στυλιανίδης, Ευρυπίδης (Υφυπουργός Εξωτερικών), «Το μέλλον της Τουρκίας: Προλειαίνοντας το έδαφος για την ένταξη στην ΕΕ – Η οικονομική προοπτική», 10ο Ετήσιο Συνέδριο του Economist *"Unveiling new priorities in a changing world"*, Ξενοδοχείο Hilton (Αθήνα: 6 Απριλίου 2006). www.hazliseconomist.com. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Απριλίου 2006.

- Τούζμεν, Κουρσάντ (Tüzmen, Kürşad), «Μεταξύ Ανατολής και Δύσης», Περιοδικό Επιλογή, 9ο τεύχος 2006, σελ. 39. Οι απόψεις του κ. Tüzmen διατυπώθηκαν στο συνέδριο του Economist στην Αθήνα, Unveiling new priorities in a changing world, Απρίλιος 2006.

2. Άρθρα – Συγγράμματα

- Αλεξανδρής, Αλέξης, κ.α., *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987,* 2η Έκδοση, (Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, 1991).
- Αναγνωστοπούλου, Σία, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες: Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997).
- Αναγνωστοπούλου, Σία, *Τουρκικός εθνικισμός. Ισλάμ και Τουρκοκύπριοι στη δαιδαλώδη διαδρομή του Κεμαλισμού* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004).
- Ανθόπουλος, Χαράλαμπος, «Πολιτικά κόμματα και μη κυβερνητικές οργανώσεις», Κοινωνία Πολιτών, Τεύχος 8, (Χειμώνας 2002), http://www.koinoniapoliton.gr/site/content/view/170/27/lang,el_GR.UTF8/ Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Νοεμβρίου 2009.
- Αποστολίδης, Λουκάς, *Το εθελοντικό κίνημα στην Ελλάδα και η κοινωνία των πολιτών,* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2002).
- Αργυροπούλου, Χριστίνα, «Οι ελληνικές επενδύσεις στην Τουρκία», *Αγορά χωρίς Σύνορα,* Τόμ. 9, Τεύχος 3, (Δεκέμβριος – Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2004).
- Λιοναράκης, Νικήτας, Εφημερίδα *Επενδυτής*, 28.02.2004.
- Αφουξενίδης Αλέξανδρος και Κλεάνθης Συρακούλης, «Ανάμεσα στο κράτος και στην αγορά: διερευνώντας ζητήματα διοίκησης και διαχείρισης από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις στο Κλεάνθης Συρακούλης και Αλέξανδρος Αφουξενίδης (επιμ.), *Η δυναμική και τα όρια της κοινωνίας πολιτών*, (Αθήνα: Προπομπός, 2008).
- Βαληνάκης, Γιάννης, *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική, 1949-1988* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1989).
- Βερβερίδου, Μαρία, «Η Ελληνο-τουρκική οικονομική συνεργασία: Προβλήματα και προοπτικές», *Αγορά χωρίς Σύνορα,* Τόμ. 7, Τεύχος 1, (Αθήνα: 2001).

- Βερέμης, Θάνος και Θεόδωρος Κουλουμπής, *Ελληνική εξωτερική πολιτική: Προοπτικές και προβληματισμοί* (Αθήνα: Ι.Σιδέρης, 1994).
- Βερέμης, Θάνος, *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1453-2005* (Αθήνα, Ι.Σιδέρης, 2005).
- Βερέμης, Θάνος (επιμ.), *Η Τουρκία σήμερα: Πολιτεία, κοινωνία, οικονομικά εξωτερική πολιτική, θρησκεία* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1995).
- Βιδάλης, Ευθύμιος, «Οικονομικές σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας. Προβλήματα προοπτικές», στο *Οι Ελληνο-Τουρκικές σχέσεις. 1999-2000,* Θ. Κουλουμπής και Θ. Ντάκος (επιμ.), ΕΛΙΑΜΕΠ, *Ανασκόπηση 2000 Αμυντικής & Εξωτερικής Πολιτικής,* (2000).
- Γιαλλουρίδης, Χριστόδουλος και Παναγιώτης Τσάκωνας (επιμ.), *Η νέα διεθνής τάξη: Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Κυπριακό πρόβλημα* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1993).
- Δεμερτζής, Νίκος (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα,* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1995).
- Ζέπος, Κώστας, "Διπλωματικές όψεις των ελληνοτουρκικών διαφορών', *Επετηρίδα Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων* (1997).
- Ζέπος, Κώστας, "Πεδία δράσης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής: Ελληνοτουρκικά και Ενιαίο Αμυντικό Δόγμα", *Επετηρίδα Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων* (1996).
- Ηρακλείδης, Αλέξης, "Ιμια, η επόμενη μέρα: Η Ελληνοτουρκική διένεξη, από την αντιπάραθεση στην επίλυση", *Βήμα Διεθνών Σχέσεων*, Τεύχος 4, (Ιούνιος 1996).
- Ηρακλείδης, Αλέξης, "Οι εικόνες του εθνικού «εαυτού» και του «άλλου» στις Διεθνείς Σχέσεις: Η περίπτωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής", *Σύγχρονα Θέματα* (Ιανουάριος-Μάρτιος 1995).
- Ηρακλείδης, Αλέξης, *Άσπονδοι Γείτονες. Ελλάδα – Τουρκία: Η διένεξη του Αιγαίου,* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2007).
- Ηρακλείδης, Αλέξης, *Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος»: Αδιέξοδα και διέξοδοι* (Αθήνα: Πόλις, 2001).
- Ηρακλείδης, Αλέξης, *Κυπριακό Πρόβλημα 1947-2004. Από την Ένωση στη διχοτόμηση;* (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2006).
- Ήφαιστος, Παναγιώτης και Αθανάσιος Πλατιάς, *Ελληνική αποτρεπτική στρατηγική* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1992).
- Θεοδωρόπουλος Βύρων, Ευστάθιος Λαγάκος, Γεώργιος Παπούλιας και Ιωάννης Τζούνης, *Σκέψεις και προβληματισμοί για την εξωτερική μας πολιτική* (Αθήνα: Ι.Σιδέρης, 1995).

- Θεοδωρόπουλος, Βύρων, *Οι Τούρκοι και εμείς* (Αθήνα: Φυτράκης/ο Τύπος ΑΕ, 1988).
- Θεοδωρόπουλος, Βύρων, «Χρώμενοι λογισμώ αυτοκρατόρι...», στο *Οι Ελληνο-Τουρκικές σχέσεις. 1999-2000,* ΕΛΙΑΜΕΠ, *Ανασκόπηση 2000 Αμυντικής & Εξωτερικής Πολιτικής,* (2000).
- Καζάκος, Πάνος, Παν. Λιαργκόβας κ.α. *Η Ελλάδα και το ευρωπαϊκό μέλλον της Τουρκίας,* (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2001).
- Καζάκος, Πάνος. *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000,* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2001).
- Καραμανλής, Κώστας Αλ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις (1928-1932),* 1η Έκδοση (Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1986).
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., "«Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια", σε Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1999).
- Κιτσίκης, Δημήτρης, *Ιστορία του ελληνοτουρκικού χώρου (1928-1973),* Β' Έκδοση Συμπληρωμένη (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 1995).
- Κουλουμπής, Θεόδωρος και Σωτήρης Ντάλης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική στο κατώφλι του 21ου αιώνα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1997).
- Κούρκουλας, Άλκης, *Ίμια: Κριτική προσέγγιση του τουρκικού παράγοντα* (Αθήνα: Ι.Σιδέρης, 1997).
- Κουτσίκος, Παναγιώτης, «Η νέα εποχή στις ελληνοτουρκικές σχέσεις», στο *Οι Ελληνο-Τουρκικές σχέσεις.1999-2000,* Θ. Κουλουμπής και Θ. Ντάκος (επιμ.), ΕΛΙΑΜΕΠ, *Ανασκόπηση 2000 Αμυντικής & Εξωτερικής Πολιτικής,* (2000).
- Κώνστας, Δημήτρης Κ. και Παναγιώτης Ι. Τσάκωνας (επιμ.), *Ελληνική εξωτερική πολιτική: εσωτερικές και διεθνείς παράμετροι* (Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, 1994).
- Μάνος, Στέφανος, «Μετά το Ελσίνκι τι;», στο *Οι Ελληνο-Τουρκικές σχέσεις. 1999-2000,* Θ. Κουλουμπής και Θ. Ντάκος (επιμ.), ΕΛΙΑΜΕΠ, *Ανασκόπηση 2000 Αμυντικής & Εξωτερικής Πολιτικής,* (2000).
- Μαριάς, Επαμεινώνδας Αθ., *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και ελληνοτουρκική προσέγγιση στη μετά-Ελσίνκι εποχή.* (Cambridge, 2001).
- Μαριάς, Νότης, «Διαπραγματευόμενοι την ειρήνη: Η απόφαση του Ελσίνκι για την ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας υπό το φως θεωριών της ολοκλήρωσης» στο Πάνος Καζάκος, Παν. Λιαργκόβας, κ.α., *Η Ελλάδα και το ευρωπαϊκό μέλλον της Τουρκίας* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2001).

- Μήλλας, Ηρακλής, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων,* 3η Έκδοση, (Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2005).
- Μουζέλης Νίκος – Περικλής Βασιλόπουλος, «Εκδημοκρατισμός και κοινωνία πολιτών», *Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση, Περιοδικό Κοινωνία Πολιτών,* Αρ. 12, (Αθήνα: 2006).
- Μουζέλης, Νίκος, Περικλής Βασιλόπουλος, «Οι σεισμοί και οι πολίτες», *Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση*, Περιοδικό Κοινωνία Πολιτών, Τεύχος 3, (Αθήνα: 1999).
- Μυριάνθης, Μιχάλης, «Η ενεργειακή συνιστώσα των ελληνο-τουρκικών σχέσεων», στο *Οι Ελληνο-Τουρκικές σχέσεις. 1999-2000,* Θ. Κουλουμπής και Θ. Ντάκος (επιμ.), ΕΛΙΑΜΕΠ, *Ανασκόπηση 2000 Αμυντικής & Εξωτερικής Πολιτικής,* (2000).
- Ντόκος, Θάνος και Νίκος Πρωτονοτάριος, *Η στρατιωτική ισχύς της Τουρκίας: Η πρόκληση για την ελληνική ασφάλεια* (Αθήνα, 1996).
- Ουμούτ Οζκιριμλί – Σπύρος Α. Σοφός, *Το βάσανο της ιστορίας. Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία,* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008).
- Παππάς, Τάσος, *Ελλάδα-Τουρκία, μία προαιώνια διαμάχη* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998).
- Παρασκευόπουλος, Χρήστος Ι., «Κοινωνικό κεφάλαιο, κοινωνία πολιτών και δημόσια πολιτική. Συλλογική δράση και δημόσια αγαθά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* Τόμ. 106, (2001).
- Πεσμαζόγλου, Στέφανος, "Ευρωκεντρικές κατασκευές", σε *Έθνος-κράτος-εθνικισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο (21-22 Ιανουαρίου 1994) (Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1994).
- Πεσμαζόγλου, Στέφανος, *Ευρώπη-Τουρκία. Αντανακλάσεις και διαθλάσεις. Η στρατηγική των κειμένων*. Βιβλίο Πρώτο (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Θεμέλιο, 1993α).
- Πεσμαζόγλου, Στέφανος, *Ευρώπη-Τουρκία. Ιδεολογία και ρητορεία. Οι αντιλήψεις των τουρκικών πολιτικών δυνάμεων για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Βιβλίο Δεύτερο (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Θεμέλιο, 1993β).
- Ροζάκης, Χρήστος, "Η Ελλάδα στο διεθνή χώρο", σε Δ. Γ. Τσαούση (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα* (Αθήνα: Εστία, 1983).
- Ροζάκης, Χρήστος, "Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1974-1985: Εκσυγχρονισμός και διεθνής ρόλος ενός μικρού κράτους", σε Αριστόβουλος Μάνεσης κα, *Η Ελλάδα σε εξέλιξη* (Αθήνα: Εξάντας, 1986).

- Ροζάκης, Χρήστος, "Τα αδιέξοδα στερεότυπα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής", στο *Σε αναζήτηση εξωτερικής πολιτικής*, Διήμερο του Τμήματος Εξωτερικής πολιτικής του ΣΥΝ, 12-13 Ιανουαρίου 1996 (Αθήνα: Συνασπισμός, 1996β).
- Σαζανίδης, Χρήστος Ζ., *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις στην πενταετία 1973-1978* (Θεσσαλονίκη: 1979).
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική1900-1945, Τόμος Πρώτος,* Έκδοση 14η (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Ιούλιος 2005).
- Σημίτης, Κώστας, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα 1996-2004,* (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2005).
- Σκλιάς, Παντελής – Αστέρης Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών,* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2002).
- Σολταρίδης, Συμεών Α., *Από την κρίση του Μαρτίου 1987... στο Νταβός 1988,* 1η Έκδοση (Κομοτηνή: Βιβλιοθήκη της Εστίας, 1988).
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης, «Νέες τάσεις στη κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα του 21ου Αιώνα», *Ένωση Πολιτών για τη Παρέμβαση, Περιοδικό Κοινωνία Πολιτών*, Τεύχος 11, (Καλοκαίρι 2005), http://www.koinoniapoliton.gr/site/content/view/296/27/lang,el_GR.UTF8/ Ημερομηνία επίσκεψης: 23 Απριλίου 2008.
- Τούντα-Φεργάδη, Αρετή, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας (1912-1940),* 1η Έκδοση, (Αθήνα: Ι.Σιδέρης, 1996).
- Τσαρδανίδης, Χαράλαμπος, «Οι ελληνοτουρκικές οικονομικές σχέσεις», στο *Οι Ελληνο-Τουρκικές σχέσεις. 1999-2000,* Θ. Κουλουμπής και Θ. Ντάκος (επιμ.), ΕΛΙΑΜΕΠ, *Ανασκόπηση 2000 Αμυντικής & Εξωτερικής Πολιτικής,* (2000).
- Τσινισιζέλης, Μιχάλης Ι., *Quo Vadis Europa?,* Σειρά: Σύγχρονες Ακαδημαϊκές και Επιστημονικές Εκδόσεις, (Αθήνα, Σμυρνιωτάκη Μαρία, 2001).
- Φραγκονικολόπουλος, Χρήστος Α., *Ο παγκόσμιος ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων,* (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2007).
- Φραγκουδάκη, Άννα και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), *"Τι είν' η πατρίδα μας;" Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997).
- Fırat, Melek, *Οι τουρκοελληνικές σχέσεις και το Κυπριακό,* (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2012).
- Gellner, Ernest, *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της. Συνθήκες ελευθερίας* (τίτλος πρωτοτύπου: *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals*), (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1996).

- Jackson, Robert και Georg Sorensen, *Θεωρία και μεθοδολογία των διεθνών σχέσεων. Η σύγχρονη συζήτηση,* Παναγιώτης Τσάκωνας (επιμ.), (Αθήνα: Gutenberg, 2006).
- Mazower, Mark, *Σκοτεινή ήπειρος: Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας,* (Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια: 2001).

3. Εφημερίδες

- «Βήμα προσέγγισης των λαών», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Κυριακή, 19 Ιανουαρίου 1997.
- «Δεν συμμετέχουμε στη βάπτιση των γερακιών σε φιλειρηνικές περιστερές», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Τετάρτη, 2 Φεβρουαρίου 2000.
- «Η Pegasus Airlines θα συνδέει απευθείας τη Σμύρνη με την Αθήνα», Οικονομική Εφημερίδα *Express*, (29 Σεπτεμβρίου 2009), www.express.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Σεπτεμβρίου 2009.
- «Κοινός Δείκτης μεταξύ των Χρηματιστηρίων της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης - "Greece - Turkey 30" (GT-30)», Online Οικονομική Εφημερίδα *Express,* 28/09/2009. www.express.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Σεπτεμβρίου 2009.
- «Να εμπιστευτούμε ο ένας τον άλλον», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Πέμπτη, 10 Απριλίου 1997.
- «Οι δημοσιογράφοι δεν θα είναι εκεί...», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Παρασκευή, 4 Φεβρουαρίου 2000.
- «Οι λαοί μας να περάσουν στην αντεπίθεση. Συνάντηση Ελλήνων και Τούρκων δημοσιογράφων, διανοουμένων και πολιτικών για τις σχέσεις Ελλάδας - Τουρκίας», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Τρίτη, 10 Φεβρουαρίου 1998.
- «Πρεμιέρα σήμερα της έκθεσης RhodExport», Εφημερίδα *Ροδιακή*, 30 Οκτωβρίου 2009.
- «Συνάντηση αλληλεγγύης Ελλήνων και Τούρκων δημοσιογράφων», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Παρασκευή, 23 Ιανουαρίου 1998.
- «Φιλειρηνικό Τριήμερο στη Χίο», Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Τετάρτη, 10 Ιουλίου 1996.

- «Χρύσανθος Λαζαρίδης. Δεν είναι μομφή να είσαι δεξιός», Εφημερίδα *Το Βήμα*, Σάββατο, 3 Απριλίου 2010, www.tovima.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Δεκεμβρίου 2011.
- Γρηγοριάδης, Ιωάννης Ν., «Ελληνοτουρκικές οικονομικές σχέσεις: μια αποτίμηση», *Καθημερινή,* 06.01.2010, Σύνδεσμος: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_columns_1_06/01/2010_385769. Ημερομηνία επίσκεψης: 8 Ιανουαρίου 2010.
- Εφημερίδα *Capital*, 4 Αυγούστου 2009, ιστοσελίδα: http://www.capital.gr/news.asp?id=788822. Ημερομηνία επίσκεψης: 4 Αυγούστου 2009.
- Εφημερίδα *Ημερησία*, 28.08.2009, σύνδεσμος: http://www.imerisia.gr/article.asp?catid=12572&subid=2&pubid=15029155. Ημερομηνία επίσκεψης: 17 Δεκεμβρίου 2009.
- Ηρακλείδης, Αλέξης, «Ελλάδα – Τουρκία, Συμμαχία», Εφημερίδα *Τα Νέα* (Βιβλιοδρόμιο), 17-18 Ιουλίου 2010.
- Ιωακειμίδης, Παναγιώτης Κ., «Λιγότερο ή περισσότερο επικίνδυνη η Τουρκία;», Τα Νέα, 26.05.2006.
- Καλαϊτζόγλου, Σεμά, «Μια νέα οικονομική κατανόηση μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας», *Εθνικός Κήρυκας*, 19/20-08-2000.
- Καλλέργης Κωνσταντίνος. «Τουρκικό ενδιαφέρον για διεύρυνση της συνεργασίας με ελληνικές επιχειρήσεις», *Καθημερινή*, 4 Μαΐου 2006.
- Καρατζάς, Β. Θ., «Ιστορική συμφωνία», *Το Βήμα*, σελ. Β4, 9 Απριλίου 2006.
- Καψύλης, Αλ. «Ο ισλαμικός καλβινισμός της Τουρκίας του 21ου αιώνα», *Το Βήμα,* σελ. Β14-Β15, 19 Μαρτίου 2006.
- Κοχαϊμίδου, Ελένη, «Τουρκία, η ενεργειακή υπερδύναμη», *Ελευθεροτυπία,* 26.03.2006.
- Λεωνίδας Στεργίου, «Έντονη η παρουσία των ελληνικών επιχειρήσεων στην Τουρκία», *Καθημερινή*, 17 Ιανουαρίου 2010.
- Μαντικίδης, Τ., «Απόδοση 2.893,4% για τη Finansbank», *Το Βήμα*, σελ. Β4, 9 Απριλίου 2006.
- ΜΕΤΚΑ: Mega deal 490 εκατομμυρίων ευρώ στην Τουρκία», Εφημερίδα *Capital,* (30 Οκτωβρίου 2009), www.capital.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 2 Νοεμβρίου 2009.
- Μοσχονάς, Κώστας. «Δεν περικλείει κινδύνους η εξαγορά της Finansbank», *Ελευθεροτυπία*, 4 Μαΐου 2006.

- Παπαδογιάννης, Γιάννης, «Να πραγματοποιήσουμε τη μεγάλη υπέρβαση», *Καθημερινή*, 03-06-2007.
- Πασχαλίδου, Νίνα – Μαρία, «Στη φωλιά των γκρίζων λύκων. Εθνικισμός, τσάι και συμπάθεια», Βημagazino, *Το Βήμα της Κυριακής*, 28 Ιανουαρίου 2007.
- Πουτετζή, Χριστίνα, «Ελληνοτουρκική συνεργασία στις μαρίνες», *Το Βήμα της Κυριακής*, 9 Δεκεμβρίου 2007, σελ. Β9.
- Τσιάρας, Γ. «Η μονομαχία των οικονομικών δυναστειών για το μοίρασμα της πίτας», *Το Βήμα*, σελ/ Β14-Β15, 19 Μαρτίου 2006.
- Χαροντάκης, Δημήτρης, Τι σχεδιάζουν τα ελληνοτουρκικά λόμπι, *Το Βήμα της Κυριακής*, 6/5/2001.
- Χριστοδουλάκης, Α. Γ., «Η διπλή σημασία του ελληνοτουρκικού αγωγού, *Το Βήμα της Κυριακής*, 18 Νοεμβρίου 2007, σελ. Β/13.
- Χρυσικόπουλος Ν., «Γιατί πούλησα στην Εθνική», Συνέντευξη του ιδρυτή της Finansbank στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, σελ. 16, 16 Απριλίου 2006.
- Χρυσικόπουλος, Ν., Χρ. Ιωάννου, «Ευκαιρίες και παγίδες για τις μπίζνες στην Τουρκία», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, σελ. 17, 16 Απριλίου 2006.

4. Διαδίκτυο

- http://www.theatroedu.gr/main/images/stories/files/Synergates/800MKO_KoininiaPolitontοις εκατό2017-10-2007.doc. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Ιανουαρίου 2008.
- Γκαργκάνας, Νικόλαος Χ., «Η σημασία των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας», Τράπεζα της Ελλάδας. http://www.bankofgreece.gr/announcements/text_speech.asp?speechid=97. Ημερομηνία επίσκεψης: 14 Μαρτίου 2007.
- Δελτίο Τύπου του ΣΕΒ, 25/1/2008, σύνδεσμος: http://www.sev.org.gr/online/viewNews.aspx?id=1228&mid=8&lang=gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 1 Φεβρουαρίου 2008.
- Ελλάδα-Τουρκία: Κοινή Φιλοζωϊκή Καμπάνια: http://www.grtrnews.com/gr/publish/article_1060.shtml. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Νοεμβρίου 2009.

- Ελληνοτουρκική Ραδιοφωνική Εκπομπή στο Διαδίκτυο: http://www.grtrnews.com/gr/publish/article_1068.shtml. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Νοεμβρίου 2009.
- Επίσημη ιστοσελίδα του Δικτύο 21: www.diktyo21.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Δεκεμβρίου 2011.
- Ιστοσελίδα της γυναικείας μη κυβερνητικής οργάνωσης ΣΧΕΔΙΑ: www.schedia-art.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 6 Μαρτίου 2007.
- Ιστοσελίδα της ΜΚΟ Ευρωπαϊκή Προοπτική: www.europers.org. Ημερομηνία επίσκεψης: 6 Μαρτίου 2007.
- Ιστοσελίδα του δικτύου: www.diktyopolis.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 12 Μαΐου 2009.
- Ιστοσελίδα του Ελληνοτουρκικού Επιμελητηρίου Βορείου Ελλάδος: www.grtrchamber.org. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Οκτωβρίου 2009.
- Ιστοσελίδα του ραδιοφωνικού σταθμού Flash 96: http://www.nooz.gr/greece/oi-21-ellinotourkikes-sumfonies-diakirikseis-kai-mnimonia. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Ιουνίου 2010.
- ΜΚΟ Συνύπαρξη στο Αιγαίο: http://siniparxi-epikoinonia.blogspot.com/ Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Μαρτίου 2008.
- Όταν η Συνείδηση και η Ευαισθησία Γκρεμίζουν τα Σύνορα: http://www.grtrnews.com/gr/publish/article_1064.shtml. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Νοεμβρίου 2009.
- Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εξαγωγέων, Στατιστικά, Εξαγωγικό Εμπόριο της Ελλάδας: www.pse.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Σεπτεμβρίου 2012.
- Στατιστικά Στοιχεία, Γενική Γραμματεία Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος, www.statistics.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 17 Ιανουαρίου 2007.
- Σύνδεσμος Επιχειρηματιών Γυναικών Ελλάδας: www.sege.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Αυγούστου 2010.
- Τράπεζα της Ελλάδος, ιστοσελίδα: www.bankofgreece.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 14 Μαρτίου 2007.
- Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, www.mfa.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 14 Μαρτίου 2007.

1. Πρωτογενείς Πηγές

- Σαρίκ Ταρά, Ομιλία στο Συνέδριο του Τουρκο-ελληνικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου, Ιανουάριος 2008, ιστοσελίδα: http://www.tumgazeteler.com/?a=2509898. Ημερομηνία επίσκεψης: 6 Φεβρουαρίου 2008.

2. Άρθρα – Συγγράμματα

- Aksoy, Necdet, *Sivil Toplum ve Baskı Grupları [Κοινωνία πολιτών και ομάδες πίεσης],* (Κωνσταντινούπολη: Kaknüs Yayınları, 2008).
- Aksu, Fuat, *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi [Διπλωματία εξαναγκασμού στην τουρκική εξωτερική πολιτική],* (Ankara: Bağlam Yayıncılık, 2008).
- Aksu, Fuat, *Türk-Yunan İlişkileri. İlişkilerin Yönelimini Etkileyen Faktörler Üzerine bir İnceleme [Ελληνοτουρκικές σχέσεις. Μια ανάλυση για τους παράγοντες που επηρεάζουν τη κατεύθυνση των σχέσεων],* Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2001).
- Atauz, Akın, "Yunan ve Türk Çevreci Hareketlerinin Beraberliklerine Dair" [Περί συνεργασίας των ελληνικών και τουρκικών περιβαλλοντικών κινημάτων], σελ. 107-114, στο Taciser Ulaş Belge (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών],* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).
- Banias, Irene, "Barışı İnşa Etmek" [Οικοδομώντας την ειρήνη], σελ. 73-77, στο Taciser Ulaş Belge (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών],* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).
- Belge, Murat, "Sivil Toplum İlişkileri Üzerine Gözlemler" [Παρατηρήσεις σχετικά με τις σχέσεις της κοινωνίας πολιτών], σελ. 25-30, στο Taciser Ulaş Belge (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των*

Τούρκων και Ελλήνων πολιτών], (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).

- Cem, Ismail, *Türkiye Avrupa Avrasya,* (İstanbul: Bilgi University Press, 2004).
- Demirözü, Damla, *Savaştan Barışa Giden Yol. Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri [Ο Δρόμος από τον πόλεμο προς την ειρήνη. Οι σχέσεις Τουρκίας –Ελλάδας στην περίοδο Ατατούρκ-Βενιζέλου],* (Κωνσταντινούπολη: İletişim Yayınları, 2007).
- Demirtaş-Coşkun, Birgül, "Küreselleşmenin İkili Sorunlara Yansıması: Türk-Yunan İlişkileri Örneği" " [Η επίδραση της παγκοσμιοποίησης στα διμερή προβλήματα: Το παράδειγμα των ελληνοτουρκικών σχέσεων], σελ. 202-203, στο Demirtaş-Coşkun, Birgül (επιμ.), *Türkiye-Yunanistan. Eski Sorunlar, Yeni Arayışlar [Τουρκία-Ελλάδα: Παλιά προβλήματα, νέες αναζητήσεις],* (Άγκυρα: ASAM Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayımları, 2002).
- Erdoğan Tosun, Gülgün, "Türkiye'de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engeller" [Η σχέση κράτους – κοινωνίας πολιτών στη Τουρκία και τα εμπόδια για την εμπέδωση της δημοκρατίας], στο Lütfi Sunar (επιμ.), *Sivil Toplum ve Demokrasi [Κοινωνία πολιτών και δημοκρατία]*, (Κωνσταντινούπολη: Kaknüs Yayınları, 2005).
- Fırat, Melek, "Soğuk Savaş Sonrası Türk-Yunan İlişkilerinde Değişim" [Η αλλαγή στις ελληνοτουρκικές σχέσεις στη μεταψυχροπολεμική εποχή], στο Mustafa Aydın και Çağrı Erhan (επιμ.), *Beş Deniz Havzasında Türkiye [Η Τουρκία στη κοίτη των πέντε θαλασσών]*, (Άγκυρα, Siyasal, 2006).
- Fırat, Melek, "Türk-Yunan İlişkileri" [Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις] στο Oran, Baskın, (επιμ.) *Türk Dış Politikası [Τουρκική εξωτερική πολιτική]*, Τόμος I (Κωνσταντινούπολη: İletişim Yayınları, 2006).
- Fırat, Melek, "Türk-Yunan İlişkileri" [Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις] στο Oran, Baskın, (επιμ.) *Türk Dış Politikası [Τουρκική εξωτερική πολιτική]*, Τόμος II (Κωνσταντινούπολη: İletişim Yayınları, 2006).
- Gönlübol, Mehmet, κ.α., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995) (Turkish Foreign Policy in Facts 1919-1995),* (Άγκυρα: Siyasal Kitabevi Publications, 1996).
- İçduygu, Ahmet, Zeynep Meydanoğlu και Deniz Ş. Sert, "Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası" (Κοινωνία πολιτών στη Τουρκία: Ένα σημείο καμπής), *CIVICUS Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi (STEP). Türkiye Ülke Raporu II (CIVICUS*

πρότζεκτ διεθνούς δείκτη της κοινωνίας πολιτών. Έκθεση για την Τουρκία ΙΙ), (Κωνσταντινούπολη: Εκδόσεις TÜSEV, 2011).

- Keyman, E. Fuat, *Türkiye'de Sivil Toplumun Serüveni: İmkansızlıklar İçinde Bir Vaha [Η περιπέτεια της κοινωνίας πολιτών στη Τουρκία: μία όαση στη μέση των αδυναμιών],* (Άγκυρα: STGM Yayınları, 2006).
- Kirişçi, Kemal και Ali Çarkoğlu, "Sivil Toplum, Kamuoyu ve Dış Politika: Türk-Yunan İlişkileri" [Κοινωνία πολιτών, κοινή γνώμη και εξωτερική πολιτική: Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις], σελ. 31-43, στο Belge, Taciser Ulaş (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών],* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).
- Kurubaş, Erol, "Türk-Yunan İlişkilerinde Neo Detant Dönemi ve İlişkilerin Geleceği" [Η περίοδος της νέας ύφεσης στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και το μέλλον των σχέσεων], στο Birgül Demirtaş-Coşkun (επιμ.), *Türkiye-Yunanistan. Eski Sorunlar, Yeni Arayışlar [Τουρκία-Ελλάδα. Παλιά προβλήματα. Νέες αναζητήσεις],* (Άγκυρα: ASAM Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayımları, 2002).
- Livaneli, Zülfü, "Türk-Yunan Sivil Toplum Diyaloğu Üzerine Düşünceler" [Σκέψεις σχετικά με τον ελληνοτουρκικό διάλογο σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών], σελ. 11-15 στο Belge, Taciser Ulaş (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών],* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).
- Macar, Elçin, "Lozan Mübadilleri Vakfı" [Ιδρυμα Ανταλλαγέντων Λωζάννης], σελ. 89-94, στο Belge, Taciser Ulaş (ed.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών],* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).
- Millas, Herkül, "Türk-Yunan Muhabbetinin Esrarı" [Το μυστήριο του ελληνοτουρκικού διαλόγου], σελ. 17-30 στο Belge, Taciser Ulaş (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών],* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).
- Oral, Zeynep, "Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde Kadın Örgütleri ve Bir Uygulama: Winpeace" "Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde Kadın Örgütleri ve Bir Uygulama: Winpeace" [Οι γυναικείες οργανώσεις στις σχέσεις Τουρκίας – Ελλάδας και μία Περίπτωση: Winpeace], σελ. 127-135 στο Belge, Taciser Ulaş (επιμ.), *Geleceğin Sesi.*

Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών], (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).

- Roubani, Niki, "Barış İçin Çalışan Kadınlar. Ege'de Uyuşmazlık Giderme, Cinsiyet Sorunları, Hak Eşitliği ve Sivil Toplum Kuruluşları" [Γυναίκες που εργάζονται για την ειρήνη. Επίλυση των διαφορών στο Αιγαίο, προβλήματα φύλου, ίσα δικαιώματα και μη κυβερνητικές οργανώσεις], σελ. 115 – 125, στο Belge, Taciser Ulaş (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών],* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).
- Rumelili, Bahar, "Araştırma ve Politika Merkezleri [Κέντρα έρευνας και πολιτικής], σελ. 157-162, στο Belge, Taciser Ulaş (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών],* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).
- Tarıkahya, Nilüfer, "Diyalog İçin Türk-Yunan Kültür Sanat Festivalleri" [Ελληνοτουρκικά φεστιβάλ πολιτισμού και τεχνών για τον διάλογο], σελ. 145-150, στο Belge, Taciser Ulaş (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών],* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).
- Toksöz, Fikret, "Türk-Yunan Belediyeleri Arası İlişkiler" [Οι σχέσεις των τουρκικών και ελληνικών δήμων], σελ. 101-106, στο Belge, Taciser Ulaş (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών],* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004).

3. Εφημερίδες

- İşadamlarının Davos'u Atina'da başlıyor" [Το Νταβός των επιχειρηματιών ξεκινά στην Αθήνα], Εφημερίδα *Milliyet* (18.04.1988).
- Münir, Metin, "Talih Kuşu'nun Satışı için düğmeye başıldı" [Άρθρο για την ιδιωτικοποίηση της Milli Piyango], *Εφημερίδα Vatan*, 20.05.2006.
- Saran, Ulvi, "Sivil Toplum Kuruluşları Ne Kadar Sivil?" [Πόσο Κοινωνικές είναι οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών], *Εφημερίδα Radikal*, 10.04.2008. http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=252618. Ημερομηνία επίσκεψης: 17 Μαρτίου 2009.

- Εφημερίδα *Hürriyet*, 6 Αυγούστου 2009, ιστοσελίδα: http://www.hurriyet.com.tr/gundem/12228550.asp. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Φεβρουαρίου 2010.
- Εφημερίδα *Sabah*,20.03.2006, http://www.sabah.com.tr/2006/03/20/gun119.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Νοεμβρίου 2009.

4. Διαδίκτυο

- Central Bank of Turkey: www.tcmb.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 17 Δεκεμβρίου 2009.
- Delegation of the European Union to Turkey:
- Dinç, Yasemin, *Dünya, Avrupa ve Türkiye'de Sivil Ağlar Rehberi [Οδηγός κοινωνικών δικτύων στον κόσμο, την Ευρώπη και την Τουρκία],* Civil Society Development Center (Άγκυρα) σελ. 51-53, Σύνδεσμος: http://www.stgm.org.tr/tr/icerik/detay/dunya-avrupa-ve-turkiye-de-sivil-aglar-rehberi. Ημερομηνία επίσκεψης: 23 Μαρτίου 2009.
- Eralp Abay, Tezcan – Zelal Ayman, *Sivil Toplumdan Proje Öyküleri [Ιστορίες έργων από τη κοινωνία πολιτών],* Civil Society Development Center, Ankara, Σύνδεσμος: http://www.stgm.org.tr/tr/icerik/detay/sivil-toplumdan-proje-oykuleri-genisletilmis-2-basim. Ημερομηνία επίσκεψης: 23 Μαρτίου 2009.
- http://www.ajansbir.com/haber-16547---Turk_Yunan_Dostluk_Festivali_.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Νοεμβρίου 2009.
  http://www.avrupa.info.tr/Sivil_Toplum_Diyalogu/EUTURCSD,Csd2006.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Φεβρουαρίου 2007.
- http://www.istanbul.edu.tr/iuha/?page=template-news/detail&int_Id=1127. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Νοεμβρίου 2009.
  http://www.stgm.org.tr/tr/icerik/detay/dunya-avrupa-ve-turkiye-de-sivil-aglar-rehberi. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Νοεμβρίου 2009.
- http://www.turkish-media.com/forum/topic/6712-tarihte-bugun/page__st__100. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Μαρτίου 2008.
- İktisadi Kalkınma Vakfı [Ιδρυμα Οικονομικής Ανάπτυξης], "Siyasi Kriterlere Uyum Amacıyla Türkiye'nin Gerçekleştirdiği Mevzuat Düzenlemeleri" [Οι νομοθετικές τροποποιήσεις που πραγματοποίησε η Τουρκία με σκοπό τη συμμόρφωση με τα

πολιτικά κριτήρια], http://www.ikv.org.tr/pdfs/adaliksureci3.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 5 Οκτωβρίου 2011.

- Izmir Chamber of Commerce, Statistical Data about the commercial relations of Izmir with Greece. www.izto.org.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 17 Δεκεμβρίου 2009.
- Republic of Turkey, Ministry of Economy: http://www.maliye.gov.tr/ Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Φεβρουαρίου 2010.
- Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs: www.mfa.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Φεβρουαρίου 2010.
- Republic of Turkey, Prime Ministry: http://www.basbakanlik.gov.tr/sourcedesign/TURK.asp?cont=&pid=&web_id=basbakanlik&sayfa_id= Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Φεβρουαρίου 2010.
- Turkish Prime Ministry, Undersecretariat for Treasury: http://www.hazine.gov.tr/indexe.htm. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Ιανουαρίου 2010.
- Επίσημη ιστοσελίδα της AKUT: http://www.akut.org.tr/eng/historical.asp. Ημερομηνία επίσκεψης: 14 Φεβρουαρίου 2012.
- Επίσημη ιστοσελίδα του προγράμματος Civil Society Development Programme: http://www.stgm.org.tr/eng/ Ημερομηνία επίσκεψης: 29 Απριλίου 2009.
- Ετήσια Έκθεση του Εμπορικού Ακολούθου για το 2008, Πρεσβεία της Τουρκίας στην Αθήνα, (Ιούνιος 2009), σύνδεσμος: http://www.counsellors.gov.tr/upload/GR/YUNANISTANRAPOR2009_DTM.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Ιουνίου 2010.
- Ευρωπαϊκό πρόγραμμα: http://www.guideme.at/english/partners.asp?lang=1. Ημερομηνία επίσκεψης: 02.12.2009.
- Ευρωπαϊκό πρόγραμμα: www.cvsinretail.org. Ημερομηνία επίσκεψης: 02.12.2009.
- Ιστοσελίδα της τουρκικής γυναικείας μη κυβερνητικής οργάνωσης KEDV: www.kedv.org.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 29 Απριλίου 2009.
- Ιστοσελίδα της τουρκικής γυναικείας ΜΚΟ Uçan Süpürge: http://www.ucansupurge.org. Ημερομηνία επίσκεψης: 29 Απριλίου 2009.
- Ιστοσελίδα του ICNL: http://www.icnl.org/knowledge/ijnl/vol8iss1/special_1.htm. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Νοεμβρίου 2011.
- Ιστοσελίδα του ιδρυτικού μέλους της WINPEACE, Marmara Group Strategic and Social Research Foundation: http://www.marmaragrubu.org/sticien.htm. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Αυγούστου 2010.

- Πρωθυπουργία της Τουρκίας, Διεύθυνση Αποκρατικοποιήσεων, ιστοσελίδα: www.oib.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Αυγούστου 2010.
- Στατιστική Υπηρεσία της Τουρκίας, ιστοσελίδα: www.tuik.gov.tr.
- Σύνδεσμος Επιχειρηματιών Γυναικών Τουρκίας: www.kagider.org. Ημερομηνία επίσκεψης: 21.06.2010.
- Υπουργείο Ενέργειας και Φυσικών Πόρων της Τουρκίας, Έκθεση Δραστηριοτήτων για το έτος 2008, Σύνδεσμος: http://www.enerji.gov.tr/yayinlar_raporlar/2008_faaliyet_raporu.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Φεβρουαρίου 2010.
- Υπουργείο Εξωτερικών της Τουρκίας, Έκθεση «Η Ενεργειακή Στρατηγική της Τουρκίας», ιστοσελίδα: www.mfa.gov.tr. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Φεβρουαρίου 2010.

Διεθνής Βιβλιογραφία

1. Άρθρα – συγγράμματα

- Airado, Marco, Kemal Derviş κ.α., "Stabilising Stabilisation", *EU-Turkey Working Papers*, Αρ. 7, (Σεπτέμβριος 2004).
- Akgönül, Samim, "Towards Minority Policies Beyond Reciprocity?" στο Othon Anastasakis, Kalypso Aude Nicolaidis και Kerem Öktem (επιμ.), *The Long Shadow of Europe*, (Βοστώνη: Martinus Nijhoff Publishers, 2009).
- Aksu, Fuat, "Confidence Building, Negotiation and Economic Cooperation Efforts in Turkish-Greek Relations (1990-2004)", *Turkish Review of Balkan Studies,* (Ετήσιο 2004).
- Alexandris, Alexis, *The Greek Minority in Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974* (Αθήνα: Center for Asia Minor Studies, 1983).
- Anastasiadou, Constantia, "Tourism Interest Groups in the EU Policy Arena: Characteristics, Relationships and Challenges", *Current Issues in Tourism*, Τόμ. 11, Αρ. 1 (2008).

- Aybet, Gülnur, "Fault Lines or Integration", στο Othon Anastasakis, Kalypso Aude Nicolaidis και Kerem Öktem (επιμ.) *The Long Shadow of Europe*, (Βοστώνη: Martinus Nijhoff Publishers, 2009).
- Aydın, Mustafa και Kostas Ifantis, *Turkish-Greek Relations. The Security Dilemma in the Aegean,* (Λονδίνο: Routledge, 2004).
- Aydin, Aysegul, "The deterrent effects of economic integration", *Journal of Peace Research*, Τόμ. 47, Αρ. 523 (2010).
- Bahcheli, Tozun, *Greek-Turkish Relations since 1955* (Boulder: Westview, 1990).
- Barbieri, Catherine, Gerald Schneider, "Globalization and Peace: Assessing New Directions in the Study of Trade and Conflict", *Journal of Peace Research*, Τόμ. 36, Αρ. 4 (Λονδίνο: 1999).
- Barbieri, Catherine, Jack S. Levy, "Sleeping with the Enemy: The Impact of War on Trade", *Journal of Peace Research*, Τόμ. 36, Αρ. 4 (Λονδίνο: 1999).
- Barnes, Catherine (επιμ.), *Owning the Process: Public Participation in Peacemaking,* (Λονδίνο: Conciliation Resources, 2002).
- Barnes, Catherine, "Civil society and peacebuilding: Mapping functions in working for peace", *The International Spectator*, Τόμ. 44, Αρ. 1, (2009).
- Bernhagen, Patrick, "Business and international environmental agreements: domestic sources of participation and compliance by advanced industrialized democracies", *Global Environmental Politics*, Τόμ. 8, Αρ. 1 (2008).
- Bertrand, Gilles, *Le conflit helleno-turc: la confrontation des deux nationalisms a la'aube d XXI siecle* (Παρίσι: Maisonneuve & Larose, 2003).
- Besnier, Jean-Michel, «Tocqueville et les associations», *Cahiers de Philosophie Politique et Juridique 19,*(1991).
- Beyers Jan, Rainer Eising and William Maloney, "Researching interest group politics in Europe and Elsewhere: Much we study, little we know?", *West European Politics,* Τόμ. 31, Αρ. 6 (2008).
- Birand, Mehmet Ali, "Turkey and the Davos Process: Experiences and Prospects" στο Constas, Dimitris (επιμ.), *The Greek-Turkish Conflict in the 1990s. Domestic and External Influences.* (Λονδίνο: Macmillan, 1991).
- Birden, Rana και Bahar Rumelili, "Rapprochement at the grassroots: How far can civil society engagement go?", στο Othon Anastasakis, Kalypso Aude Nicolaidis και Kerem Öktem (επιμ.), *The Long Shadow of Europe*, (Βοστώνη: Martinus Nijhoff Publishers, 2009).

- Birtek, Faruk και Dragonas, Thalia (επιμ.), *Citizenship and the Nation-State in Greece and Turkey* (Οξφόρδη: Routledge-Taylor & Francis Group, 2005).
- Böhmelt, Tobias, "The effectiveness of tracks of diplomacy strategies in third-party interventions", *Journal of Peace Resεarch*, Τόμ. 47, Αρ. 167, (2010).
- Bölükbaşı, Deniz, *Turkey and Greece, the Aegean Disputes: A Unique Case in International Law* (Λονδίνο: Cavendish Publishing Limited, 2004).
- Chakrabarti, Shantanu, "The Relevance of Track II Diplomacy in South Asia", *International Studies*, Τόμ. 40, Αρ. 265, (2003).
- Charles Pentland, "Functionalism and Theories of International Political Integration" στο A.J.R. Groom και P. Taylor, *Functionalism. Theory and Practice in International Relations,* (Λονδίνο: University of London Press, 1975).
- Chryssochoou, Dimitris N., Michael I. Tsinisizelis και συν. *Theory and Reform in the European Union,* (Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη: Manchester University Press, 2003).
- Clogg, Richard, "Greek-Turkish Relations in the Post-1974 Period" στο Constas, Dimitris (επιμ.), *The Greek-Turkish Conflict in the 1990s. Domestic and External Influences.* (Λονδίνο: Macmillan, 1991).
- Clogg, Richard, "Troubled Alliance: Greece and Turkey", στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s* (Λονδίνο: Macmillan, 1983).
- Colás, Alejandro, *International Civil Society,* (Blackwell Publishers Ltd: 2002).
- Constas, Dimitri (επιμ.) *The Greek-Turkish Conflict in the 1990s* (Λονδίνο: Macmillan, 1991).
- Couloumbis, Theodore A. και Louis J. Klarevas, "An outline of a Plan Toward a Comprehensive Settlement of the Greek-Turkish Dispute", στο Vangelis Calothychos (επιμ.) *Cyprus and its People: Nation, Identity, and Experience in an Unimaginable Community, 1955-1997* (Boulder: Westview, 1998).
- Couloumbis, Theodore A. και Prodromos Yannas, "Greek Foreign Policy Priorities for the 1990s", στο Kevin Featherstone και Kostas Ifantis (επιμ.) *Greece in a Changing Europe: Between European Integration and Balkan Disintegration?* (Manchester: Manchaster University Press, 1996).
- Couloumbis, Theodore A., *The United States, Greece, and Turkey: The Troubled Triangle* (Νέα Υόρκη: Praeger, 1983).
- Crescenzi, Mark J. C., "Economic Exit, Interdependence, and Conflict", *The Journal of Politics*, Τόμ. 65, Αρ.3 (2003).

- Çarkoğlu, Ali και Kemal Kirişçi, "The View from Turkey: Perceptions of Greeks and Greek-Turkish Rapprochement by the Turkish Public" στο Çarkoğlu Ali και Barry Rubin, *Greek-Turkish Relations in an Era of Détente,* (Νέα Υόρκη: Routledge, 2005).
- Davies, John και Edward Kaufman (επιμ.), *Second Track / Citizens' Diplomacy* (Νέα Υόρκη: Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2002).
- Deutsch, K.W., και συν., *Political Community and the North Atlantic Area,* (Princeton: Princeton University Press, 1957).
- Dür, Andreas και Dirk de Bievre, "The Question of Interest Group Influence", *Journal of Public Policy,* Τόμ. 27 (2007).
- Dür, Andreas, "Interest Groups in the European Union: How Powerful Are They?", *West European Politics*, Τόμ. 31, Αρ. 6, (2008).
- Evin, Ahmet O., "Changing Greek Perspectives on Turkey: An Assessment of the Post-Earthquake Rapprochement" στο Çarkoğlu Ali και Barry Rubin, *Greek-Turkish Relations in an Era of Détente,* (Νέα Υόρκη, Routledge, 2005).
- Fukuyama, Francis, "The End of History?", *National Interest,* 16 (1989).
- Gains, Francesca, "Executive Agencies in Government: The Impact of Bureaucratic Networks on Policy Outcomes", *Journal of Public Policy,* Τόμ. 23, Αρ. 1 (Ιαν.-Απρ. 2003).
- Gawerc, Michelle I., "Peace-building: Theoretical and concrete perspectives", *Peace & Change*, Τόμ. 31, Αρ. 4, (2006).
- Grant, Wyn, "Pressure Politics: The Changing World of Pressure Groups", *Parliamentary Affairs,* Τόμ. 57, Αρ.2 (2004).
- Groom, A.J.R., "Cyprus, Greece and Turkey: A Treadmill for Diplomacy", John T.A. Koumoulides (επιμ.) *Cyprus in Transition, 1960-1985* (Λονδίνο: Trigraph, 1986).
- Haas, E.B., *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950-1957,* (Stanford: Stanford University Press, 1958).
- Haas, Ernst B. και Schmitter, Philippe C., "Economics and differential patterns of political integration: Projections about unity in Latin America", *International Organization,* Τόμ. 18, Αρ. 4, (1964).
- Haas, Ernst B., "International Integration: The European and the Universal Process", *International Organization,* Τόμ. 15, Αρ. 3, (1961).
- Haass, Richard, *Conflicts Unending. The United States and Regional Disputes* (Yale University Press, 1990).
- Hale, William, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000* (Λονδίνο: Frank Cass, 2002).

- Hegre, Havard, John R. Oneal και Bruce Russett, "Trade does promote peace: New simultaneous estimates of the reciprocal effects of trade and conflict", *Journal of Peace Research*, Τόμ. 47, (2010).
- Heraclides, Alexis, "Greek-Turkish Relations from Discord to Détente: A Preliminary Evaluation", *The Review of International Affairs*, Τόμ. 1, Αρ. 3, (Λονδίνο: Frank Cass Journal, 2002).
- Heraclides, Alexis, "The Greek-Turkish Conflict: Towards Resolution and Reconciliation" στο Mustafa Aydin και Kostas Ifantis, *Turkish-Greek Relations. The Security Dilemma in the Aegean,* (Λονδίνο: Routledge, 2004).
- Heraclides, Alexis, *The Greek – Turksih Conflict in the Aegean. Imagined Enemies,* (Βρετανία: Palgrave Macmillan, 2010).
- Hirschon, Renée (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Exchange of Populations Between Greece and Turkey* (Νέα Υόρκη και Οξφόρδη: Berghahn Books, 2003).

  http://www.acci.gr/trade/No34/34index.htm. Ημερομηνία επίσκεψης: 21 Μαρτίου 2008.

  http://www.sant.ox.ac.uk/ext/seesox/OccasionalPapers.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Μαΐου 2008.
- Hulten, Peter και συν., "Cross-country differences in attitudes to business associations during the 2007-2010 recession", *Journal of World Business,* Τόμ. 47 (2012).
- Jenkins, Gareth, "Turkey's Changing Domestic Politics" στο Dimitris Keridis και Dimitrios Triantaphyllou (επιμ), *Greek-Turkish Relations in the Era of Globalization,* (Dulles, VA: Brassey's, 2001).
- Jeong, H.W., *Peace and Conflict Studies: An Introduction* (Vermont: Ashgate, 2000).
- Kaloudis, Haridimos A., "New Age in Greek-Turkish Relations", Trade with Greece, EBEA, Τόμ. 34, (Καλοκαίρι 2005), Σύνδεσμος:
- Kant, Immanuel, *Perpetual Peace: A Philosophical Essay*, μεταφρασμένο με Εισαγωγή και Σημειώσεις από τον M. Campbell Smith, με Πρόλογο από τον L. Latta (Λονδίνο: George Allen and Unwin, 1917). Σύνδεσμος: http://oll.libertyfund.org/title/357 on 2011-11-07. Ημερομηνία επίσκεψης: 18 Μαρτίου 2012.
- Keane, John, "Despotism and Democracy: The Origins and Developments of the Distinction Between Civil Society and the State, 1750-1850" στο John Keane (επιμ.), *Civil Society and the State: New European Perspectives,* (Λονδίνο: 1988).

- Kelman, Herbert, "Interactive Problem-Solving: a Social-psychological Approach to Conflict Resolution", σελ. 199-215 στο Burton, John W. και Dukes, Frank (επιμ.), *Conflict: Readings in Management and Resolution* (Λονδίνο: Macmillan, 1990).
- Keohane Robert O., Joseph S. Nye, Jr., "Power and Interdependence revisited", *International Organization*, Τόμ. 41, Αρ. 4, (1987).
- Keohane, R. O., "Institutional Theory and the Realist Challenge after the Cold War", στο D. A. Baldwin (επιμ.) (1993).
- Keohane, R. O., *International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory,* (Boulder: Westview Press, 1989a).
- Keohane, R.O. και Nye, J.S., jr, *Power and Interdependence,* World Politics in Transition, (Βοστώνη: Little Brown, 1977).
- Keridis, Dimitris και Dimitrios Triantaphyllou (επιμ.), *Greek-Turkish Relations in the Era of Globalization* (Herndon: Brassey's, 2001).
- Kirişçi Kemal, "Turkey's foreign policy in turbulent times", *Institute for Security Studies*, Chaillot Paper Αρ. 92, Ευρωπαϊκή Ένωση (2006).
- Kirişçi, Kemal, "The 'Enduring Rivalry between Greece and Turkey: Can 'Democratic Peace' Prevail?", *Alternatives,* Τόμ. 1, Αρ. 1 (2002).
- Kramer, Heinz, "Turkey's Relations with Greece: Motives and Interests", στο Constas, Dimitris (επιμ.), *The Greek-Turkish Conflict in the 1990s. Domestic and External Influences.* (Λονδίνο: Macmillan, 1991).
- Kutlay, Mustafa, "A political economy approach to the expansion of Turkish-Greek relations: Inderdependence or not?" *Perceptions*, (Άνοιξη-Καλοκαίρι 2009).
- Larrabee, F.S., "The Southern Periphery: Greece and Turkey", P.S. Shoup (επιμ.), *Problems of Balkan Security: Southeastern Europe in the 1990s* (Ουάσιγκτον: Wilson Center, 1990).
- Laue, James H., "The Emergence and Institutionalization of Third-party Roles in Conflict", σελ. 256-272 στο Burton, John W. και Dukes, Frank (επιμ.), *Conflict: Readings in Management and Resolution* (Λονδίνο: Macmillan, 1990).
- Liargovas, Panagiotis, "The Economic Imperative: Prospects for Trade Integration and Business Cooperation", στο Mustafa Aydın και Kostas Ifantis (επιμ.) *Turkish-Greek Relations. The Security Dilemma in the Aegean*, (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge Taylor & Francis Group, 2004).
- Lindberg, Leon N., et Scheingold, Stuart A., *Europe's Would Be Polity. Patterns of Change in the European Community*, (New Jersey: Prentice-Hall, 1970).

- Lu, Cunlong και Min Xia, "The interdependence between China and the United States: a two-level analysis", *Korean Journal of Defense Analysis*, Τόμ. 22, Αρ. 3 (2010).
- Macridis, Roy C., "Interest Groups in Comparative Analysis", *The Journal of Politics,* Τόμ. 23, Αρ. 1 (1961).
- Mansfield, Edward D., Brian M. Pollins, "The Study of Interdependence and Conflict", *Journal of Conflict Resolution*, Τόμ. 45, Αρ.6 (2001).
- Maoz, Zeev, "The effects of strategic and economic interdependence on international conflict across levels of analysis", *American Journal of Political Science*, Τόμ. 53, Αρ.1, (2009).
- Marchetti, Raffaele και Nathalie Tocci, "Conflict society: understanding the role of civil society in conflict", *Global Change, Peace & Security*, Τόμ. 21, Αρ. 2, (2009).
- Martin, Lenore G. και Dimitris Keridis (επιμ.) *The Future of Turkish Foreign Policy* (Cambridge, Mass: MIT Press, 2004).
- Miall, Hugh, Oliver Ramsbothan και Tom Woodhouse, *Contemporary Conflict Resolution* (Cambridge: Polity Press, 1999).
- Millas, Hercules, "History Textbooks in Greece and Turkey", *History Workshop* (1991).
- Millas, Hercules, "Greek-Turkish Conflict and Arsonist Firemen", *New Perspectives on Turkey,* τόμος 22 (2000).
- Millas, Hercules, *Do's Don'ts For Better Greek-Turkish Relations* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2002).
- Millas, Hercules, "National Perception of the `Other` and the Persistence of Some Images", στο Mustafa Aydın και Kostas Ifantis (επιμ.), *Turkish-Greek Relations. The Security Dilemma in the Aegean*, (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge Taylor & Francis Group, 2004a).
- Millas, Hercules, "The Mystery of Affectionate Chat Between Turks and Greeks", στο στο Taciser Ulaş Belge (επιμ.), *Geleceğin Sesi. Türk-Yunan Yurttas Diyaloğu [Η φωνή του μέλλοντος: Ο διάλογος των Τούρκων και Ελλήνων πολιτών],* (Κωνσταντινούπολη: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004b).
- Millas, Hercules, "Perceptions of Conflict", στο Othon Anastasakis, Kalypso Aude Nicolaidis, Kerem Öktem, *The Long Shadow of Europe* (επιμ.), (Βοστώνη: Martinus Nijhoff Publishers, 2009).

- Min, Ye, "Comparative Kantian Peace Theory. Economic Interdependence and International Conflict at A Group Level of Analysis", *American Political Science Association*, (Βοστώνη 2002).
- Mitchell, Christopher και Michale Banks, *Handbook of Conflict Resolution* (Λονδίνο: Pinter, 1996).
- Mitrany, David, David Mitrany, *A Working Peace System,* (Chicago: Quadrangle Books, 1966).
- Moravcsik, Andrew, "Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics", *International Organization,* Τόμ. 51, Αρ. 4, (1997).
- Morrow, James D., "How Could Trade Affect Conflict", *Journal of Peace Research,* Τόμ. 36, Αρ. 4 (Λονδίνο: 1999), σελ. 481-489
- Murinson, Alexander, "The Strategic depth doctrine of Turkish foreign policy", *Middle Eastern Studies,* Τόμ. 42, Αρ. 6, (Routledge, 2006).
- Myrivili, Elena, "Transformations of Political Divides: Commerce, Culture and Sympathy Crossing the Greek-Turkish Border, στο Othon Anastasakis, Kalypso Aude Nicolaidis, Kerem Öktem (επιμ.) *The Long Shadow of Europe*, (Βοστώνη: Martinus Nijhoff Publishers, 2009).
- Oneal John R., Bruce Russett, "Causes of Peace: Democracy, Interdependence, and International Organizations, 1885-1992", Το σύγγραμμα παρουσιάστηκε στην Ετήσια Συνάντηση του *American Political Science Association* το 2001 στο Σαν Φρανσίσκο, CA (Σαν Φρανσίσκο: 2001).
- Oneal, John R., "Measuring Interdependence and Its Pacific Benefits: A Reply to Gartzke και Li", *Journal of Peace Research*, Τόμ. 40, Αρ.6 (Λονδίνο: 2003).
- Oyama, Kosuke, "Trends and Prospects of Deregulation in Japan", *The James Baker III Institute for Public Policy*, (Rice University: Μάϊος 2000).
- Öniş Ziya και Şuhnaz Yılmaz, "Greek-Turkish Rapprochement: Rhetoric or Reality?, *Political Science Quarterly,* Τόμ. 123, Αρ.1, (2008).
- Özel, Soli, "Rapprochement on Non-Governmental Level: The Story of the Turkish-Greek Forum", στο Mustafa Aydın και Kostas Ifantis (επιμ.), *Turkish-Greek Relations. The Security Dilemma in the Aegean*, (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge Taylor & Francis Group, 2004).
- Papadopoulos, Constantine, A., "Greek-Turkish Economic Cooperation: Guarantor of Détente or Hostage to Politics?", *South East European Studies at Ofxord, Occassional Papers*, (Μάρτιος 2008).

- Paul Taylor, "Functionalism and Strategies for International Integration" στο A.J.R. Groom και P. Taylor, *Functionalism. Theory and Practice in International Relations,* (Λονδίνο: University of London Press, 1975).
- Pesmazoglou, Stephanos, "Turkey and Europe: Reflections and Refractions: Towards a Contrapuntal Approach", *New Perspectives on Turkey*, Τόμ. 13 (1995).
- Pevehouse, Jon C., "Interdependence Theory and the Measurement of International Conflict", *The Journal of Politics*, Τόμ. 66, Αρ.1 (Φεβρουάριος 2004).
- Pinder, John, *The European Union. A Very Short Introduction.* (Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2001).
- Popper, Karl, *The Open Society and Its Enemies, Volume: Plato, Volume 2: Hegel & Marx,* (Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul, 1945).
- Pridham, Geoffrey, "Linkage Politics Theory and the Greek-Turkish Rapprochement" στο Constas, Dimitris (επιμ.), *The Greek-Turkish Conflict in the 1990s. Domestic and External Influences.* (Λονδίνο: Macmillan, 1991).
- Robins, Philip, *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy since the Cold War* (Λονδίνο: Hurst & Company, 2003).
- Rumelili, Bahar, "The European Union's Impact on the Greek-Turkish Conflict", *EUBorderConf*, Αρ. 6, (Λονδίνο: The University of Birmingham, Ιανουάριος 2004).
- Rumelili, Bahar, "The Talkers and the Silent Ones. The EU and Change in Greek-Turkish Relations", *EUBorderConf*, Αρ. 10, (Λονδίνο: The University of Birmingham, Οκτώβριος 2004).
- Russett, Bruce και John R. Oneal, *Triangulating Peace. Democracy, Interdependence and International Organizations,* (Νέα Υόρκη: W. W. Norton & Company Inc., 2001).
- Schmitter, Philippe C. "Three Neo-Functional Hypotheses About International Integration", *International Organization*, Τόμ. 23, (The IO Foundation: 1969).
- Schmitter, Philippe C., "Examining the Present Europolity with the Help of Past Theories" στο Marks, G., Scharpf, W.F., Schmitter, P.C., Streek, W., *Governance in the European Union*, (Λονδίνο: SAGE, 1996).
- Scimecca, Joseph A., "Theory and alternative dispute resolution: A contradiction in terms?", σελ. 211-221, στο Sandole, Dennis J.D. και van der Merwe, H. (επιμ.), *Conflict Resolution Theory and Practice* (Manchester: Manchester University Press, 1993).

- Sezer, Duygu Bazoglu, "Turkey's Security Policies", στο Jonathan Alford (επιμ.), *Greece and Turkey: Adversity in Alliance*, Adelphi Library 12, *The International Institute for Strategic Studies* (Λονδίνο: Gower, 1984).
- Sridharan, E., "Improving Indo-Pakistan relations: international relations theory, nuclear deterrence and possibilities for economic cooperation", *Contemporary South Asia*, Τόμ. 14, Αρ. 3, (2005).
- Stearns, Monteagle, *Entangled Allies: U.S. Policy Toward Greece, Turkey, and Cyprus* (Νέα Υόρκη: Council on Foreign Relations Press, 1992).
- Taylor, Charles, *Hegel*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1975).
- Tsakonas, J. Panayotis, *The Incomplete Breakthrough in Greek-Turkish Relations. Grasping Greece's Socialization Strategy,* (Λονδίνο: Palgrave Macmillan 2010).
- Tsakonas, Panagiotis J., 'Turkey's Post-Helsinki Turbulence: Implications for Greece and the Cyprus Issue', *Turkish Studies*, Τόμος 2, Αρ. 2 (2001).
- Tsarouhas, Dimitrios, "The political economy of Greek-Turkish relations", *Southeastern European and Black Sea Studies*, Τόμ. 9, Αρ. 1-2, (Μάρτιος-Ιούνιος 2009).
- *Turkish-Greek Civic Dialogue 2002-2005*, Result Book, (Εκδόσεις: AEGEE Europe).
- Tzounis, John, "Greek-Turkish Relations", στο A..Th. Symeonides (επιμ.) *European Security in the '90s* (Αθήνα: FOPSE, 1990).
- Valinakis, Yiannis, "Greek-Turkish Relations", στο A.Th. Symeonides (επιμ.) *European Security in the '90s* (Αθήνα: FOPSE, 1990).
- Van der Merwe, Hugo, "Relating theory to the practice of conflict resolution in South Africa", σελ. 263-284 στο Sandole, Dennis J.D. και van der Merwe, H. (επιμ.), *Conflict Resolution Theory and Practice* (Manchester: Manchester University Press, 1993).
- Vaner, Semih (επιμ.), *Le differend Greco-Turc* (Παρίσι: Editions L'Harmattan, 1988).
- Veremis, Thanos, "Greek Security: Issues and Politics", *Adelphi Papers, The International Institute for Strategic Studies*, (Λονδίνο: 1982).
- Veremis, Thanos, "The Protracted Crisis" στο Dimitris Keridis και Dimitrios Triantaphyllou (επιμ.), *Greek-Turkish Relations in the Era of Globalization,* (Dulles, VA: Brassey's, 2001).
- Wanis-St., John A. και D. Kew, "Civil Society and Peace Negotiations: Confronting Exclusion", *International Negotiations,* Τόμ. 13 (2008).

- Webb, C., "Theoretical Perspectives and Models" στο Wallace, W., H. Wallace και C. Webb (επιμ.), *Policy Making in the European Community*, (Λονδίνο: Wiley & Sons, 1987).
- Wehrenfenning, Daniel, "Conflict management and communicative action: Second-track diplomacy from a Habermasian perspective", *Communication Theory*, Τόμ. 18, Αρ. 3, (Αύγουστος 2008).
- Wilkins, Thomas S., "Japan's alliance diversification: a comparative analysis of the Indian and Australian strategic partnerships", *International Relations of the Asia-Pacific*, Τόμ. 11, (2011).
- Wilson, Andrew, "The Aegean Dispute", *Adelphi Papers, The International Institute for Strategic Studies*, (Λονδίνο: 1979/1980).
- Yakop, Mina και Peter A.G. van Bergeijk, "Economic diplomacy, trade and developing countries", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, (2011).
- Zacher, M. W. και Matthew R. A., "Liberal International Theory: Common Threads, Divergent Strands", στο C. W. Kegley, Jr., *Controversies in International Relations: Realism and the Neoliberal Challenge*, (Νέα Υόρκη: St. Martin's Press, 1995).

2. Εφημερίδες

- "Ways that neighbors can mend fences", *Εφημερίδα Καθημερινή*, online αγγλική έκδοση, 29 Ιουνίου 2009, σύνδεσμος: http://www.ekathimerini.com/4dcgi/news/ell_1KathiLev&xml/&aspKath/ell.asp&fdate=29/06/2009. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Ιουλίου 2009.

3. Διαδίκτυο

- Economist Intelligence Unit, Turkey: Economic Forecast – Foreign Direct Investment in Turkey, http://www.eiu.com/index.asp?layout=displayIssueArticle&region_id=1510000351&geography_id=1450000145&eiu_geography_id=&article_id=1634836948. Ημερομηνία επίσκεψης: 13 Ιουνίου 2009.

- European Commission, "Consultation and Participation of Civil Society", Ιούνιος 2001.
- European Commission, Representation of Turkey: http://www.deltur.cec.eu.int
- Freedom House: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/CombinedAverageRatings%28IndependentCountries%29FIW2011.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 15 Μαρτίου 2012.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Philosophy of Right,* http://www.iep.utm.edu/hegelsoc/#SSH6c.ii. Ημερομηνία επίσκεψης: 12 Ιανουαρίου 2012.
- Helsinki Human Rights Watch: www.hrw.org. Ημερομηνία επίσκεψης: 30 Νοεμβρίου 2011.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan,* *https://scholarsbank.uoregon.+e+du/xmlui/bitstream/handle/1794/748/leviathan.pdf;jsessionid=9566D7BB285503BC3654A0F9443A1B47?sequence=1*. Ημερομηνία επίσκεψης: 12 Ιανουαρίου 2012.
- Koutsikos, Panagiotis, "Greek Investments in Turkey", Trade with Greece, Athens Chamber of Commerce and Industry, 21.04.2003. www.acci.gr/trade/No26/Trade_7_7.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 11 Οκτωβρίου 2007.
- Locke, John, *The Second Treatise in Government,* http://plato.stanford.edu/entries/locke/ Ημερομηνία επίσκεψης: 12 Ιανουαρίου 2012.
- Marx, Karl, Contribution to a Critique of Hegel's Philosophy of Right, Introduction', http://plato.stanford.edu/entries/marx/#2.2. Ημερομηνία επίσκεψης: 12 Ιανουαρίου 2012.
- Özgüneş Meriç, "Eu Policy and NGOs and its Reflection in Greece and Turkey", www.euborderconf.bham.ac.uk/case/GreeceTurkey/GrTOzgunes.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 20 Νεομβρίου 2009.
- Tocqueville, Alexis de, *Democracy in America,* http://xroads.virginia.edu/~HYPER/DETOC/toc_indx.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 12 Ιανουαρίου 2012.
- Uğurlu, Necmi, "Turkish – Greek Economic and Commercial Relations", Hellenic Center for Investment, June 2004. www.elke.gr. Ημερομηνία επίσκεψης: 18 Μαΐου 2007.

- World Bank, NGOs and Civil Society, Defining Civil Society: http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/CSO/0,,contentMDK:20101499~menuPK:244752~pagePK:220503~piPK:220476~theSitePK:228717,00.html. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Ιουνίου 2010.
- Επίσημη ιστοσελίδα του ΟΗΕ: http://www.un.org/en/civilsociety/index.shtml. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Ιουνίου 2010.
- Επίσημη ιστοσελίδα του ΟΟΣΑ: http://www.oecd.org/dataoecd/1/3/35744346.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Ιουνίου 2010.
- Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, Ετήσια Έκθεση 2009: http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report09_e.pdf. Ημερομηνία επίσκεψης: 10 Ιουνίου 2010.

Συνεντεύξεις

- Βαρτσίν, Ρετζέπ (Recep Varçın), καθηγητής Πανεπιστημίου Άγκυρας και εκπρόσωπος της ΜΚΟ KARDER. Συνέντευξη στις 02.12.2009. www.cvsinretail.org.
- Εγκελί, Σελίμ (Selim Egeli), Πρόεδρος του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου, συνέντευξη 28ης Ιουνίου 2007.
- Ζαχαριάδης, Μίλτος, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ελληνοτουρκικού Επιμελητηρίου, Συνέντευξη της 20ης Μαρτίου 2007.
- Καρατζάν, Μουσταφά (Mustafa Karacan), Πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητητίου του Μαρμαρίς (MTO), συνέντευξη 18ης Ιουνίου 2007
- Κιορούκογλου, Πρόδρομος, μέλος του Δ.Σ. του Ελληνοτουρκικού Επιμελητηρίου, Συνέντευξη της 23ης Μαρτίου 2007.
- Λιοναράκης Νικήτας, δημοσιογράφος, Δεκέμβριος του 2006.
- Μπιλγκέν, Τεφίκ (Tevfik Bilgen), Αντιπρόεδρος του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου, Πρώτη συνέντευξη 28 Ιουνίου 2007, δεύτερη συνέντευξη, Ιούνιος 2012.
- Ντεμίρτας, Εκρέμ (Ekrem Demirtaş), Πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου Σμύρνης, Συνέντευξη της 8ης Μαΐου 2007.
- Παπαλεξόπουλος, Θεόδωρος, πρώην Πρόεδρος του Ελληνοτουρκικού Επιχειρηματικού Συμβουλίου, Συνέντευξη της 2ης Απριλίου 2007.